

KÖTETÜNK SZERZŐI

Bárány Zoltán
Bujtás László Zsigmond
Czeglédi Sándor
Hegy Ádám
Herdeán Gyöngyi
Hornyak Máté János
Jeney-Tóth Annamária
Kovács Balázs
Kovács I. Gábor
Kovács Kálmán Árpád

Lányi Gábor
Lévai Attila
Petrőczy Éva
Rigó Róbert
Sárai Szabó Katalin
Sipos Gábor
Szabó András
Szabó Bence
Szamborovszkyné Nagy Ibolya
Szász Lajos

Szerkesztette: Kiss Réka - Lányi Gábor

HAGYOMÁNY 2021 IDENTITÁS TÖRTÉNELEM

A kötetben helyet kapó tanulmányok szépen példázzák azt a különböző történeti tudományágak közötti megtermékenyítő párbeszédet, amely által jobban megismerhetjük és megérthetjük magyar református közösségeink történetének kevésbé ismert részleteit, egyházunk társadalmi-kulturális szerepének alakulását, református hagyományaink, identitásunk múltbeli gyökereit, formálódásának, inspirációinak forrásait.

HIT 2021

SZERKESZTETTE

Kiss Réka — Lányi Gábor

Reformáció Öröksége 8

Reformáció Öröksége 8.

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

Reformáció Öröksége 8

Hagyomány Identitás Történelem 2021

Szerkesztette

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2022

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

Felelős kiadó: Kocsev Miklós

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022

© Szerzők, szerkesztők, 2022

Nyelvi lektorok
Mester-Varga Mónika
Mester Gyula

Idegennyelvi lektor
Gaál Izabella

Borítóterv
Jármy Noémi

A borítógrafika a gyügyei református templom mennyezetkazettáinak felhasználásával, a fotók jogtulajdonosa, a Csömöri Református Egyházközség engedélyével készült. <https://magvetohaza.hu/festett-kazettak/>

Technikai szerkesztő
H. Balázs Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISSN 2676-9824

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
--------------	---

16–17. század

SZABÓ ANDRÁS	
Szenci Molnár Albert felmenői, családja	11
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	
Református karrierék és lehetőségek a Rákóczi-kori Kolozsváron (17. század középső harmadában)	21
BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND	
A magyar protestánsok 17. század végi üldözésére való utalások David Knibbe leideni református lelkész műveiben	41

18–19. század

CZEGLÉDI SÁNDOR	
Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére	67
HEGYI ÁDÁM	
Református gyülekezet alapítása Csanyban (Csanytelek) 1753-ban	85
SIPOS GÁBOR	
Az Erdélyi Református Főkonzisztórium átalakítási kísérletei az 1820-as – 1830-as években	105
PETRÓCZI ÉVA	
Medgyesi Pál szépunokája	113
SÁRAI SZABÓ KATALIN	
Szász Károly püspökké választása	127
KOVÁCS I. GÁBOR	
Ballagi Aladár (1853–1928). Egy zsidó származású református történészprofesszor és lelkes hazafi életrajzi adattára és életútleírása	153

20. század

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD	
A „történelmi Magyarország” képe a református emlékirodalomban	175
SZÁSZ LAJOS	
Anglofóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliatársulat eszméje az első világháború éveiben	197
HERDEÁN GYÖNGYI	
1919 fekete Húsvétja és máig ható emlékezete Köröstárkányban. Tabusítás és kutatási lehetőségek	217
BÁRÁNY ZOLTÁN	
Fónyad Dezső népbírósi pere 1945-ben	239
RIGÓ RÓBERT	
A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten	253
SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA	
A református egyházszervezet szovjet mintára történő transzformálása Kárpátalján	287
HORNYÁK MÁTÉ	
Kövesdy Boér Elek életútja és kitelepítése	309
LÁNYI GÁBOR	
Mester Miklós (1906–1989). Egy zsidómentő református kapcsolatrendszere	323
KOVÁCS BALÁZS	
Ürögdi Ferenc református lelkipásztor szamizdat-költői tevékenysége a Kádár-korszakban. Hogyan lehet begyűjteni tiltott és titkosan terjesztett dokumentumokat?	339
SZABÓ BENCE	
Világnézetek tűzvonalaiban. A lelkiismereti szabadság és a párthűség ütközőzónája a hatalom köreiben. (Bács-Kiskun megye a hosszú hatvanas években)	359
LÉVAI ATTILA	
Teológiai képzés a 20. század második felében a Felvidéken – avagy, református teológusaink a prágai teológián az ötvenes években	381
Kötetünk szerzői	395

ELŐSZÓ

Azt hiszem, teljes joggal állíthatjuk, hogy idén negyedik alkalommal megjelent tanulmánykötetünk is szépen példázza azon különböző történeti tudományágak területeiről érkező megközelítések sokféleségét, amelyek immár több mint fél évezredes, magyar református történelmi-, kulturális- és társadalmi örökségünk gazdagságát mutatják be az érdeklődők számára.

Ebben a kötetünkben is ismét a 20. század, református közelmúltunk vizsgálata szerepel mennyiségileg a legterjedelmesebben. Kovács Kálmán és Szász Lajos tanulmányai az első világháború és az azt követő időszak református közgondolkodásának érdekes elemeibe nyújtanak betekintést. Bárány Zoltán, Rigó Róbert, Hornyák Máté, és Lányi Gábor a konferencia évében 70. évfordulóját töltő kitelepítéseknek és államosításoknak állítanak emléket életrajzi és intézménytörténeti tanulmányaikkal. Az elszakadt országrészek reformátusságának egyházszerkezeti és teológusképzési kihívásait mutatják be Szamborovszkyné Nagy Ibolya (Kárpátalja) és Lévai Attila (Felvidék) írásai, míg Kovács Balázs és Szabó Bence a Kádár-korszak református egyházi életének érdekes részleteit (szamizdat lelkész-versek, illetve párttagok egyházi tevékenysége) veszik górcső alá. Herdeán Gyöngyi tanulmánya emlékeztörténeti problémafelvetésével szolgálat adalékokat nemcsak múltunk, de jelenünk teljesebb megismeréséhez.

Hasonlóan elméletibb jellegű tanulmány Czeglédi Sándoré, aki Kálvin nevelésre gyakorolt szerepét elemzi. Petróczi Éva és Kovács I Gábor híres református teológusok (Medgyesi Pál és Ballagi Mór) eddig nagyobb figyelmet nem kapott leszármazottjainak 18–19. századi élettörténeteit mutatják be, míg Sári Szabó Katalin Szász Károly püspökké választásának körülményeit szemlélteti. Hegyi Ádám gyülekezettörténeti tanulmánnyal szerepel ebben a kötetben, amelyben az elhalt csanyi gyülekezet történetén keresztül ad érdekes adalékokat a Türelmi Rendeletet megelőző időszak egyháztörténetéhez.

A 17. századot megelőző korszakig nyúlik vissza Szabó András elemzése Szenczi Molnár Albert családjáról. Míg Jeney-Tóth Annamária 17. századi kolozsvári református karrierlehetőségeket mutat be, addig Bujtás László holland forrásokban mutat rá gályarab prédikátoraink emlékezetére.

Remélem joggal gondoljuk, hogy már ezen rövid bevezetőben felvetett témák, megközelítések és korszakok sokszínűsége is kedvcsinálóként szolgálhat mindazok számára, akik érdeklődéssel fordulnak gazdag református egyház- és művelődéstörténeti örökségünk irányába.

Budapest, 2022. szeptember

A szerkesztők nevében,
Lányi Gábor

16–17. század

SZENCI MOLNÁR ALBERT FELMENŐI, CSALÁDJÁ

Szabó András

Szenci Molnár Albert a származását részletesen a *Szótár* első, 1604-es kiadásában ismerteti, a magyar-latin rész ajánlásában, amelyet a magyarországi és erdélyi tanulóifjúsághoz intézett.¹ A zsolnárfordító a műveiben, különösen az ajánlásokban és előszavakban gyakran beszél saját magáról, az életéről.² A leszármazás iránti érdeklődés korábban csak a nemesi családoké volt, a 17. század elején azonban már polgári körökben is megjelent. Így rajzolta meg például a családfáját a zsolnárfordító barátja, Miskolci Csulyak István, akinek felmenői miskolci polgárok voltak.³ A Szenci Molnár családjáról szóló szövegrész megírásában szerepet játszhatott az, hogy a *Szótár* végső munkálatai közben, 1603. augusztus 19-én kapta meg a hírt apja, idősebb Molnár Albert haláláról.⁴ Rögtön a szöveg elején így indokolja meg az anyanyelv iránti elkötelezettségét: „Olyan családban születtem ..., amelyben a régi magyar nyelv romlatlanul megmaradt. Dédapám a

¹ A latin nyelvű szöveget nagyrészt Borzsák István magyar fordításában idézem. – SZENCI MOLNÁR Albert: A magyarországi és erdélyi tanuló ifjúságnak üdvözlétét küldi, in: Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Budapest, Magvető, 1976, 190–196. – A családjáról szóló szövegrész: 190–192.

² Ebben a tekintetben a 16–18. századi protestáns lelkészek két nagy csoportra voltak oszthatók. Az egyik típus jellegzetes képviselője Károlyi Gáspár volt, aki saját személyét tudatosan háttérbe szorította, nem ismerjük az arcképét, nem maradt naplója vagy önéletráisa, s a bibliafordítás részleteit is homályban hagyta. A másik típus a humanista, aki számára fontos az életrajz és az arckép, sokat ír saját magáról: ilyen volt egy korábbi nemzedékben például Skaricza Máté is, aki lejegyezte mestere, Szegedi Kis István életrajzát (benne a saját magáét is), s lerajzolta az arcképét.

³ JENEI Ferenc – KLANICZAY Tibor – KOVÁCS József – STOLL Béla (kiad.): *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2), 281–282.

⁴ „Szülővárosomból és Nagyszombatból igen szomorú leveleket kaptam, amelyek hírül adják istenfélő apámnak, Molnár Albertnek halálát és Asztalos András nagy panaszát.” – SZABÓ András (kiad.): *Szenci Molnár Albert naplója*, Budapest, Universitas, 2003 (Historia litteraria 13), 78, 147.

siculusok vagy inkább erdélyi székelyek nemzetségéből való volt, akik az-
zal büszkélkednek, hogy a magyar nyelv náluk tisztább...” Aztán rátér az
egyres felmenőkre:

„Anyai nagyatyám Eszéki Péter volt;⁵ dédapám a Havasalföldének nevezett
Kárpátokon túli vidékről jött⁶ Felső-Magyarországra [lapszálen: 1487-ben]
Báthory István⁷ seregében, aki alatt katonáskodott. Erről a seregről Bon-
fini e szavakkal emlékezik meg: »A király [Mátyás] Báthory Istvánt, akit az
erdélyi tartományból kevéssel korábban kihívott, hogy [Bécs]Újhely⁸ végső
ostromában részt vegyen, és aki ezer főnyi válogatott lovassággal megérke-
zett, Sopronba küldi.«⁹ Ez az újhelyi vesztes csatában a lábán megsérülvén
»Székely« nemzetségi nevét elvesztette, és Ioannes Claudiusnak, azaz Sánta
Jánosnak nevezték el. A vereségről Bonfini így számol be: »Rövid idő alatt
száz embert levágtak, ugyanannyit megsebesítettek.«¹⁰ Mátyás király halála
után, midőn hazánk ügye megingott, dédapám nem tért vissza Erdélybe,
hanem Mátyusföldén, Vága községben,¹¹ nemes családból vett feleséget.
Ettől született Ferenc nevű fia, akit később a Duna folyón¹² épített mal-
lomról [mola] Molitor-nak, azaz molnárnak neveztek el. Tőle született
Ony faluban,¹³ melynek ma a romjai is alig látszanak, az én kedves apám,
Molnár Albert – akárcsak én –, akit Isten két malom birtoklásából és ke-
reskedésből olyan jó sorba segített, hogy javakorában egész községünknek,

⁵ Maga Szenci Molnár hol Eszékinék, hol Székinék nevezi az anyai családnevet. Tehát
vagy Eszékről származnak, vagy az erdélyi Szék községből. – Szabó: *Szenci Molnár Al-
bert naplója*, 54, 106.

⁶ Ez csak úgy képzelhető el, hogy a székely származású dédapa Havasalföldön is zsol-
doskatonaként szolgált.

⁷ Ecsedi Báthory István országbíró, erdélyi vajda (1430–1493), a korszak sikeres hadve-
zére.

⁸ Borzsák István itt a Neapolist – Bécsúhely görögösített nevét – tévesen Nápolynak
fordította!

⁹ Antonio BONFINI: *A magyar történelem tízezei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Balassi Ki-
adó, 1995, 884.

¹⁰ Uo., 881.

¹¹ Vága (Váhovce) község ma Szlovákiában, a Vág folyó partján.

¹² Feltehetően Szenci Molnár tévedése, hogy a Vág helyett a Dunát nevezi meg, amikor
azok a községek, amelyekről szó van, a Vág jobb partján feküdtek, a Dunától meg-
lehetősen messze.

¹³ Középkori község Vágától délre, ma puszta Nemeskajal (Kajal) és Gány (Gán) hatá-
rában, Szlovákiában. – VENDE Aladár: Pozsony vármegye községei, in: Borovszky Samu
(szerk.): *Pozsony vármegye és Pozsony (Magyarország vármegyéi és városai)*, Budapest, Apollo
Irodalmi Társaság, 1904, 66, 75–76.

Szencnek, ő volt a leggazdagabb polgára.¹⁴ Itt tartotta magánál istenfélően a két öreget: nagyapját, Jánost, meg apját, Ferencet, majd első házassága idején nagyapját, azután a másodikban (ebből születtem én) az apját is tisztelen eltemette. Sírhalmukat kedves apám a templomunk kertjében – még gyerekkoromban – gyakran megmutatta, mondván: »Itt temettem el nagy- és dédapádat.«”

Idősebb Molnár Albert az ismeretlen első felesége révén kerülhetett Szencre. A templom, amelyről szó van, a mai katolikus templom helyén állhatott a mezőváros nyugati végén, egy kis dombon. Körülötte volt – középkori szokás szerint – a cinterem, vagyis a temető. A dédapa még Szenci Molnár születése előtt meghalt, de a nagyapjára sem emlékezett, tehát az első emléke, az 1577-es üstökös előtt elhunyt.¹⁵

Az elmondottak alapján a családfa így néz ki:

(Székely) Sánta János, felesége egy vágai nemes lány.

Molnár Ferenc, és ismeretlen felesége, feltehetően a ma már nem létező Ony községből.

Id. Molnár Albert (? , ? – Szenc, 1604 eleje), három feleség, a második Eszéki/Széki Orsolya (? , ? – Szenc, 1585. december 4.), Szenci Molnár édesanyja.

Szenci Molnár Albert (Szenc, 1574. augusztus 30. – Kolozsvár, 1634. január 17.)

Mit tudunk a zsoldárfordító testvéreiről? A fennmaradt, és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában őrzött levelezésből¹⁶ és a *Naplóból* erről is képet kapunk, ha nem is teljesen. A nála idősebbek feltehetően még az első házasságból születtek, s ő volt a második feleség,

¹⁴ MAKSAY Ferenc: Szenc mezőváros a XVI–XVII. század fordulóján, in: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4), 107–112.

¹⁵ Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 53, 105.

¹⁶ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, kéziratár, Szenci Molnár Albert levelezése és iratai, K 787; DÉZSI Lajos (kiad.): *Szenci Molnár Albert naplója, levelezései és irományai*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898.

Eszéki/Széki Orsolya első gyereke. valószínűleg ezért írta az apjáról, hogy „engem minden gyerekénél jobban szeretett”.¹⁷ Lássuk kik voltak a testvérei! Két nála idősebbet ismerünk, Benedeket és Zsófiát. Molnár Benedek felesége Fasang Gáspár leánya Katus volt, aki 1605 elején hunyt el. Benedek nem nősült meg újra, s 1609-től Dunaujfaluban lakott, meglehetősen elszegényedve. Folyamatosan levelezett az öccsével, aki egy hanai Bibliát küldött neki a hazatérő Miskolci Csulyak Istvánon keresztül.¹⁸ Két fia volt, az egyik kiskorában meghalt, a másik – Molnár György – özvegy édesapjánál nevelkedett. A szenci iskolában tanult, majd neves nagybátyja 1613 novemberében maga mellé vette, de 1614. március 19-én Rohoncon elhunyt.¹⁹ Molnár Zsófiát kétszer említi az öccse a *Naplóban*,²⁰ egyszer az *Imádságoskönyv* utószavában,²¹ de semmilyen más információnk nincs róla.

A fiatalabb testvérek közül az első, Molnár Ilona. A férje Ádám György lett, akitől három lánya született – Fél (ma Tomášov) községben éltek.²² Molnár Katalin első férje Cífer (ma Szlovákiában, ugyanezen a néven) községből származott, de fiatalon özvegyen maradt egy korán meghalt fiúval. Második férje Jámbor György lett, három gyerekük született, ők is Fél községben éltek.²³ A legfiatalabb testvér, Molnár Lukács 1592-ben a trencséni iskolában tanult. Egy darabig apja harmadik feleségével (mostohaanyjával) élt egy fedél alatt, majd, amikor mostohája az előző házasságából született fiaihoz költözött, a családi vagyon romjain megosztozott Benedek bátyjával. 1606-ban nősült, és apósához költözött, felesége keresztnéve Zsuzsanna, egy Molnár István nevű fiuk született, aki fél szemére vak volt.²⁴

Egyéb közeli rokonokról is vannak információink, bár sajnos nem derül ki a rokonság pontos mibenléte. Az unokatestvére volt Szenci Szíjgyártó (Coriatoris) Lukács. Ő a hazai (szenci) iskola után egy évig Szepsiben (ma Moldova nad Bodvou) tanult, majd 1598. március 22-től Debrecenben. 1601-től Somorján (ma Šamorín), 1603-tól Nagymegyeren (ma Veľký Me-

¹⁷ Szenci Molnár: *A magyarországi*, 191.

¹⁸ Dézsi: *Szenci*, 61, 62, 69, 89, 90, 98, 99, 165, 282, 283, 289, 296, 303, 304, 308, 309, 313, 358; Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 125, 168, 178, 221,

¹⁹ Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 167, 168, 222.

²⁰ Uo.: 91, 96, 170, 178, 222.

²¹ Dézsi: *Szenci*, 289; Vásárhelyi: *Szenci Molnár*, 340.

²² Dézsi: *Szenci*, 165, 289, 303, 309; Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 91, 170, 222.

²³ Dézsi: *Szenci*, 165, 283, 289, 303, 309. – Dézsi a névmutatóban tévesen Molnár Ilnára vonatkoztatja a cíferi első férjre és gyerekeire vonatkozó közlést.

²⁴ Uo.: 165, 283, 289, 303–304, 312–313, 308, 358; Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 97, 178, 222.

der) volt az iskola rektora, de 1605-ben visszament Somorjára. Az 1607. május 26-i barsi (ma Nový Tekov) zsinaton szentelték fel Nagymegyerre lelkésznek, feleségül vette Gál Annát (Gál János dunaszerdahelyi lelkész lányát), s egy Erzsébet nevű lányuk született. 1614-től Jókán (ma Jelka), 1624-től Somorján működött, s az egyházmegye esperesének tisztét is viselte. Halálának időpontja ismeretlen, 1648-ban már más volt a somorjai lelkész.²⁵ Szenci Molnár anyai nagybátyja lehetett Eszéki/Széki János, aki 1601-ben halt meg, de özvegye és gyermekei – Katus, Anna és Péter – tovább élnek. A két lány 1609-ben már férjnél van, s gyerekeik is születtek, Pétert pedig Molnár Lukács tanítja.²⁶ Amint a jegyzetekből is látható, a családra vonatkozó adatok elsősorban a Szenci Molnárhoz írott familiáris levelekből származnak.

Lássuk mindezek után a zsoldárfordító feleségét és gyermekeit! Három sikertelen németországi leánykérését, és házasságának történetét már részletesen megírtam egy korábbi tanulmányomban.²⁷ Nagy segítség volt számomra már akkor is egy német helytörténész, Gerriet Giebertmann összefoglalása, amelyben új, a magyar kutatás számára nem ismert részadatok is megjelentek.²⁸ Egy Rajna-menti bortermelő kisvárosban, Oppenheimban vette feleségül 1611. október 8-án Kunigunda Ferinariát,²⁹ aki egy jeles német értelmiségi családból származott. Anyai nagyapja Caspar Cruciger (1504–1548) wittenbergi professzor, Luther munkatársa volt, felesége Elisabeth pedig Luther feleségének, Katharina Borának a barátnője. A szoros barátság magyarázza, hogy az egyik lányuk, Elisabeth Cruciger feleségül ment Luther fiához, Johanneshez. A másik lányuk Magdalena (1568 k.–1608) lett Kunigunda édesanyja, miután elvette őt feleségül Johannes Ferinarius (1534–1602) wittenbergi majd marburgi professzor. Kunigundának volt egy korábbi házassága: 1598. október 22-én ment feleségül Conrad Vietorhoz, a marburgi egyetem alsóbb fokú iskolája, az ún. *paedagium* ta-

²⁵ Dézsi: *Szenczi*, 103–104, 164–166, 289–291, 296–297, 309–311, 347–349, 357–360, 369–371; THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, 1. köt., Pozsony, Kalligram Kiadó, 1998, 146, 430, 489, 507; Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 86, 161, 241.

²⁶ Dézsi: *Szenczi*, 165, 290, 303, 308–309.

²⁷ SZABÓ András: Leánykérések, in: Szabó András (szerk.): „*Bizontalan helyeken búdosunk*”. *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely – Komárom, Lilium Aurum – Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2011, 41–51.

²⁸ Gerriet GIEBERMANN: Albert Molnár (1574–1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim, *Oppenheimer Hefte* 30/31(2005), 2–100.

²⁹ Megvan a korabeli anyakönyvi bejegyzés is az eseményről.

nárához. Házasságukból négy gyerek született, a legidősebb Magdalena Vietor (született Marburg, 1599. november 19-én), ő felnőve Heidelbergben először Pieter Cornelisz van Brederodénál,³⁰ majd Georg Michael Lingsheimnél³¹ volt szolgáló. Még a város 1622-es ostroma³² előtt férjhez ment egy helybeli vargához, s nem követte a családot Magyarországra és Erdélybe. A második gyerek Marie Vietor (született Marburg, 1601. augusztus), őt Heidelberg ostromakor, 1622 szeptemberében elrabolták a győztes bajor katonák, és nyoma veszett. A harmadik lányról, Julianne Vietorról a születési dátumán kívül (Marburg, 1604. október 4.) semmit sem tudunk. Született még egy fiú is 1606 első felében, de nem tudjuk a nevét, még csecsemő korában meghalt. Az apa, Conrad Vietor 1608. március 17-én elhagyta a feleségét, Thesszalónikibe utazott, ahol felvette a zsidó vallást, és Moses Pardo néven élt tovább.

Szenci Molnár Albert a Vietor-házaspár albérlője volt Marburgban, így ismerte meg Kunigundát. 1610. január 14-én megkérte a kezét, de még másfél évet kellett várni arra, hogy a menyasszonyt elválasszák eltűnt férjétől, akiről akkor még semmilyen hír nem volt. Első közös gyerekük Molnár János Albert (vagy inkább Johann Albert Molnár – hiszen a családon belül a német nyelvet használták!) 1612. augusztus 10-én született Marburgban. Keresztapja Johann Hartmann,³³ Európa első kémiaprofesszora volt. Kassán, Kolozsvárott és Gyulafehérvárott tanult, aztán I. Rákóczi György erdélyi fejedelem alumnusaként külföldi peregrinációra indult. 1637. július 8-án a groningeni egyetem hallgatója lett,³⁴ majd Londonban aláírta a Tolnai Dali János-féle puritán szövetséglevelet. 1638. május 6-án a leideni, november 15-én a franekeri egyetemre iratkozott be. Hazatérése után először Szászvároson volt rektor, az 1640-es évek elejétől pedig a kolozsvári szász reformátusok másodpapjaként tevékenykedett. Úgy tűnik nem halt meg 1646-ban, mint azt korábban gondolták, de további életéről semmit sem tudunk. Elveszett sírkövének feliratát valószínűleg rosszul ol-

³⁰ Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 193–194.

³¹ Lingsheim a heidelbergi tudós irodalmi kör központi alakja volt 1620 előtt. – Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 217; Axel E. WALTER: *Späthumanismus und Konfessionspolitik. Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingsheims*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004.

³² SZABÓ András: *Heidelberg ostroma 1622-ben*, in: Szabó: „Bizontalan helyeken...”, 111–120.

³³ [https://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Hartmann_\(Universalgelehrter\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Hartmann_(Universalgelehrter)) (Letöltés: 2022. március 26.)

³⁴ Itt úgy nevezte meg magát, hogy „Johannes Molnar Marpurgensis Hassus”. – Giebermann: *Albert Molnár*, 31.

vasták el, lehet, hogy 1646 helyett 1664 állt rajta, erre utalnak a friss könyvtörténeti kutatások.³⁵ A házsongárdi temetőben lévő sírhelyén van ma az apja emlékoszlopa.

A következő gyerek, Molnár Erzsébet a csallóközi Somorján (ma Šamorín Szlovákiában) született 1614. november 10-én. Annyit tudunk róla, hogy 1630 elején Kolozsvárott férjhez ment egy szász polgárhoz. Molnár Mária Magdaléna Oppenheimban született 1617. február 27-én, keresztanyja a neves képzőművész, id. Matthäus Merian³⁶ felesége, Maria Magdalena de Bry volt. Nem élt sokáig, március 10-én elhunyt. A következő gyerek, Molnár Pál már megérte a felnőtt kort: 1618. május 12-én született Oppenheimban, keresztanyja Susanna de Bry, Johann Theodor de Bry könyvkiadó³⁷ lánya volt. 1634. szeptember 26-án David Weynberger kolozsvári ötvösmesterhez szegődtték négy évre inasnak. Született még két lány a harmincéves háború viharai közepette, mindkettő korán meghalt: Molnár Erzsébet Kunigunda (Heidelberg, 1620. november 19. – Heidelberg, 1622. szeptember 17/27.³⁸) és Molnár Mária Erzsébet (Hanau, 1623. április 15/25. – Hanau, 1623. szeptember 1/11.)

Semmit sem tudunk Kunigunda további sorsáról, haláláról. A következő nemzedékről is hiányoznak az adataink. Vannak olyan 17. századi értelmiségiek, például a már említett Miskolci Csulyak István,³⁹ és Medgyesi Pál,⁴⁰ akiknek követni tudjuk a leszármazását, de Szenci Molnár utódainak nyomai eltűntek. A rendszeres anyakönyvezés megindulása a 18. század végére tehető, több mint száz esztendő így teljesen kiesett. Vannak halvány jelek bizonyos családok hagyományában, amelyek talán nyomra vezethetnek. Szinnyei József lexikona említi például Molnár Pál monori református lelkészt a 19. század közepén (meghalt 1873-ban), illetve fiát, Molnár Sándor Albert gazdatisztet (született Monoron, 1865. november 7-én), akik szerinte a zsoltárfordító egyedüli leszármazottai.⁴¹ Az egri refor-

³⁵ Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei. Új adatok a zsoltárfordító és fia biográfiájához, *Református Szemle* 102 (2009/6), 747–756, 754–755.

³⁶ https://hu.wikipedia.org/wiki/Matth%C3%A4us_Merian (Letöltés: 2022. március 26.)

³⁷ https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Theodor_de_Bry (Letöltés: 2022. március 26.)

³⁸ Németországban a protestánsok még a régi naptárt használták, amely tíz nap eltérést mutat a naptárreform utáni Gergely-naptárhoz képest.

³⁹ Jenei – Klaniczay – Kovács – Stoll: *Pécseli Király Imre...*, .301–302.

⁴⁰ Lásd Petróczi Éva tanulmányát ugyanebben a kötetben!

⁴¹ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái. IX. kötet, Mircse–Oszwaldt*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1903, 254.

mátus gyülekezet presbitere, és rövid ideig gondnoka volt néhány évtizeddel ezelőtt Szenci Molnár Sándor, aki szintén egyenesági leszármazottnak tartotta magát. Írásos bizonyítékot erről azonban nem láttam, így megerősíteni sem tudom. További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy az említett személyek tényleg Szenci Molnár Albert egyik vagy másik fiának utódai-e.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tízedei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Bállassi Kiadó, 1995.
- DÉZSI Lajos (kiad.): *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezései és irományai*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898.
- GIEBERMANN, Gerriet: Albert Molnár (1574–1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim, *Oppenheimer Hefte* 30/31(2005), 2–100.
- JENEI Ferenc – KLANICZAY Tibor – KOVÁCS József – STOLL Béla (kiad.): *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2)
- MAKSAY Ferenc: Szenc mezőváros a XVI–XVII. század fordulóján, in: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4), 107–112.
- ŐSZ Sándor Előd: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei. Új adatok a zsolnárfordító és fia biográfiájához, *Református Szemle* 102(2009/6), 747–756.
- SZABÓ András (kiad.): *Szenci Molnár Albert naplója*, Budapest, Universitas, 2003 (Historia litteraria 13)
- SZABÓ András: *Heidelberg ostroma 1622-ben*, in: Szabó András (szerk.): „*Bizontalan helyeken búdosunk*”. *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely – Komárom, Lilium Aurum – Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2011, 111–120.
- SZABÓ András: *Leánykérések*, in: Szabó András (szerk.): „*Bizontalan helyeken búdosunk*”. *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely – Komárom, Lilium Aurum – Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2011, 41–51.
- SZENCI MOLNÁR Albert: A magyarországi és erdélyi tanuló ifúságnak üdvözlétét küldi, in: Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Budapest, Magvető, 1976, 190–196.

- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IX. kötet, Mirce–Oszvaldt*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1903.
- THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, 1. köt., Pozsony, Kalligram Kiadó, 1998.
- VENDE Aladár: Pozsony vármegye községei, in: Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye és Pozsony (Magyarország vármegyéi és városai)*, Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, 1904.
- WALTER, Axel E.: *Späthumanismus und Konfessionspolitik. Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsbeims*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004.

ABSTRACT

András Szabó: *The Ancestry and the Family of Albert Szenci Molnár*

Albert Szenci Molnár, translator of the Genevan Psalter, wrote pretty much about his own self and his family, therefore we are informed about his ancestry back to his paternal great-grandfather. As a remarkable part of his correspondence has also survived, we can learn a lot about the most important members of his family, such as his brothers, his cousin, his maternal uncle. As for his wife and children: the majority of the data about them can be found in his *Diary*. His wife was called Kunigunda Ferinaria, a member of a remarkable German intellectual family. Her first husband left her alone with their three daughters. Further children were born in her second marriage with Szenci Molnár; the eldest son, Johann Molnár (1612–1664?) also became a pastor and was a member of the Hungarian Puritan movement. The later history of the family is not known, although in the 19th and 20th centuries several people claimed that they were Szenci Molnár’s descendants; however, only a very lengthy research could – probably – prove them right.

Keywords: Albert Szenci Molnár, Kunigunda Ferinaria, family history, Conrad Vietor, Johann Molnár

REFORMÁTUS KARRIEREK ÉS LEHETŐSÉGEK
A RÁKÓCZI-KORI KOLOZSVÁRON
(17. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADÁBAN)

Jeney-Tóth Annamária

KOLOZSVÁR ÉS REFORMÁTUS GYÜLEKEZETE

„Anno Domini 1656 die 12 Februarii az becsületes céh ezen megegyezvén, mivelhogy ez elmúlt 1655. esztendőben ortodoxus magyar céhmester volt, mostan ismét ebben az 1656. esztendőben ugyan ortodoxus szász céhmester kell legyen, ennek esztendeje eltellvén ez jövődöbeli választáskor az unitárius uraiméké legyen az első választás, úgymint első céhmestere magyar unitárius legyen, az második szász ortodoxus legyen. Ennek esztendeje eltellvén ismét szász unitárius legyen első céhmester, ez esztendeiek eltellvén ismét ortodoxus uraimékat illesse az első céhmesterség et sive consequenter, mely dolgot egész céh akarattából ez céh protokollumába beíratuk profuturo cautella.”¹

A kolozsvári csizmadiacéh protokollumából való idézettel igyekszem a felekezeti kérdések súlyát érzékeltetni a 17. századi Kolozsvár mindennapjaiban, eszerint tehát a nációnkénti és felekezetenkénti tisztségviselés a következő évben már rögtön gondot is okozott a magyar unitárius céhtagság számára, hiszen ebbe a csoportba a céhben csak egy ifjú mester tartozott.²

¹ Román Nemzeti Levéltár, Kolozs megyei Igazgatósága (RNL KmIg), Kolozsvár város Levéltára (a továbbiakban: KvLt), Céhiratok, Csizmadiacéh, nr. 4. (Breasla cizmarilor nr. 4. – Cluj 1652. ian. 18–1777. marti 3.) 6.

² „Anno Domini 1657 die 5 Februarii. Az B[ecsületes] céh ezen meghegyezvén, mivelhogy ez mostani 1657. esztendőbeli első választás úgymint: az céhapaságh is az unitárius uraimékat illeti, úgymint első céhapa magyar lenne, az másik céhmesterséggh orthodoxus szász, de mivelhogy több unitárius magyar nem lévén egynél, úgymint Fejeruarj Mihály, az is legutolsó lévén, ez mostani ramlásban penigh háza miatt alkalmatlan. Maga is az egész céh előtt felállá szabad akarattából kére az becsületes céhet, hogy azzal ne terhelné. Az céhapaságot úgy az unitária religión levő szász unitárius uraimnak engede, az becsületes céh meghegyezék s meghengede ilyen condicióval, hogy ez meghnevezett Feieruarj Mihály legyen immunis az céhapaságától, de az ifjú céhmesterséget viselje úgymint negyedik legyen az céhmesterségben. Az ifjú mesterségben penigh, mint ennek előtte szintén úgy szolgáljon,

A város történetének felekezeti kérdéseivel többen foglalkoztak, akár városi hivatalviselés kapcsán, akár a felekezetek története kapcsán, közülük mindenképp Jakab Elek óta Herepei János, Balázs Mihály, Kiss András, Sipos Gábor, Szász Anikó nevét fontos kiemelnünk.³ Itt most eltekintünk a Kolozsvár város történetének más aspektusával foglalkozó történészek neveinek és részletes historiográfiai adatok felsorolásától.

1598 óta voltak jelen újra Kolozsvár városában a reformátusok, Bocskai fejedelem korától kezdve pedig a hatalom beavatkozott e (saját) felekezet megerősítése érdekében. A maior pars elvének tulajdonképpeni hatálytalánításával haladt Kolozsváron Báthory Gábor fejedelemsége kezdetétől igen szisztematikusan.⁴ Ugyanakkor nagyon körültekintően járt el a fejedelem, országgyűlési végzést hozatott a helvét felekezet Kolozsvárra beköltözéséről, ekkor ugyanis a város vezetésében már vannak kálvánista felekezetű esküdtpolgárok vagyis szenátorok.⁵ Ezt követően az egykori domonkos rendiek kispiai templomát, majd 1610-ben a kolozsvári dézsamajvédelmek fejedelmet illető felének a felét hagyta a reformátusokra. Lassan tehát a felekezet templommal és iskolával is rendelkezett, a temp-

---

az orthodoxus uraimék is, hogyha megfogyatkoznak őkegyelmek is szabadoson ezt cselekedhessék. (1661. január 24-én megújították) Uo. 10r.

³ JAKAB Elek: *Kolozsvár története II.*, Kolozsvár, 1888.; HERPEI János: *Kolozsvár régi sírkövei*, Budapest, 1988., más művei közül: *Adattár a szellemi mozgalmaink történetéhez*, Budapest – Szeged, 1965.; SIPOS Gábor: A kolozsvári református egyházköztség a 17. század első felében, in: Sipos Gábor (szerk.): *Reformata Transylvania. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház 16-19. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012, 29–42.; KISS András: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása, in: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Erdély-történeti Alapítvány, 2009, 293–310.; KISS András: *Források és értelmezések*, Bukarest, Kriterion, 1994.; Uő: *Más források – és más értelmezések*, Marosvásárhely, Mentor, 2003.; SZÁSZ Anikó: A kolozsvári református egyházköztség dézsmából származó jövedelme a 17. század második felében, *Erdélyi Múzeum* 73(2011/3-4), 117–123.; SZÁSZ Anikó: A kolozsvári református egyházköztség világi tisztségviselői a 17. század második felében, in: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.): „...élünk mi sokáig két bazában...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Speculum historiae Debreceniense 9., Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2012, 301–310.; SZÁSZ Anikó: *A Kolozsvári Református Egyházköztség vagyona és gazdálkodása a 17. században*, in: Dáné Veronka – Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.) *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2021, 577–592.

⁴ Kiss: Báthory Gábor és a kolozsvári református..., 297.

⁵ Uo.

lomot 1612-ben az iskolát 1614-ben vehették birtokba.⁶ Ezt követően a református gyülekezet és annak tagjai küzdöttek az unitáriusokkal való egyenjogúsításért. Bethlen Gábor alatt pedig már második lelkészi állást is magáénak tudhatott gyülekezet. 1614-ben, 1622-ben pedig felmerült az Akadémia létesítésének színhelye Kolozsvár legyen.⁷ Mindeközben a szász unitáriusok egy részének áttérése is megtörtént, 1631-ben már itt is két lelkészi állással bírt a gyülekezet.⁸ Eddig mindez akár természetes fejlődés lépéseiként is hathatott. A Rákóczi-korban a fejedelmi hatalom azonban újdonságokat is hozott/jelentett. Igény merült fel tehát az 1458. évi „únió” megváltoztatására, mely szerint tehát a német és a magyar polgárok egyenlő arányban vettek részt a város igazgatásában.⁹ Az 1568. évi királyi rendelet pedig a templomhasználatot rögzítette: vagyis az a náció használja a templomot, amelyik a főbíró adja.¹⁰ Ezt a közel 180 éves gyakorlatot kívánta I. Rákóczi György fejedelemsége idején a megváltozott helyzethez igazítani. A fejedelem célja ekkor a református városlakók egyenlősítése volt a városigazgatásban, vagyis az 1568. évi unió átformálása. Az unitárius egyháztörténet szerzői: Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István szerint a fejedelem már 1635 karácsonya táján szeretett volna református tanácstagokat látni a városban, ez akkor még nem sikerült.¹¹

A városigazgatás megváltoztatásához, a következő kulcs 1636-os év eseményeiben is rejlik. Ugyanis az 1636. évi februári országgyűlésen a Bethlen István által felvetett pontokra a fejedelem a szász városoktól illetve székelektől és talán Kolozsvártól is reverzális levelet kért, amit a Portára beküldött.¹² Kolozsvár város esetét megvilágítják – egy általam már korábban megvizsgált peres eljárás –, a kolozsvári kereskedők esete kapcsán felvett tanúvallatások (az esztergomi káptalan és váradi káptalan jegyzőkönyvei

⁶ Sipos: A kolozsvári református egyházközség, 29–33.

⁷ Uo., 34–35.

⁸ Uo., 35.

⁹ KISS András: Kolozsvár város önkormányzati rendjének fejlődése az 1458-as „únióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel, in: Kiss András (szerk.): *Más források – más értelmezések*, Marosvásárhely, 2003, 160–172, 165.

¹⁰ Uo. 171.

¹¹ HOFFMANN Gizella – KOVÁCS Sándor – MOLNÁR B. Lehel (szerk.): *Kénosi Tózsér János–Uzoni Fosztó István: Az erdélyi unitárius egyház története II.*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 56.

¹² SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. (1540–1699)*, Budapest, MTA, 1875–1898, IX. köt. 223.

lapjain).¹³ Eszerint a város privilégiuma is hangsúlyosan szerepel az 1636. december 15-én Váradon és 1637. június 1. és 3. között Modorban felvett jegyzőkönyvben. (A negyedik kérdőpontban említve: „Quarto: Az uraknak, nemeseknek, városoknak privilégiumait elveszi, fölforgattya, semmissé teszi.”)¹⁴ Ez Kolozsvár esetében az jelentette: „... noha ő n[agysá]lga minket tanácsúl requiráltatván, intett kegyelmesen, hogy az országnak unióját is szemünk előtt viselvén az orthodoxus atyánkfiak között is bizonyos személyeket vennénk, nemcsak a felső, hanem az alsó tanácsban.”¹⁵ Ez nem jelentette azt ugyanakkor, hogy eddig nem voltak a tanács tagjai között reformátusok, de ezt követően a százférfiak tanácsába 25 reformátust és az alsó tanácsba 3 főt kellett bevenniük/vettek be, valamint 1638, 1639 karácsonyán és 1641-ben is református főbírókat kellett választani (Filstich Lőrincet és a Várad Miklóst, Stenczel Ferencet nevezték meg.) Az alsó tanácsban 3 református, a felsőben 25, tehát összesen 28 fő lett eztán. Az is kimondásra került, hogy ez követően is csak az lehet főbíró, aki előbb a sáfár, majd adószedői tisztet is betöltötte, és minden negyedik évben választanak református főbírókat. Valamint a református lelkészek, kántorok, iskolamesterek házai is adómentesek lesznek a városban, csakúgy, mint az unitáriusoké.¹⁶

Az egyenlősítés következő lépcsőfoka már II. Rákóczi György nevéhez köthető 1655-ből, amikor is a városi közgyűlési jegyzőkönyvek szerint 1655. február 28. és június 1. között a százférfiak tanácsulást ugyan nem tartottak (vagy nem maradt fenn a jegyzőkönyv), azonban ekkortájt történt két nagy horderejű esemény is a város életében: március–áprilisban a „kiegyezés” és áprilisi nagy tűzvész.¹⁷ Az 1638. évi „reform” folytatásaként 1655 márciusában a városvezetést illetően a két felekezet között egyfajta „második kiegyezés” újabb fejezete született,

¹³ MNL OL F szekció Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 2 Protocolla XVII. 155–173; 317–320.

¹⁴ Uo.; JENEY-TÓTH Annamária: „... Felette sok megbántódott emberek vadnak...” I. Rákóczi György és kolozsvári kereskedői, in: Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila (szerk.): *Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017, 297–316.

¹⁵ EOE X. 152.

¹⁶ EOE X. 152–155., 1638. május 12-én kiadott reverzális levél; JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története II. és III. kötetéhez*, Budapest, 303–306.

¹⁷ RNL KmIg, KvLt, Tanácsulési jegyzőkönyvek (Protocole de sedința; a továbbiakban: KvTanJk) I/7. 83–84.

„előző fejedelemmel kötött contactus [szerződés], de annak bizonyos részeiben való violálásával [megsértésével] vádoltatván mostani kegyelmes urunk. Méltóságos személye előtt őnagysága bennünket ez okokra nézve törvény útja szerint akarván prosequálni. ... az törvénynek kimenetelivel bizonytalan bátorságosabbnak ítéltük az mi kegyelmes urunk őnagysága igazkodni. ... az egész unitária religion levő atyafiakkal edgyütt igen szemünk előtt visellvén.”¹⁸

Eszerint amíg a városvezetésben fele-fele arányban nem lesznek a reformátusok: a centumpáterek közé (addig 25 református és 75 unitárius volt) addig csak reformátusokat fognak választani. A 2–3. pont szerint karácsonykor hat-hat polgárt már egyenlő arányban válasszák meg a felekezetek közül. 3. A fő- és a királybíró két felekezet tagjai közül kerüljenek ki. 4–5. pont további pontosításokat tartalmazott arra nézve, hogy a magyar-szász-unitárius és református: vagyis a szász unitárius, magyar „orthodox” /református, szász „ortodox” és az unitárius magyar városlakók milyen sorrendben válasszák a főbíró. Ha református a főbíró akkor a királybíró a másik felekezet tagja közül kerüljön ki. A két utolsó, vagyis a 6–7. pont szerint a város vezetői közé: alsó tanács, számvevők, directorok és a céhek tagjai közé is be kell venni a reformátusokat; valamint a reformátusok keresztelést-temetést maguk intézzék.¹⁹ A forrásunk külön kiemeli, hogy a városi hivatalok megosztását az unitáriusok önként tették, mégpedig az öreg Rákóczi György fejedelemnek tett contractus szerint. Ugyanakkor a tanulmány elején bemutatott csizmadia céh jegyzőkönyvi részlete szemlélteti mindennek rögzös útját. Az azonban bizonyos, hogy itt nemcsak egyenlősítésről van szó, hiszen ebben a megregulázott városban a reformátusok több zsinatot is tartottak: 1641. június 10-én és 1647. július 1-én is, ez utóbbi alkalommal a Farkas utcai templom felszentelése és a gyülekezetnek való átadása is megtörtént.²⁰ A Báthori Gábor fejedelem óta elkezdett folyamat most jutott el az egyenlősítésig.

¹⁸ MNL OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla, libri regii et styliionaria (F 15) Prot. XXIV. 19r. 1655. március 9.

¹⁹ JAKAB Elek: Kolozsvár története, 2. köt., 699–700.; Jakab: Oklevéltár, 330–337.; MNL OL F 15. Prot. XXXIV. 141r–144r.

²⁰ Sipos: A kolozsvári református egyházköztség, 39–40.; HERPEI János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéről*, Kolozsvár, 2012, 219–221.

AZ ELIT LEHETŐSÉGEI 1636/38 ELŐTT ÉS UTÁN²¹

Az, hogy Kolozsvár városában a magyar református gyülekezeten kívül még egy szász is működött, tagjai között jó néhány iparos, kereskedő volt, jelentős gazdasági erőt is jelentett. Bethlen Gábor fejedelem is támogatta azokat a polgárokat is, akik a városban élve épp e felekezethez tartozva nem tölthették be a legjelentősebb városi hivatalokat, így például Vicei Mátét is.²² A 17. század első negyedének egyik legjelentősebb polgáráról: Vicei Mátéről Kiss András írt nagyszerű életrajzot, eszerint: a 16. században főbírósgot viselt család fia, aki külföldi tanulmányait követően tért haza, majd rokona Vicei Gáspár segítségével kereskedésbe fogott. A Piac és Széna utca sarkán Zok Pétertől házat vásárolt, de rendelkezik Tordán is házzal és szülővel Szászfenesen. Szászférfiak testületének tagja 1600 után, számvevő, vonás- és cédulaigazgató, adószedő, 1612-ben a város történetének egyik legvésztérhesebb időszakában a város egyik vicekapitánya, stb., de nem teljesedhetett ki hivatali karrierje, hiszen az unitárius többségű város nem akarhatott/választott református vezetőket, emiatt nem tölthette be ő sem a városi hivatalviselés csúcsát jelentő királybírói és főbírói tisztséget sem.²³

A fent említett személyt követően – aki nem lehetett szeretett városában főbíró – három másik részben kortárs polgár karrierjét mutatom be az 1630-as évekből. Az „átlagos városi polgár”-t, iparost jelen esetben Bojtos Szabó István életpályája szemlélteti, aki a városban is és egyházában is látott el feladatokat. Jónás deák inkább a család és polgári karrier mentén tudott kiteljesedni bár városi tisztségeket kevéssé viselt, de nemességet és megyei portiókat is szerzett életében. Nem utolsó sorban következik (Szé-

²¹ Jelentős kolozsváriak névsorait tartalmazzák az alábbiak: Tályay Z. Márton nevű hollandiai egyetemi hallgató 1632. évben tartott teológiai vitatkozását „a serdülő kolozsvári református egyház oszlopainak”-nak ajánlja. Herepei: A házsongárdi temető, 128.; HERPEI János: A templom felavatásának ünnepe, in: HERPEI János (szer.): Adattár szellemi mozgalmaink történetéhez I., 563–578 vagy HERPEI János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*, Kolozsvár, 2002. 215–231. 32 fő neve van a padokon feltüntetve; A főkurátor és alkurátorok mellett a konzisztóriumnak 14 tagja lett. A generális vizitáció idején az aláírók között ott van Bojtos István is. BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos – ÓSZ Előd – SIPOS Gábor (szerk.): *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714.*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016, 249.

²² KISS András: Egy XVII. századi kolozsvári irodalompartoló polgár (Szenczi Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté), in: Kiss András (szerk.): *Források és értelmezések*, Bukarest, 1994, 189–194.

²³ Uo.

kes)Fejérvári Benedek deák – aki nemcsak Vicei Máté, hanem Váradi Miklós kortársa is volt – a városi/hivatali karrierben is ki tudott teljesedni reformátusként, de egyházában is fontos szerepet vállalt. Filstichek, Szegedi Gáspár és sok más polgár nevét is megemlíthetnénk, de terjedelmi okokból most csak a fent említett karrierek felvázolására törekszem e tanulmányban.²⁴

Bojtos Szabó István

Bojtos Szabó István református egyház életében viszonylag fontos szerepet játszott, de a város és a szabó céh életében is voltak különböző tisztségei. A hiteles helyi iratok alapján pedig pontos képet kaphatunk Bojtos család viszonyairól. Édesapjának, Bojtos Tamásnak az első házasságából származhatott János testvérével együtt. Az apát 1605. január 7-én a magyar natio tagjaként egeresi származásuként írták be a város könyvébe.²⁵ Az első feleségét nem ismerjük, második feleséget Zegedi Annát ismerjük (korábban gyulafehérvári Németh István özvegye), ugyanis közismert egy örökbevallás/vallomás 1632-ből arra nézve, hogy a két fél nem vállalja át egymás adósságait.²⁶ Az apai házat a Magyar utcában, vagyis a Longa fertályban találjuk.²⁷ 1634-ben már az örökösökről olvasunk, akik között a két Bojtos fivér szerepel: János és István, az előbbi jár el a rokonság nevében is, valamint özvegy Kapusi Antalnét és Kapusi Bálintot említik még.²⁸ Már ezzel az ügyel lehetett kapcsolatban ügyvédfogadása is 1633-ban,

²⁴ Néhányukkal már korábban foglalkoztam: JENEY-TÓTH Annamária: „Expediáltuk az Fejérvári Gyűlésre uraimékat”. Gondolatok Kolozsvár város képviseléről a Rákóczi-kori országgyűléseken (1630–1660), in: Kenyeres István (szerk.): *URBS. Magyar Város-történelmi Évkönyv*. XV., Budapest, 2021, 137–178.; JENEY-TÓTH Annamária: Székesfejérvári Benedek deák hivatali pályafutása Kolozsvár városában a 17. század középső évtizedeiben, in: Dáné Veronka – Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021, 245–262.

²⁵ RNL MnlG, KvLt Diversa III/1. Liber–Decreta huius civitatis de necessariis ac utilibus negotiis, communibus dominorum senatorum ac centumpatres suffragiis confirmata, perpetuisque semper futurus observanda continens Anno Domini MDLXXXIII. (tartalmazza a Polgárkönyvet is 1584–1614) 111.

²⁶ MNL OL F 15 XXVIII. köt. 50 r–51r. 1632. február 16.

²⁷ Uo.

²⁸ MNL OL F 15 XXIV. köt. 93–94r. 1634. július 19.

amikor is Dániel deákot fogadta meg ügyvédjének.²⁹ 1641. október 1-én alperesként szerepelnek a testvérek újra az apai vagyon osztálya kapcsán a város törvénykezési jegyzőkönyvében. A ház azonban az adókönyvekben még 1649-ben is Szabó Tamás nevében szerepel. 1633-ban Bojtos János a kereskedő (ibidem) költözhetett ide az apai házba,³⁰ ami gyakorlatilag két adóalanyt jelent egy telekről. 1649-ben pedig a szabómester Bojtos István szerepel bérlőként az adójegyzékben (ibi) a Magyar utcái házban és mindössze fél dikát adózik.³¹

A szabó céhbe 1617-ben beállt Bojtos Istvánt, Bojtos Szabó Tamás fiát (a nevében a középső mesterségnév említése Kolozsváron jellemző, az apa is ebbe a céhbe tartozott) említi a céh jegyzőkönyve.³² Felesége Gyulai Erzsébet, az osztályleveleket tanulmányozva kitűnik, hogy nemcsak a saját gyerekeikről gondoskodtak, hanem pl. Szöllősi Péter deák unokája Hajós Borka tutorságát/gyámságát vállalta el a házaspár 1631 márciusában. 1634. március 22-én ugyanakkor már Borka a haláláról tudósítanak az osztálylevelek.³³ A szabó mester saját családról annyit tudunk egy házsongárdi sírkövön felbukkanó adat szerint Herepei Jánostól, hogy az a szabómester három gyermeke elvesztéséről tanúskodik, azonban évszám nélkül.³⁴ Annyi bizonyos azonban, hogy egy gyermeke haláláról olvasunk a harangoztató gazdai feljegyzésekben is 1657-ben.³⁵

Azt, hogy Bojtos mikor lett a százérfiak testületének tagja, számomra eddig a forrásokból nem egyértelmű – ugyanis a városi tanácsülési jegyzőkönyvek 1623 és 1647 között meglehetősen hiányosak –, de feltételezhetően 1638 után már mindenképp az, ugyanis három évvel később már stratégiailag fontos tisztségben találjuk. 1641-ben a „váfokon és temetőben építő” hivatalt viselte Luczi Istvánnal együtt, 1647-ben pedig Brozer

²⁹ KvLt, Törvénykezési jegyzőkönyvek (KvTJk) Fasc. II. 14. köt. 351. – 1633. február 23.

³⁰ Longa 1633 adóösszeírás KvSzám 22/III. 379.

³¹ RNL KmIg, Kolozsvár város levéltára (Arhiva oraşului Cluj), Számadáskönyvek (Socotelile oraşului) 26/II. 94.

³² Herepei: *A házsongárdi temető*, 134. illetve a RNL KmIg KvLt, Kolozsvári Szabó Céh nr. 16. (Registrul breslei croitorilor din Cluj 1603. martie 20–1880. aug. 4.) 206. oldalon levő adatok szerint 1617. január elsején lépett be a céhbe.

³³ KOVÁCS KISS Gyöngy (szerk.): *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*, Kolozsvár, Kriterion, 2012, 246–249.

³⁴ Herepei: *A házsongárdi temető*, 134–135.

³⁵ EREL, Kolozsvári Egyházközség levéltára (a továbbiakban: KvEhKLt), C 1/3. Számadáskönyvek, Harangoztatógazdai számadások (a továbbiakban C 1/3.). III. köt. 15. 1657. március 27.

Péterrel együtt építettő,³⁶ 1656-ban tóbíró volt.³⁷ Közben a református gyülekezetben 1652. novemberében a generális vizitáció idején a gyülekezetet vezető polgárai között találjuk nevét: „Boytos Szabó István”-ként szerepel.³⁸

Testvéréről Bojtos Jánosról röviden kell szólnunk még, aki testvérel ellentétben nem az apai utat választotta, karrierjét kerekedőként már 1627-től nyomon követhetjük.³⁹ Bojtos János a Magyar utcai apai házból a Monostor fertályba a Plébánia ház mellé költözött bérlőként, majd 1635-ben vehette meg a házat Bacsi Györgytől, ezt követően a ház után évente 2 dikát adózott 1641-ig.⁴⁰ Ő számított jobb módúnak a családban az adójegyzékek szerint. 1643-ban azonban már a főtéren Nyíró Sámuelné házában lakott feleségével együtt, talán a ház felét vehették meg ekkor. Feleségét 1645-ben immár özvegyként írták össze az adójegyzékben. A következő évben özvegye pestisben hunyhatott el, akárcsak férje, temetéséről sógora jóvoltából a szabó céh segítségével sikerült gondoskodni.⁴¹ A szabómester 1660-ig biztosan nem szerepel a harangoztató gazdai számadásokban a neve.

Debreczeni Jónás deák

A következő karrier Jónás deáké, ő az a polgár, akit Szenci Molnár Albert 1615-ben a református egyház egyik fautoraként említett Vicei Máté mellett. A városra, református gyülekezetre, szociális célra és egyházi személyekre végrendelete értelmében már 1635-ben 562 forintot hagyott. 1635-ben kupát adományozott a kolozsvári református eklézsiának, 1638-ban

³⁶ Adószedők számadása (1641) KvSzám 23/IX. 16.; Regestrum partiale KvSzám 31/I. 36. (1647.)

³⁷ KvTanJk I/7. 94.

³⁸ Buzogány – Dáné – Kolumbán – Ősz – Sipos: Erdélyi református egyház iratai I., 249.; Szász: A kolozsvári református egyházközség világi tisztviselői, 304.

³⁹ KvTJk Fasc. II/13. 12.; Pap: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*, 387–388, 407, 423, 454, 497, 507, 516, 527.; Pakó: *i.m.* 168.

⁴⁰ KvSzám 20/VIII. 270, 606, 634, 666, 23/III. 6. – 2 dica illetve 1¼ dica (Rapularum 1636–1640); 1642-ben már Baczi Jánosé a ház – KvSzám 23/ XII. 4.

⁴¹ Jónás deák házat követő második házban 1643-ban Nyíró Sámuelné ¼ dicát adózott, és „Boitos János ibidem J” – 1 dicát. KvSzám 24/III. 1. (Rapularum, 1643); 1645-ben feleségét is Boitos Jánosné ibidem ¾ dicával írták össze. KvSzám 24/IX. 1. (Rapularum, 1645); Herepei: *A házsongárdi temető*, 134. a szabó céh temetette el; Az adókönyvben 1647-ben már áthúzták a nevét, tehát nem volt adóalany többé, Kovács János házában volt bejegyezve fél dicával, 1646-ban még ennyit fizetett Bojtos Jánosné. KvSzám 25a/VI. 1.

pedig nyolcszögletű fedeles ezüstkanna került Jónás deák jóvoltából a református gyülekezet klenódiumai közé.⁴²

Debreczeni Jónás deák kereskedői karrierjéről a harmincadnaplók tanúskodnak, melyek szerint 1610 és 1636 között mintegy 44 alkalommal vámoltatta el áruit.⁴³ Úti céljai Bécs, felső-magyarországi és lengyelországi városok voltak, ahova kénesőt, viaszt és ökröket, lovat vitt ki, onnan fűszereket, textíliákat, papírt, süveget, késeket, stb. hozott be.⁴⁴

1638-tól illetve 1641-től már nem volt akadálya városi tisztségviselésének, de a források hiányos volta miatt pontosan nem tudjuk, hogy mikor lett tagja a százférfiak tanácsának, 1647-ben már bizonyosan centumvir.⁴⁵ Más tisztségviselésére eddig nem találtam adatot. Részt vett a gyülekezet életének vezetésében alkurátorként 1652-től, de Herepei János is utalt rá a Farkas-utcai templom padjain rögzített ülésrendje kapcsán.⁴⁶

Jónás deák 1635-ben – mint fent említettem – készítette el városi javairól végrendeletét, 1637-ben fia is az ifjabb Jónás deák is a sajátját, őt azonban édesapja túlélte.⁴⁷ Jónás deák gyerekeit az ekkor készített végrendeletből ismerjük, Anna lányának haláláról és unokájáról Andorkóról olvassunk. Másik leánya Kata Viczei Péterné, nem tudjuk mikor kötött házasságot, és lányai mellett hasonnevű fia, a fent említett ifjabb Jónás deák ismert.⁴⁸ A gyülekezeti szerepét is meghatározhatta, hogy leánya házasságával a Viczei családdal került atyafiságba/rokonságba, jellemzően gyermekei ekkor a városi elitbe házasodtak.

Egy 1672. évi osztálylevélben feleségeként Viczei Sárát említik, aki eszerint a második felesége lehetett, akár ebből a házasságból származhatott az a három gyermek is, akiket a harangoztató gazdai számadások 1647-ben és

⁴² SÁNDOR Imre: Kolozsvár címeres emlékei, *Geneológiai füzetek* 13(1913/1), 24.

⁴³ PAP Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*, Bukarest – Kolozsvár, 2000. 141, 166, 177, 194, 196, 199, 232, 246–247, 254, 274, 283, 292, 307, 331, 334, 339, 354, 382, 397, 417, 426, 465, 478, 485, 503, 505, 509, 531.; PAKÓ László: Kolozsvári harmincadjegyzék 1631-ből, *Erdélyi Múzeum*, 77(2015/1), 145–177., 160.

⁴⁴ Pap: *Harmincadjegyzék*, 214, 221, 234, 241, 250, 352, 398, 450, 494, 522; Pakó: Kolozsvári harmincadjegyzék 158, 163.

⁴⁵ 1647-ben a százak tanácsának tagja Jónás deák és Váradi Miklós is. BINDER Pál: *Közös múltunk*, Bukarest, Kriterion, 1982, 303.

⁴⁶ Buzogány – Dáné – Kolumbán – Ősz – Sipos: *Erdélyi református zsinatok iratai I.*, 249.; Herepei: Adattár I. 575.

⁴⁷ GYULAI Éva (szerk.): *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)*. *Erdélyi Királyi Könyvek*, 21. köt., Arcanum – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005, 204.

⁴⁸ Ingóságok közül megemlítendő, hogy elhalt Anna leánya fiacskájának Andorkónak hagyott 3000 ft készpénzt.

1652-ben említene, mint Jónás deák elhalt lányait és fiát.⁴⁹ Az 1672. évi osztálylevélben szereplő három leány, már a vármegyei nemességbe házasodott be (Kata Enyedi Jánosné, Sára papfalvi Havasalyi Lászlóné és Erzsébet kövesdi Boér Pálné).⁵⁰

Jónás deák a város egyik igen jelentős polgára, háztulajdonosa és kereskedője volt. 1609-ben a Farkas utcai fertályban lakott, a háza után 6 dicát adózott, amely a legmagasabb egy házra kivethető adóegység volt Kolozsváron.⁵¹ 1630-as évtized végén több házzal is bírt: Közép és Monostor utcában is eggyel-eggyel, a házaira kirótt dica összesen 8,5 volt. A Közép utcai – a Tanácsháztól mindössze néhány háznyira álló – házát még 1610-ben Szegedi Gáspártól vette,⁵² 1611-től egészen 1648-ig 6 rovás adót fizetett.⁵³ Fia 1635-ben vette meg Stin Lukácstól a Monostor utcai negyedben a házat, 1636–1637-ben is három-három dica adót fizetett.⁵⁴ Ugyanakkor 1638 és 1648 között már az idősebb Jónás deák nevében volt a ház, aki 2¾ dica, majd 2 dica adót fizetett utána.⁵⁵ Kertjei, majorságai is voltak a városban.⁵⁶ Jónás deáknak 1609. május 25-étől nemeslevele is volt, Kolozsban, Belső-Szolnokban, Dobokában voltak portiói és zálogbirtokai.⁵⁷ A már említett 1672. február 24-i osztálylevél szerint feleségétől Viczei Sárától született három leányra maradtak a magyarnádasi, magyar- és oláhródi birtokai.⁵⁸

⁴⁹ 1647. július 20-án egy leány, 1652. április 8-án, 22-én egy leány és egy fiú halála szerepelt a harangoztatógazdái számadásokban Jónás deák gyermekeiként. KvEhkLt C 1/3. I. köt. 25, 46.

⁵⁰ Sándor: Kolozsvár címeres emlékei, 24.

⁵¹ KvSzám 11/XIV. 196. 1609.

⁵² KvSzám 13a/XVII. 278. 1610.

⁵³ KvSzám 13a/XVII. 278. (1610); 13a/XVII. 370. (1612); 13a/XVII. 406. (1613); 17a/XIII. 30. (1615); 17a/XIV. 30. (1616); 17a/XV. 30. (1617); 17a/XVI. 30. (1618); 17a/XVII. 30. (1619); 17a/XVIII. 30. (1620); 17a/ XXIX. 30. (1621); 17a/XX. 30. (1622); 17a/XXI. 30. (1623); 17a/XXII. 28. (1624); 17a/XXIII. 26. (1625); 17a/XXIV. 28. (1626); 20/VII. 34. (1627); 20/VII. 138. (1628); 20/VII. 88. (1629); VII. 527. (1636); 22/III. 777. (1639); 25b/VI. 136. (1648); 26/II. 152. (1649).

⁵⁴ KvSzám 20/VIII. 233, 601, 629.

⁵⁵ KvSzám 20/VIII. 629. (1638); 20/VIII. 661. (1639); 24/III. 1. (1643); 25b/VI. 1. (1648)

⁵⁶ KvTjk Fasc. II. 14. 51. 1631. szeptember 15.; ErdKirKv DVD 1. köt. 204–206.

⁵⁷ Jeney-Tóth: „... Felette sok megbántódott...”, 310.

⁵⁸ Sándor: Kolozsvár Címeres emlékei, 24.; Torda vármegye jegyzőkönyvei alapján Jónás Sára nevű nemesasszonyt kolozsvári Hauaselyi László feleségeként említik 1669. szeptember 14-én. DÁNÉ Veronka: *Torda vármegye jegyzőkönyvei II. 1659–1707.* Erdélyi Történelmi Adatok IX. 2., Kolozsvár, 2014, 96.

Székesfejérvári Benedek deák

Fejérvári Benedek kereskedő előélete egyelőre ismeretlen, s nem tudjuk azt sem, mikor lépett a polgárok sorába. Iskolázottságára, műveltségére azonban egyértelműen utal a nevéhez toldott deák jelző, kereskedői tapasztalatát pedig a keze közül kikerült városi számadások tanúsítják. Az udvari számadások alapján bizonyos, hogy 1624 novembere és 1626 augusztusa között több vásárlást bonyolított Bethlen Gábor fejedelem számára.⁵⁹ Már 1623-tól működtethette kereskedelmi vállalkozását, azonban valószínűsíthetően csak az özvegy Scmleczer Lőrinczné Ombozy Katával, Ombozy Pál ötvös lányával⁶⁰ kötött házasságát követően válhatott teljes jogú kolozsvári polgárrá. Az eljegyzésre és az esküvőre, a deák feljegyzései szerint, 1627-ben került sor.⁶¹ Ombozy Kata a házasságba leány gyermeket hozott, nekik pedig két közös fiúk született: Benkő és Istók, vagyis ifjabb Benedek és István. Több mint két évtized múlva, 1651. október 20-án szólt a Farkas utcai templom harangja Ombozy Katáért.⁶² Benedek deák István nevű fiát 1655. november 8-án veszítette el.⁶³ Ifjabb Benedek megérte a nagykorúságot, és lakodalma időpontja is ismeretes: 1656. július 28-a körül tarthatták, ekkori dátummal szerepel a városi tanács elszámolásában az itt felmutatott lakodalmi ajándék.⁶⁴ Alig egy esztendővel később, 1657. szeptember 25-én azonban az ifjabb Benedek már végrendelkezett is Várad Miklós és mások: így édesapja jelenlétében.⁶⁵ Édesapja beleegyezésével a református eklézsiára testálta minden vagyonát. A harangoztató gazdai számadások szerint 1658. október 9-én már az ifjú férj temetése alkalmából harangoztak.⁶⁶

⁵⁹ RADVÁNSZKY Béla (szerk.): *Udvartartás és számadáskönyvek I., Bethlen Gábor udvartartása.* Budapest, 1888. 91, 116, 145. 1626. augusztusi dátummal szerepel a harmadik elszámolás.

⁶⁰ RNL KmIg, KvLt, Céhíratok, Ötvös céh jegyzőkönyve 1556–1790 (Registruł breslei aurarilor) Nr 4. f. 96v.

⁶¹ 14 nevet sorolt fel, akik a leánykérés idején ott voltak: többek között a gyülekezet vezető világi tagjai: csak néhányuk felsorolásul: „Zörös Mátyás uram és Zölösy Péter, Jónás deák, Várady Miklós, Igaz Gáspár, Gáspár deák, ...” KÖBLÖS Zoltán: *Fejérvári Benedek családi följegyzései (1627), Genealógiai Füzetek* 6(1908), 103.

⁶² KvEhkLt, C 1/3. I. köt. 43.

⁶³ KvEhkLt, C 1/3. III. köt. 12.

⁶⁴ 1656. július 28. – f 5 d 40. – KvSzám 29/V. 144.

⁶⁵ KvEhkLt, C 2/2. Fasc. VIII. Különféle fundusok 1. d.

⁶⁶ KvEhkLt, C 1/3. III. köt. 27.

Kereskedői tevékenységéről a harmincadjegyzékekben 1623. november 14. és 1635. áprilisa között maradtak feljegyzések, vagy kalmárárut hozott be a városba, vagy viaszt küldött eladásra, az úti célként mindig Bécs szerepelt.⁶⁷ Vagyoni helyzetének alakulását ingatlanjai jól tükrözik. Az 1630. évi adójegyzék szerint még csak bérlő volt Lukács Deákné Széna utcai házában, az adó összege 2¼ dica volt.⁶⁸ 1632 júliusában vette meg 2000 forintért az ugyancsak ebben az utcában álló házat Gyulai Ambrus ötvöstől, aki a szomszédja is maradt, a másik pedig Lutsch István szabó lett.⁶⁹ 1649-ben még ebben a házban lakott és 2 dicát adózott.⁷⁰ A halálát követően, 1664. november 3-án került sor a deák tartozásainak összeírására,⁷¹ másnap pedig Szalárdi János írta össze Benedek deák örökségét is, melyek között szerepelt a Kolozsvár környéki nyolc szőlője, melyek éves műveltetése mintegy 115 forintba került.⁷²

1652 novemberében a gyülekezet főkurátora Váradi Miklós mellé három másik polgárt választottak alkurátornak, közöttük a deákat.⁷³ Ekkor azonban városi tisztségviselői karrierje már évtizedes. A százférfiak testületnek 1641 előtt is tagja lehetett. Esküdtpolgár vagyis a kisebb vagy alsó tanács tagja legalább nyolc alkalommal volt, ebből öt alkalommal volt vonásigazító, egy alkalommal sáfárpolgár és egyszer adószedő, 1659-ben pedig királybíró, illetve 1660-ban bíró lett.⁷⁴

Flóra Ágnes kutatásai szerint, ha valaki bekerült a tanácsba, akkor a hivatali pálya elején a sáfársággal kellett először is „megküzdenie”. 1642-ben Pitter Adam kollegájával Benedek deák látta el ezt a feladatot.⁷⁵ A következő hivatali lépcsőfok a városi tisztségek sorában öt év múlva követke-

⁶⁷ Pap: Harmincadjegyzékek, 352, 362, 372, 458, 485. Pakó: Harmincadjegyzék 1631-ből, 154, 169.

⁶⁸ KvSzám 21a/I. 246. (Farkas utcai fertály)

⁶⁹ DÁNÉ Veronka (szerk.): Kolozsvár város tanácsa jóváhagyja Székesfehérvári Benedek deák házvásárlását, és a ház birtokába beiktatja – 1632., in: Papp Klára – Gorun-Kovács György – Jenei-Tóth Annamária (szerk.): *Város történeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században*, Debrecen, 2005, 29–31.

⁷⁰ Farkas utcai fertály, Feoni inferior (1639) Benedek deák 3 dica. KvSzám 22/III. 823.; Farkas utcai fertály, Feoni inferior (1649) Benedek deák 2 dica. KvSzám 26/II. 190.

⁷¹ KvEhkLt, C 2/2. Fasc. X. A. 25. u. f. 11r–v. Adóssága 1655-ből 669,3 tallér volt, az 1661. évi 2265 tallér.

⁷² KvEhkLt, C 2/2. Fasc. VIII. A 1/h.

⁷³ Buzogány – Dáné – Kolumbán – Ősz – Sipos: Erdélyi református egyház iratai I., 249.

⁷⁴ KvTanJk I/7. 4, 21, 23, 48–49, 57, 59, 77, 90, 92, 107, 109, 155, 185.

⁷⁵ KvSzám 23/X. 1–338, XI. 1–479.

zett be a deák életében, ekkor lett adószedő, Thomas Lang társaként.⁷⁶ Az adószedői tisztséget követő években – 1648, 1654, 1655, 1656, 1657-ben – esküdtpolgárként tölthette be a vonásigazító tiszteit is,⁷⁷ a nagyobb tanácsból is négy főt és a kisebb tanácsból is ugyanannyit jelöltek ki a tisztség viselésére.⁷⁸ A feladat tapasztalatot és szakértelmet igényelt, ugyanakkor a közösség megbízható, tekintélyes tagjának is kellett lennie. A város 1656-ban már kilenc forintot fizetett díjazásként számukra.⁷⁹ A tanácsbeliek feladatai széles spektrumban jelenhettek meg, ahogy a számadáskönyvi adatai mutatják. A teljesség igénye nélkül hozok néhány példát, melyben a deák is részt vett: „reprezentációs” feladatok között találjuk például a fejedelmek és kíséretük elé küldött a városi tanácsi követségeket. Benedek deák társaival Zsukra, Kolozsra, Tordára, esetleg Szamosújvárra ment „urunk elébe”, így 1642-ben, 1646-ban, 1649-ben, 1651–1652-ben is.⁸⁰

A tanácsbelieknek kiadott feladatok másik csoportjába tartoztak azok, amikor is a bíró és/vagy a tanács esküdtpolgárokat a fejedelmi udvarba vagy a fejedelem tartózkodási helyére küldte. Sajnos az utazás konkrét okait nem mindig ismerjük, úti célként szerepelt Gyulafehérvár 1655-ben, Gyalu 1649-ben és 1655-ben, 1658-ban is, Balázsfalva 1656-ban, Szamosújvár 1657-ben, Déva 1659-ben.⁸¹ Más esetekben azonban pontosan ismerjük az utazás célját. Az öreg Rákóczi György fejedelem temetésén képviselte a várost Benedek deák és Auner Gábor, ők már 1648 végén elutaztak Gyulafehérvárra, míg a bírák csak 1649. január 8-án követték őket.⁸² 1649 áprilisában a város polgárainak szőlői miatt, novemberben pedig Bróser István aranyműves ügyében, 1652-ben pedig – Filstich Ferencsel – a taxa eligazítása okán voltak Gyulafehérváron, ahonnan Balázsfalvára utaztak, vélhetően a fejedelmi udvartartással egy időben.⁸³ A feladatok negyedik és természetesen legjelentősebb csoportját az országgyűléseken való részvétel jelentette, amit

⁷⁶ KvSzám 25a/I. 1, 3.

⁷⁷ vonásigazító: KvTanJk I/7. 23, 59,77, 92, 109; esküdtpolgár: KvTanJk I/7. 57, 90, 107.

⁷⁸ SZABÓ T. Attila et al. (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV.*, Bukarest – Kolozsvár, 1975–2014., XIV. 663.

⁷⁹ KvSzám 29/VI. 126.

⁸⁰ KvSzám 23/X. 208., 24/XV. 469., 26/V. 437, 466., 26/VI. 313, 320., 27/II. 252., 27/III. 75

⁸¹ KvSzám 26/VI. 321.; 28b/I. 43, 47.; 28b/II. 143.; 29/V. 139.; 29/V. 182,198, 200. 29/VI. 127.; 29/XII. 121.; 30/XIV. 142–143.

⁸² KvSzám 26/V. 409.

⁸³ KvSzám26/V. 457.; 26/VI. 313–314.; 28a/III. 5, 31.; 28a/VI. 129.

többszörre a bíró és a királybíró látott el, de egyszer-egyszer tanácsbeliek is feladatul kapták, a deák is többször.⁸⁴

A városi hivatali karrier csúcát jelentő főbírói tisztségbe 1659 decemberében választották Benedek deákot, aki magyar natiohoz és református felekezethez tartozott, így mellette a szász natio és az unitárius felekezet részéről Linczigh vagy Linczeg János lett a királybíró. A tanács megválasztására, mint szokott december 26-án került sor, egy évig tehát az ekkor hivatalba lépett 12 tagú tanács élén a királybíróval és a főbíróval volt felelős a város sorsáért. 1660-ban, Benedek deák főbíróvága idején 20 alkalommal ülésezett a közgyűlés, vagyis a százférfiak testülete. A központi hatalom és a város között szokás szerint a főbíró közvetített, ez a szerep, feladat azonban ebben az évben különösen nehéz volt az ország állapota miatt. A közgyűléseken minden második alkalommal a főbíró adókirovás előterjesztésére kényszerült, összesen 1 dicára vetítve mintegy megközelítőleg 130 forintnyi összegben.⁸⁵ Fontos megjegyezni, hogy az 1630-as, 1640-es években 15–20 forint volt egy dicára az évi adó,⁸⁶ az említett összeg tehát sokszorososa volt az egy évi átlagos összegnek.⁸⁷ A további négy tanácsülésen pedig a restantia adókról volt szó.⁸⁸ 1659-ben és később is sokat szerepelt a napirenden a város megerősítése, ami az 1660. májusi események tükrében bölcs előrelátást mutat. Az adók egy része az oszmánoknak kifizetendő 75 000 forintos sarcadóba kellett, a város birtokait kötötték le, a városban lakók egyes csoportjaira is rendkívüli adót vetettek ki, és akitől csak tudtak kölcsönt vett fel a város és vezetése.⁸⁹ Sikeres lett mindez, hiszen a túszként elvitt négy polgártársukat (Ozdy Tamást, Seres Istvánt, Mátyás deákot és Kádár Mátét) élve kiszabadították.⁹⁰ Augusztusban a Partium és Kalotaszeg vidékéről városba bemenekültekről tárgyalt a tanács, valamint a kereskedő és mives rendek sokadalomba járásáról.⁹¹ Az élet a normalitás jeleit is mutatta, októberben a szőlőmívesek 8 és 12 dénáros

⁸⁴ részletesebben: Jeney-Tóth: „Expediáltuk...”, 137–178.

⁸⁵ KvTanJk I/7. 191, 192, 197, 199, 203, 210, 212, 213, 215, 217, 219.

⁸⁶ JENEY-TÓTH Annamária: Kolozsvár adózása az 1630-as években, *Lymbus. Magyar-ságtudományi forrásközlemények* 2016, 116. (I. táblázat)

⁸⁷ A sarcadó összegének összeszedéséről 1660-ban lásd Jakab: Kolozsvár története II. 676.

⁸⁸ KvTanJk I/7. 204–206, 217.

⁸⁹ Szejdi Ahmed budai pasa hadai: Jakab: Kolozsvár története II., 661, 673.; KvTanJk I/7. 219.; Extraneusok által adott összegek: Jakab: Kolozsvár története II., 676–677.

⁹⁰ Jakab, Kolozsvár története II. 673.

⁹¹ KvTanJk I/7. 210–213.

béréről tárgyaltak, majd november 23-án pedig megválasztották a számvevőket is, mely tisztségviselési időszak végét jelezte.⁹²

1659–1660-ban Benedek deák már a város egyik vezetőjeként van ott az 1659. évi február–márciusi gyűléstől kezdve az 1660 őszi segesvári (október 24. – november 10.) gyűlésig mindegyiken.⁹³ Ez utóbbit követően, lezajlottak a városban a tisztségviselői számadások decemberben. Majd ezután a 1660 karácsonyán Filstich Ferencet és Seres Istvánt választották meg főbíróvá, illetve királybíróvá, Benedek deák, Linczigh Jánossal együtt, csak a százférfiak testületének maradt tagja.⁹⁴

1661-től újra kereskedéssel foglalkozott. Magánéletéről ezekben az utolsó esztendőkből igen keveset tudunk. A gyülekezet életében azonban tevékenyen részt vett, halálát követően is gondoskodva róla, ahogyan fia is tette: „ha mostani betegségemben Isten ez világból kiszólítana [...] Az adósságokon kívül valami jók meghmaradnak, mindeneket az Colosvari Reformata Ecclesiának hagyja, mellyet hallva őkegyelme édesattyja is approbalá, és maga részéről őkegyelme is azt mondá: holtom után én is mindeneket azonképpen az jelentett Reformata Ecclesiára hagyok.”⁹⁵

*

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a kolozsvári református gyülekezet tagjai a 17. század közepére már a város hivatali életében is teljesen egyenrangú felekké váltak az unitáriusokhoz képest. Vicei Mátét követően a gyülekezet világi vezetői a város legfontosabb tisztségeit is ellátták, vélhetően az érdekérvényesítés is erősebb volt, mint korábban. Jónás deák hivatali karrierje kisebb volumenű társaihoz képest, de Bojtos István már az átmenetet képviseli, céhében, a gyülekezetben és a városban is egyaránt fontos hivatali szerepet töltött be. Benedek deákról pedig elmondhatjuk, hogy ugyan az ország romlásának időszakában, 1659–1660-ban jutott el a városi hivatali karrierje csúcsára, ezt nem érthette volna el, ha nincs az 1638 és 1655. évi, a református felekezetűek hivatalviselését lehetővé tevő változtatás.

⁹² KvTanJk I/7. 215, 220.

⁹³ Jenei-Tóth: Székesfejérvári Benedek deák hivatali pályafutása, 245–262.

⁹⁴ KvTanJk I/7. 221.

⁹⁵ EREL, KvEhkLt, C 2/2. Fasc. VIII. 1. d.

IRODALOMJEGYZÉK

- BINDER Pál: *Közös múltunk*, Bukarest, Kriterion, 1982.
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos – ŐSZ Előd – SIPOS Gábor (szerk.): *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714.*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016.
- DÁNÉ Veronka (szerk.): Kolozsvár város tanácsa jóváhagyja Székesfehérvári Benedek deák házvásárlását, és a ház birtokába beiktatja – 1632., in: Papp Klára – Gorun-Kovács György – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *Várostörténeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században*, Debrecen, 2005.
- DÁNÉ Veronka: *Torda vármegye jegyzőkönyvei II. 1659–1707.* Erdélyi Történelmi Adatok IX. 2., Kolozsvár, 2014.
- GYULAI Éva (szerk.): *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689).* Erdélyi Királyi Könyvek, 21. köt., Arcanum – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005.
- HEREPEI János: *Adattár a szellemi mozgalmaink történetéhez*, Budapest – Szeged, 1965.
- HEREPEI János: A templom felavatásának ünnepe, in: HEREPEI János (szer.): *Adattár szellemi mozgalmaink történetéhez I.*, Budapest – Szeged, 1965, 563–578.
- HEREPEI János: *Kolozsvár régi sírkövei*, Budapest, 1988.
- HEREPEI János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*, Kolozsvár, 2012.
- HOFFMANN Gizella – KOVÁCS Sándor – MOLNÁR B. Lehel (szerk.): *Kénosi Tőzsér János–Uzoni Foszgó István: Az erdélyi unitárius egyház története II.*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009.
- JAKAB Elek: *Kolozsvár története II.*, Kolozsvár, 1888.
- JENEY-TÓTH Annamária: Kolozsvár adózása az 1630-as években, *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények* 2016.
- JENEY-TÓTH Annamária: „... Felette sok megbántódott emberek vadnak...” I. Rákóczi György és kolozsvári kereskedői, in: Egyed Emese – Gálfi Emők – Weisz Attila (szerk.): *Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017, 297–316.
- JENEY-TÓTH Annamária: „Expediáltuk az Fejérvári Gyűlésre uraimékat”. Gondolatok Kolozsvár város képviselétéről a Rákóczi-kori országgyűléseken (1630–1660), in: Kenyeres István (szerk.): *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv. XV.*, Budapest, 2021, 137–178.
- JENEY-TÓTH Annamária: Székesfejérvári Benedek deák hivatali pályafutása Kolozsvár városában a 17. század középső évtizedeiben, in: Dáné Veronka – Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021, 245–262.

- KISS András: Egy XVII. századi kolozsvári irodalompartoló polgár (Szenczi Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté), in: Kiss András (szerk.): *Források és értelmezések*, Bukarest, 1994, 189–194.
- KISS András: *Források és értelmezések*, Bukarest, Kriterion, 1994.
- KISS András: Kolozsvár város önkormányzati rendjének fejlődése az 1458-as „unió-ig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel, in: Kiss András (szerk.): *Más források – más értelmezések*, Marosvásárhely, 2003, 160–172.
- KISS András: *Más források – és más értelmezések*, Marosvásárhely, Mentor, 2003.
- KISS András: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása, in: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Erdély-történeti Alapítvány, 2009, 293–310.
- KOVÁCS KISS Gyöngy (szerk.): *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*, Kolozsvár, Kriterion, 2012.
- KÖBLÖS Zoltán: Fejérvári Benedek családi följegyzései (1627), *Genealógiai Füzetek* 6(1908).
- PAKÓ László: Kolozsvári harmincadjegyzék 1631-ből, *Erdélyi Múzeum*, 77(2015/1), 145–177.
- PAP Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*, Bukarest – Kolozsvár, 2000.
- RADVÁNSZKY Béla (szerk.): *Udvartartás és számadáskönyvek I., Bethlen Gábor udvartartása*. Budapest, 1888.
- SÁNDOR Imre: Kolozsvár címeres emlékei, *Genealógiai füzetek* 13(1913/1)
- SÍPOS Gábor: A kolozsvári református egyházközség a 17. század első felében, in: Sipos Gábor (szerk.): *Reformata Transylvania. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház 16–19. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012, 29–42.
- SZABÓ T. Attila et al. (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV.*, Bukarest – Kolozsvár, 1975–2014.
- SZÁSZ Anikó: A kolozsvári református egyházközség dézsmából származó jövedelme a 17. század második felében, *Erdélyi Múzeum* 73(2011/3-4), 117–123.
- SZÁSZ Anikó: A kolozsvári református egyházközség világi tisztségviselői a 17. század második felében, in: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.): „...éltünk mi sokáig két hazában...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Speculum historiae Debreceniense 9., Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2012, 301–310.
- SZÁSZ Anikó: *A Kolozsvári Református Egyházközség vagyona és gazdálkodása a 17. században*, in: Dáné Veronka – Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.) *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2021, 577–592.
- SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. (1540–1699)*, Budapest, MTA, 1875–1898.

ABSTRACT

Jeney-Tóth Annamária: *Calvinist Careers and Opportunities
in Cluj-Napoca during the Rákóczi Era
(in the middle of the 17th Century)*

Starting from 1598, Hungarian Calvinists arrived in Cluj-Napoca, which had been a Unitarian community until then; after 1606 and 1608, respectively, their role both as ecclesiastical and secular leaders gained increased importance in the everyday life of the city. This can be followed up in the framework of an equalisation process, since by the period between 1638 and 1655 the members of the Reformed congregation had begun to enjoy equal rights with the Unitarian Church and its members, e.g. in the field of gaining offices like military offices. While Máté Vicei could not fill the position of Chief Justice, more and more Calvinists were elected, under the pressure of the princely power, to join the governing bodies of the city or even to act as Chief Justices following 1638. Our study presents the biographies of three citizens: that of István Bojtos a master tailor and the learned (litteratus) merchants Jónás Debreceni and Benedek Székesfejérvári. István Bojtos, an artisan and tailor, was a member of the church leadership in 1652; by that time he had already occupied several important public functions. Jónás Debreceni and Benedek Székesfejérvári were merchants; the learned Debreceni was one of the three elected vice curators during the chief curator, Miklós Váradi's term of office. He was also a member of the elected body called "centumvirs" (one hundred men/ Hundertmannschaft); however, he had no other important functions that we know about. The learned Székesfejérvári was also one of the vice curators; however, he became at first a royal judge between 1659–1660 and then Chief Justice of the city. This study provides a detailed account of the family relationship systems of the three citizens, their municipal and ecclesiastical positions as well as their secular careers.

Keywords: Hungarian Calvinists, Hungarian Unitarians, Cluj-Napoca, Principality of Transylvania, Career opportunities

A MAGYAR PROTESTÁNSOK
17. SZÁZAD VÉGI ÜLDÖZÉSÉRE VALÓ UTALÁSOK
DAVID KNIBBE LEIDENI REFORMÁTUS LELKÉSZ
MŰVEIBEN

Bujtás László Zsigmond

A magyar protestánsok 1670-es évektől újrainduló üldözése és a gályarabság története élénk visszhangot váltottak ki Hollandiában.¹ A gályarabok története még inkább reflektorfénybe került, amikor a 1676 júliusában a Zürichben menedéket nyert volt gályarab lelkészek megbízásából nyolcan közülük Hollandiába indultak, ahol számos egyházközséget felkerestek, ahol amellet, hogy személyesen mondták el a velük történeteket, anyagi támogatásért folyamodtak, de legfőképp azt kérték, hogy az ottani egyházak próbálják meg az ország politikai vezetőinek támogatását megszerezni ahhoz, hogy visszatérhessenek Magyarországra, és folytathassák lelkészi hivatásukat.² E személyes találkozások néhány holland lelkészre olyan nagy benyomást tettek, hogy későbbi műveikben külön is megemlékeztek a magyar protestánsok üldözéséről és a gályarabság történetéről. *Balthasar Bekker* (1634–1698) amszterdami református lelkész például egyetemes egyháztörténetében foglalkozott a pozsonyi vértörvényszék előzményeivel és a gályarabsággal,³ *Florentius Costerus* (1635–1703) hoorni református lelkész pedig egy 1685-ben elmondott, nyomtatott formában viszont csak később, 1692 körül megjelent prédikációjában foglalkozott a gályarabok történetével.⁴

¹ L. erre BUJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi vértörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban, *Könyv és Könyvtár* 25(2003), 115–157.

² BUJTÁS László Zsigmond: A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában, in: Bozzay Réka (szerk.): *Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, Debrecen, Printart–Press Kft, 2014, 44.

³ BUJTÁS László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai, *Könyv és Könyvtár* 26(2004), 246–257.

⁴ BUJTÁS László Zsigmond: Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja (1685), *Magarságtudományi Forrásközlemények* 5(2007), 95–108.

E közleményben egy másik holland református lelkész, *David Knibbe* műveinek magyar vonatkozású részeit mutatom be annak illusztrálására, hogy a Hollandiát felkereső egykori gályarabokkal való találkozás más lelkészekre is nagy hatással volt.

Knibbe, a leideni református lelkész 1639-ben született, a szülővárosában folytatott egyetemi tanulmányai után néhány kisebb egyházközség lelkésze volt, majd 1668-ban Leidenbe kapott meghívást, és ott szolgált 1701-ben bekövetkezett haláláig. Korának elismert prédikátora volt, olyannyira, hogy bár hivatalosan nem volt a leideni egyetem tanára, a parókián ő tanította az egyetemen tanuló diákoknak a homiletikát.⁵ A témáról kézikönyvet is megjelentetett, melynek első kötete 1675-ben,⁶ a második 1697-ben látott napvilágot.⁷ Knibbe a holland homiletika történetében jelentős helyet foglal el, számos, a témával foglalkozó összefoglaló mű részletesen foglalkozik a munkásságával,⁸ sőt született már tanulmány kortársaira gyakorolt hatásáról is.⁹ Szónoklattani munkáján kívül közkedvelt volt katekizmus is,¹⁰ mely számtalan kiadást ért meg, és jelentős állomásnak számít a holland katekizmusok történetében.¹¹ A leideni lelkész nemcsak a mindennapok gyakorlatában alkalmazható katekizmust írt, hanem a Heidelbergi Káté részletes magyarázatát is kiadta.¹²

⁵ GRAAFLAND, C[ornelis]: David Knibbe, in: J. van den Berg – A. de Groot et al. (eds.) *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, V, Kampen, Kok, 1998, 256.

⁶ A műnek jelenleg ez a legkorábbi, fennmaradt kiadása: KNIBBE, David: *Manuductio ad oratoriam sacram, doctorum praeceptis, exemplis perpetuis et concionibus quibusdam paradigmaticis concinnata et illustrata, in usum S. S. Theologiae Studiosorum*, Leiden, Lopez – Boutesteyn, 1679.

⁷ KNIBBE, David: *Manuductio ad oratoriam sacram, pars altera, continens conciones paradigmaticas in probetae Jesaiae Cap. vigesimum sextum et quadragesimum, in usum S. S. Theologiae Studiosorum*, Lugduni Batavorum, Luchtmans, 1697.

⁸ L. például HOEKSTRA, T[jeerd]: *Gereformeerde homiletiek*, Amsterdam, Bolland, 1975, 77–78., 230–231., 260., 278.

⁹ BRONS, H[enk]: De vorming van Hellenbroek als prediker: de invloed van David Knibbe, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 43(2019/2), 98–114.

¹⁰ KNIBBE, David: *Katechisatie over het kort begrip der christelijcke gereformeerde religie, getrocken nyt den Heydelberghsen Katechismus*, Leiden, Lopez, 1682.

¹¹ VERBOOM, Willem: *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, Buijten en Schipperheijn, 1986, 92, 117, 257, 262, 265, 295.

¹² KNIBBE, David: *De leere der gereformeerde kerk, volgens de order van den Heydelberghsen katechismus verklaart, bevestigt en tot oeffening der godsaligheyd toegepast*, I–II, Leiden, Lopez, 1689.

David Knibbe (1739–1701) portréja (C. de Moor és P. van Gunst munkéja, 1696), (Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, PORTRET 1 KN1 001)

Bár Knibbe leideni lelkésziségének bő három évtizede alatt számos magyarországi és erdélyi diák fordult meg Leidenben, a lelkész neve ennek ellenére nem bukkan fel sem peregrinuslevelekben, sem diákjaink naplóiban, és a magyar diákok leideni disputációinak, illetve disszertációinak ajánlásai-ban sem. Egyedül Kaposi Sámuel említi omniáriumában lelkészként Leiden város tisztségviselőinek felsorolásában.¹³ A személyes kapcsolatra utaló adatok hiánya ellenére van adat arra, hogy Knibbe homiletikai művét a magyar diákok ismerték, és peregrinációjukról hozták magukkal belőle pél-

¹³ *Manuscriptorum t(omus) 7. continens Omniarium Samuelis Capossii Anno D(omi)ni 1695.* Lelőhelye: Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár, Collectie Speciale, Univ. Mss. 692., f. 152r.

dányt, melyek aztán előbb-utóbb kollégiumi könyvtárakba kerültek,¹⁴ ahogy arra is, hogy a magyar egyház- és művelődéstörténet több kiemelkedő alakja ismerte és használta a leideni lelkész művét. Közöttük volt például Debreceni Ember Pál¹⁵ és Hermányi Dienes József¹⁶ is. Sajátos adalék a munka magyar recepciójához, hogy Faludi Ferenc cenzorként találkozott a művel, mivel az a katolikus egyház által tiltott könyvek listáján szerepelt.¹⁷

A korábban már említett, 1676 nyarának végén Hollandiába érkező, volt gályarabokból álló nyolctagú csoport október elején Leidenbe is ellátogatott, ahol az egyháztanács ülésén is fogadták őket. Ennek a találkozásnak az emlékét őrizte meg Nikléczi Boldizsár emlékkönyve, melybe a Knibbe 1676. október 1-jén jegyezte be az album tulajdonosának személyes sorsára utaló idézetet: „Ezért szívemből várom és remélem, hogy semmi-
ben sem fogok szégyent vallani, hanem mint mindenkor, úgy most is Krisztust egészen nyíltan fogják magasztalni énért, akár életben maradok, akár meghalok.”¹⁸

A korabeli iratokból az is kitűnik, hogy Knibbe a leideni reformátusok egyik lelkészeként vezető szerepet játszott a volt gályarabok számára indítandó gyűjtésben és az összegyűlt pénz átadásában.¹⁹

A leideni lelkész korábban említett fontos művein kívül számos szentírási helyhez írt magyarázatot, azokat terjedelmes kötetekben tárgyalva, melyek közül néhány több kiadást is megért, sőt néhányat németre is le-

¹⁴ FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András (s. a. rend.): *Partiumi könyvesházak, 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, Budapest – Szeged, Magyar Tudományos Akadémia, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi mozgalmaink történetéhez, 14.), 115, 214, 240.

¹⁵ CSORBA Dávid: *Debreceni Ember Pál könyves műveltsége*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2018. (Nemzet, egyház, művelődés, 9.), 149.

¹⁶ TÓTH Zsombor: Hugenották és hosszú reformáció Erdélyben. Pierre Du Bosc prédikációjának magyar fordítása és másolata 1754-ből, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021/2), 178.

¹⁷ SZÖRÉNYI László: Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló, *Magyar Könyvszemle* 95(1979/1), 21.

¹⁸ Fil 1,20. A magyar fordítás forrása: Revideált Új Fordítás, Magyar Bibliatársulat (a továbbiakban: RÚF 2014.). Az eredeti bejegyzés szövege:

“Secundum τὴν ἀποκαταδοκίαν καὶ ἐλπίδα μου, quod nulla, in re pudefiam, sed cum omni libertate, ut semper, ita nunc quoque magnificentur Christus in corpore meo, seu per vitam seu per mortem.” L. Manipulus virorum excellentissimorum, illustrissimorum, magnificorum, spectabilium, generosissimorum, reverendorum, eruditissimorum ... colligatus labore Balthazaris Nicletzii Hungar, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Duod. Lat. 81., f. 253r, l. IAA, 10511.

¹⁹ BUJTÁS László Zsigmond: A megszabadított gályarab prédikátorok, 27, 33.

fordítottak. E kommentár jellegű művek között ötben foglalkozik a magyar protestánsok üldözésével. Ezek a megjelenésük sorrendjét követve a következők:

1. *Péter apostol első levele, 4. fejezet 17., 18. és 19. versének magyarázata*

A leideni lelkészi első, 1682-ben megjelent magyar vonatkozású művében Isten háza népe feletti ítéletét fejtí ki Péter apostol első levele 4. fejezetének 17., 18. és 19. verse alapján. A kötetet címlapja szerint a szerző Isten háza népének okulására, biztatására és vigasztalására szánta, megjegyezve, hogy egyúttal az istenteleneket és Isten háza népének ellenségeit is el akarja gondolkodtatni és el akarja rettenteni.²⁰

A kötet tartalmához további kiegészítő információval szolgál a mű német fordításának címlapja:

„Melyben [ti. a műben] az igaz egyházakkal kapcsolatos legtöbb titkos álnokság, valamint nyilvánosságra került szörnyűség és üldözés is feltárul, leíratik, különös tekintettel az Újszövetség időszakára, a kezdetektől a mostani időkig, igaz történetek alapján bemutatva, hogy minden igaz hívő megmenekül, ellenségeik viszont végül biztosan és láthatóan romlásra jutnak. Egy értekezés, mely a mi korunkban különösen a hívek épülésére szolgál, a szomorúságot szenvedők számára pedig nagy mértékben vigasztaló.”²¹

²⁰ KNIBBE, David: *Het oordeel Gods over sijn huis, tot onderrichting, opwekking en vertroosting der huisgenooten, tot ontroering en verschricking van de godloosen en vyanden derselver, voorgesteld en uitgebreyt over de woorden des Apostels: I Petr. 4: 17, 18, 19.*, Leiden, Lopez, 1682.

²¹ „Worinnen die meisten heimliche Tücke, auch offenbare Grausamkeiten und Verfolgungen der wahren Kirchen, insonderheit zu den Zeiten Neuen Testaments vom Anfange biss auf gegenwärtige Zeiten entdecket, beschrieben und auss wahren Geschichten so gezeiget werden, dass die Recht-Glaubigen allemahl errettet, ihre Feinde aber zu letzt gewiss und mercklich vom Verderben übereilet seynd. Eine Verhandlung, welche unsern gegenwärtigen Zeiten sonderbar erbaulich und denen darinnen Trübsahl-Leidenden sehr tröstlich ist.” KNIBBE, David: *Das Urtheil Gottes über sein Hauss, dass ist eine auss Heil. Schrift und Geschichten selbsten hergebolete deutliche Auslegung der Worte des Apostels 1.Petr. 4:17/18 und 19.*, Offenbach am Main, Lanoy – Frankfurt, Röder, 1696.; L. BUNDSCHUH-VAN DUKEREN, Johanna: *Niederländische Literatur des 17. Jahrhunderts*, Berlin, De Gruyter, [2011] (Bibliographie der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung, 2.), dt-1226.

A mű első része a 4. fejezet 17. versének első részét²² tárgyalja 10 fejezetben. A 6. fejezet elején, melyben azokat az időszakokat veszi sorra az Újszövetség korában, melyben Isten ítélete megnyilvánult,²³ a szerző kifejti, hogy Isten öt korszakban ítélkezett egyháza felett: az első a zsidók korszaka volt, a második a pogányságé, amikor a római császárok a keresztényeket üldözték, a harmadik, amikor Constantinus császár az ariánusokat üldözte, a negyedik, amikor a mohamedánok, akiket a szaracénokkal és a törökökkel azonosít, a keresztények ellenségeiként léptek fel.²⁴ Ahogy az Antikrisztus Keleten fellépett, nem tétlenkedett Nyugaton sem, amire példaként hozza fel, hogy John Wycliffe-et megfosztották oxfordi professzori tisztségétől vagy Husz Jánost a konstanzi zsinaton megégették.²⁵ Ezután azokat az országokat említi, ahol üldözések folytak: „Hogy az Antikrisztus a továbbiakban milyen üldözéseket hajtott végre Piemont, Svájc, Csehország, Németország, Magyarország, Anglia, Franciaország és más országok reformátusai ellen, azt mind tanúsítják az egyházak év- és mártírkönyvei. És az, hogy ennek Hollandia is nagyban a részese volt, senki előtt nem ismeretlen.”²⁶

Ezután részletesen ismerteti a németalföldi szabadságharc vallási vonatkozású eseményeit, és felteszi a kérdést, vajon a mondottak nem azt mutatják-e, hogy Péter joggal mondta egykor: elérkezett az idő, amikor Isten elkezd megítélni háza népét.²⁷

A következő, 7. fejezet elején, melyben Isten egyháza feletti ítéletét tárgyalja saját korában,²⁸ a szerző azt kérdezi, hogy vajon nem érvényes-e saját korára is, amit annak idején Péter mondott, vagyis hogy Isten újra háza népét ítéli meg először. Egy viszonylag nyugodt és gyümölcsöző időszak után – amikor az igazi, a református vallás sok országban, Németországban, Franciaországban, Angliában, Svájcban és más fejedelemségekben elterjedt, a hívek nyugodt körülmények között gyakorolhatják vallásukat, a szentségeket kiszolgáltathatják, Dávid zsoltárait önfeledten énekelhetik – úgy tűnik,

²² „Mert itt van az idő, amikor elkezdődik az ítélet Isten háza népén.” (RÚF 2014.)

²³ VI. Afdeeling – Verscheyde tijden van Gods oordeel in 't N. T. L. Knibbe, *Het oordeel Gods*, 35–48.

²⁴ Uo., 35–44.

²⁵ Uo., 44–45.

²⁶ „Wat vervolgingh voors van den Antichrist sijn aangestelt tegen die van Piemont, Switserland, Bohemen, Duitsland, Hongarijen, Engeland, Vranckrijck en andere landen, sijn getuigen alle de jaar en martelaarsboecken der Kercke. En hoe grooten deel Nederland hier oock ingehad heeft is niemant onbekent.” Uo., 45.

²⁷ Uo., 45–48.

²⁸ VII. Afdeeling – Gods oordeel over sijn Kerk in dese tijd. Uo., 48–62.

hogy Isten szándéka változóban van, és újra elkezd megítélni egyháza különböző helyeit.²⁹ E kérdést vizsgálva először Magyarországot említi:

„Nem ezt láttuk-e egy ideje Magyarországon, ahol a hittestvéreket lázadóknak nevezik, mivel (ahogy korábban mi is a spanyol királytól) azt kérik, hogy őrködjenek szabadságjogaik felett és tartsák fenn azokat, melyekre a magyar királyoknak fel kell esküdniük, vagyis hogy biztosítják a református vallás szabad gyakorlását, az országokat az alkotmány és előjogaik figyelembe vételével kormányozzák, mentesítve őket idegen katonák bekvártélyozásától stb. Ehhez képest milyen keményen üldözik őket ott, templomaikat bezárják, üléstermeiket lerombolják vagy bálványok számára foglalják le: a lelkészeket üldözik, börtönbe vetik, zsványként a gályára száműzve őket, és úgy bánnak velük, mint az állatokkal, akiket (miután a bátor és istenfélő Michiel de Ruyter admirális megszabadította őket) saját szemünkkel láttunk itt, amikor elmondták nekünk nyomorult sorsuk történetét, és azt latin nyelven megírva a rendelkezésünkre bocsátották, és később németül nyomtatásban is megjelent.”³⁰

A lap szélén Knibbe megadja a forrását is: „Lásd a Magyarországi lelkészek üldözéséről szóló rövid beszámolót.”³¹ Ez a mű 1677-ben jelent meg Amszterdamban, és valóban Otrokocsi Fóris Ferenc *Furor bestiae* című, latin nyelvű munkája³² alapján készült,³³ és 1678-ban megjelent németül is.³⁴

²⁹ Uo., 48–49.

³⁰ „Heeft men dat niet gesien een tijd herwaars in Hongarien, daar men de geloofs genoten rebellen noemt om dat sy (gelijk wy certijds by den konink van Spangien) ver-soeken, de bewaringe en onderhouding van haare vryheden, die de koningen van Hongarien haar moeten besweeren, namentlijck de vrije oeffening van de Gereformeerde Religie, de regeringh der landen, volgens haar gront-wetten en voorregten, het be-veyligen van alle inquantiering en vremde soldaaten etc. Egter hoe hard worden sy daar niet vervolgt? haar tempelen toegeslooten, haar vergaderplaatsen verwoest, of voor den afgod ingeruimt: haar leeraaren vervolght, in de gevanckenisse geworpen, op galeyen als boeven gebannen, en als beesten gehandelt gelijk onse oogen die hier (na dat sy door den manhaftigen Heer Admiraal de Ruyter uyt godvrughtigheyd verlost waren) gesien, en sy ons haar elende verhaalt, en in 't Latijn beschreeven ter hand gestelt hebben, en is namaals in 't Duyts gedrukt.” Uo., 49–50.

³¹ Siet 't kort verhaal van de vervol. [!] tegen de Leeraren in Hongarien.

³² OTROKOCSI FÓRIS Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsis divinitus data*, sajtó alá rendezte Herpay Gábor, Debrecen, Sylvester Nyomda, 1933 (Editio Fraternitatis Pastorum Helveticae Confessioni addictorum in Hungaria, series III, Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica, I).

A leideni lelkész hivatkozása arra utal, hogy ismerte az Otrókocsi műve alapján készült holland változatot.³⁵

Magyarország után a korabeli angliai és a franciaországi eseményeket ismerteti, a legtöbb figyelmet az utóbbiaknak szentelve. A franciaországi hugenották üldözését annak tulajdonítja, hogy Isten úgy látta: hívei inkább voltak hűek királyukhoz, mint magához Istenhez. Szerinte mindezek arra intenek, hogy a többi reformátusnak is tükörbe kell nézni, és a történeteket figyelmeztetésként kell felfogni.³⁶

2. *Ézsaiás próféta könyve 4. fejezete 2. versének magyarázata*

Jan van der Haar holland református egyháztörténeti bibliográfiája szerint ugyancsak 1682-ben jelent meg a leideni lelkész egy másik munkája, amelyben a szerző azt mutatja ki a próféta könyvének megadott helye alapján, hogy Isten megőrzi házáat és törődik azzal.³⁷ Ebből a kötetből a holland retrospektív nemzeti bibliográfia (Short Title Catalogue Netherlands) jelenleg nem ismer példányt, így ezt nem volt módomban kézbe venni. A mű későbbi, 1699-es kiadása alapján, melynek formátuma és oldalszáma is megegyezik az 1682-es kiadásával, joggal feltételezhető, hogy ebben a kiadásban is megtalálhatók a későbbiben szereplő magyar vonatkozású ré-

³³ *Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungariën vertoonende haar onschuld, en de uytstekende wreedheden van partijdige regters uyt haat van godsdienst haar gepleegd*, Amsterdam, Someren, 1677.

³⁴ *Kurtzer und warhafftiger Bericht von der letzten Verfolgung der Evangelischen Prediger in Ungaren, darinnen vorgestellt wird ihre Unschuld und die schreckliche Bosheit der partyischen Richter aus Haß deß Gottesdienstes an ihnen erwiesen*, [S. l.], 1678.

³⁵ Könyvtára nagyobb részének katalógusa halála után egy évvel, 1702-ben jelent meg: *Catalogus exquisitissimorum in omni studiorum genere librorum, inter quos excellunt Biblia, lexica, patres, commentatores theologi, philologi, historiae ecclesiasticae, et profanae scriptores, literatores, authores Graeci et Latini, miscellanei &c. Reverendi Doctissimique Viri Dni. Davidis Knibbe, (Dum viveret) Lugduni in Batavis Pastoris Ecclesiae dignissimi ac facundissimi, Lugduni Bataavorum, Luchtmans, 1702.* Bár ebben sem az említett holland nyelvű forrás, sem annak német fordítása nem található, minden bizonnyal megvolt a könyvtárában, mivel volt könyvtárának egy másik, kisebb része is, melyet két másik könyvtártulajdonos hagyatékával együtt Londonban árvereztek el 1703-ban (a katalógus példánya a British Libraryben). (Ehhez a cikk leadásáig sajnos nem sikerült hozzáférnem.)

³⁶ Knibbe, *Het oordeel Gods*, 50–62.

³⁷ KNIBBE, David: *De bewaaring en sorge Gods voor sijn huis (Jes. 4,2)*, Leiden, Lopez, 1682.; L. HAAR, Jan van der: *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600–c. 1800): Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal, Antiquariaat Kool, 1987, 241.

szek. Ezeket az említett okok miatt a későbbi kiadás alapján ismertetem (l. a 6. pontot).

3. *Az Énekek éneke 4. fejezete 15–16. versének magyarázata*

A szerző következő műve, mely magyar szempontból érdeklődésre tarthat számot, 1686-ban látott napvilágot. A címlap szerint a leideni lelkész Hollandia egyik nemesurának szökőkútjait és kertjeit alapul véve és azokat az Énekek éneke 4. fejezete 15–16. verse³⁸ alapján tárgyalva lelkileg alkalmazza Krisztusra és közösségére.³⁹

A mű eredeti címében még a Roosendaal család birtoka szerepel,⁴⁰ és arra utal, hogy a leideni lelkész látogatást tett a család szökőkutakkal, csobogókkal ékesített birtokán, mely a korban igazi látványosságnak számított, és ez a látogatás szolgált számára ürügyül ahhoz, hogy a művét megírja.

A szerző abból indul ki, hogy Jézus Krisztus egy forrás, majd azzal folytatja, hogy az egyház Krisztus kertje, mely lelki gyümölcsökre vágyik, és hívja Jézust gyümölcsseiért. Az egyház egy birtok, melyben egy kert van, és abban egy forrás. A hitetlenek szerencsétlensége az, hogy Krisztust nem fogadják el egy ilyen forrásnak. A csak külsőségekben megnyilvánuló egyház terméketlenségében válik romlottá. Az egyház éppen ezért köszönettel tartozik ezért a forrásért. Krisztust is egyedül és mindenben ilyen forrásként kell a híveknek felismerniük. Az egyháznak meg kell próbálnia gyümölcsözőnek lennie. Miután felsorolja az igazi gyümölcsöket hozó termékenység jellemzőit és az annak eléréséhez felhasználható eszközöket, megállapítja, hogy ha a hívek erre töreksenek, Jézus egyháza számára a vigasztalás forrása lesz, és egyházával együtt fog a szeretet gyümölcséből enni.⁴¹

³⁸ „15. kertekben levő kút, friss víznek forrása, mely a Libanonról csörgedezik. 16. Támadj föl, északi szél, jöjj elő, déli szél, fújj rá kertemre, áradjon illata! Jöjjön el kertjébe szerelmesem, és egye annak édes gyümölcsét!” (RÚF 2014.)

³⁹ KNIBBE, David: *De fonteynen en hoven van de Edele in den Lande, geestelijck overgebragt tot Christus en sijn Gemeente, in een nytbreiding over het Hooglied Cap. 4: 15, 16.*, Leiden, Lopez, 1686.

⁴⁰ *De fonteynen en hoven van de vrye heerlijckheyd Roosendaal, geestelyck overgebragt tot Christus en sijn gemeente, (Hgl. 4,15v)*, Leiden, Lopez, 1686. L. Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie*, 242.

⁴¹ L. a szerző által készített összefoglalót (tartalomjegyzéket) a kötet végén, Köszönet Willemien van Dijk asszonynak, az amszterdami Vrije Universiteit Könyvtára Régi Nyomtatványok Tára vezetőjének az erről és a magyar vonatkozású fejezetről küldött fényképfelvételekért.

A csupán külsőségekre adó egyház terméketlenségéről szóló 9. fejezetben⁴² a szerző azzal kezdi mondandóját, hogy sok a látszat-keresztény, aki csak szavakban, de nem tettekben éli meg hitét. Még rosszabb, hogy vannak olyanok is, akik bűnöket követnek el, de vannak olyanok is, akik restek, és nem tesznek semmit hitük megéléséért.⁴³ Nekik teszi fel a kérdést, hogy mit fognak tenni akkor, ha az Úr eljön a kertjébe, és keresni fogja a hívei által érlelt gyümölcsöket. Biztos abban, hogy ha nem talál ilyeneket, meg fogja szégyeníteni azokat, akik nem érleltek gyümölcsöket, vagyis terméketlenné bizonyultak. De nemcsak ez fog történni, hanem, ahogy Ézsaiás próféta megjósolta (Ézs 5, 3-6),⁴⁴ az ilyen egyházat el fogja hagyni, és hagyni fogja, hogy tönkremenjen.⁴⁵ Nem az történt-e korábban is, hogy amikor Isten azt látta, hogy kertje terméketlenné válik, magára hagyta őket:

„Hol vannak Kis-Ázsia először virágzó és azután terméketlenné váló egyházai? Nem vette-e el Isten tőlük a gyertyatartót, és tette pusztasággá őket? És hogy ne régi ítéleteket említsünk: hogyan jár el Isten Franciaországban és Magyarországon stb. Hogyan veszi el Isten a kertet, hogyan teszi pusztává és tapossa le, olyan helyé, ahol bálványimádó tanok nyernek teret, és teszi ki az erdei vadkan, az Antikrisztus és szolgálai kegyetlen üldözésének. És nem gondoljátok-e, hogy egyszer velünk is ez fog történni, ha terméketlenné maradunk?”⁴⁶

Következtetése, hogy rájuk, hollandokra is ez a sors vár, hacsak nem térnek meg időben, és Jeremiás prófétát idézi (Jer 7,12-13), mert az Úr nem pusztít el minden fát kertjében, csak a terméketleneket. Ugy kell tehát az eljövételére készülniük, hogy ne száradt szőlővesszőként vettessenek tűzre (Jn 15,6).⁴⁷

⁴² IX. Afdeeling – De uyterlijke Kerk onvrugtbaar wort verdorven. L. Knibbe, *De fonteynen en hoven*, 41–51.

⁴³ Uo., 41–46.

⁴⁴ A David Knibbe műveinek ismertetésében szereplő, szentírási helyekre való utalások magától a szerzőtől származnak.

⁴⁵ Knibbe, *De fonteynen en hoven*, 46–48.

⁴⁶ „Waar sijn nu de eerst bloeiende en daar na geheel onvrugtbaare geworden kerken van kleyn Asien? Heeft God niet den kandelaar daar van weggenomen, en haar niet tot woestheyd gemaakt? en om geen oude oordeelen op te haalen: hoe handelt God in Vrankrijk en Hongarijen etc.? hoe neemt God de thuin weg, hoe maakt hy haar tot afweyding, en vertreding voor de afgodise leer en wreede vervolging van dat swijn uyt den woude, den Antichrist en sijn suppoosten: en denkt gy niet dat het ons ook eens soo sal gaan, soo we onvrugtbaar blyven?” Uo., 49–50.

⁴⁷ Uo., 50–51.

4. Pál apostol kolosséiakhoz írt levelének magyarázata

A szerző e művében Pál kolosséiakhoz írt levelét veszi alapul, és lelki táplálékul szánja az olvasóknak. A munka két terjedelmes kötetből áll, melyek közül az első 1686-ban, a második 1688-ban látott napvilágot.⁴⁸ 1694-ben megjelent a mű második kiadása is,⁴⁹ és még ugyanabban, illetve a következő évben a mű német fordítása is elkészült.⁵⁰

A mű első kötetében Pál levele 1. fejezetének 24. versét⁵¹ elemezve a szerző kifejti, hogy a lelkészeknek az a sorsa, hogy szenvedjenek az Evangéliumért. Erre utal Pál is, amikor azt mondja, hogy levelének címzettjei szentként kerülhetnek majd Isten színe elé, ha megmaradtak abban a hitben, aminek Pál szolgálja lett. A sok szenvedést mutatja az egyháztörténet is: az első keresztények sorsa, akiket a pogányok ölték meg, de ugyanez mondható el a reformáció koráról, amikor szintén sokakat és különösen durva eszközökkel üldöztek, de ugyanez érvényes saját korukra is:⁵²

„Milyen szörnyen elnyomták és üldözték akkor a lelkészeket, és milyen kegyetlenül bántak velük? Nem a legszörnyűbb és legkegyetlenebb módon ölték meg őket, amelyet még a pogányok sem eszeltek ki? Csehországban, Lengyelországban, Piemontban és a mi Hollandiánkban. És milyen szörnyen bántak még velük napjainkban Magyarországon, ahonnan néhány tiszteletre méltót saját szemünkkel láttunk, akiket a hegyekben dolgoztattak, akiket börtönökben feküdtek, akiket gályákra száműztek, akiknek sok nyomorúságban volt részük és kibíráhatatlan gúnyolódásoknak voltak kitéve. Olyannyira, hogy mindannyiukról el lehet mondani a következőt: *Ismét mások megszégyenítések és megkorbácsolások próbáját állták ki, sőt még bilincseket és börtönt is. Megkövezték, szétfűrészelték, kardélre hányták őket; jubok és kecskék bőrében buj-*

⁴⁸ KNIBBE, David: *Den sendbrief des Apostels Pauli aan den Colossensen, schriftmatig verklaart en tot geestelijke gebruyk toegepast*, I–II, Leiden, Lopez, 1686–1688.

⁴⁹ KNIBBE, David: *Den sendbrief des Apostels Pauli aan den Colossensen, schriftmatig verklaart en tot geestelijke gebruyk toegepast*, I–II, Amsterdam, Wolters, 1694. (E kiadás a második kötetéből ismert egy Leidenben 1694-ben Jordaen Luchtmansnál és Utrechtben Willem van de Waternél nyomtatott példány is. A továbbiakban az 1694-es amszterdami kiadást idézem.)

⁵⁰ Knibbe, David: *Die Epistel des Apostels Pauli an die Colosser in 108. Predigten schriftmäßig erkläret und zum geistlichen Gebrauch zugeeignet*, I–II, Bremen, Brauer, 1694–1695. L. Bundschuh-van Duikeren, *Niederländische Literatur des 17. Jahrhunderts*, dt-1228.

⁵¹ „Most örülök a tiéretetek elviselt szenvedéseimnek, és testemben betöltöm mindazt, ami Krisztus gyötrelmeiből még hátravan, az ő testéért, amely az egyház.” (RÚF. 2014.)

⁵² Knibbe, *Den sendbrief des Apostels Pauli*, I, 473–474.

*dostak nélkülözve, nyomorogva, gyötörödvé azok, akikre nem volt méltó a világ; bolyongtak pusztákban és hegyeken, barlangokban és a föld hasadékaiban.*⁵³

Knibbe a Zsidókhoz írt levélre való utalás előtt e helyütt is a lapszélen adja meg a forrását: „Lásd a magyar lelkészek történetét”,⁵⁴ vagyis itt is a már korábban említett *Kort en waaragtig verbaal*-ra hivatkozik.

A leideni lelkész szerint nem véletlen, hogy elsősorban a lelkészeket üldözik, hiszen:

„Leginkább ezek állnak az ördög útjában, ezek törik meg sötét birodalmát, mivel az egyházközségeket ők győzték meg arról és ösztönzik arra, hogy váljanak hívővé és legyenek állhatatosak. De ahol nem hirdetik a próféciaikat, ott elpusztul a nép. Ezért az Antikrisztus a legördögibb eszközt találta ki, hogy ellenreformációját végrehajtsa, kiűzve először minden lelkészt az országaikból, ahogy azt Csehországban, Magyarországon stb. tette, ahogy a jezsuiták is meg tudják győzni mostanában Franciaország királyát arról, hogy űzzék el a lelkészeket egyházközségeikből, és egy másik ürüggyel száműzzék őket az országból, hogy az egyházközségeket könnyebben eltérítsék hitüktől és maguk alá gyűrjék.”⁵⁵

⁵³ „Hoe sijn doe de leeraren verdrukt en vervolgt en qualijk gehandelt geweest? sijn haar niet de schrikkelijkste en wreedste dooden aangedaan die by de heydenen self niet bedagt waren geweest. In Bohemen, Polen, Piemont en in dit ons Nederland. En hoe schrikkelijk syn sy niet nog in dese dagen gehandelt in Ungarien? daar van we eenige deftige leeraren met onse oogen gesien hebben, die in de bergen gewrogt, in gevangenissen gelegen, op galeyen gebannen sijn geweest, en veele elenden hebben uytgestaan en onlijdelijke smaadheden geleden. Soo dat men van dese alle mag seggen: *andere hebben bespottingen ende geesselen geproeft, ende ook banden ende gevangenissen: sijn gesteentigt geworden, in stukken gesaagt, versogt, door het sweerd ter dood gebragt: hebben gewandelt in schaaps-vellen, ende in geyten-vellen: verlaten, verdrukt, qualijk gehandelt sijnd: (welker de weereld niet weerdig en was) hebben in woestijnen gedoolt, ende op bergen, ende in spende in spelonken, ende in de holen der aarde.* Hebr. 11: 36–38.” Uo., I, 474. (Az eredetiben eltérő betűtípussal szedett, itt pedig kurzívval jelölt rész a Szentírás hivatalos holland református fordításából, a Statenvertalingból származik. A magyar fordítás kurzívval jelölt részének forrása: RÚF 2014.) (Ugyanez a részlet az 1694-es amszterdami kiadásban: I, 478.)

⁵⁴ Vid. hist. der Ungarise Predikanten.

⁵⁵ „Dese sijn de duyvel meest in de weg, die doen hem de grootste afbreuk [i]n sijn rijk der duysternis, want door haar werden de gemeenten gebragt en opgewekt tot bekeeringe, geloove en volstandigheyt. Maar daar de prophetie ophoud[t] daar verwoest het volk. Daarom heeft den Antichrist dit duyvelse middel bedagt om haar Reformatio Catholica uyt te voeren, alle de leeraren eerst uyt haar landen te bannen, gelyk in Bohemen, Ungaryen etc. En gelyk nu de Jesuyten weten den konink van Vrankrijk te raden dat de leeraren van hare gemeenten verdreven en onder het een ander voor-

Következtetése: ahogy Pálban a szenvedő keresztényt látják, azt is meg kell tanulni tőle, hogy egy keresztény számára öröm a Krisztus miatti szenvedés (Mt 5, 12-13), így tehát a lelkészeknek és az egyházközségeknek vállalniuk kell a szenvedést, mert az bátorságra és a tökéletesség elérésére ösztönzi a lelket.⁵⁶

A teljesség kedvéért megemlíteném még, hogy a 2. fejezet 3. versének kifejtése kapcsán Knibbe említ még egy bizonyos „Wenceslaus Budowee”-t (helyesen Budowec), aki szerinte Magyarországon a Szentírásra mutatva azt mondta, az az ő Paradicsoma.⁵⁷ A leideni lelkész tévesen gondolja Budowecet (valódi nevén Václav Budovec z Budova) magyarnak, amit az is mutat, hogy forrásaként Comeniusnak a csehországi vallásüldözések történetéről szóló művét⁵⁸ idézi.

A terjedelmes mű 2. kötetében a szerző Pál levele 4. fejezete 7–9. versének⁵⁹ magyarázatában kifejti, hogy ahhoz, hogy az apostol méltó utódai legyenek, kapcsolatban kell lenniük a szeretett hittestvérekkel és a jámbor és hű lelkészekkel, ez ugyanis hozzájárul ahhoz, hogy támogassák egymás munkáját, hiszen egyazon test tagjai, akik együtt alkotják az egyházat.⁶⁰

„Ha ugyanis az egyház egyik tagja szenved, mindegyik szenved: ha máshol Isten egyházát elnyomják a vallás miatt, nem fogjuk-e kívánni, hogy érdeklődjunk aziránt. Az elnyomatásban levő egyház egykor így kiáltott fel Jeremiás siralmaiban (1,12): *Mindnyájan, akik erre jártok, nézzetek ide, és lássátok: Van-e oly fájdalom, mint az én fájdalom, amelyet nekem okoztak, amellyel megszorított engem az Úr izgó haragjának napján?* Nem így kiált-e sok egyház Magyarországon, Sziléziában, Franciaországban, Angliában stb. hozzánk, és nem kellene-e állapotuk felől érdeklődnünk és József romlásával törődnünk? Vagy úgy véljük, hogy elég csak azt látnunk, ami közöttünk törté-

---

wensel uyt het land gebannen worden om te ligter de gemeente te verleyden en te overweldigen.” L. Knibbe, *Den sendbrief des Apostels Pauli*, I, 474. (Ugyanez a részlet az 1694-es amszterdami kiadásban: I, 478.)

⁵⁶ Uo., I, 474–475.

⁵⁷ Van Wenceslaus Budowee [!] in Hongarien wert gesegt dat hij met sijn hand op den Bijbel wijsende seyde siet daar mijn Paradijs. Uo., I, 622.

⁵⁸ *Historia persecutionum Ecclesia Bohemicae*, Lugduni Batavorum, Lopez, 1647.

⁵⁹ „7. Az én egész helyzetemet megismerteti majd veletek Tikhikosz, a szeretett testvér, a hű diakónus, szolgatársam az Úrban. 8. Őt éppen azért küldtem hozzátok, hogy megismerjétek körülményeinket, és megvigasztalja szíveteket. 9. Vele megy Onészimos is, a hű és szeretett testvér, aki közületek való. Ők tehát mindent tudatnak veletek, ami itt történik.” (RÚF 2014.)

⁶⁰ Knibbe, *Den sendbrief des Apostels Pauli*, II, 634.

nik? Az, hogy testvérek vagyunk, azt kívánja, hogy a másik állapota iránt is érdeklődjünk.”⁶¹

Az egymással való kapcsolattartás tehát nemcsak szükséges, hanem hasznos is, mivel ha mások a mi ügyeinkről hallanak és viszont, akkor viaszthatják, óvhatják és erősíthetik is egymást, ezenkívül ha tudnak egymás dolgairól, azokért, akiket elnyomnak, imádkozhatnak, kérve Istent, hogy tegye erőssé és mentse meg őket.⁶²

5. Pál apostol efezusiakhoz írt levelének magyarázata

Knibbe következő magyar vonatkozású művében Pál apostolnak az efezusiakhoz írt levelét fejt ki, és előbb említett művéhez hasonlóan ezzel olvasói lelki épülését kívánja szolgálni. Ez a munka is terjedelmes: az első kötet 1694-ben, a második 1696-ban jelent meg,⁶³ 1698-ban pedig napvilágot látott a mű német fordítása is.⁶⁴

A leideni lelkész a levél 3. fejezetének 13. verse⁶⁵ kapcsán, melyet az első kötetben tárgyal, felhívja híveit, hogy vegyék figyelembe Pál kérését, mivel, ahogy látja, sokan vonakodnak élénk figyelmet tanúsítani az egyház

⁶¹ „Immers als een lit lijd lijden alle de leden: als elders Gods Kerk in verdrukking is om der religie wil, sullen wy dan niet begerig syn daar na te vernemen. De Kerke Gods in verdrukkinge riep eens uyt Claagl. 1: 12. *Gaat het u lieden nit aan, gy alle die over weg gaat? Schouwd bet aan, ende siet, offer eene smerte sy gelijk mjne smerte die mij aagedaan is, daar mede de Heere my bedroefd heeft, ten dage der hittigheyd des toorns.* Roepen niet soo veele Kerken in Ungaryen, Silesien, Vrankrijk, Engelant etc. ons toe, en sullen wy niet vernemen na haar staat en ons bekommeren met de verbrekinge Josephs? Of meynen wy dat het ons genoeg is te sien alleen wat onder ons gedaen wordt? Onse broederschap eyst dat wy na malkanders welstand vragen.” Uo., II, 635. (Az eredetiben eltérő betűtípussal szedett, itt pedig kurzívval jelölt rész a Szentírás hivatalos holland református fordításából, a Statenvertalingból származik. A magyar fordítás kurzívval jelölt részének forrása: RÚF 2014.) (Ugyanez a részlet az 1694-es amszterdami kiadásban: II, 635.)

⁶² Uo., 635–636.

⁶³ Knibbe, David: *De brief van Paulus aan die van Ephesen, schriftmatig verklaart en geestelijk toegepast*, I–II, Leiden, Verbessel, 1694–1696.

⁶⁴ Knibbe, David: *Die Epistel Pauli an die Epheser, welche durch schriftmäßige erklärung und völlige Auslegung zum Geistlichen Gebrauch in C. Predigten verhandelt und dargestellt worden*, Bremen, Saurmann–Frankfurt am Main, Andreae, 1698. L. Bundschuh-van Duikeren, *Niederländische Literatur des 17. Jahrhunderts*, dt-1230.

⁶⁵ „Kérlek tehát titeket, ne csüggedjete el az értetek szenvedett megpróbáltatásaim miatt, hiszen számotokra dicsőség ez.” (RÚF 2014.)

tanítása iránt, lanyhák a hit gyakorlásában, és nem élnek Istennek tetsző életet.⁶⁶ Egy másik ok, melyre felhívja a figyelmet az, hogy

„Isten egyházát a világ nagy részén üldözik, ahol az egyközségeket elűzik és a lelkészeket bilincsbe verik, Franciaországban, Piemontban, Magyarországon. A katolikus egyház ebből is nem azt az érvet próbálja-e koholni, hogy a református egyház tanítása nem lehet az igazi tanítás, mondván: sok nagy, hatalmas és bölcs király és fejedelem arra törekszik, hogy mint káros tanítást birodalmából kiirtsa.”⁶⁷

Ezek alapján felteszi a kérdést, vajon nincs-e oka arra, hogy attól óvja a holland reformátusokat, nehogy ők maguk is a hitetlenség bűnébe essenek, majd arra szólítja fel őket, hogy bár nekik az említett fenyegetésekben jóval korábban volt részük, ők is készüljenek az esetleg újra beköszöntő rosszra, megfogadva Pál tanácsát, hogy legyenek szilárdak, rendíthetetlenek, buzgólkodjanak mindenkor az Úr munkájában (1Kor 15, 58), nem feledve azt sem, hogy az igaz hit megvallóinak elnyomásban és üldöztetésben van részük, melyekkel kapcsolatban figyelmükbe ajánlja Jézus vigasztaló szavait szenvedésük értelméről (Jn 16, 33).⁶⁸

A szerző a mű második kötetében taglalja Pál levele 6. fejezetének 21. és 22. versét.⁶⁹ Az egyházközségek feladatai között említi, hogy Tikhikoszhoz hasonlóan szeretniük kell lelkészeiket és az általuk hirdetett Igét, szívesen kell hallgatniuk a prédikációikat, úgy, hogy azokat ne feddésnek, hanem szívük vigasztalására szólónak tekintsék, ami által lélekben erősödnek,⁷⁰ és kéri őket,

⁶⁶ Knibbe, *De brief van Paulus*, I, 481.

⁶⁷ „Om dat Gods Kerk in soo veel deelen van de wereld in groote vervolging is, daar de gemeente verdreeven en de leeraaren in banden geset worden / in Frankrijk, in Piemont, Hongariën. Hoe zoekt niet het Pausdom hier uyt een argument te maken dat de leer van de Gerformeerde Kerk de ware leer niet moet zijn om dat soo veel grote magtige en wijse koningen en vorsten die zoeken als een schadelijke leer uyt hare rijken uyt te roeijen.” Uo., I, 482.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ „21. Azért pedig, hogy ti is megtudjátok, mi van velem, és hogyan élek, mindent elmond nektek Tikhikosz, az Úrban szeretett testvér és hű diakónus, 22. akit éppen azért küldtem hozzátok, hogy értesüljeteek helyzetünkről, és megvigasztalja szíveteket.” (RÚF 2014.)

⁷⁰ Knibbe, *De brief van Paulus*, II, 497–498.

„Hogy törődjeteok fokozottan azon egyházak és lelkészek állapotával, akiket az Evangélium megvallása miatt elnyomnak, és még szorgalmasabban imádkozzateok és könyörögjeteok értük. Naponta jönnek ezzel kapcsolatban hírek Franciaországból, Magyarországról, Németországból és Pfalzból stb. Viseljeteok hát szíveteken az ügyet, és imádkozzateok értük szorgalmasabban az 51. zsolttár 20. versével: *Tégy jót a Sionnal kegyelmesen, építsd fel Jeruzsálem kőfalait!*”⁷¹

Ha így tesznek, a lelkészeik hivatásukat gyakorolva még bátrabbak lesznek majd a hit hirdetésében, tisztességet nyernek majd (1Tim 3,13), és az utolsó ítélet napján jutalomban lesz részük (Mt 25,21).⁷²

6. *A szerző műveinek részleges gyűjteményes kiadása*

A leideni lelkész 1699-ben, két évvel halála előtt műveinek egy részleges gyűjteményes kiadásával jelentkezett. A kiadvány címlapja szerint Isten egyháza megítélése és megőrzése érdekében kinyűjtött kezéről szól, melyet a szerző Péter apostol első levele 4. fejezetének 17., 18. és 19. verse, Ézsaiás próféta könyvének 4. fejezete és a 46. zsolttár alapján fejt ki.⁷³ A címlapon az is ott áll, hogy a fentiekén kívül még néhány szentírási hely magyarázatát is közléteszi a kötetben, sőt az előszóból az is kiderül, hogy néhány magyarázata ebben a kötetben jelent meg először.

A címlapon található felsorolásban elsőként említett Péter-levél – ahogy már volt róla szó – megjelent már korábban önállóan, 1682-ben, ez tehát

⁷¹ „Dat gy u veel laat gelegen syn, aan de staat der kerke en Leraaren, die om het Euan-gelium in banden sijn om dan te yeveriger voor haar te bidden en te smeeken. Daar komen dagelijks tijdengen dien aangaande uyt Vrankrijk, Hongaryen, Duytsland en den Pals. etc. Laat u daar aan gelegen sijn: en bid yeveriger voor haar Ps. 51:20. *Doet wel by Sion na u welbehagen: bouwt de mueren van Jerusalem op.*” Uo. II, 499. (Az eredetiben eltérő betűtűpussal, itt pedig kurzívval jelölt szöveg a Szentírás hivatalos holland református fordításából, a Statenvertalingból származik. A magyar fordítás kurzívval jelölt részének forrása: RÚF 2014.).

⁷² Knibbe, *De brief van Paulus*, II, 499.

⁷³ KNIBBE, David: *De hand Gods nytgestrekt in het oordeelen en bewaaren van sijn kerke, aangeweesen in de uytbreyding van I. Eerste Petri Kap. IV: 17, 18, 19. II. Jesaias Kap. IV. III. Psalm XLVI., nevens eenige mengselstoffen over verscheidene texten van de H. Schriftuer*, Leiden, Luchtmans, 1699.

annak a műnek az újrakiadása, így a Magyarországra vonatkozó részek (l. e közlemény 1. pontját) ebben a kiadásban is megtalálhatók.⁷⁴

A nyomtatvány címlapján szereplő második mű, *Ézsaiás próféta könyve 4. fejezetének magyarázata* – ahogy korábban említettem – már megjelent 1682-ben.⁷⁵ A művet a gyűjteményes kötetben belül egy impresszum nélküli címlap előzi meg, ezen viszont a cím kissé eltér a kötet címlapján közölttől. Eszerint a leideni lelkész azt mutatja ki a próféta könyvének megadott helye és néhány más szentírási hely alapján, hogy Isten megőrzi házáát és törődik azzal.⁷⁶

A szerző mondandóját itt is fejezetekre osztva fejt ki. A 4. fejezet 3. verse⁷⁷ kapcsán az 5. fejezetben arról szól, hogy szentnek lenni Isten népének legnagyobb díszé.⁷⁸ Mivel ők azok, akik megtisztultak a bűnöktől és megannyi erénnyel vannak felruházva.⁷⁹ Ezt követően a 6. fejezetben azt fejtegeti, hogy ilyen szentek az ő korukban nincsenek sokan,⁸⁰ mondandóját így indítva:

„Istennek napjainkban viszont közöttünk még megvan a maga Sionja és Jeruzsáleme, mely megmaradt mint egy csőszház az uborkaföldön vagy egy éjszakai kunyhó a szőlőben. Miközben ahol a legtöbb keresztény egyház van, vagy elpusztították őket, ahogy Kis-Ázsiában, vagy az Antikrisztus és a bálványimádók alatt tönkrementek, ahogy Európa legtöbb részén, vagy üldözik vagy elüldözik őket, mint az Csehországban, Magyarországon, Németországban és Franciaországban történt, addig mi még megmaradtunk néhány kevés királysággal és vidékkel, itt a mi Hollandiánkban.”⁸¹

⁷⁴ *Eerste Petri Kap. IV: 17, 18, 19.*, in Knibbe, *De hand Gods*, 19, 21.

⁷⁵ L. e közlemény 2. pontját.

⁷⁶ „*De bewaaring en sorge Gods voor sijn huis, nytgbereyd over het vierde Kapittel van de propheet Jesaias en enige andere plaatsen der Heylige Schrift.*”

⁷⁷ „Akkor szentnek mondják majd azt, aki megmarad a Sionon, és életben marad Jeruzsálemben, aki csak föl van írva az élők közé a jeruzsálemiek közül.” (RÚF 2014.)

⁷⁸ V. Afdeeling – Heiligheyd is de grootste cieraad van het Volk Gods. L. Knibbe, *De bewaaring en sorge Gods*, 30–32.

⁷⁹ Uo., 32.

⁸⁰ VI. Afdeeling – Sulke Heylige vind men niet veel in dese dagen. Uo., 32–35.

⁸¹ „Wel God heeft in dese onse dagen ook onder ons nog sijn Sion en Jerusalem, dat overgebleven is als een hutje in den komkommerhof, en als een nagthutje in den wijngaart. Daar de meeste Christen Kerken sijn of verwoest, gelijk in kleyn Asien of onder den Antichrist en afgoden dienaars verdorven, gelijk in de meeste delen van Europa of vervolgt of verdreven als in Bohemen, Hongarijen, Duytsland en Vrankrijk. Daar syn wij hier nog de overgeblevene, met eenige weynige koninkrijken en landschaapen in dit ons Nederland.” Uo., 32.

Mégis kevesen vannak, akiket szentnek lehetne nevezni. Saját korukra jól alkalmazhatók Khrüszosztomosz (Aranyszájú Szent) János intelmei a kereszténység lényegét illetően, ezért büntetésben részesülnek azok, akik a legkevésbé törekednek arra, hogy megtisztuljanak, és azok is, akik csak külsőleg tisztulnak meg és meglegszenek néhány próbálkozással.⁸²

A próféta könyvében tovább haladva a 4. fejezet 5-6. versének⁸³ kifejtésében, melyet szintén fejezetekre oszt, a leideni lelkész a 6. fejezetben arra hívja fel a figyelmet, hogy a tapasztalat azt mutatja: Isten minden korban menedéket és védelmet nyújt népének.⁸⁴ Különböző példákat hoz fel erre, a Jézus mennybemenetele előtti és utáni időszakból is, így saját korából is, Hollandia történetének arra a fejezetére utalva, amikor 1672-ben francia csapatok törtek az országra, ám Isten segítségével végül megmenekült a pusztulástól.⁸⁵ Napjainkban viszont azt látni, hogy ez egyházak sokféle siralmas állapotban vannak:

„Franciaország egyházai nincsenek többé, Ráhel siratja gyermekeit, mivel nincsenek többé, és emiatt nem tud vigasztalódni. Néhányan a szomszédos királyságok közül, melyek eddig a legellenállóbbak voltak, felsóhajtanak vagy megriadnak a keserű kiáltástól, melyet a Rámából hallanak. A magyarok egyházai a pusztítás helyszínei, az erdélyiek mint egy szorosán körbezárt város.”⁸⁶

Említi még Pfalz, Nassau, Hessen és Svájc szenvedő (anabaptista) egyházait is, és megállapítja, hogy egyedülként a hollandok mentesültek az üldözésektől.⁸⁷ Ebből kiindulva a következő fejezetben azt fejtegeti, hogy mit kell tenniük annak érdekében, hogy Isten valóban megvédje és megőrizze őket.⁸⁸

⁸² Uo., 32–33.

⁸³ „5. a Sion-hegy egész területe és a gyülekezet fölé nappal felhőt és ködöt teremt az Úr, éjjel pedig lángoló tűz fényét. Mindezek fölött az Úr dicsősége lesz majd az oltalom. 6. Sátor lesz árnyékul nappal a hőség ellen, menedék és rejtekhely a zivatar és az eső ellen.” (RÚF 2014.)

⁸⁴ VI. Afdeeling – Dat God voor sijn Volck soo een verberging en bescherming is tegen alle haare vijanden, word bevestigigt met de ervarentheyd van alle tyden. L. Knibbe, *De bewaaring en sorge Gods*, 122–125.

⁸⁵ Uo., 124.

⁸⁶ „De kerken van Vrankrijk sijn niet meer, Rachel weent over haare kinderen omdat s' er niet meer sijn, en kan sig des niet troosten. Anderen van sommige nabuerige koningrijken tot nog toe de bestendigste sugten of schrikken reets ter saake van het bittere geschrey dat dit van Rama te hooren laat. De Hongarischen sijn een toneel van verwoesting: die van Transylvanie als een nauw besloote stad.” Uo., 124–125.

⁸⁷ Uo., 125.

⁸⁸ VII. Afdeeling – Wat pligten ons onstaan te betragten om dat God sijn volk beschermt en bewaard. Uo., 126–128.

Bár a szóban forgó gyűjteményes kötet címlapján külön nem szerepel, helyet kapott benne az *Énekek éneke 4. fejezete 15-16. versének magyarázata*⁸⁹ is, ami – ahogy már volt róla szó –korábban, 1686-ban megjelent már önállóan is, ez tehát annak a műnek az újrakiadása, így a Magyarországra vonatkozó részek (1. e közlemény 3. pontját) ebben a kiadásban is megtalálhatók.⁹⁰

A David Knibbe műveiből előbbieken bemutatott idézetek arról tanúskodnak, hogy a leideni református lelkész műveiben – kortársaihoz képest – feltűnően gyakran említette Magyarországot a protestánsok üldözése kapcsán. Bár a bemutatott idézetek között kettő olyan is van, melyeknél viszonylag részletesen foglalkozik Magyarországgal – és ezekből kitűnik, hogy a leideni lelkész személyesen is találkozott a volt gályarab prédikátorokkal –, csak egy nyomtatott forrására hivatkozik, a többi helyen nem említ részleteket, és Magyarországot mindig más országokkal együtt említi, ami arra enged következtetni, hogy nem voltak részletes ismeretei a magyar protestánsok későbbi üldözéséről.

Az irodalmilag is aktív holland református lelkészek – így a leideni lelkész is – különösen a 17. század nyolcvanas éveinek elejétől fogva, amikor elkezdődött a franciaországi reformátusok (hugenották) üldözése, egyre inkább aggódni kezdtek az európai protestantizmus helyzete és jövője iránt. A Hollandiát elárasztó hugenotta menekültek nagy száma ezt az aggodalmat egyre csak fokozta, és a kérdés egyre élesebben vetődött fel. 1694-ben, amikor a holland származású angol uralkodó, III. Vilmos felesége, II. Mária (1662–1694), akit Hollandiában a református vallás védelmezőjének tartottak, meghalt, az európai protestantizmus jövője iránti aggodalom még inkább erősödött.⁹¹ Ez az oka annak, hogy a holland lelkészek prédikációikban, illetve azok nyomtatásban megjelent változatában gyakran utalnak hittestvéreik szenvedéseire, ahogy annak is, hogy a kérdést tágabb, európai kontextusban próbálják értelmezni, ideértve a magyarországi protestánsok helyzetét is.⁹²

A Knibbe által kiválasztott és kifejtett szentírási helyek lehetőséget adtak számára a téma, az európai protestánsok aktuális helyzetének több

⁸⁹ *De fonteynen en boven van de Edele in den Lande, geestelijck overgebracht tot Christus en sijn Gemeente, in een uytbreiding over het Hooglied Cap. 4: 15, 16.*

⁹⁰ *De fonteynen en boven*, in Knibbe, *De bands Gods*, 353.

⁹¹ WIELDRAAIJER, Matthijs Herman: *Oranje op de kansel. De beeldvorming van Oranjestadhouders en hun vrouwen in preken, 1584–1795*, Amsterdam, 2014 (disszertáció), 155–156.

⁹² Egy, a II. Mária halála alkalmából 1695 tavaszán elmondott gyászbeszédében Magyarországot konkrétan is megemlítette Paulus Steenwinkel Wijk bij Duurstede-i lelkész. L, Wieldraaijer, *Oranje op kansel*, 156.

szempontból való megvilágítására. A történeti párhuzamok, az üldözést szenvedő egyházakra való utalás közben nem csupán az üldözésekre összpontosít, hanem szenvedésük értelmét is keresi, és nem áll meg az üldözések rögzítésénél, hanem azok okait is megpróbálja feltárni, így például lelkészként többször teszi fel kritikusan a kérdést, vajon nincs-e az üldözötteknek olyan (Istennel szembeni) mulasztása, ami miatt a hatalmasok ellenük fordultak.

A leideni lelkész hasonlóan visszatérő gondolata, hogy mivel egyazon egyház tagjai, a holland reformátusoknak kötelességük hittársaik sorsát követni, szenvedésüket látva pedig szolidárisnak lenniük velük, például imádkozni értük, de legfőképp meg kell becsülniük saját helyzetüket, azt, hogy vallásukat szabadon gyakorolhatják, és kedvező helyzetük még inkább arra kell hogy ösztönözze őket, hogy hitükben állhatatosak legyenek annak elkerülése érdekében, nehogy ők is szenvedő hittestvéreik sorsára jussanak, vagy ha esetleg mégis számukra kedvezőtlenül alakulnának a körülmények, hitükben megerősödve tudják sorsukat vállalni.

Knibbe e gondolatmenete megegyezik a bevezetőben már említett Florentius Costerus hoorni lelkész nyomtatásban is megjelent, magyar vonatkozású prédikációjának gondolati ívével, aki az európai – köztük a magyar – protestánsok üldözését vizsgálva hasonló következtetésre jutott, vagyis mindketten azonos logika mentén felépített keretben értelmezték az eseményeket.

A 17. század utolsó negyedében a holland közvélemény magyar protestánsok üldözése iránti kitüntetett figyelmét a pozsonyi vértörvényszék és a gályarab prédikátorok története, illetve annak több holland szerző által történő feldolgozása alapozta meg. A leideni lelkész is csak ezzel a témával foglalkozik részletesen, és bár más esetekben a magyar protestánsokat csak utalás-, de még inkább toposzszerűen említi, mindez nem von le a műveiben található számos, Magyarországra vonatkozó adat értékéből, sőt éppen ezek gyakori előfordulása teszi igazán különlegessé a holland egyháztörténet itthon eddig kevésbé ismert alakját, újabb adalékkal szolgálva arra, hogy a téma a 17. század utolsó negyedében igen intenzíven volt jelen a holland református egyházi közvéleményben.⁹³

⁹³ Köszönet Henry Kammer LLM-nek, aki a régi holland szövegek számos helyének értelmezésében nyújtott segítséget, és Dr. Hermán M. János egyháztörténésznek, aki a tanulmány szövegét egyházi terminológiai szempontból nézte át és tett hasznos észrevételeket.

RÖVIDÍTÉSEK

IAA – Inscriptiones Alborum Amicorum – <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>; projekt-
vezető: Latzkovits Miklós

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Manipulus virorum excellentissimorum, illustrissimorum, magnificorum, spectabilium, generosissimorum, reverendorum, eruditissimorum ... colligatus labore Balthasaris Nicletzi Hungari, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Duod. Lat. 81.

Manuscriptorum t(omus) 7. continens Omnium Samuelis CAPOSSII Anno D(omni) 1695.
Lelőhelye: Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár, Collectie Speciale, Univ. Mss. 692.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BRONS, H[enk]: De vorming van Hellenbroek als prediker: de invloed van David Knibbe *Documentatieblad Nadere Reformatie* 43(2019/2), 98–114.

BUJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi véstörvényeszekről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban, *Könyv és Könyvtár* 25(2003), 115–157.

BUJTÁS László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai, *Könyv és Könyvtár* 26(2004), 225–266.

BUJTÁS László Zsigmond: Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja (1685), *Magyarságtudományi Forrásközlemények* 5(2007), 95–108.

BUJTÁS László Zsigmond: A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában, in Bozzay Réka (szerk.): *Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, Debrecen, Printart-Press Kft, 2014, 10–68.

BUNDSCHUH-VAN DUIKEREN, Johanna: *Niederländische Literatur des 17. Jahrhunderts*, Berlin, De Gruyter, [2011] (Bibliographie der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung, 2.)

Catalogus exquisitissimorum in omni studiorum genere librorum, inter quos excellunt Biblia, lexica, patres, commentatores theologi, philologi, historiae ecclesiasticae, et profanae scriptores, literatores, authores Graeci et Latini, miscellanei &c. Reverendi Doctissimique Viri Dni. Davidis Knibbe, (Dum viveret) Lugduni in Batavis Pastoris Ecclesiae dignissimi ac facundissimi, Lugduni Batavorum, Luchtmans, 1702.

COMENIUS, Amos Janos: *Historia persecutionum Ecclesia Bohemicae*, Lugduni Batavorum, Lopez, 1647.

CSORBA Dávid: *Debreceni Ember Pál könyves műveltsége*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2018. (Nemzet, egyház, művelődés, 9.)

FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András (s. a. rend.): *Partiumi könyvesházak, 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybá-*

- nya, Zilab*), Budapest–Szeged, Magyar Tudományos Akadémia, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi mozgalmaink történetéhez, 14.)
- GRAAFLAND, C[ornelis]: David Knibbe, in J. van den Berg, A. de Groot et al. (eds.) *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, V, Kampen, Kok, 1998, 256–257.
- HAAR, Jan van der: *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600–c. 1800): Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal, Antiquariaat Kool, 1987.
- HOEKSTRA, T[jeerd]: *Gereformeerde homiletiek*, Amsterdam, Bolland, 1975.
- KNIBBE, David: *Manuductio ad oratoriam sacram, doctorum praeceptis, exemplis perpetuis et concionibus quibusdam paradigmaticis concinnata et illustrata, in usum S. S. Theologiae Studiosorum*, Leiden, Lopez–Boutesteyn, 1679.
- KNIBBE, David: *Katechisatie over het kort begrijp der christelijcke gereformeerde religie, getrocken nyt den Heydelberghsen Katechismus*, Leiden, Lopez, 1682.
- KNIBBE, David: *Het oordeel Gods over sijn huis, tot onderrichting, opwekking en vertroosting der huisgenooten, tot ontroering en verschricking van de godloosen en vyanden derselver, voorgesteld en uytgebreyt over de woorden des Apostels: I Petr. 4: 17, 18, 19.*, Leiden, Lopez, 1682.
- KNIBBE, David: *De fonteynen en hoven van de vrye heerlijckheyd Roosendaal, geestelyk overgebracht tot Christus en sijn gemeente, (Hgl. 4,15v)*, Leiden, Lopez, 1686.
- KNIBBE, David: *De fonteynen en hoven van de Edele in den Lande, geestelyk overgebracht tot Christus en sijn Gemeente, in een uytbreiding over het Hooglied Cap. 4: 15, 16.*, Leiden, Lopez, 1686.
- KNIBBE, David: *Den sendbrief des Apostels Pauli aan den Colossensen, schriftmatig verklaart en tot geestelyk gebruyk toegepast*, I–II, Leiden, Lopez, 1686–1688.
- KNIBBE, David: *De leere der gereformeerde kerk, volgens de order van den Heydelberghsen katechismus verklaart, bevestigt en tot oeffening der godsaligheyd toegepast*, I–II, Leiden, Lopez, 1689.
- KNIBBE, David: *Den sendbrief des Apostels Pauli aan den Colossensen, schriftmatig verklaart en tot geestelyk gebruyk toegepast*, I–II, Amsterdam, Wolters, 1694.
- KNIBBE, David: *Die Epistel des Apostels Pauli an die Colosser in 108. Predigten schriftmäsißig erkläret und zum geistlichen Gebrauch zugeeignet*, I–II, Bremen, Brauer, 1694–1695.
- KNIBBE, David: *De brief van Paulus aan die van Ephesen, schriftmatig verklaart en geestelyk toegepast*, I–II, Leiden, Verbessel, 1694–1696.
- KNIBBE, David: *Das Urtheil Gottes über sein Hauss, dass ist eine auss Heil. Schrift und Geschichten selbstnen hergeholete deutliche Auslegung der Worte des Apostels 1.Petr. 4:17/18 und 19.*, Offenbach am Main, Lanoy–Frankfurt, Röder, 1696.
- KNIBBE, David: *Manuductio ad oratoriam sacram, pars altera, continens conciones paradigmaticas in probetae Jesaiae Cap. vigesimum sextum et quadragesimum, in usum S. S. Theologiae Studiosorum*, Lugduni Batavorum, Luchtman, 1697.
- KNIBBE, David: *Die Epistel Pauli an die Epheser, welche durch schriftmäsiße erklärüng und völlige Auslegung zum Geistlichen Gebrauch in C. Predigten verhandelt und darge-stellet worden*, Bremen, Saurmann–Frankfurt am Main, Andreae, 1698.

- KNIBBE, David: *De hand Gods uytgestrekt in het oordeelen en bewaaren van sijn kerk, aangeweesen in de uytbreyding van I. Eerste Petri Kap. IV: 17, 18, 19. II. Jesaias Kap. IV. III. Psalm XLVI., nevens eenige mengelstoffen over verscheydene texten van de H. Schriftuer*, Leiden, Luchtmans, 1699.
- KNIBBE, David: *De bewaaring en sorge Gods voor sijn huis, uytgebereyd over het vierde Kapittel van de propheet Jesaias en enige andere plaatsen der Heylige Schrift* [külön impresszum nélkül], in Knibbe, *De hand Gods uytgestrekt in het oordeelen en bewaaren van sijn kerk*, 1699, [a befoglaló kötet második részében, újrainduló lapszámzással:] 1–132.
- KNIBBE, David: *De fonteynen en hoven van de Edele in den Lande, geestelijck overgebracht tot Christus en sijn Gemeente, in een uytbreiding over het Hooglied Cap. 4: 15, 16.* [külön impresszum nélkül], in Knibbe, *De hand Gods uytgestrekt in het oordeelen en bewaaren van sijn kerk*, 1699. [A De bewaaring en sorge Gods. című művet is tartalmazó kötetrészből:] 329–364.
- Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungarien vertoonende haar onschuld, en de uytstekende wreedheden van partijdige regters uyt haat van godsdiens haar gepleegd*, Amsterdam, Someren, 1677.
- Kurtzer und warhafftiger Bericht von der letzten Verfolgung der Evangelischen Prediger in Ungaren, darinnen vorgestellt wird ihre Unschuld und die schreckliche Bosheit der partyischen Richter aus Haß deß Gottesdienstes an ihnen erwiesen*, [S. 1.], 1678.
- OTROKOCSI FÓRIS Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsis divinitus data*, s. a. rend. HERPAY Gábor, Debrecen, Sylvester Nyomda, 1933 (Editio Fraternitatis Pastorum Helveticae Confessionis addictorum in Hungaria, series III, Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica, I).
- SZÖRÉNYI László: Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló, *Magyar Könyvszemle* 95 (1979/ 1), 1–24.
- TÓTH Zsombor: Hugonották és hosszú reformáció Erdélyben. Pierre Du Bosc prédikációjának magyar fordítása és másolata 1754-ből, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125(2021/2), 156–188.
- VERBOOM, Willem: *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, Buijten–Schipperheijn, 1986.
- WIELDRAAIJER, Matthijs Herman: *Oranje op de kansel. De beeldvorming van Oranjestadbouders en hun vrouwen in preken, 1584–1795*, Amsterdam, 2014. (disszertáció)

ABSTRACT

László Zsigmond Bujtás: *The Persecution of the Hungarian Protestants in the Late 17th Century in the Works of the Leiden Reformed Minister, David Knibbe*

David Knibbe was the minister of the Reformed Community of Leiden from 1668 until his death in 1701. He was a well-known preacher, he also taught lots of students homiletics at Leiden University. Many students from Hungary and Transylvania brought his famous work entitled *Manuductio ad oratoriam sacram* (Leiden, 1679, 1697) home with them from their peregrinato academica and used it during their ecclesiastical practice in their countries.

Knibbe also published a lot of works interpreting and explaining biblical texts. Similarly to other Dutch authors, he was also worried about the state and the future of Protestantism in Europe, especially after the persecution of the Huguenots in France in the 1680s. He gained even personal experience of the Hungarian persecutions, namely, in 1676 he met in the Netherlands (also Leiden) a group of Hungarian Protestant ministers representing those who had been liberated from the galleys in Naples by the Dutch admiral, Michiel the Ruyter. The members of the group gave him a Latin description of their sufferings, and Knibbe took a leading role in supporting them in the Netherlands, too.

Knibbe mentions the persecution of the Hungarian Protestants in his exegeses of the First Epistle of Peter, the Song of Songs, the Epistles of Paul to the Collosians and to the Ephesiens and the Book of Esaias. He dealt with the Hungarian Protestants in European context, often establishing a parallel with the persecutions in France. He was also intensively searching the reasons of the persecution of Protestants in general, giving examples from the Bible and the ecclesiastical history. Based on contemporary persecutions, he concluded that the Dutch Protestants should value the fact that they could practice their belief free and openly, and he warned them to live a true Christian life to be ready for eventually forthcoming unfavourable circumstances.

Keywords: David Knibbe; interpreting and explaining biblical texts; persecution of the Hungarians Protestants in the late 17th century; view on the state and future of Protestantism in Europe; general ecclesiastical history

18–19. század

KÍSÉRLET KÁLVIN PEDAGÓGIAI HATÁSÁNAK ÉRTELMEZÉSÉRE

Czeglédi Sándor

PROBLÉMAFELVETÉS

A protestáns kollégiumok sajátosságaival, protestáns szülők nézeteivel – ezen belül a szeretet szerepével – foglalkozva kerültem szembe egy problémával. Mégpedig azzal, hogy a mai pedagógiatörténeti és gyermekkor-történeti szakirodalom jelentős része furcsálkodva tekint a felvilágosodás eszméitől érintetlen világ nevelési elveire. Van olyan szerző, aki úgy érzi, a felvilágosodás előtt nem is szerették a szülők gyerekeiket. Van, aki Luther gondolatát idézi: „ha választani kell, rossz gyermek legyen vagy ne is legyen gyermekem, akkor inkább az utóbbit választanám”.¹ Vagy Kálvin Intitúciójából idézik, hogy a rossz gyerek Isten büntetése². De nehogy félreértés essék: nem a protestánsokra akarnak mutogatni, van bőségesen példa a katolikus világból is. Például 18. századi, egyszerű sorban élő francia szülők elég könnyedén adták nevelőszülőkhöz gyerekeiket, mert az anya munkarejére nagy szükség volt a család fenntartása érdekében.³ Ha röviden akarunk fogalmazni, az említett szerzők túl szigorúnak tartják a teológusokat is és a szülőket is, általában a felnőtt embereket. A feldolgozott források alapján úgy érzik, túl gyakran akartak büntetéssel megoldani gyerekek és felnőttek közötti konfliktusokat.

A pedagógia történetében a felvilágosodással kezdődő nevelési felfogás a 20. század második felére egyre erősödött. Ezen belül az a törekvés,

¹ MALLET, Carl-Heinz: *Untertan Kind. Nachforschungen über Erziehung*, Frankfurt am Main – Berlin, Ullstein Sachbuch, 1990 Idézi: PUKÁNSZKY Béla: *A gyermek a 19. századi magyar neveléstanai kézikönyvekben*, Pécs, Iskolakultúra, 2005, 234

² „A test csábítása annyira behálózza az egész lelket, hogy boldogságát csak a földön keresi. Az Úr elejét akarja venni e bajnak, ezért a nyomorúságok folytonos példáival tanítja övét e jelen élet hiábavalóságáról. [...] Mihaszna gyermekekkel alázza meg, vagy árvasággal sújtja őket.” KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis*, A keresztyén vallás rendszere 1559, fordította Buzogány Dezső, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014, 3.9.1. I. 539.

³ PUKÁNSZKY Béla: *A gyermek*, 182.

hogy a felnövekvő gyermek pozitív irányú ösztönzést kapjon és negatív hatások ne ériék őt. Vagyis szeretetben részesüljön, s büntetések ne sújtsák. Büntetés és szeretet szembeállítására Niels Bohr atomfizikus példája Jerome Bruner amerikai nevelépszichológus több nyelvre lefordított könyve miatt lett világhírű. Bohr fia kis apróságot lopott a boltban, s az apában alternatívaként állt szemben egymással: szeresse őt ebben a helyzetben is, vagy inkább büntesse? A kettőt nem tudta összehangolni. Közben a részecskék helyzetét és sebességét leíró egyenleten gondolkodott. A fizikai problémát a fia esetéből kialakított narratívával értette meg: ahogyan nem tud egyszerre szeretni is és büntetni is, úgy nem lehet a részecskét mint mozdulatlan dolgot a helyzetével is, és mint sebességgel mozgó dolgot a sebességével is jellemezni.⁴ Úgy tűnik, sem Bohr, sem Bruner nem ismerte a *Térj magadhoz, drága Sion* kezdetű énekünkől az „Azt bünteti, kit szeret, másként Ő nem is tehet” gondolatot.⁵

Ha Kálvinnak a nevelésre gyakorolt szerepe felé közelítünk, akkor a hatását feldolgozhatnánk úgy is, hogy összegyűjtenénk a neveléssel kapcsolatos szövegeit; majd rendszereznénk és elemeznénk ezeket. Ezzel az eljárással viszont azt feltételezzük, hogy adott szövegnek egy olvasata van. Összetettebb az a módszer, amikor összegyűjtünk olyan szövegeket, amelyekben rá vagy az ő gondolataira hivatkoznak és ezek segítségével néznénk meg a hatásokat. Max Weber például a *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művében jelentős részben 17. századi lelkészek szövegei alapján írta le, milyen volt Luther és Kálvin hatása a lutheránus és kálvinista közeg mentalitására.

Én a két előbbi módszert is hasznosnak tartom, de egy harmadikat javasolnék. Mint tudjuk, a reformáció egyik nagy – sőt valószínűleg a legfontosabb – újítása volt, hogy felhívta a figyelmet a rendszeres bibliaolvasásra. Több nyelvre lefordították a Bibliát, hatalmas hitvitázó irodalom született és természetes, hogy a reformátorok több bibliai könyvet kommentáltak – Kálvin lényegében az egész Szentírást –, teológiájukat bibliai helyekre alapozták. Egyetemi és akadémiai oktatók az ő műveiket tanították, s tanítványaik, a későbbi lelkészek vitték tovább a gondolatokat Euró-

⁴ BRUNER, Jerome: *The Culture of Education*, Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press, 1996, 124–125. (Magyar fordításban: BRUNER, Jerome: *Az oktatás kultúrája*, fordította Egyed Katalin – Somogyi Eszter – Szalay Ágnes, Budapest, Gondolat, 2004.)

⁵ *Református Énekeskönyv* 769. ének Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója 2022

pa különböző országaiba. Luther és Kálvin sajátosan súlypontoszták a Szentírást, s ezek a súlypontok áradtak szét és határozták meg a lutheránus és kálvinista egyházak teológiáját is. S a teológiát közvetítő kollégiumok, generációkon át onnan kikerülő diákok szintén e súlypontok szerint tartották magukat a szövegek befogadásához, ezeket *ξίνóρμέτρίκῃν véε* alakították életüket.

Tehát ha Kálvin hatását szeretnénk felmérni, akkor érdemes kvantitatív módszerrel megnéznünk, milyen bibliai szövegek mennyire voltak hangsúlyosak az életművében.

A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

A Genfi Egyetem, melynek elődjét még Kálvin alapította, digitalizálta az 1863–1900 között kiadott Kálvin Összes Művét.⁶ Ez a könyvsorozat 58 könyvből és két, mutatókat tartalmazó kötetből áll. Ezekben összegyűjtötték Kálvin bibliai hivatkozásait, ebből dolgoztam.

Ha ekkora terjedelmű életműről van szó, akkor meg kell találni a megfelelő fogódzókat az értelmezéshez. Kálvin a legtöbb ó- és újszövetségi könyvből idéz. Természetesen egy-egy idézetnek is megvan a jelentősége, de mégis meg kell találni a tendenciákat: milyen könyvekből, milyen igehelyek fordulnak elő sűrűn. Az idézetek állományát végignézeve kiderült, hogy egyes szövegrészeket nagyon gyakran említett. Úgy láttam, ki kell emelnem azokat az igehelyeket, amelyekre az 58 kötetes életműben legalább ötször hivatkozott és elsősorban ezeket kell elemezni.

Ha ez megtörtént, ellenpéldaként megnézhetjük mi az, amire ritkán, vagy egyáltalán nem hivatkozott.

A leggyakrabban említett könyvek a Bibliából

Öt hivatkozás keresésével összesen 9959 gyűlt össze. Először tekintsük át, melyik bibliai könyvnek mekkora súlya van az életműben! Az említett alapvetően – a minimum ötszöri hivatkozást egy igehelyre – figyelembe véve az alábbi könyvekből gyűlt össze legalább száz hivatkozás:⁷

⁶ Joannis CALVINI *Opera quae supersunt omnia*, <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:650> (Letöltés: 2022. március 21.)

⁷ Terjedelmi okokból nem közöljük a teljes listát.

1. táblázat.

Kálvin hivatkozásai bibliai könyvekre (egy könyvre legalább öt hivatkozással)⁸

Hivatkozás száma	Könyv neve	Hivatkozás száma	Könyv neve
1371	Pál levele a rómaiakhoz	251	Pál levele a galatákhoz
1062	Zsoltárok könyve	245	Pál első levele Timóteushoz
869	Ézsaiás próféta könyve	204	Pál levele a filippiekhez
769	Pál első levele a korinthusiakhoz	193	Jeremiás próféta könyve
599	Pál levele az efezusiakhoz	171	János első levele
589	János evangéliuma	170	Péter első levele
441	Pál második levele a korinthusiakhoz	135	Ezékiel próféta könyve
339	Máté evangéliuma	115	Lukács evangéliuma
330	A zsidókhoz írt levél	108	Jakab levele
258	Mózes ötödik könyve	106	Mózes első könyve
254	Az apostolok cselekedetei	102	Malakiás próféta könyve
252	Pál levele a kolosséiakhoz		

Kálvin az alábbi könyvekre is hivatkozik, de nincs meg a locusok szerinti öt hivatkozás: Józsué könyve, A bírák könyve, Ruth könyve, A krónikák első és második könyve, Ezsdrás könyve, Nehemiás könyve, Énekek éneke, Abdiás próféta könyve, Jónás próféta könyve, Náhum próféta könyve, Zofóniás próféta könyve, Tóbiás könyve, A bölcsesség könyve, Sirák fia könyve, Báruk könyve, Makkabeusok első és második könyve, Pál levele Filemonhoz, A jelenések könyve, János második levele.

Kálvin egyáltalán nem hivatkozik az alábbi könyvekre: Judit könyve, Eszter könyve, János harmadik levele.

Ha ezt a listát átnézzük, a Rómaiakhoz írott levél első helyezése nem meglepő, ez a reformátori teológia alapja. Ugyanakkor Augustinus hatását is mutatja: ő érvelt e könyv alapján Pelagius és Eclami Iulianus ellen. Ha megnézzük Augustinus hivatkozásait, ott még jobban érződik ez a tendencia: az említett „eretnekgyanús” kortársakkal szemben erős túlsúlyban citálja a Római levelet, más műveiben nem hivatkozik rá olyan gyakran. A fenti listán megfigyelhetjük még a kiemelkedően sok hivatkozást Pál apostol többi levelére is.

A zsoltárokra Augustinus is nagy gyakorisággal hivatkozik. Ézsaiás próféta (azon belül Deutero-Ézsaiás) a Messiásról írt jövendölés miatt került

⁸ A bibliai könyvek elnevezése az Új protestáns fordításból, illetve deuterokanonikus könyvek esetén a Szent István Kiadó által kiadott bibliafordításból származik.

kiemelt helyre. Ézsaiás után a másik nagyon fontos ószövetségi könyv a Deuteronomium (Mózes ötödik könyve): ennek szigora hatja át Kálvin teológiáját. Jan Assmann az Ószövetségnek éppen e két könyvét hozza fel a *religio duplex* lehetőségére: „a *religio duplex* struktúrájára jellemző, szándékos is-is viszonyában értelmezendő a más istenek (s ezzel a hozzájuk kapcsolódó vallások) létét alapvetően elismerő, sőt feltételező, ily módon pedig Izraelnek a maga istenéhez való hűségét megkövetelő, tehát *hűség*központú monoteizmus – pontosabban monolátria –, valamint a más istenek létét tagadó és csak egy istent elismerő, a legvilágosabban Deutero-Ézsaiásnál (Ézs 45) kifejezésre jutó *igazság*központú monoteizmus egymásmellettsége is”.⁹ Kálvin természetesen nem olvashatta Assmant, viszont az Isten hűsége és igazsága melletti érvelésben természetes, hogy erre a két könyvre hagyatkozik.

Tanulságos a kevésbé hivatkozott könyvekre is pillantani. Feltűnő a felsorolásban az evangéliumok rossz helyezése, különösen Márk evangéliumáé; erre csak huszonöt említés jut. Másrészt Kálvin Márk evangéliumához is írt kommentárt, akárcsak Jób könyvéhez, akire szintén nagyon keveset hivatkozott. A fenti táblázatnál még azt is figyelembe kell venni, hogy a könyvek terjedelme különböző, ezért nézzük meg konkrétan egyes igehelyek gyakoriságát!

A leggyakrabban említett igehelyek (locus-ok) Kálvinnál

Most azokat a helyeket nézzük meg, amelyekre Kálvin a leggyakrabban hivatkozik! Terjedelmi okokból most csak azok a locusok lesznek a táblázatban, amelyre legalább harminc alkalommal történik utalás.

2. táblázat.

Kálvin hivatkozásai bibliai helyekre (a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma)

42	Mal 2,7	Mert a pap ajkai őrzik az Isten ismeretét, és tanítást várnak szájából, hiszen a Seregek URának követe ő!
40	1Sám 15,22	Akkor ezt mondta Sámuel: Talán ugyanúgy tetszik az Úrnak az égő- és a véresáldozat, mint az engedelmesség az ÚR szava iránt? Bizony, többet ér az engedelmesség az áldozatnál, és a szófogadás a kosok kövérjénél!
38	Zsolt 143,2	Ne szállj perbe szolgálóddal, hiszen egy élő sem igaz előtted!

⁹ ASSMANN, Jan: *Religio duplex. Az egyiptomi misztériumok és az európai felvilágosodás*, fordította V. Horváth Károly, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2013, 234. Kiemelések az eredetiben.

35	Ézs 29,13	Így szól az Úr: Mivel ez a nép csak szájával közeledik hozzám, és ajkával dicsőít engem, de szíve távol van tőlem, istenfélelme pedig csupán betanult emberi parancsolat
34	Zsolt 82,6	Azt mondtam ugyan, istenek vagytok, a Felséges fiai mindnyájan
34	Kol 3,3	Mert meghaltatok, és a ti életek el van rejtve Krisztussal együtt Istenben.
33	Róm 8,15	Mert nem a szolgaság lelkét kaptátok, hogy ismét féljete, hanem a fiúság Lelkét kaptátok, aki által kiáltjuk: „Abbá, Atyám!”
33	Ef 1,4	Mert őbenne kiválasztott minket magának már a világ teremtése előtt, hogy szentek és feddhetetlenek legyünk előtte szeretetben.
31	Ézs 6,9	Ő így felelt: Menj, és mondd meg ennek a népnek: Hallván halljatok, de ne értsetek, látván lássatok, de ne ismerjete!
31	2Kor 3,6	Ő tett alkalmassá minket arra, hogy az új szövetség szolgálói legyünk, nem a betűé, hanem a Léleké, mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít.
30	Zsolt 32,1	Boldog, akinek hűtlensége megbocsáttatott, vétke eltöröltetett.
30	Zsolt 130,4	De nálad van a bocsánat, ezért félnek téged.
30	Róm 8,29	Mert akiket eleve kiválasztott, azokat eleve el is rendelte, hogy hasonlókká legyenek Fia képehez, hogy ő sok testvér között legyen elsőszülött.

Ezen a listán az Efezusiakhoz írt levélből az 1,4 az egyetlen ige, ami konkrétan kutatási területemhez, a szeretethez vagy büntetéshez köthető.

Ezért most azt nézzük meg, hogy a legalább öt igehelyből álló listán milyen szeretet-büntetés témájú idézet található! 53 ilyen locus van, de most – szintén helyszűke miatt – csak azokat tekintjük át, amelyekre legalább tízszer hivatkozik Kálvin.

3. táblázat.

Szeretet és büntetés Kálvin hivatkozásai között (a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma; vastagított betű: szeretet, dőlt betű: büntetés)

33	Ef 1,4	Mert őbenne kiválasztott minket magának már a világ teremtése előtt, hogy szentek és feddhetetlenek legyünk előtte szeretetben .
23	1Ján 3,2	Szeretteim , most Isten gyermekei vagyunk, de még nem lett nyilvánvaló, hogy mivé leszünk. Tudjuk, hogy amikor ez nyilvánvalóvá lesz, hasonlóvá leszünk hozzá, mert olyannak fogjuk őt látni, amilyen valójában.
21	Zsolt 19,13	A tévedéseket ki veheti észre? Titkos bűnök miatt <i>ne büntess meg!</i>
21	Ján 3,16	Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta, hogy aki hisz őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.
20	Zsolt 69,10	Mert a házad iránti féltő szeretet emészt; rám hull a gyalázat, ha téged gyaláznak.
18	Jóel 2,13	Szíveteket szaggassátok meg, ne a ruhátokat, úgy térjete meg Istenetekhez, az ÚRhoz! Mert kegyelmes és irgalmas ő, türelme hosszú, szeretete nagy, és visszavonhatja még a veszedelmet!

18	1Tim 1,5	A parancs célja pedig a tiszta szívből, jó lelkiismeretből és képmutatás nélküli hitből fakadó szeretet .
17	Ézs 53,8	Fogság és ítélet nélkül hurcolták el, de kortársai közül ki törődött azzal, hogy amikor kiértékelik a földön élők közül, népe vétke miatt éri a <i>büntetés</i> !?
16	2Kor 11,2	Mert Isten féltő szeretetével féltetek titeket: mivel eljegyeztek titeket egy férfúnak, hogy tiszta szűzként állítsalak benneteket Krisztus elé.
15	Gal 5,17	Mert a test kívánsága a Lélek ellen tör, a Léleké pedig a test ellen, ezek viaskodnak egymással, hogy ne azt tegyétek, amit szeretnétek .
14	2Kor 7,1	Mivel tehát ilyen ígéreteink vannak, szeretteim , tisztítsuk meg magunkat minden testi és lelki tisztátalanságtól, és Isten félelmében tegyük teljessé megszentelődésünket!
14	2Kor 9,7	Mindenki úgy adjon, ahogyan előre eldöntötte szívében, ne kedvetlenül vagy kényszerűségből, mert „a jókedvű adakozót szereti Isten”.
13	2Móz 34,6	Elvonult előtte az ÚR, és így mondta azt ki: Az ÚR, az ÚR irgalmas és kegyelmes Isten! Türelme hosszú, szeretete és hűsége nagy!
13	Zsolt 5,8	De én bemehetek házádba, mert te nagyon szeretsz engem, és szent templomodban leborulok, mert tisztellek téged.
13	Róm 8,28	Azt pedig tudjuk, hogy akik Istent szeretik , azoknak minden javukra szolgál, azoknak, akiket örök elhatározása szerint elhívott.
13	Ef 4,15	Az igazsághoz ragaszkodva növekedjünk fel szeretetben mindenestől őhozzá, aki a fej, a Krisztus.
12	Zsolt 45,:8	Szereted az igazságot, gyűlölöd a gonoszságot, ezért kent föl téged társaid közül Isten, a te Istened öröm olajával.
12	Hós 6,6	Mert szeretetet kívánok, és nem áldozatot, Isten ismeretét, és nem égő-áldozatokat.
12	2Kor 10,6	És készek vagyunk <i>megbüntetni</i> minden engedetlenséget, ha ti teljesen engedelmesek lesztek.
11	Zsolt 138,8	Az ÚR javamra dönti el ügyemet. URam, örökké tart szereteted , ne hagyd cserben most sem kezéd alkotásait!
11	Ézs 9,5-6	Mert egy gyermek születik nekünk, fiú adatik nekünk. Az uralom az ő vállán lesz, és így fogják nevezni: Csodálatos Tanácsos, Erős Isten, Örökkévaló Atya, Békesség Fejedelme! Uralma növekedésének és a békének nem lesz vége Dávid trónján és országában, mert megerősíti és megszilárdítja törvénnyel és igazsággal mostantól fogva mindörökké. A Seregek URának féltő szeretete viszi véghez ezt!
11	Hab 1,12	URam, ősidóktól fogva te vagy az én szent Istenem! Nem fogunk meghalni! URam, te az ítélet eszközévé tetted őt! Kősziklám, te arra szántad, hogy <i>büntessen!</i>
10	Róm 5,5	A reménység pedig nem szégyení meg, mert szívünkbe áradt az Isten szeretete a nekünk adott Szentlélek által.
10	Ef 5,25	Férfiak! Úgy szeressétek feleségeiteket, ahogyan Krisztus is szerette az egyházat, és önmagát adta érte,
10	Fil 2,12	Ezért tehát, szeretteim , ahogyan mindenkor engedelmeskedtetek, nem csupán jelenlétben, hanem sokkal inkább most, távollétben is, félelemmel és rettegéssel munkáljátok üdvösségeteket,

10	Kol 3,14	Mindezek fölé pedig öltöttek fel a szeretetet , mert az tökéletesen összefog mindent.
10	1Thessz 4,13	Nem szeretnénk , testvéreink, ha tudatlanok lennétek az elhunytak felől, és szomorkodnátok, mint a többiek, akiknek nincs reménységük.

A listán sokkal több locus van szeretettel, mint büntetéssel kapcsolatban. Vizsgálatunkat ezen a ponton fordítjuk az öt hivatkozást el nem ért helyek felé is, hogy választ kapjunk újabb kérdésekre.

Mit idézhetett volna még Kálvin?

Ha a szeretetről van szó, akkor Pál apostol és János evangélista szeretet-himnusza a listánkra kerülhetett volna. Főleg az előbbi, ami napjainkban, egyházi iskolákban, adventi időszakban rendszeresen elhangzik. Ha megnézzük Kálvin hivatkozásait, majd táblázatba illesztjük őket, akkor ezt az eredményt kapjuk.

4. táblázat.

Pál apostol szeretet-himnusza Kálvin hivatkozásai között (a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma 1Kor 13-on belül)

1	1	Ha emberek vagy angyalok nyelvén szólok is, szeretet pedig nincs bennem, olyan-ná lettem, mint a zengő érc vagy a pengő cimbalom.
5	2	És ha prófétálni is tudok, ha minden titkot ismerek is, és minden bölcsességnek birtokában vagyok, és ha teljes hitem van is, úgyhogy hegyeket mozdíthatok el, szeretet pedig nincs bennem: semmi vagyok.
6	3	És ha szétosztom az egész vagyonomat, és testem tűzhalálra szánom, szeretet pedig nincs bennem: semmi hasznom abból.
6	4	A szeretet türelmes, jóságos; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel.
5	5	Nem viselkedik bántóan, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem ró-ja fel a rosszat.
–	6	Nem örül a hamisságnak, de együtt örül az igazsággal.
–	7	Mindent elfedez, mindent hisz, mindent remél, mindent eltűr.
1	8	A szeretet soha el nem múlik. De legyen bár prófétálás: el fog töröltetni; legyen nyelveken szólás: meg fog szűnni; legyen ismeret: el fog töröltetni.
7	9	Mert töredékes az ismeretünk, és töredékes a prófétálásunk.
1	10	Amikor pedig eljön a tökéletes, eltöröltetik a töredékes.
–	11	Amikor gyermek voltam, úgy szóltam, mint gyermek, úgy gondolkodtam, mint gyermek, úgy értettem, mint gyermek; amikor pedig férfivá lettem, elhagytam a gyer-meki dolgokat.

10	12	Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy fogok ismerni, ahogyan engem is megismert Isten.
2	13	Most azért megmarad a hit, a remény, a szeretet, e három; ezek közül pedig a legnagyobb a szeretet.

Első táblázatunkban láttuk, hogy Kálvin összesen 769 alkalommal hivatkozik a Korintusiakhoz írt első levélre, ha az ötnél több hivatkozást nézzük. Fenti táblázatunkban 44 említés van, ebből csak a 13,1 helynél nincs meg az ötnél több utalás. Tehát ebből a gyakran idézett könyvből Kálvin erre a részre elég kevés figyelmet fordít.

Nézzük meg János szeretethimnuszának idézettségét! E szöveg 8. versében *az Isten szeretet* gondolatra írta Augustinus: ha csak ennyit mondana a Szentírás Istenről, az is bőven elég lenne.¹⁰ Tapasztalatom szerint napjainkban gyakran találkozhatunk ezzel az igével iskolákban és gyülekezetekben, élől szóban és falra festett vagy vésett felirat formájában.

5. táblázat.

*János evangélista szeretethimnusza Kálvin hivatkozásai között
(a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma
János első levele 4. részben belül)*

1	7	Szeretteim, szeressük egymást, mert a szeretet Istentől van, és aki szeret, az Istentől született, és ismeri Istent;
1	8	aki pedig nem szeret, az nem ismerte meg Istent, mert Isten szeretet.
1	9	Abban nyilvánult meg Isten irántunk való szeretete, hogy egyszülött Fiát küldte el Isten a világba, hogy éljünk általa.
8	10	Ez a szeretet, és nem az, hogy mi szeretjük Istent, hanem az, hogy ő szeretett minket, és elküldte a Fiát engesztelő áldozatul bűneinkért.
–	11	Szeretteim, ha így szeretett minket Isten, akkor mi is tartozunk azzal, hogy szeressük egymást.

¹⁰ „*Qui non diligit, non novit Deum. Quare? Quia Deus dilectio est. Quid amplius dici potuit, fratres? Si nihil de laude dilectionis diceretur per omnes istas paginas huius Epistolae, si nihil omnino per caeteras paginas Scripturarum, et hoc solum unum audiremus de voce Spiritus Dei: Quia Deus dilectio est; nihil amplius quaerere deberemus.*” (*Aki nem szeret, nem ismerte meg az Isten. Miért? Mert Isten szeretet.* Lehet-e ennél többet mondani, testvérek? Ha a szeretet dicséretéről nem mondana többet ennek a Levélnek összes lapja, ha az egész Írás többi oldala sem, és Isten Lelkének szavából csak ennyit hallanánk: *Mert Isten szeretet*; nem kellene többet kérdeznünk [saját fordítás C. S.]. AUGUSTINUS, Aurelius: *In epistolam Ioannis ad Parthos tractatus decem*, http://www.augustinus.it/latino/commento_lsg/index2.htm (Letöltés: 2022. március 21.)

1	12	Istent soha senki nem látta: ha szeretjük egymást, Isten lakik bennünk, és az ő szeretete lett teljessé bennünk.
3	13	Abból tudjuk, hogy benne maradunk, és ő mibennünk, hogy a maga Lelkéből adott nekünk.
–	14	És mi láttuk, és bizonyoságot teszünk arról, hogy az Atya elküldte a Fiát a világ üdvözítőjéül.
1	15	Ha valaki vallja, hogy Jézus Isten Fia, abban megmarad Isten, ő pedig Istenben;
–	16	és mi ismerjük és hisszük azt a szeretetet, amellyel Isten szeret minket. Isten szeretet, és aki a szeretetben marad, az Istenben marad, és Isten is őbenne.
–	17	Abban lett teljessé a szeretet közöttünk, hogy bizalommal tekinthetünk az ítélet napja felé, mert ahogyan ő van, úgy vagyunk mi is ebben a világban.
4	18	A szeretetben nincs félelem, sőt a teljes szeretet kiűzi a félelmet; mert a félelem gyötrellemmel jár, aki pedig fél, nem lett tökéletessé a szeretetben.
2	19	Mi azért szeretünk, mert ő előbb szeretett minket.
2	20	Ha valaki azt mondja: „Szeretem Istent”, a testvérét viszont gyűlöli, az hazug, mert aki nem szereti a testvérét, akit lát, nem szeretheti Istent, akit nem lát.
–	21	Azt a parancsolatot is kaptuk tőle, hogy aki szereti Istent, szeresse a testvérét is.

Tehát *Az Isten szeretet* igehelyre való hivatkozással Kálvinnál – ha hihe-tünk az említett Kálvin összes műveit szerkesztő szakértőknek – mindösz-sze egyszer találkozunk. János szeretethimnuszának többi verse is kívül esik az érdeklődésén.

Másrészt az is előfordul, hogy Kálvin Pál apostol gondolatmenetének egy részét gyakrabban idézi, a gondolatmenet folytatását viszont ritkábban vagy egyáltalán nem. A 3. táblázat szerint az Efezusiakhoz írt levél a 4. rész 15. versét Kálvin 13 helyen idézte. Nézzük meg most az idézetek gyakori-ságát szövegösszefüggésben!

6. táblázat.

Az Efezusiakhoz írt levél 4,9-16 közötti részeinek idézése (a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma az Efezusiakhoz írt levél 4. részén belül)

7	9	Az pedig, hogy „felment”, mi mást jelent, mint azt, hogy le is szállt erre a földre.
10	10	Aki leszállt, az „fel is ment”, feljebb minden égnél, hogy betöltse a mindenséget.
26	11	És ő „adott” némelyeket apostolokul, másokat prófétákul, ismét másokat evan-gélistákul vagy pásztorokul és tanítókul,
3	12	hogy felkészítse a szenteket a szolgálat végzésére, Krisztus testének építésére,
13	13	míg eljutunk mindnyáján a hitnek és Isten Fia megismerésének egységére, a fel-nőttkorra, a Krisztus teljességét elérő nagykorúságra,
13	14	hogy többé ne legyünk kiskorúak, akik mindenféle tanítás szelében ide-oda há-nyódnak és sodródnak az emberek csalásától, tévútra csábító ravaszságától;

13	15	hanem az igazsághoz ragaszkodva növekedjünk fel szeretetben mindenestől őhozzá, aki a fej, a Krisztus,
3	16	akiből az egész test egybeilleszkedik és összekapcsolódik a különféle izületek segítségével úgy, hogy minden egyes tagja erejéhez mérten közösen munkálja a test növekedését, hogy épüljön szeretetben.

A szeretetről szóló gondolat egyik részét (15. vers) gyakrabban idézte, mint a másikat (16. vers). De említhetnénk a Galatákhoz írt levélből az 5. rész 6. versét is: „Mert Krisztus Jézusban nem számít sem a körümetétkedés, sem a körümetéltenség, csak a szeretet által munkálkodó hit.” Augustinus nagyon gyakran hivatkozott ennek a versnek a végére, a szeretet által munkálkodó hitre. Kálvinra viszont Augustinus a szeretet által munkálkodó hit gondolatával egyáltalán nem hatott: ő csak négyszer idézte ezt a részt.

Pál apostol következő gondolatának idézése a szeretet köréből átvézet bennünket az egyéb, pedagógiai tárgyú bibliai helyek idézéséhez. Az Efezusiakhoz írt levél hatodik részének első négy versét is sajátosan idézte Kálvin. Előbbi táblázatunk szerint:

7. táblázat.

Az Efezusiakhoz írt levél 6,1-4 közötti részeinek idézése (a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma Ef6-on belül)

9	1	Gyermekek! Engedelmeskedjete szüleiteknek az Úrban, mert ez a helyes.
6	2	„Tiszteld apádat és anyádat”: ez az első parancsolat, amelyhez ígélet fűződik
–	3	mégpedig ez: „hogyan jó dolgod legyen, és hosszú életű légy a földön”.
4	4	Ti apák pedig ne ingereljétek gyermekeiteket, hanem neveljétek az Úr tanítása szerint fegyellemmel és intéssel.

Az első két verset valamivel gyakrabban idézi, amely gyerekeknek szü-leik iránti kötelességéről szól. A negyedik verset említi ritkábban, amely a szülő gyereke iránti kötelességét említi. A negyedik vers a nevelés mibenlé-te miatt érdekel bennünket.

Milyen igék szerint kell nevelni Kálvin szerint?

Milyen neveléssel kapcsolatos igéket nem idéz?

Nézzük meg a kérdést másik oldalról: milyen bibliai igék foglalkoznak bár-milyen, neveléssel kapcsolatos vagy kapcsolatba hozható kérdésekkel, s hogyan találkozunk velük Kálvinnál? Az előbbi táblázat szerint haladva az idézetek gyakoriságát tekintve az alábbi eredmények születnek:

8. táblázat.

Neveléssel kapcsolatos igék Kálvin idézetei között (a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma)

18	Zsolt 23,4	Ha a halál árnyéka völgyében járok is, nem félek semmi bajtól, mert te velem vagy: vessződ és botod megvigasztal engem.
9	Zsolt 32,9	Ne legyetek olyan oktanok, mint a ló vagy az öszvér, amelynek kantárral és zablával kell fékezni szilajságát, másképpen nem közelít hozzád.
10	Péld 10,12	Az értelmes ember ajkán bölcsesség található, de bot való az esztelen hátára.
5	2Sám 7,14	Atyja leszek, és ő az én fiam lesz. Ha bűnt követ el, megfenyítem férfit hozzó bottal, embereknek kijáró csapásokkal.
9	Zsolt 103,13	Amilyen irgalmas az apa fiaihoz, olyan irgalmas az ÚR az istenfélőkhöz.
9	Ef 6,1	Gyermekek! Engedelmeskedjete szüleiteknek az Úrban, mert ez a helyes.
6	Ef 6,2	„Tiszteld apádat és anyádat”: ez az első parancsolat, amelyhez ígéret fűződik.
5	Zsid 12,11	Az első pillanatban ugyan semmiféle fenytés nem látszik öröndetesnek, hanem keservesnek, később azonban az igazság békességes gyümölcset hozza azoknak, akik megedződték általa.

Az idézeteket végignévze láthatjuk, hogy a büntető, fegyelmező nevelésen van a hangsúly, ennek hosszú távú hatását tartják pozitívnek a szövegek.

Próbálkozzunk ellenpéldával! Vannak-e olyan bibliai szövegek, melyek szintén a neveléshez köthetők, de Kálvin egyáltalán nem említi őket?

8. táblázat.

Neveléssel kapcsolatos igék, amelyekre nem hivatkozik Kálvin

Péld 13,1	A bölcs fiú megfogadja az apai intést, de a csúfolódó nem hallgat a dorgálásra.
Péld 13,24	Aki kíméli botját, gyűlöli a fiát, de aki szereti, idejében megfenyíti.
Péld 19,18	Fenyítsd meg fiadat, míg van remény, de ne vigyen odáig indulatod, hogy halálát okozd!
Péld 23,13-14	Ne sajnáld megfenyíteni a gyermeket, nem hal bele, ha megvered bottal. Te csak bottal vered meg, de lelkét a holtak hazájától mented meg.
Péld 29,15	A bot és a fenytés bölcsé tesz, de a kényeztetett gyermek szégyent hoz anyjára.
Péld 29,17	Fegyelmezd fiadat, akkor nyugodt lehetsz fölé, sőt örömet találsz benne.
Sirá 30,1-13	Aki szereti a fiát, annak kéznél van pálcája, hogy végső napjai örömben teljenek. [...]

Ez a lista azért lehet fontos, mert a későbbi protestáns nevelési tanácsokban lehet találkozni velük, még fenytő eszközre is ráírták. Ezen az Amerikából, de

azon belül ismeretlen helyről származó *paddle*-on hat bibliai helyet soroltak fel, ebből nem idézi Kálvin az elsőt (Péld 13,24 „Aki kíméli botját, gyűlöli a fiát, de aki szereti, idejében megfenyíti.”), és a harmadikat (Péld 29,15 „A bot és a fenyítés bölcsésé tesz, de a kényeztetett gyermek szégyent hoz anyjára.”) és a negyediket (Péld 29,17 „Fegyelmezd fiadat, akkor nyugodt lehetsz felőle, sőt örömet találsz benne.”). Egyedül az Efezusiakhoz írt levélből a 6,1-et idézi ötször („Gyermekek! Engedelmeskedjete szüleiteknek az Úrban, mert ez a helyes.”), ez viszont nem konkrétan fenyítéssel kapcsolatos; a többi kettőt csak egyszer (Péld 22,15 „A gyermek szívéhez hozzátartozik az ostobaság, de a fenyítő bot kiúzi belőle”; Kol 3,21 „Ti, apák, ne ingeljétek gyermekeiteket, nehogy bátortalanokká legyenek.”). Ez a *Kálvin* és a *kálvinizmus* közötti közismert különbséget is példázhatja.

Kálvin és a szeretet: saját szövegeinek áttekintése

A kvantitatív elemzéssel gyűjtött igék után röviden Kálvin saját szövegeibe is tekintsünk bele. Természetesen rengeteg helyről lehet válogatni, most az Intitúcióból keresünk néhány példát.

Többször szóba került az előbbieken Augustinus és Kálvin kapcsolata, például a szeretet értelmezésében. Kálvin nem lát különbséget kettejük felfogása között:

„Augustinus is a legszilárdabb érvekkel támasztja alá, hogy amíg ebben a testben élünk, soha nem leszünk képesek megadni Istennek az őt megillető szeretetet. »A szeretet – mondja – oly mértékben követi az ismeretet, hogy mindaddig senki sem lesz képes tökéletesen szeretni Istent, amíg előbb meg nem ismerte jóságát.« Amíg e világban vándorlunk, mindent tükör által homályosan látunk, tehát szeretetünk sem tökéletes. Ne vitassuk hát, hogy amíg e testben vagyunk, tekintettel természetünk tehetetlenségére, lehetetlen betölteni a törvényt.”¹¹

Az Augustinustól vett idézet és Kálvin ehhez írt kommentárja mutatja a különbséget: Augustinus egy *mindaddig... amíg nem* érvelést használ, tehát az ember Isten jóságát megismerve képes lehet Isten szeretetére. Kálvin értelmezése szerint Augustinus nem ezt mondta, hanem az ember életében lehetetlennek tartja a szeretet törvényének betöltését.

¹¹ KÁLVIN János: *Institutio* 2.7.5. I. 265 Kálvin Augustinus: De spiritu et littera című művéből idéz (PCC 44.195.)

Kálvin Pál apostol szeretethimnusa kapcsán is az ember elégtelenségét emeli ki. *A szeretet türelmes, jóságos; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel. Nem viselkedik bántóan, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed baragra* – ehhez a helyhez írja: „Ha nem keressük a magunk hasznát, már akkor is látjuk, hogy milyen kevés erőnk van ellenállni természetünknek, mert ez annyira a magunk szeretete felé hajlít, hogy egyáltalán nem szenvedheti, ha önmagunkat mellőzve túllépünk magunkon és más és más hasznára ügyelünk.”¹² Itt Kálvin az önszeretet miatt tartja lehetetlennek, hogy mást szeressünk.

A büntetés értelmét is megfogalmazza: „A vétkekre kirótt fenyítés azoknak is hasznára válik, akiket az engedékenységgel még hajthatatlanabbá tett volna, mert most a vesszőcsapások felébresztik őket.”¹³ Büntetni nem csak testi fenyítéssel lehet, de a *vesszőcsapás* elég egyértelmű utalás erre.

ÖSSZEGZÉS: MILYEN HATÁSA LEHETETT KÁLVIN SZEMLÉLETÉNEK A NEVELÉSRE?

A hatásnál érdemes a 18. század végére és a 19. század első felére koncentrálnunk. Hazánkban II. József türelmi rendelte révén jelentősen csökkent a protestánsokra nehezedő nyomás. Ez a szabadabb légkör a reformátusok oldaláról azt is eredményezhette, hogy a korábbi védekező magatartást és zártságot felváltotta egy nyitottabb gondolkodás. A problémákat a külvilág előtt is meg lehetett tárgyalni, a szemléletbeli különbségeket nem kellett zárt ajtók mögött tartani. Olyan új hatások érték a protestáns értelmiséget pl. Rousseau, Schleiermacher vagy Kant műveiből, amelyek az egyház, az iskola és a hétköznapi megszokott rendjének újragondolására ösztönöztek. A református vallású, sok területen tevékenykedő Fáy András („a nemzet mindenese”) írja Óramutató című könyvében:

„[Kálvint] a nagy Lutherrel, békés Melanchtonnal, és józan Zvinglivel egy rangba helyezni nem tudom; és vele mint emberrel megbarátkozni, annál inkább őt példányomul venni [= példaképnek tartani C.S.] nem birtam soha. [...] Tisztelem mi jót mondott, de hinnem kell, hogy egyes részletek

¹² KÁLVIN János: *Institutio* 3.7.5. I. 525.

¹³ KÁLVIN János: *Institutio* 4.12.5. II. 319.

miatt, mikkel bibelődött, a protestantismusnak egészét, igaz szellemét nem fogta fel”.¹⁴

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, amelynek Fáy egyik szerkesztője volt, rendszeresen szóvá tette az oktatásügy problémáit. Ha a lapban elmarasztaltak egy iskolát, azonnal érkezett az érintett intézményből válasz; s előfordult, hogy a folyóirat hasábjain hosszabb ideig vitatkoztak. A leggyakoribb kérdés az oktatás korszerűsége és színvonala volt; de református kollégiumok esetében a testi fenytés is napirendre került.¹⁵

A pedagógiatörténeti kutatás ismeri a problémát. Kósa László szerint „a 19. században föltűnően hosszú azoknak a kiváló költőknek, íróknak, közéleti embereknek a sora, akik protestáns kollégiumban töltötték ifjújü éveiket, de konfliktusaik voltak iskoláikkal.”¹⁶

Hogyan kapcsolódik ez a tendencia Kálvin hatásához? Az idézetek gyakoriságával érzékelhető, hogy a genfi reformátor számára nem annyira az emberi kapcsolatokban megbúvó probléma a központi elem, hanem inkább Isten törvényének a betartása. Ez utóbbi kérdéskör vezette olyan nevelési elvekre, amelyeket szigorúnak tarthatunk. De azt is láttuk, még több szigort is kiolvashatott volna az Írásból. Ugyanakkor az embert természeténél fogva szeretetre alkalmatlannak látja. Ebből érzelemmentes, vagy mai fogalmaink szerint szeretethányos nevelési elveket is le lehet vezetni.

De egy bibliaolvasó ember Kálvin nyomán megtalálhatja a szigorinak is meg a szeretetnek a követelményét is.

¹⁴ FÁY András: *Óra-mutató*, Pest, Trattner és Károlyi, 42, <https://mek.oszk.hu/18600/18604> (Letöltés: 2022. március 21.)

¹⁵ CZEGLÉDI Sándor: Protestáns iskolák megítélése a reformkorban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2020*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 55–68, 59.

¹⁶ KÓSA László: *Tartozni valahová. Protestantizmus és református azonosságtudat*, Kolozsvár, Koinonia, 2009, 81–83.

BIBLIOGRÁFIA

- ASSMANN, Jan: *Religio duplex. Az egyiptomi misztériumok és az európai felvilágosodás*, fordította V. Horváth Károly, Budapest, Atlantisz, 2013.
- AUGUSTINUS, Aurelius: *In epistolam Ioannis ad Parthos tractatus decem*, http://www.augustinus.it/latino/commento_lsg/index2.htm (Letöltés: 2022. március 21.)
- BRUNER, Jerome: *Az oktatás kultúrája*, fordította Egyed Katalin – Somogyi Eszter – Szalay Ágnes, Budapest, Gondolat, 2004.
- CALVIN, Joannes: *Opera quae supersunt omnia*, <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:650> (Letöltés: 2022. március 21.)
- CZEGLÉDI Sándor: Protestáns iskolák megítélése a reformkorban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2020*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 55–68.
- FÁY András: *Óra-mutató*, Pest, Trattner és Károlyi, <https://mek.oszk.hu/18600/18604> (Letöltés: 2022. március 21.)
- KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere 1559*, fordította Buzogány Dezső, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014.
- KÓSA László: *Tartozni valobová. Protestantizmus és református azonosságtudat*, Kolozsvár, Koinonia, 2009.
- MALLET, Carl-Heinz: *Untertan Kind. Nachforschungen über Erziehung*, Frankfurt am Main – Berlin, Ullstein Sachbuch, 1990.
- PUKÁNSZKY Béla: *A gyermek a 19. századi magyar neveléstan kézikönyveiben*. Pécs, Iskolakultúra, 2005.
- Református Énekeskönyv* Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2022.

ABSTRACT

Sándor Czeglédi: *An attempt to understand Calvin's impact upon the field of pedagogy*

In our study we attempt to interpret the impacts that Calvin had on the history of pedagogy. Our research was conducted by the use of quantitative method: we have collected the Scripture references that Calvin used at least five times, from the anthology entitled: The Complete Works of Calvin. This method gave us 9959 references. The most frequently used references by the reformer are in Romans and in Psalms. Among the books of the

Old Testament, the Book of Isaiah and Deuteronomy have an accentuated role. Many of the New Testament references include Paul's Epistles, and occasionally the Gospels. Most of the referenced Scriptures are about keeping God's commandments, while a smaller groups of them are about love and punishment. The „Love Anthems” both by the Apostle Paul and the Apostle John are only referenced sporadically. The infrequent mentioning of the latter is especially conspicuous, as it was highly anticipated by Augustin, who had a strong impact on Calvin's teachings. The reformer uses several references that deal with the punishment of children, however, his consideration concerning the fullness of Biblical references on the subject is incomplete. We also use some texts by Calvin himself in order to support the outcomes of our analysis. Finally, we look for an analogy between Calvin's impacts on pedagogy, and the problems of the Reformed dormitories during the 19th Century.

Keywords: quantitative method, Calvin, Augustin, history of pedagogy, love, punishment

REFORMÁTUS GYÜLEKEZET ALAPÍTÁSA CSANYBAN (CSANYTELEK) 1753-BAN¹

Hegy Ádám

Az egyháztörténeti kutatások előtt régóta ismert, hogy a Magyar Királyságban a türelmi rendelet kihirdetése előtt is lehetséges volt új, protestáns egyházközségek alapítása. Mindez annak ellenére igaz, hogy a 18. században az uralkodók folyamatosan a protestánsok visszaszorításán munkálkodtak. Az 1715 és 1781 között létrejött gyülekezetek közös nevezője az volt, hogy a király – de legalább a földesúr – engedélyezte protestánsok szervezett letelepedését, és saját egyházközségük megszervezését. Erre azért kerülhetett sor, mert az országnak a török háborúk utáni újjáépítéshez feltétlenül szüksége volt sok dolgos földművesre. Így például Tolna vármegyében protestáns németeket telepítettek le, akik saját lelkipásztort tarthattak, vagyis gyülekezetté szervezhatték magukat.² Protestánsok még olyan országrészekbe is eljutottak, amelyeket a köztudat úgy tart az emlékezetében, hogy szigorúan tilos volt ott protestánsoknak letelepedniük. Ilyen közigazgatási egység volt a Bánát, ahol 1723-ban az uralkodó által engedélyezett akció keretében evangélikus telepéseket a szabad vallásgyakorlás ígéretével telepítették le. Így jött létre 1723-ban az evangélikus Langenfeld, ahol Johann Karl Reichard személyében saját lelkipásztort tartottak.³

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² SEEWANN, Gerhard: *A magyarországi németek története*, 1. kötet, *A kora középkortól 1860-ig*, Budapest, Argumentum, 2015, 237. CSEPREGI Zoltán: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau, in: Bendel, Rainer – Spannenger, Norbert (Hrsg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgemonaarchie im 18. Jahrhundert*, Berlin, 2010 (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.), 99–113.

³ FATA, Márta: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen. Evangelische Einwanderer aus den mittel- und südwestdeutschen Gebieten im kaiserlichen Banat und im ungarischen Komitat Tolna zwischen Akzeptanz und Unterdrückung zur Zeit Kaisers Kalrs VI., in: Christine Absmeier (et al.) (Hg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum*

Alulról, a gyülekezeti tagok által szervezett egyházközségek létrehozására viszont nemigen volt mód. Léviták és előimádkozók több faluban is működtek, de ezek árva gyülekezetek voltak, az esetek többségében nem újonnan szerveződtek, hanem már a 18. század előtt is léteztek.⁴ Ismerünk olyan református kertészközségeket, amelyek a 18. század közepén jöttek létre, de esélyük sem volt arra, hogy önálló egyházközséggé szervezzék magukat, mert a kegyuruk nem támogatta azt. A török időkben elpusztult Sámsonba 1749-ben gróf Károlyi Ferenc telepített le dohánykertészeket, de egyházszervezésre nem került sor.⁵ A Tolna megyei protestánsokkal szemben itt azért nem került sor gyülekezetalapításra, mert Sámson jogi státusza eltérő volt a Tolna megyeiekhez képest, Sámson ugyanis kertészfalu volt. A kertészek kiszolgáltatott helyzetben voltak, mert csak meghatározott időre kötöttek velük szerződést, és a kontraktus lejártá után, akár fel is számolhatták a falut.⁶ Ilyen bizonytalan helyzetű falu esetében Károlyi nem volt köteles kegyúrként támogatni a reformátusok egyházszervezését, miközben a váci püspök egyházlátogatási jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy a falu lakosai reformátusok voltak. A kálvinista kertészek a hódmezővásárhelyi plébánosnak megfizették a stólat, és 1781 előtt semmilyen adat sem utal arra, hogy akár csak egy lévita is szolgált volna köztük. Először csak 1783-ban kaptak engedélyt arra a Helytartótanáctól, hogy saját tanítót tartsanak, és végül 1817-ben sikerült anyaegyházközséggé szervezni a gyülekezetet.⁷

Csongrád vármegyében a sámsoni kertészek letelepedésével egy időben egy másik kertészközség is létrejött. A korabeli források Csany vagy Csány néven emlegetik – ma Csanytelek község –, ahol ma híre-hamva sincs a re-

19. Jahrhundert, Stuttgart, W. Kohlhammer, 2018 (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Reihe B Forschungen, 219.), 127, 130.

⁴ DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, 1. kötet, *A kezdetektől a türelmi rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 435.

⁵ HERCZEG Mihály: A majorsági gazdálkodás kezdetei Sámsonban, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989 (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 3.), 398. OLTVÁNYI Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867, 25.

⁶ VARGA János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*, Budapest, Akadémiai, 1967 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 41.), 94–95.

⁷ HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004 (METEM-könyvek, 48.), 138–139. HEGYI Ádám: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján, *Délvidéki Szemle* 5(2018/1), 73–84.

formátus egyháznak. Egyedül 1939-ben említik meg, hogy a Csongrád-Mindszent-Szegvár egyházközség szórványaként tartották számon.⁸ Ez nem véletlenül alakult így, mert 1753-ban a falu lakói saját elhatározásukból hívtak meg egy lévitát, de mivel azt sem a földesúr, sem a vármegye, sem a Helytartótanács nem hagyta jóvá, ezért a gyülekezetet gyorsan szétkergették.

A gyülekezetalapítási kísérlet annyira ismeretlen maradt, hogy annak sem a korabeli református egyházkormányzás irataiban, sem a szakirodalomban nem maradt nyoma. Csany a Duna–Tisza között fekszik, így elvileg a dunamelléki egyházkerület kecskeméti egyházmegyéjéhez tartozna, de a régió fejlődése miatt akár a tiszántúli egyházkerületen belül a békési egyházmegye része is lehetett volna, hiszen Szentes vonzáskörzetébe beletartozott. Az egyházigazgatás fejlődése során ez utóbbi valósult meg: 1904-ben jött létre hivatalosan a Csongrádi Református Fiókegyház, amelyik a Békés-Bánáti Református Egyházmegye gyülekezeteként Csanyt is pásztorolta.⁹ A 18. századi egyházkerületi és egyházmegyei források viszont sem a Dunamelléken, sem a Tiszántúlon nem hallottak a csanyi kálvinistákról.

Dunamelléken soha sem tárgyalta az egyházkerület a csanyi reformátusok ügyét, és Tiszántúlon sem került az egyházkerület vagy a püspök szeme elé az eset.¹⁰ Mind a kecskeméti, mind a békési egyházmegye 18. századi jegyzőkönyve nagyon hiányos, valójában egyik sem klasszikus jegyzőkönyv, hanem omniárium. Ennek ellenére mindkettőben vannak egyházmegyei határozatok, gyűlési jegyzőkönyvek, de ezekben semmi nyoma Csanynak.¹¹ A békési egyházmegyének levelezése is fennmaradt az 1750-es évekből, de

⁸ ZOVÁNYI Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története, 2. kötet Nagy Károly (összeáll.): *Egyházközségek adattára*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézet, 1939, 23–24.

⁹ GYÖNGYÖSSY Orsolya: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák szerepe Csongrádon a 19. század második felében*, Szeged, SZT BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia tanszék, 2014, 33–35.

¹⁰ Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1736–1759, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I.1.a.3.; *Matricula sanctae coronae ecclesiarum Helveticae confessioni addictorum in comitatibus Pest, Pilis, Solt, Tolna, Székesfehérvár, Baranya et Somogy existentium 1731–1760*, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban DmREL) A/1a.2.

¹¹ HEGYI Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak melléletei 1696–1809 (1839)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23.) DmREL A/5 1. kötet Kecskeméti Református Egyházmegye jegyzőkönyve 1740–1787.

ezekben sem található a csanyi telepítésről semmi.¹² Közismert, hogy a Csanyhoz közel eső Kecskemét és Szeged ferences kolostoraiban a 18. században feljegyezték a városaik vonzáskörzetében történt jelentősebb felekezeti eseményeket. A csanyi reformátusokról viszont ezekben sem tesznek említést.¹³ Úgy gondolom, ez azért alakult így, mert a csanyi egyházszerzés spontán, alulról jövő kezdeményezés volt, amelyről a református egyházigazgatás nem tudott.

Ettől függetlenül a történetkutatás elé kerülhetett volna az ügy, de a közigazgatás forrásait a református történetírók nem használták, ezért sem Kis Bálint,¹⁴ sem Polgár Mihály,¹⁵ sem Földváry László,¹⁶ sem Barcsa János¹⁷ és még Zoványi Jenő¹⁸ sem ismerte az esetet. Csongrád vármegye történetének pozitívista feldolgozója, Zsilinszky Mihály alaposan végigolvasta a vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyveit, de a csanyi események neki sem szúrtak szemet. Zsilinszky annyira felületes volt, hogy azt sem vette észre, hogy a 18. század közepén az egykori pusztá már faluként szerepel az iratokban, helyette csak azt írta meg, amikor 1852-ben Pallavicini őrgróf nem hosszabbította meg több falu dohánykertészeinek a szer-

¹² TtREL I.29.c.1–16. Békési Református Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979.

¹³ SZÉKELY Gábor: Dialógus és disputa. Felekezetközi viszony Telek József kecskeméti úrnapi prédikációiban, in: Farmati Anna – Gábor Csilla (szerk.): *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2021 (Egyetemi füzetek, 45.), 199. PÉTERFFY Alexandra: Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában: Telek József szegedi rendház történetének reflexiói prédikációiban, in: Maczák Ibolya (szerk.): *Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8.) 169–182. SZABÓ Attila: *Helytörténeti részletek a kecskeméti ferences rendház háztörténetéből (1664–1950)*, Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft, 2004 (Porta Könyvek), 28–30.

¹⁴ KIS Bálint: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Békés Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok).

¹⁵ POLGÁR Mihály: A kecskeméti reform. eklezsia rövid története, melyben előadatik az itt szolgált lelképásztorok és iskolai főbb oktatók névsora, némely idejökben történt nevezetesebb dolgok jegyzékével kísérvé, *Kecskeméti Protestáns Közöny*, (1858/1), 44–60.

¹⁶ FÖLDVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez*, 2. rész, *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület a Baranyai Püspökséggel való egyesülés után 1715–1780*, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, 1898, 282.

¹⁷ BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. kötet, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908 86, 289.

¹⁸ ZOVÁNYI: *A Tiszántúli*, 1. kötet, 51–52.

ződését, és a telepek lerombolásával tisztartóját, Palásthy Józsefet bízta meg. A tisztartó kegyetlenül végrehajtotta a parancsot, egyedül Csanyt nem rombolta le. A kertészek viszont bosszút álltak Palásthy-n: 30 betyár lemészárolta a tisztartót.¹⁹

A helytörténet-írás még inkább felületes volt, ezért sem 1938-ban, sem 2005-ben nem vették észre a vármegyei iratok között a csanyi reformátusok próbálkozását.²⁰ Mivel Csany dohánykertész falu volt, ezért a dohánytermelés történetét tárgyaló monográfia foglalkozik a település kialakulásával, de a református gyülekezetszervezést nem említik meg.²¹ A szakirodalom egybehangzóan állítja, hogy a dohánykertészfalvak létrehozásakor kínosan ügyeltek arra, hogy felekezetiileg homogén településeket hozzanak létre. A legtöbb kertészfalu katolikus volt, de néhány református és evangélikus is létezett. A csanyi reformátusokról viszont ezek a munkák sem hallottak.²² A Tudományos Gyűjteményben 1817-ben és 1821-ben megjelent Csongrád vármegye leírása szintén nem említi a csanyi reformátusok nyomát sem.²³ Bálint Sándor szerint a 18. században Csanyt Szegedről kirajzolt zsellérek népesítették be. Mivel Szeged ekkor katolikus város volt, föl sem merült református telepések létezése.²⁴

Logikus, hogy a katolikus történetírás nem a protestánsokra koncentrált, bár a 18. század eseményeinek tárgyalása során mindegyik szakmunka kitér a protestáns-katolikus viszonyokra. Ennek ellenére a váci egyházmegye jeles kutatója, Chobot Ferenc csak annyit tud Csanyról, hogy 1719-ben Károlyi Sándor szerezte azt meg, majd fia, Ferenc katolikus dohánykertészeket telepített le, akiket a csongrádi plébános gondozott. Az önálló katolikus plé-

¹⁹ ZSILINSZKY Mihály: *Csongrádvármegye története*, 2. kötet, Budapest, Csongrádvármegye közönsége, 1898, 131, 158–159, 296; 3. kötet, Budapest, 1900, 435.

²⁰ FOLLAJTÁR Ernő: Csanytelek, in: Csíkvári Antal: *Csongrád vármegye*, Budapest, sine nomine, 1938 (Vármegyei szociográfiák, 2.), 34. FORGÓ István: *Csanytelek története a kezdetektől*, Szeged, Bába, 2005, 57–58, 210.

²¹ TAKÁCS Lajos: *Dobánytermesztés Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1964, 53–54, 65.

²² DÁCZER Károly: *Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843–1844)*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1998 (Dél-alföldi évszázadok, 10), 174. GYIMESI Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása,” in: István Szabó (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*, 1. kötet, Budapest, Akadémiai, 1972, 154–157.

²³ Csongrád vármegyének bővebb esmértetése, *Tudományos Gyűjtemény* 1(1817/8), 73–76 és 5(1821/5), 54–67.

²⁴ BÁLINT Sándor: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*, Első rész, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1976, 155.

bánia megszervezésének első lépése 1787-ben történt, amikor káplánságot szerveztek, végül 1806-ban plébániává alakították az egyházközséget.²⁵

Valójában nem meglepő, hogy ennyire nem figyelt fel senki sem a történetekre, ugyanis a csanyi református egyház megszervezéséről kevés irat tudósít. 1753. május 7-én egy tanúkihallgatási jegyzőkönyvből²⁶ értesülünk legelőször az esetről, majd ezt követően május 21-én a váci konzisztórium készített egy rövid összefoglalást az ügyről.²⁷ Ezután május 24-én Csongrád vármegye felterjesztette az ügyet a Helytartótanácshoz.²⁸ Ez a felirat a tanúkihallgatáson és a vármegye összefoglalásán kívül tartalmazta Oláh János biharkeresztesi főbíró 1753. február 12-én keltezett igazolását is.²⁹ Egy újabb vizsgálat keretében Horváth Fortunatus szegedi minorita szerzetes augusztus 13-án ismét kivizsgálta a történeteket.³⁰ Szeptember 17-én Csongrád vármegye továbbította a Helytartótanácshoz Horváth jelentését.³¹ A Helytartótanács végül 1754. február 4-én javaslati határozatot hozott, amelyet a kancellária felé továbbítottak.³² Eszterházy Dániel a kancellária nevében egy újabb határozati javaslatot készített,³³ és Mária Terézia február 7-én leiratban határozatot hozott,³⁴ amelyet a Helytartótanács február 11-én to-

²⁵ CHOBOT Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*, 1. rész, *Az intézmények története*, Vác, Dercsényi Dezső, 1915, 353–354.

²⁶ 1753. május 7. Földes Georgii negotium in exercitio Helveticae confessionis deprehensi consilio submittendi Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Szentesi Levéltár, Csongrád vármegyei nemesi közgyűlésének iratai, IV.A. 1.b.18. fasc. XIV. nr. 8. (továbbiakban: MNL CsCsML SzL IV.A.1.b.18. fasc. XIV. nr. 8.)

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici 1724–1770, Acatolici Csany, (továbbiakban: MNL OL A 23 1754. nr. 58.), fol. 5.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Szentesi Levéltár, Csongrád vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyve 1747. június – 1754. augusztus, (továbbiakban: MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6.), p. 689.

²⁹ MNL OL A 23 1754. nr. 58.), fol. 2.

³⁰ MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 4.

³¹ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 760.

³² Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria, Csongradiensis comitatus 1753, (továbbiakban: MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151.), fol. 6–7.

³³ MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 7.

³⁴ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151. fol. 10.

vábbított Csongrád vármegye számára.³⁵ Végül 1754. március 11-én Csongrád vármegye nemesi közgyűlése kihirdette az uralkodói ítéletet.³⁶

A tanúkihallgatási jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a biharnagybajomi születésű Földesi György korábban Biharkeresztesen iskolamester volt. 1753. május 7-én tiltott vallásgyakorlás miatt Csanyban elfogták, és a vallomásából kiderült, hogy összesen csak két hetet szolgált a faluban, ahol Bató Ferenc hadnagy intézkedett Földesi javadalmazásáról. Nem tudjuk, hogyan került Biharból Csongrád vármegyébe, de elmondásából kiderül, hogy a csanyi lakosok kerestek maguknak olyan embert, aki előimádkozni és kántorizálni tud, valamint képes a gyerekek alapszintű oktatására. A forrás érdekessége, hogy kiderül belőle, miszerint a katolikus misével párhuzamosan tartották istentiszteletüket pontosan akkor, amikor a katolikusok harangoztak:

„Interrogator[ia]	Responsoría
Kinek hívnak?	Földesi Györgynek.
Honnét való vagy?	Bajomi T[ekintetes] N[emes] Bihar v[ár]m[e]g[y]ébüll.
Hány esztendő?	Circiter 43.
Minémű vallású vagy?	Kálvinista
Micsoda possessiód?	N[emes] Bihar v[ár]m[e]g[y]ében Keresztes nevű helységben iskolamester v[ol]ta[m].

Mi végre jöttél ezen n[emes] v[ár]m[e]g[y]ében?[sic!]

Elentem keresni cántorságall vagy iskolamesterséggel, s meghallván, hogy Csanyon reformátusok is vadnak, oda mentem legelőszőrís csanyi hadnagy, Bató Ferencz uramhoz, az ki is quártélyt rendelt nekem, és sorjáb[an] tartottak. Kötelességem pedig a[z] volt, hogy öszvegyűjtván a népet (mely öszvegyűlésnek kivált vasárnapokon az catholicusok harangozása volt jele) imádkozott, éneklelt vélek, és gyermekeiket tanította, az hol is aszerint minteg[y] két hetet már ellőtött volt.

Examen hoc inquietum[?] fuit sub particulari[?] co[m]m[un]it[at]us Csongrád[iensis] congregatione die 7-a Maii 1753 Szegedini celebrata.³⁷

³⁵ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151. fol. 11–12.

³⁶ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 802–804.

Mennyiben lehet ezt a néhány hétig tartó szolgálatot gyülekezet alapításának tekinteni?³⁸ Az biztos, hogy a csanyi reformátusok célja az volt, hogy a hitéletüket megszervezzék. Ehhez szükségük volt egy vezetőre. A korabeli vallásügyi törvények értelmében és anyagi lehetőségeiket figyelembe véve esélyük sem volt arra, hogy egy képzett lelkipásztort fogadjanak. Lévíta viszont szóba jöhetett, ráadásul mivel ő nem szolgálhatta ki a szentségeket, ezért félig-meddig legális volt az alkalmazása, hiszen ha nem lelkészt alkalmaznak, akkor nem is lehet azt mondani, hogy egyházközségként működnek. Ebből a helyzetből aztán később tovább lehet majd lépni, hátha egyszer majd gyülekezetté szerveződnek. Mivel a türelmi rendelet kihirdetése után rengeteg a csanyihoz hasonlóan csak lévitát alkalmazó gyülekezet fogadott lelkipásztort, és vált önálló egyházközséggé, ezért nem elképzelhetetlen, hogy a csanyiak hosszú távú célja valami ilyesmi volt.³⁹ Semmilyen adat nem támasztja alá, hogy ezt a csanyi reformátusok így gondolták, de falu helyzete egyértelműen ezt igazolja.

A falu sohasem volt református. 1657-ben még lakott településként említették, de lakosai szerbek – tehát nem reformátusok – voltak, akik a török pusztítás elől elmenekültek.⁴⁰ 1702-ben pusztaként említik, ekkor Wattay János tulajdonában volt.⁴¹ Igaz, hogy a Wattay család református volt, – 1740-ben Wattay Pál a dunamelléki egyházkerület követeként az uralkodónál járt⁴² – de a Wattayak nem telepítették újjá a falut, így református telepések sem érkeztek Csanyba. 1711 után Károlyi Sándor szerezte meg a területet, noha a Wattay család még a 19. században is pereskedett a birtokért, de ezekben az iratokban soha fel sem merült, hogy a Wattayak valaha

³⁷ MNL CsCsML SzL IV.A.1.b.18. fasc. XIV. nr. 8.

³⁸ 1753. augusztus 13-án keltezett beszámolójában Horváth Fortunatus azt írta, hogy a református tanító március óta szolgált Csanyban. Elképzelhető, hogy Földesi igyekezett tompítani bűnének súlyát azzal, hogy rövidebb szolgálati időt vallott be, de az is lehetséges, hogy Horváth értesülései voltak pontatlanok. MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 4.

³⁹ Vö. SZATMÁRI Judit: A türelmi rendelet hatása: filiák alakulása – materré válása. A mai szórványok 200 évvel ezelőtt – a felsőbaranyai és külsősomogyi tractusban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2020*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2021 (Reformáció öröksége, 6.), 169–188.

⁴⁰ Budai Bornemisza Bolgár Páll nyilatkozata, 1657. június 22. MNL OL, Wattay család, Csanyra vonatkozó iratok 1606–1744, (továbbiakban: MNL OL P 1744 12. tétel fasc. 4.), nr. 6.

⁴¹ Kecskeméti Kis István levele Wattay Jánoshoz, Kecskemét, 1702. július 7. MNL OL P 1744 12. tétel fasc. 4. nr. 3.

⁴² FÖLDVÁRY: *Adalékok*, 2. rész, 104–105.

is református kegyúrként viselkedtek volna Csanyban.⁴³ A fennmaradt iratok tanúsága szerint a falu telepítésének története 1731-ben kezdődik, ugyanis ekkor Andrassy Zsigmond 20 évre bérbe kapta a csanyi fogadót.⁴⁴ Ezt követően 1749-ben értesülünk arról, hogy Károlyi Ferenc új bérlőknek adja ki Csanyt, és az ott már megtelepedett embereket el akarta üldözni, ugyanis az előző bérlőknek, Andrassynak nem engedte meg a szervezett telepítést.⁴⁵ A telepések folyamatos beáramlása mégis annyira felgyorsult, hogy 1752. október 2-án már megyegyűlést tartottak a faluban.⁴⁶ A falu szerveződéését mutatja azt is, hogy 1751-ben Mindszent és Csany, 1752-ben Csany és Tömörkény között határozták meg a pontos birtokvonalakat.⁴⁷ 1752-ben térképet is készítettek a Csongrádi uradalomról, amelyen Csanynál már épületeket is jelöltek.⁴⁸ Az 1761-es egyházlátogatás szerint 1748-ban épült náddal fedett katolikus templom, amelynek oltára Szent Imrének volt felszentelve, a kórus és a szószék vályogból készült, a faluban harangozó is lakott.⁴⁹ Amint láttuk, Földesi György tanúvallomásában is megemlíti a katolikusok harangját, ugyanis a reformátusok a harangozás után tartották meg saját istentiszteletüket.

⁴³ Wattay János naplója 1702–1723. MNL OL P 1744 Pesti ház iratai, több birtoktestre együttesen vonatkozó összeírások, számadások 1653–1869. 26. tétel nr. 6.; *Situs causae tabularis Pauli sen. Vattay contra comitem Antonium Károlyi, via novi ad dandam rationem contradictionis anno 1774 suscitatae et nunc iudicio submissae. Vidit causae referens magr. Ladislans Dókus m. p. protonotarius personalitus*, Pestini, typis Trattner-Károlyianis, 1837. MNL OL P 1744 14/c tétel Csongrád megyei birtokokra vonatkozó iratok 1659–1845.

⁴⁴ Bérleti szerződés Károlyi Sándor és Andrassy Zsigmond között, Csongrád, 1731. január 29. MNL OL Károlyi család nemzetségi levéltára (továbbiakban: P 392), Uradalomokra és községekre vonatkozó lajstromozatlan iratok, Csany 1731–1846, P 392 175. doboz, p. 49–52.

⁴⁵ Károlyi Ferenc bérleti szerződése Szeghő Jánossal, Ternyei Mihállyal és Bosi Ferencsel, Hódmezővásárhely, 1749. március 18. 18. században lajstromozott iratok, Gyója, Csomorkány, Csány, Tömörkény 1727–1763 (továbbiakban: MNL OL P 392 ladulla 36. nr. 125.)

⁴⁶ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 519.

⁴⁷ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 269, 401.; *Consignatio literalium instrumentor[um] dominium Mintszent concernen*, 1750. szeptember 10. Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familien Archiv Erdődy, Karton 119. Lad. oS IV. Fasc. 6.

⁴⁸ Csongrádi-vásárhelyi uradalom térképe, 1752. MNL OL S 82 nr. 7. Károlyi család levéltárának térképei.

⁴⁹ NAGY Géza Balázs (ford.): A Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia Historia Domusa 1774–1864, *Oppidum Csongrád* 25(2018), 37–40.

Fontos viszont felhívunk arra a figyelmet, hogy a források szerint a falu ebben az időszakban nem csupán kertészközösség volt, hanem a lakosok között egy nemesi csoport is létrejött. Ismert, hogy az ilyen kismemesek valójában paraszti életmódot folytattak, de nemesi előjogaik miatt saját önkormányzatuk volt, és bizonyos kiváltságok is megillették őket.⁵⁰ Mivel a nemesi közösségek vallásgyakorlása szabadabb volt a jobbágyokéhoz illetve a kertészekéhez képest, ezért meg kell vizsgálnunk, mit jelent ez a református gyülekezet megszervezésével kapcsolatban.

Földesi György tevékenységéről készített tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint Bató Ferenc hadnagy szervezte meg Földesi ellátását. A korabeli közigazgatási viszonyokban viszont hadnagya csak a nemesi közösségeknek volt, kertészeknek nem.⁵¹ A csanyi nemesekről legelőször 1752. február 28-án hallunk, ugyanis ekkor a csanyi nemesek követei Szegeden nemességük elismerését kérték.⁵² Ez sikeres volt, mert 1754-ben Csongrád vármegye nemesei között felsorolták a csanyi nemesek többségét.⁵³ Az ezt követő néhány évtizedben több adatunk is van arról, hogy Csanyban jelentős számban éltek nemesek, és a nemesi közösség is működött. 1765-ben Gálffy László és Szeghő János állt a csanyi nemesek élén.⁵⁴ 1773-ban viszont a csanyi nemesekkel is csak kertészként bántak, mert ekkor Károlyi Antal felbontotta velük a bérleti szerződést, ezáltal a megélhetésüket tette bizonytalanná.⁵⁵

Annak ellenére, hogy Csany nemeseit többször is összeírták, nincs arra vonatkozó adatunk, hogy református lett volna a közösség, ugyanis az összeírások felekezeti adatokat nem közölnek. Feltűnő viszont, hogy a Földesi ügyében említett Bató Ferenc hadnagynak semmilyen nyoma sincs az összeírásokban. 1752-ben nem sorolják föl a nemességüket elismertetni

⁵⁰ CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Budapest, Akadémiai, 1976, 61–62.

⁵¹ CSIZMADIA: *A Magyar*, 62.

⁵² MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 465–476. Vais, Pallya, Szeghő, Prikkel, Paczolai, Mihályfy, Barócz családok kérték nemességük kihirdetését.

⁵³ Csongrád vármegye nemesinek jegyzéke, 1754, MNL CsCsML SzL Csongrád vármegye iratai, Vegyes iratok 1751–1770, IV.A.1.z.3. 1754. nr. 8. (továbbiakban: MNL CsCsML SzL IV.A.1.z.3. 1754. nr. 8.)

⁵⁴ Fejér Gábor főszolgabíró után maradt iratok 1761–1767 MNL CsCsML SzL Csongrád vármegye szolgabíráinak iratai 1728–1848 IV.A.24.a.1. nr. 1-2.

⁵⁵ Károlyi Antal utasítása a csanyi nemesekhez, Csany, 1773. augusztus 23. MNL OL P 392. 175. doboz p. 53–55.

kívánók között,⁵⁶ nem találjuk a nevét az 1754-ben kihirdetett nemesek között.⁵⁷ Szintén nem említik az 1764-ben készült jegyzékben sem.⁵⁸ Igaz, 1767-ben élt a faluban egy Bató Sámuel nevű nemes ember,⁵⁹ és 1754-ben és 1755-ben is szerepel a katolikus anyakönyvben egy Bató Sámuel nevű csanyi lakos, akinek mindkét évben fia született.⁶⁰ Ez azt jelenti, hogy Bató Ferenc, akkor telepedett le a faluban, amikor éppen nem készült összeírás, és mire az újabb összeírás megtörtént volna, már nem is tartózkodott Csanyban. Letelepődésére így 1753 körül kerülhetett sor. Minden bizonynyal református volt, hiszen felvette a kapcsolatot Földesivel, és ezzel párhuzamosan nemesi kiváltságai alapján gyülekezetszervezésbe kezdett. Földesi bukása után viszont valószínűleg elmenekült Csanyból, ezért nem találjuk a forrásokban.

Földesi György életéről is nagyon kevés adat áll a rendelkezésünkre. Tanúvallomásából tudjuk, hogy Biharnagybajomban született, és 1753. február 12-én Oláh János biharkeresztesi bíró egy igazolást állított ki arról, hogy Földesi egy évig szolgált köztük kántorként és iskolamesterként.⁶¹ A debreceni kollégium tógás diákjai között viszont nem találjuk a nevét, pedig Biharnagybajom Debrecen vonzáskörzetébe tartozott.⁶² Valójában nem meglepő, hogy nem tanult Debrecenben, hiszen mind a tanúvallomási jegyzőkönyv, mind Oláh János igazolása azt írja, hogy „éneklése tűrhetően volt”, vagyis ő nem rektor, hanem praeceptor és kántor volt. A 18. századi református egyházban gyakori volt, hogy olyan is elment tanítónak, aki nem tanult a kollégiumban, hanem csak valamelyik partikulában végzett el néhány évet. Tóth István György kutatásaiból tudjuk, hogy ezek a mesterek valójában kántornak számítottak, tanítói tevékenységüket másodlagos-

⁵⁶ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 465–476.

⁵⁷ MNL CsCsML SzL IV.A.1.z.3. 1754. nr. 8.

⁵⁸ A tiszáninneni járás kertészeinek összeírása 1763/1764, Feudális kori conscriptiók (összeírások) levéltári gyűjteménye 1715–1849, Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai között található összeírások. (továbbiakban: MNL CsCsML SzL XV.41.), nr. 283–284.

⁵⁹ Csanyi lakosság összeírása 1767/1768 MNL CsCsML SzL XV.41. nr. 222.

⁶⁰ Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia, Keresztelési anyakönyv 1744–1770 (továbbiakban: CsNP KA)

⁶¹ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151.

⁶² 1723-ban beiratkozott Debrecenben egy Georgius Földesi, de nem valószínű, hogy azonos a Csanyban szolgált Földesivel. SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, 1. köt., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 395.

nak tekintették.⁶³ A váci konzisztórium egyértelműen kántorként tüntette fel Földesit.⁶⁴ Ezek alapján Földesi a csanyi gyerekek közötti elemi hittant oktató, és kántori szolgálata mellett a léviták feladatát gyakorolva előimádkozott.

Felmerül viszont az a kérdés, hogy Bató Ferenc és Földesi György gyülekezet szervezési kísérlete mennyire tekinthető ésszerű lépésnek, hiszen közvetlenül Földesi csanyi szolgálatának kezdete előtti néhány hónapban Csongrád vármegyében komoly atrocitások érték a reformátusokat. 1751-ben Erdődy György elüldözte az algyői kálvinistákat, akik Hódmezővásárhelyre menekültek.⁶⁵ 1752-ben Hódmezővásárhelyen tömegverekedés tört ki azért, mert egy ferences szerzetes megpróbált egy halálra ítélt református rabot áttéríteni.⁶⁶ 1752. júniusában Mezőtúron Polgári Mihály református lelkipásztort egyik prédikációja miatt felségsértés vádjával letartóztatták. Polgári még ugyanannak az évnek augusztusában megszökött, amiért a mezőtúri előljárókat az egri püspök megkínóztatta. Barkóczy Ferenc püspök erőszakos fellépése közvetlen oka lett az 1753. júniusában Hódmezővásárhelyen és Mezőtúron kitörő Pethő–Törő-féle parasztfelkelésnek. Ráadásul ezekben az években országosan is sok sérelem érte a reformátusokat: a Dunántúlon Padányi Bíró Márton durva fellépése a reformátusok ellen erre az időszakra esik. 1752-ben a pápai, a ceglédi, a paksi, a szalacsi templomokat vették el, és bezáratták a pápai kollégiumot, a debreceni kollégium finanszírozását erősen korlátozták, és a debreceni nyomda működését is betiltották.⁶⁷

Úgy gondolom, Földesi és Bató nem volt tisztában ezekkel a körülményekkel, mert egyikük sem ismerte Csongrád vármegyét. Bató új telepese-

⁶³ TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996, 22, 53.

⁶⁴ MNL A 23 1754. nr. 58. fol. 5.

⁶⁵ KRUSZLICZ István: A török kiűzésétől az 1848. évi polgári forradalomig, in: Hegyi András (szerk.): *Algyő és népe. Tanulmányok*, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1987, 97–98.

⁶⁶ SZEREMLEI Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire*, Hódmezővásárhely, Roth Antal, 1927, 151–156.

⁶⁷ GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: Polgári Mihály és Debrecen. A város szerepe egy 1752-ben felségsértési perbe fogott református lelkész ügyében, in: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 97–101.

ként ekkoriban érkezhettek Csanyba, Földesi Biharkeresztesen nem követték a csongrádi eseményeket. Csak azt látták, hogy szerveződoban van egy új falu, amiben nemesi közösség is működik, így lehetségesnek tartották a református gyülekezeti életet megszervezni. Mivel a falu nem szervezett telepítéssel jött létre, ezért a település működési rendszere még kialakulóban volt. Ezt igazolja az is, hogy hiába épült 1748-ban katolikus vályogtemplom, a gyülekezetet a katolikus egyház is csak 1780-as évektől kezdve kezdte el megszervezni.⁶⁸ Bató és Földesi nem tudtak református egyházközséget alapítani, de tevékenységük nem tűnt el nyomtalanul, mert a csanyi kálvinisták létezéséről az 1760-as évekig vannak adataink.

Csongrád vármegye jelentése szerint Csanyra a nemesek hívták be a református tanítót, aki tanított, énekelt, felolvasott és prédikált is nekik.⁶⁹ A jelentésben sem Batót, sem Földesit nem nevezték meg, viszont a Helytartótanács összefoglalásában már arról is értesülünk, hogy nem nemesi állapotú reformátusok is éltek a faluban.⁷⁰ Ezek szerint 1753-ban kálvinista nemesek és közrendűek kisebb csoportja létezett Csanyban. Horváth Fortunatus szegedi minorita szerzetes három hónappal azután készítette el a csanyi kálvinistákról a jelentését, miután Földesi lebukott. Ebben Csanyt a csongrádi plébánia filiájaként írta le, ahol reformátusok is éltek. Utal arra, hogy Csongrád vármegye engedélye nélkül korábban szolgált köztük egy református tanító, de Földesit nem nevezte meg, viszont úgy tudta, hogy az eset márciusban történt. Megemlíti azt is, hogy a reformátusok tanítója börtönbe került.⁷¹

A református nemesek csanyi jelenlétét valószínűsíti az a szerződés is, amelyet 1749-ben kötöttek Károlyi Ferencsel. A megállapodás szerint Nyitra vármegye Komjáti nevű településéről nemzeti Szeghő János, Ternyei Mihály és Bosi Ferenc Csany pusztát 11 évre bérbé vették.⁷² 1774-ben a csanyi nemesek kollektív tudatában az élt, hogy ők csoportosan Nyitra vármegyéből költöztek át: „Mélto tekintet érdemelhet excellentiádnál az is, hogy nemes Nyitra vármegyébül excellentiád nagyemlékezetű édesattyának kegyelmességébül jutottunk ide, oly helyre az hol tsaknem idegenek vagyunk.”⁷³

⁶⁸ CHOBOT: A váczai, 1. rész, 353–354. NAGY: A Csongrádi, 37–40.

⁶⁹ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 689.

⁷⁰ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151. fol. 6–7.

⁷¹ MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 4.

⁷² MNL OL P 392 lad. 36. nr. 125.

⁷³ MNL OL P 398 Missiles, nr. 10875. Engedelmes alázas szegény szolgálai N. N. nemes Csany helység hadnagya és a többi nemesség levele Károlyi grófhhoz. Csany, 1774. február 14.

Korábban említettük, hogy 1752-ben a csanyi nemesek armálisuk kihirdetését kérték a vármegyétől. Ebben a kérvényben szerepel Szeghő János neve is. A kutatás eddig is tudta, hogy a Szeghő család több tagja a 18. században Nyitra vármegyéből Csongrádba költözött. Arról is van információnk, hogy egy bizonyos Szeghő János – aki református volt – Szegedre költözött, ahol rekatolizált. Nincsen adatunk arról, hogy a Szegeden áttért Szeghő azonos lenne a csanyi Szeghővel. Minden bizonnyal nem azonos, mert a Szegeden élt Szeghő fia a napóleoni háborúban harcolt, ezért az 1752-ben Csanyban felbukkanó Szeghő utódai túl idősök lennének ahhoz, hogy az 1800-as évek elején katonaként szolgáljanak.⁷⁴ Az viszont elképzelhető, hogy Nyitrából Csongrád vármegyébe a református Szeghő család több hullámban költözött át. Közülük talán a család egyik tagja dohánykertészként próbált meg letelepedni. Minden bizonnyal azért próbálkozott meg ezzel a bizonytalan életformával, mert a család anyagi helyzete megromlott. Az agrártörténeti kutatások szerint egyáltalán nem volt ritka, hogy kurtanemesek álltak be dohánykertészek közé.⁷⁵ Igen valószínű, hogy a Csanyban bérlőként megjelenő Szeghő János is ezt az utat járta végig.

Nem tudjuk, hány csanyi nemes lehetett református, de valószínűleg kisebbségben voltak. Logikus lenne azt feltételezni, hogy az 1752-ben nemességük kihirdetését kérők között több kálvinista is volt, hiszen ezért szervezték meg a gyülekezetet. Ennek ellenére nincsen erre vonatkozó forrásunk. Több adatunk van viszont arról, hogy a Csanyban élő nemesek közül többen is katolikusok voltak: 1755. december 15-én katolikusnak keresztelték meg Prikkel András fiát, Jánost. 1756. január 4-én pedig Gállfy András fiát, Lászlót.⁷⁶

A szegedi minoriták 1744-től kezdve vezették azoknak a személyeknek a nevét, akiket át tudtak téríteni a katolikus egyházba. Az áttérők között Biharból és Erdélyből is említenek olyanokat, akiket a szegedi minoriták térítettek át. Ebben a nyilvántartásában szerepel 1754. január 11-én Szűcs András csanyi református lakos, akit sikeresen rekatolizáltak.⁷⁷ 1760-ban a

⁷⁴ SZIKLAY Károly – BOROVSZKY Samu: *Nyitравármegye*, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1898 (Magyarország vármegyéi és városai), 55. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, 10. kötet, Budapest, Grill Károly, 1931, 96–97. NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 10. kötet, Budapest, Beimel, 1863, 556–568.

⁷⁵ TAKÁCS: *A dohánytermesztés*, 18–19.

⁷⁶ CsNP KA

⁷⁷ MNL CsCsML Szegedi Levéltár, A Szegedi Felsővárosi Minorita Rendház iratai 1724–1949, Liber Variorum 1749–1864, XII.6.a.8. kötet fol. 85.

váci püspök egyházlátogatása szerint Csanyban 201 gyónásképes és 113 gyónásképtelen katolikus élt. Rajtuk kívül 29 felnőtt és 18 kiskorú akatolikus is élt a faluban, nyilván ők reformátusok voltak.⁷⁸ A faluban 1761-ben katolikus és református temető is volt. A lakosság magyar és szláv (talán szerb?) nemzetiségű volt. Az egy évvel korábbi adatokhoz képest kisebb változás történt, mert ekkor 195 gyónásképes és 125 gyónásképtelen katolikus élt Csanyban. Rajtuk kívül 28 nagykorú és 13 kiskorú református.⁷⁹ Ezek szerint a református közösség annak ellenére működött, hogy gyülekezetté szerveződését megakadályozták. Jelenlegi ismereteink szerint viszont ez a közösség a türelmi rendeletig nem maradt fenn, ellentétben a bevezetőben említett Békéssámsonnal, amelyik az 1780-as években kezdte el önálló gyülekezetté szervezni önmagát.

Az uralkodó 1754. február 7-én kelt leiratát március 11-én hirdették ki Csongrád vármegyében. Ezek szerint Földesit kiengedték a börtönből.⁸⁰ További életútjáról nincs adatunk. Elképzelhető viszont, hogy Földesi ügye hozzájárult ahhoz, hogy Mária Terézia újabb szigorításokat vezetett be a protestánsokkal szemben: 1753. augusztus 30-án adtak ki egy királyi rendeletet, amely alapján a protestáns lelkészeket a katolikus püspökök és plébánosok felügyelete alá helyezték, és a nem artikuláris helyen élő protestánsok a plébánosnak kötelesek voltak stólat fizetni.⁸¹ Majd 1754-ben a helytartótanács kötelezte a lelképásztorokat, hogy mielőtt elfoglalják állásukat, azelőtt a kegyúrnál vagy annak tisztartójánál megjelenjenek, és az ő engedélyével foglalhatták csak el hivatalukat.⁸² Mivel Földesi nem egyeztetett szolgálatáról Csany kegyurával, Károlyi Ferencsel, és a katolikus plébánost sem értesítette tevékenységéről, könnyen elképzelhető, hogy ezeket a szabályokat az ő kihágása miatt (is) hozták. Ezt erősíti meg az, hogy a Csánnyal határos Tömörkény és Mindszent földbirtokosa az az Erdődy György volt, aki 1754-ben helytartótanácsosként összefoglalta a Földesi György tiltott vallásgyakorlásával kapcsolatos adatokat. Erdődy közismeretlen protestánsellenes volt, ezért elképzelhető, hogy a birtokával közvetle-

⁷⁸ HOLL: *A váci*, 95.

⁷⁹ NAGY: A Csongrádi, 37–40.

⁸⁰ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 802–804.

⁸¹ BARCSA: *A tiszántúli*, 2. köt, 20.

⁸² BARCSA: *A tiszántúli*, 2. köt, 107.

nül határos Csanyban történetek miatt lobbizott az uralkodónál új vallási szigorítások bevezetésére.⁸³

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Csanyban történt gyülekezetalapítási kísérlet egy alulról jövő kezdeményezés volt. Az országban és Csongrád vármegyében a protestánsokat az 1750-es évek elején ért sérelmek ellenére azért próbálkoztak meg vele, mert bíztak a nemesi kiváltságokban. A gyors bukás után a közösség még legalább egy évtizedig fennmaradt, utána viszont vagy beolvadt a katolikus gyülekezetbe, vagy elköltöztek tagjai.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia
Keresztelési anyakönyv 1744–1770.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

A/1a.2. Matricula sanctae coronae ecclesiarum Helveticae confessioni addictorum in comitatibus Pest, Pilis, Solt, Tolna, Székesfehérvár, Baranya et Somogy existentium 1731–1760.

A/5 1. kötet Kecskeméti Református Egyházmegye jegyzőkönyve 1740–1787.

Österreichische Staatsarchiv

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familien Archiv Erdődy

Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Szentesi Levéltár

IV.A.1.a.6. Csongrád vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyve 1747. június – 1754. augusztus.

IV.A.1.b. Csongrád vármegyei nemesi közgyűlésének iratai

IV.A.1.z.3. Csongrád vármegye iratai, Vegyes iratok 1751–1770.

IV.A.24.a. Csongrád vármegye szolgabíráinak iratai 1728–1848.

XV.41. Feudális kori conscriptiók (összeírások) levéltári gyűjteménye 1715–1849, Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai között található összeírások.

Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Szegedi Levéltár

XII.6.a. A Szegedi Felsővárosi Minorita Rendház iratai 1724–1949.

⁸³ BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, 2013, 28.

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár

A 23 Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici 1724–1770.

C 40 Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria

P 392 Károlyi család nemzetségi levéltára, Törzsanyag

P 398 Károlyi család nemzetségi levéltára, Missiles

P 1744 Wattay család

S 82 Károlyi család levéltárának térképei

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

I.1.a.3. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1736–1759.

I.29.c.1–16. Békési Református Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BÁLINT Sándor: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*, Első rész, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1976.

BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. kötet, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908.

BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, 2013.

CHOBOT Ferenc: *A váczji egyházmegye történeti névtára*, 1. rész, *Az intézmények története*, Vác, Dercsényi Dezső, 1915.

CSEPREGI Zoltán: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau, in: Bendel, Rainer – Spannberger, Norbert (Hrsg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Berlin, 2010 (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.), 99–113.

CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Budapest, Akadémiai, 1976.

Csongrád vármegyének bővebb esmertetése, *Tudományos Gyűjtemény* 1(1817/8), 73–76 és 5(1821/5), 54–67.

DÁCZER Károly: *Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843–1844)*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1998 (Dél-alföldi évszázadok, 10).

DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, 1. kötet, *A kezdetektől a türelmi rendeleltig*, Sárospatak, Hernád, 2017.

FATA, Márta: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen. Evangelische Einwanderer aus den mittel- und südwestdeutschen Gebieten im kaiserlichen Banat und im ungarischen Komitat Tolna zwischen Akzeptanz und Unterdrückung zur Zeit Kaisers Kalrs VI., in: Christine Abs-

- meier (et al.) (hg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 2018 (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Reihe B Forschungen, 219.), 117–153.
- FOLLAJTÁR Ernő: Csanytelek, in: Csikvári Antal: *Csongrád vármegye*, Budapest, sine nomine, 1938 (Vármegyei szociográfiák, 2.), 34–36.
- FORGÓ István: *Csanytelek története a kezdetektől*, Szeged, Bába, 2005.
- FÖLDVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez, 2. rész, Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület a Baranyai Püspökséggel való egyesülés után 1715–1780*, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, 1898.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: Polgári Mihály és Debrecen. A város szerepe egy 1752-ben felségsértési perbe fogott református lelkész ügyében, in: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 92–117.
- GYIMESI Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása,” in: István Szabó (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*, 1. kötet, Budapest, Akadémiai, 1972, 154–207.
- GYÖNGYÖSSY Orsolya: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák szerepe Csongrádon a 19. század második felében*, Szeged, SZT BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia tanszék, 2014.
- HEGYI Ádám: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján, *Délvidéki Szemle* 5(2018/1), 73–84.
- HEGYI Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23.).
- HERCZEG Mihály: A majorsági gazdálkodás kezdetei Sámsonban, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989 (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 3.), 395–450.
- HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004 (METEM-könyvek, 48.).
- KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, Budapest, Grill Károly, 1911–1931.
- KIS Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Békés Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok).
- KRUZSLICZ István: A török kiűzésétől az 1848. évi polgári forradalomig, in: Hegyi András (szerk.): *Algó és népe. Tanulmányok*, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1987, 95–112.
- NAGY Géza Balázs (ford.): A Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia Historia Domus 1774–1864, *Oppidum Csongrád* 25(2018), 4–147.

- NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Budapest, Beimel, 1858–1865.
- OLTVÁNYI Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867.
- PÉTERFFY Alexandra: Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában: Telek József szegedi renháztörténetének reflexiói prédikációiban, in: Maczák Ibolya (szerk.): *Közkeincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8.) 169–182.
- POLGÁR Mihály: A kecskeméti reform. eklezsia rövid története, melyben előadatik az itt szolgált lelképásztorok és iskolai főbb oktatók névsora, némely idejökben történt nevezetesebb dolgok jegyzékével kísérve, *Kecskeméti Protestáns Közöny*, (1858/1), 44–60.
- SEEWANN, Gerhard: *A magyarországi németek története*, 1. kötet, *A kora középkortól 1860-ig*, Budapest, Argumentum, 2015.
- SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, 1–2. köt., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013.
- SZABÓ Attila: *Helytörténeti részletek a kecskeméti ferences rendház háztörténetéből (1664–1950)*, Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft, 2004 (Porta Könyvek).
- SZATMÁRI Judit: A türelmi rendelet hatása: filiák alakulása – materré válása. A mai szórványok 200 évvel ezelőtt – a felsőbaranyai és külsősomogyi tractusban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2020*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2021 (Reformáció öröksége, 6.), 169–188.
- SZÉKELY Gábor: Dialógus és disputa. Felekezeti viszony Telek József kecskeméti úrnapi prédikációiban, in: Farmati Anna – Gábor Csilla (szerk.): *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2021 (Egyetemi füzetek, 45.), 187–200.
- SZEREMLEI Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire*, Hódmezővásárhely, Roth Antal, 1927.
- TAKÁCS Lajos: *Dobánytermesztés Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1964.
- SZIKLAY Károly – BOROVSZKY Samu: *Nyitra vármegye*, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1898 (Magyarország vármegyéi és városai).
- TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.
- VARGA János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*, Budapest, Akadémiai, 1967 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 41.)
- ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, 1–2. kötet, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézet, 1939.
- ZSILINSZKY Mihály: *Csongrád vármegye története*, 2–3. kötet, Budapest, Csongrád vármegye közönsége, 1898–1900.

ABSTRACT

Ádám Hegyi: *The Establishment of the Reformed Congregation in Csany (Csanytelek) in 1753*

Prior to the issuance of the Patent of Toleration, it was possible to establish new Protestant church in the Kingdom of Hungary, but the state strove to suppress and restrict the Protestants. In the 18th century, several Protestant villages were established in Tolna County, whilst in other parts of the country Protestants were persecuted. New Protestant churches could only be formed if they enjoyed the support of the monarch or the patron, at least. Gardener villages, on the other hand, were in a special position, since their inhabitants were not granted long-term residence permits and the village could be demolished in 5-10 years. For this reason, patrons did not care for the churches of gardener villages.

Owing to a non-organized settlement, the gardener village of Csanytelek was founded in Csongrád County in the mid-18th century. Among the gardeners, some Protestants settled in the village too and soon began to build their own church. As they had no permit from the monarch but were all noblemen, they believed their privileges entitled them to exercise their religion freely. They were wrong – the state intervened and terminated the church, but the Protestants continued to stay in the village for ten more years after their church was dispersed in 1753.

Keywords: Establishment of Reformed Congregation, gardeners, Kingdom of Hungary, Csanytelek, church administration

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS FŐKONZISZTÓRIUM ÁTALAKÍTÁSI KÍSÉRLETEI AZ 1820-AS – 1830-AS ÉVEKBEN

Sipos Gábor

Az erdélyi reformátusok legfőbb világi-egyházi vezető testülete, a *Supremum Consistorium* vagy magyarul Egyházfőtanács 1690-től működött a fejedelmi tanács jogutódaként, végleges szervezetet azonban csak 1709-ben, illetőleg 1713-ban kapott. Eszerint vezetői a főkormányszéki tanácsosi rangban lévő hitsorsosok meg a püspök mint főgondnokok (számuk 3–5 között ingadozott), tagjai 21 világi és 21 egyházi választott assessor. Valójában azonban az ülnökök karának időnkénti pótlása nem történt meg, ezért a gyakorlatban a teljes ülés tagjai világi részről az egyházmegyék és a kollégiumok főcuratorai és gondnokai, a törvényhatóságok főtisztségeinek református viselői voltak, egyházi részről pedig az esperesek és traktuális jegyzők meg a kollégiumok professzorai. Ez a teljes ülés ritkán, országgyűlések idején gyűlt egybe, állandó főtanácsai üléseket pedig a guberniumi tanácskozások idején tartottak jóval kisebb létszámmal.¹

Ebben a nem túl szigorú bürokratikus rendszerben működött az Egyházfőtanács a 18. században. 1770-ben annyi változást kényszerített ki az uralkodó, hogy megtiltotta a protestáns guberniumi tanácsosoknak az egyházi főgondoki cím használatát, arra hivatkozva, hogy az uralkodó tanácsadóiként nem képviselhetik egyik vagy másik egyház partikuláris érdekeit.² Ebbéli tevékenységük természetesen nem szűnt meg, csak a tisztség megnevezésétől, a titulus használatától kellett tartózkodniuk a következő fél évszázadban. Így aztán a főkonzisztórium leiratokat az ülésvezető főkormányszéki tanácsos mint, „praeses” írta alá.

1792-ben, a jozefinista évtized utáni erdélyi országgyűlések helyreállító hangulatában vetődött fel a Főkonzisztórium szervezete rendbetételének

¹ SIPOS Gábor: *Az erdélyi református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000, 75–76.

² KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Budapest, METEM, 2018, 351–352.

gondolata. Bethlen Pál, a Királyi Tábla elnöke Bánffi Farkas főtanácsi elnökhöz november 9-én írt levelében emlékeztetett arra, hogy e célból korábban már egy bizottságot küldött ki a Főkonzisztórium Teleki József elnökletével, de az eredményről nem értesült.³ A felterjesztést a Főtanács nem is tárgyalta, az ügy láthatólag egyelőre elaludt.

Úgy tűnik azonban, hogy mégis születtek átszervezési tervek, ugyanis szinte két évtized múlva az 1809. július 13-án Teleki Lajos elnökletével tartott népes ülés – a két nappal korábban bezárult országgyűlés adott alkalmat a 23 résztvevő megjelenésére – bizottságot küldött ki, hogy „mindazon planumok, melyek ennek előtte való esztendőekben ugyan főconsistoriumunk organisatiojáról készítettének vagy mint projectumok ide beadattanak, előkerestetvén megvizsgáltassanak, és azon organisatióra nézve egy minden részben tökéletes, a törvényekkel megegyező planum készíttessék.”⁴ Azt is leszögezték az ülésen, hogy ha a régi tervek nem kerülnének elő, a bizottság tagjai készítsenek egy új, minden tekintetben megfelelő átalakítási tervet. Gr. Kemény Sámuel kapott megbízást a bizottság vezetésére, tagjaiul pedig Fekete Ferencet, gr. Teleki Józsefet, br. Wesselényi Józsefet, gr. Bethlen Imrét, Kenderesi Mihályt, Katona Zsigmondot, Inczédi Lászlót valamint Szilágyi Ferenc és Herepei János professzorokat kérték fel. Határidőül a következő országgyűlést tűzték ki, amikor is népes főtanácsi ülés tárgyalhatja majd meg a tervezetet.⁵

Bár 1810 júliusa és 1811 szeptembere között ülésezett az országgyűlés, és a Főkonzisztórium is többször hívott össze népes gyűlést, ekkoriban nincs nyoma annak, hogy a bizottság eleget tett volna feladatának.

Tíz év múlva, 1819. április 25-én szokatlanul népes főtanácsi ülés (23 világi, 4 professzor, 2 kolozsvári lelképásztor) gyűlt össze, és Bánffi László elnök megragadva az alkalmat a korábbi átszervezési terveket kívánta napirendre tűzni, a kacifántos fogalmazású jegyzőkönyvi szöveget idézve: „ollyas tárgyakat terjeszt elő, mellyek rész szerint némely régibb félbe szakadott consistorialis értekezéseknek tovább való folytatását, rész szerint pedig az egyházi kormányzásnak kívánt foganattal való folytatását és némely fogyatkozásoknak megigazítását illetik.” A gyűlés elfogadta a napirendet, és „a szükséges projectumoknak megkészítésére commissiokat”

³ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára (a továbbiakban FőkonzLvt) 202/1792.

⁴ FőkonzLvt 156/1809, ülésjegyzőkönyv (a továbbiakban prot. sess.) XXIII A.

⁵ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, Budapest, 1905. 3. köt., 179.

küldött ki azzal a meghagyással, hogy három hét alatt fejezzék be a munkát, hogy aztán a Főtanács érdemben határozhasson. Elrendelte azt is, hogy a következő ülésekre Bodola János püspököt és Marussi Mihály főjegyzőt is hívják meg, és lehetőleg mindegyik kollégiumból legyen jelen egy professzor.

Májusban még négy, népesnek tekinthető ülést tartott a Főkonzisztórium, mindegyiken jelen volt a püspök és a főjegyző mellett több professzor, de a szervezeti javítások kérdése egyiken sem került napirendre. Pokoly szerint Kenderesi Mihály e gyűléseken magának mint aktív guberniumi tanácsosnak igényelte az elnöklést Bánffi nyugalomba vonulására hivatkozva, és e hatásköri vita akadályozta volna meg az átszervezés tárgyalását, állításának forrását azonban nem jelölte meg.⁶ A jegyzőkönyvben nincs nyoma e hatásköri vitának, az év további gyűlésein felváltva elnökölt Bánffi László és Kenderesi Mihály.⁷ Bár a szervezeti átalakítások kérdése újból halasztást szenvedett a már megszokott módon, azt mindenképpen hasznos újjáépítésnek tekinthetjük, hogy a népes gyűléseken a püspök és a főjegyző mellett a professzori és a lelkészi kar is képviseltette magát.

Az 1820-as években kezdődő erdélyi reformkor idején, a liberalizmus felé haladó arisztokraták és birtokos nemesek egyre nagyobb teret igyekeztek meghódítani a közéletben a ferenci reakció körülményei között. E rétegek református tagjai szorgalmazták egyházuk egyik vezető testületének, az Egyházfőtanácsnak régóta húzódo szervezeti reformját. A jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy ekkoriban egyre népesebb üléseket tartottak, amelyek országgyűlés hiányában (1811 szeptembere és 1834 májusa között egyet sem hívtak össze) közéleti-politikai fórumoknak is tekinthetők.⁸

A reform kezdeményezése 1827-ben az országos zsinatnak köszönhető, a június 27-én Marosvásárhelyen kezdődött gyűlésében foglalmazták meg azt az igényt, hogy a Főkonzisztórium évente egyszer-kétszer olyan népes gyűlést tartson „a kényesebb, nevezetesebb és az egész evang. ref. statust közönségesen érdeklő” ügyekben, amelyen a lelkészi előjárók is részt vegyenek az egyébként hiányozni szokott világi tagokkal együtt.⁹

⁶ Pokoly: *Az erdélyi*, 3. k. 179.

⁷ FőkonzLvt prot. sess. XXXV. 1819. Az ápr. 25-i jegyzőkönyv piszkozata FőkonzLvt 137/1819.

⁸ MAKKAI László – SZÁSZ Zoltán (szerk.): *Erdély története*, 2. köt., 1606-tól 1830-ig, Budapest, Akadémiai, 1986, 1139.

⁹ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Erdélyi Református Püspöki Levéltár (a továbbiakban ErdPpLvt) Zsinati jegyzőkönyvek, 1827, 111. pont.

1827 kora őszen az ellenzéki felfogású főtanácsi tagok készülődtek a következő népes ülésre, a levéltárból pedig előkerültek az 1819-ben kiküldött bizottság reformjavaslatai, az október 4–6-án Katona Zsigmond elnökletével tartott tanácskozások tehát végre meghozhatták a rég várt döntéseket. A résztvevők között ott találjuk a bontakozó erdélyi ellenzéki mozgalom vezéralakjait, Wesselényi Miklóst és Kendeffi Ádámot.¹⁰ Az október 5-i ülésen fogadták el „A Reformatum Fő Consistorium rendszabását illető Norma” című szabályzatot, amely megállapította az Egyházfőtanács tagjainak körét: világi részről a református főkormányiszéki tanácsosok, az egyházmegyék és a kollégiumok főcuratorai és gondnokai, a törvényhatóságok kálvinista főtisztjei, egyházi részről pedig a püspök és a főjegyző, az esperesek és traktuális jegyzők meg a kollégiumok professzorai. Újdonságnak számítottak a patrónus tagok, vagyis azok, „kik vallásunk iránt való buzgóságukat cselekedettel bizonyították meg.” E jogilag meghatározatlan kategóriába aztán bőven belefértek az ellenzéki gondolatokra hajló kálvinista birtokos nemesek is.

Mivel Katona Zsigmond ekkor már az egyedüli református tanácsos maradt a Főkormányiszéknél, a gyűlés segédül választott melléje három „generalis fő inspector curator” gr. Rhédei Ádám, gr. Bethlen Imre és gr. Kemény Miklós személyében, a mindenkori püspök az 1709 óta folyamatos hagyomány szerint szintén országos főgondnoknak számított. A három arisztokrata főgondnok ekkor nem viselt főtisztiséget. Ez a tény, megválasztásuk teljesen szabad volta az Egyházfőtanács önállósodásának fontos jeleként értékelhető.

Döntés született arról is, hogy ezután évente kétszer népes főkonzisztórium gyűlést fognak tartani a húsvét utáni első, illetőleg az augusztus 20-a utáni első vasárnapkal kezdődően, a fontos ügyeket, például az egyházmegyei és kollégiumi gondnokok valamint kollégiumi professzorok választását ezeken fogják intézni.¹¹

A gyűlés utolsó napján a népiskolák korszerűsítésének kérdése került napirendre, ez alkalommal Kemény Miklós főgondnok, Wesselényi Miklós és Kendeffi Ádám 2000 convenciós forint jutalmat tűztek ki a „falusi iskolákban” zajló oktatás megreformálását tárgyaló munkára.¹²

¹⁰ FőkonzLvt prot. sess. 44. k. 1827. okt. 4–5-i ülés

¹¹ FőkonzLvt 168/1827; Pokoly: *Az erdélyi*, 3. k. 180–181.

¹² FőkonzLvt 168/1827. Tunyogi József titkár véleményve.

E reformintézkedésekre válaszul a bécsi udvar 1828-ban két református tanácsost nevezett ki a Guberniumba br. Naláczi József és Inczédi László személyében, a következő évben pedig Sebess Antal kapott kinevezést, így remélve a főkormányszéki ellenőrzés biztosítását az Egyházfőtanácsban.¹³ Mindhárom új tanácsos korábban is részt vett a főkonzisztórium ülésen, kollégiumi gondnoki tisztséget is viseltek.

A három új országos főgondnok vezetésével intenzívebbé vált az Egyházfőtanács működése, 1829. április 26-án például a népes ülésre együtt nyújtották be a kollégiumok elmúlt évi munkájáról szóló jelentések bő elemzését a javítandók feltüntetésével.¹⁴ Ugyanez a lendületes egyházvédő aktivitás látható a református tanintézetek fölötti királyi felügyeleti jogot hangsúlyozó főkormányszéki leíratra adandó válasz esetében: a válasz megfogalmazására április 27-én bizottságot küldtek ki a jelenlevők közül, a három főgondnok mellett Zeyk Dániel, Kemény Ferenc, Wesselényi Miklós, valamint Méhes Sámuel, Hegedűs Sámuel és Szász Károly kollégiumi tanár vett részt a munkában.¹⁵ A comissio személyi összetétele önmagában garancia a válasz ellenzéki jellegére.

1833-ban újabb egyházkormányzati reformokra került sor, nem függetlenül a kor erdélyi politikai vitáitól, a liberális ellenzékiek befolyásának erősödésétől. Április 17-én tartották azt a népes főkonzisztórium ülést, amely pontosította a Főtanácsba küldendő patrónusok mindeddig meghatározatlan számát. Eszerint a népesebb egyházmegyék 7, a közepesek 5 és a kisebbek 4 patrónust választhattak, a nagyobb lélekszámú eklézsiák pedig egy-egy patrónust jelölhettek ki. Ugyanilyen módon szabályozták az egyházmegyék esperesei és főjegyzői mellé választandó lelkészi követek számát is.¹⁶ Ez a szabad választáson alapuló módszer kétségtelenül célszerűbb volt a korábbinál, a népképviselési rendszer felé való nyitásként értékelhető.

Sajnos ez a reformintézkedés nem volt kellőleg előkészítve, a június 16-án kezdődött széki zsinat alkalmával a székelyudvarhelyi egyházmegye beadványban fejtette ki az új rendszer hibáit, és tett javaslatokat a jobbításra, más traktusok pedig egy-egy eklézsia tiltakozását jelentették az Egyházfőtanácsnak, Bethlenszentmiklós patrónusai például családi hagyományként támogatták a helybéli gyülekezetet, a választást pedig sérelmesnek tartot-

¹³ Pokoly: *Az erdélyi*, 3. k. 182.

¹⁴ FőkonzLvt 101/1829.

¹⁵ Uo. 102/1829.

¹⁶ Uo. 144/1833; Pokoly: *Az erdélyi*, 3. k. 183; SALAMON József: *De statu ecclesiae evangelico-reformatae in Transilvania commentatio theologico-historica*. Claudiopoli et Lipsiae, 1840, 135–136.

ták.¹⁷ Több egyházmegyében és ekléziában azonban megtartották a választást, bejelentve a Főtanácsnak a patrónusok és a lelkészi képviselők nevét.

Augusztus 25-én kezdődött a már megszokott népes főtanács ülés, a résztvevők névsorában már feltüntették a minőségüket is, Wesselényi Miklós például a zilahi gimnázium főgondnokaként szerepel a 96 világi körében. A korábbi elnök, Katona Zsigmond betegsége miatt nem lehetett jelen, az ülés vezetésével pedig a rangidős guberniumi tanácsost, Sebess Antalt bízta meg. A gyűlés azonban arra hivatkozott, hogy 1827 óta vannak választott országos főgondnokok, és az 1709-ből származó rendtartás szerint őket illeti az elnöklés. Rhédei Ádám Kolozsvárott tartózkodott, egy ad hoc bizottsággal hívták be a gyűlésbe, és „csakhamar sokszorozott éljen kiáltások között megjelenvén előlülői helyét elfoglalta.”¹⁸

A következő napon Katona Zsigmond írásban nyújtotta be tiltakozását az eljárás ellen, a gyűlés azonban kimondta, hogy ragaszkodik az 1827-es főgondnok-választáshoz, és leszögezte: „semmilyen külső hivatal a főconsistoriumi előlülésre just nem adhat”, Sebess Antal tanácsos pedig „előlülőnek soha is megválasztva nem volt”.¹⁹

Augusztus 28-án került sor a választásokra, az 1829-ben elhunyt Kemény Miklós főgondnok helyébe id. Bethlen Jánost, az erdélyi reformmozgalom egyik vezéralakját választották, aki akkor semmilyen hivatali tisztséget sem viselt.²⁰ Kendeffi Ádám a nagyenyedi kollégium főgondnoka, Kemény Dénes pedig az algondnoka lett, a székelyudvarhelyi kollégium főgondnokává Teleki Domokost, a kolozsvári kollégium alcuratorává pedig Kemény Sámuelét választották.²¹ Elhatározta a gyűlés azt is, hogy a patrónusválasztás három évre szól, az időközben méltatlanná vált patrónusok pedig visszahívhatók. A történeteket Trócsányi Zsolt egyenesen úgy értékelte, hogy az ellenzék „megszállta a református egyház Főtanácsát.”²²

E reformintézkedések nem kerültek el a bécsi kormányzat figyelmét, az uralkodó mindezekről jelentést kért Wlassics Ferenc királyi biztos útján. Vá-

¹⁷ ErdPpLvt Zsinati jegyzőkönyvek, 1833, 3. és 4. pont; FőkonzLvt 319/1833.

¹⁸ FőkonzLvt 312/1833; ErdPpLvt Zsinati jegyzőkönyvek, 1833, aug. 25.

¹⁹ FőkonzLvt 314/1833.

²⁰ FőkonzLvt 1833/311. 1834-ben először szerepelnek a tisztii névtárban is a református főgondnokok: Rhédei Ádám gr., Bethlen Imre gr., id. gr. Bethlen János, Bodola János püspök. *Schematismus...* 1834. Bethlen János 1836-ban családi okok miatt lemondott a főgondnokságról.

²¹ ErdPpLvt Zsinati jegyzőkönyvek, 1833, aug. 28.

²² TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez (1931–1841)*, Budapest, Akadémiai, 1957, 29–30.

laszul a Főkonzisztórium 1833 novemberében felküldte az 1709-es, 1748-as, 1819-es, 1827-es és 1832-es jegyzőkönyveit, ugyanakkor pedig e tárgyban felségfolyamodványt szerkesztett.²³

Nem csökkent a nyomás a következő évben sem, 1834-ben a Főkörmányszék utasította az Egyházfőtanácsot, hogy az ülésvezető elnökség kérdésében térjen vissza a korábbi gyakorlathoz. Jó félév múlva, 1835 áprilisában jelezte a Főtanács, hogy amíg felségfolyamodványára válasz nem érkezik, érdemi feleletet nem adhat.²⁴ Közben a református egyház azt tapasztalhatta, hogy a 1834 májusában kezdődött országgyűlést, ahova sok sérelmi iratot nyújtottak be, az uralkodó eredmény nélkül oszlatta fel 1835. február 6-án.

Ebben a helyzetben azt a kompromisszumos megoldást alkalmazta a Főkonzisztórium, hogy a megüresedett főgondnoki stallumokra már kinevezett kormányhivatalnokokat választott, Bethlen Imre főgondnok halála után 1834 augusztusában Zeyk Dánielt és Kemény Ferencet választotta státuscuratorrá, akik már két, illetőleg egy éve viselték a guberniumi tanácsosi tisztséget.²⁵

1836 májusában önkényes módon, királyi leirattal oldotta meg a bécsi kormányzat a református egyházalkotmány kérdését, a Főkörmányszék által közvetített szöveg az egyházi autonómiát figyelmen kívül hagyva elrendelte az 1833. évi szervezet eltörlését. November 13-án tartott ülésében az erőszaknak engedve a Főkonzisztórium az 1833 év előtti szervezetet vezette be újra, ugyanakkor egy jogfenntartó feliratban fejtette ki eljárásának jogi és történeti alapjait.²⁶ A főgondokok választásának ügyében nem engedett, és folytatta az említett kompromisszumos eljárást, Szentgyörgyi Imrét, a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosát, 1835-től főkörmányszéki tanácsost választották meg főgondnoknak.²⁷

²³ FőkonzLvt 439, 440/1833.

²⁴ Uo. 347/1834.

²⁵ Uo. 311/1834; Pokoly: *Az erdélyi ...* 3. k. 187–188.

²⁶ Pokoly: *Az erdélyi ...* 3. k. 188–189; *Erdély története*, harmadik kötet 1830-tól napjainkig, szerk. Szász Zoltán, 1279.

²⁷ FőkonzLvt. Prot. sess. 1836; Benkő Samu: Az eckermanni szerepvállalás szerény erdélyi képviselője: Szentgyörgyi Imre. In: Uő: *Alkalmak és szavak*, Kolozsvár, Polis, 2002, 24–37, 26–27, 36–37, 390.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Budapest, METEM, 2018.
- MAKKAI László – SZÁSZ Zoltán (szerk.): *Erdély története*, 2. köt., 1606-tól 1830-ig, Budapest, Akadémiai, 1986.
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, Budapest, 1905.
- SALAMON József: *De statu ecclesiae evangelico-reformatae in Transsilvania commentatio theologico-historica*. Claudiopoli et Lipsiae, 1840.
- SIPOS Gábor: *Az erdélyi református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez (1931–1841)*, Budapest, Akadémiai, 1957.

ABSTRACT

Gábor Sipos: *Attempts to Transform the Transylvanian Calvinist Supremum Consistorium in the 1820s and 1830s*

The Supremum Consistorium, the lead secular-ecclesiastical governing board of the Transylvanian Calvinist Church operated from 1690 as the successor of the princely council, but it received its final organizational form in 1713. Its secular members were the Calvinist councillors of the Gubernium, the Calvinist leaders of the counties like chief elders, the ecclesiastical members were deans and college professors.

The idea of the modernisation of the board organization arose in the 1810s; however, it was only after 1820 that its realisation started. The aristocrats and noblemen were attracted to liberalism during the Hungarian Reform Era and tried to gain more and more space in public life. The Calvinist members of this social class were unsparing in their efforts to achieve an organisational reform of their Church.

The first step of the reform process was the election of the national chief elders in 1827, and the Supremum Consistorium required the election of councillors (patrons) in each county and in major cities in 1833. The absolutist government of Vienna did not accept this overly democratic institution, and the old system was reintroduced in 1836. However, the election of chief elders could be carried out.

Keywords: first elder, councillor of the Gubernium, liberal opposition, absolutism, patron

MEDGYESI PÁL SZÉPUNOKÁJA

Petrőczy Éva

2011-ben, a *Nemzet, egyház, művelődés* sorozat hatodik köteteként látott napvilágot a *Kagylókérettel barangozni* című könyvem, amely akkori legújabb puritán témájú tanulmányaim gyűjteménye volt. Ebben jelent meg *Miért ad(hatott) nemeslevelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?* címet viselő dolgozatom.¹ Évekkel e kiadvány megjelenése után vehettem kézbe – természetesen, a becses, régi okiratot kímélő cérnakesztyűben – Medgyesi Pál armálisát, azaz liliomot, koronás nyílt sisakot és bal lábában kövecset tartó darvat ábrázoló címerrel ékes nemeslevelét. Az okirat tartalmát 1643. február 11-én, a Szatmár vármegye azonos nevű városában tartott nemesi közgyűlésen hirdették ki. A nemeslevélről és pecsétjéről pontos digitális felvételeket sikerült készítenem, akkori helyén, sőt, otthonában, a Ráday Levéltárban. Ezekhez a képekhez a Reformátusok Lapjában 2021 tavaszán egy rövidített, népszerűsítő ismertetést csatoltam. Minden Medgyesi Pál életművével foglalkozó mai irodalom- és egyháztörténész számára nyilvánvaló, hogy legismertebb, s leginkább elismert és nagyra becsült puritán szerzőnk a nemeslevél tartalmának hivatalos kihirdetése után sem élt a császártól kapott nemesség jogával, s nem vette fel a „Medgyessy” családnevet.

Azt azonban már 2006 óta tudom, hogy a család egyik ága, a debreceni le származottak, a nevezetes ősapa munkásságát, szellemi- és lelki örökségét jól ismerő és híven őrző dr. Medgyessy Ildikó, Enikő és Éva, továbbá testvérük, dr. Medgyessy István kivétel nélkül ebben a formában használjuk vezetéknevüket. Az előbbieken említett illusztrált cikkem nyomán megkeresett engem István, s jelezte, hogy saját költségén egy Medgyesi Pál-szobrot szándékozik készíttetni, s azt Debrecen belvárosában szeretné elhelyezni. Ő már tudott arról, amiről nekem megkeresése idején sejtelmem sem volt: hogy Nagykőrösön szeretettel, tisztelettel őrzik a „másik” Medgyessy

¹ PETRŐCZI ÉVA *Miért ad(hatott) nemeslevelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?*, in: Petrőczy Éva (szerk.): *Kagylókérettel barangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomból*, Debrecen – Budapest, Hernád Kiadó – KRE Puritanizmuskutató Intézete, 2011, 69–76.

Pál, a szépunoka emlékét, sőt, egy róla készült festményt, illetve annak szépiabarna fotómásolatát Szabó Gábor nagykőrösi lelkipásztornak, illetve a helytörténetben nagyon otthonos Rác Páter gondnok úrnak köszönhetően most közre tudom adni. Megbecsült őséhez méltó utód volt ő, tehetséges, sokat vállaló, egyházához hű ember. A portréjáról készült fotográfia, jobb sarkában a már ismertetett címerrel, 1890-ben, egy kecskeméti „fényírónál” készült. A képen látható, méltóságteljes, ugyanakkor diákosan sudár férfi öltözéke a kései 18. századhoz alkalmazkodik: fehér paróka, csipkezsabó és -kézeltő, nagyjából az az elegancia, amelyet Kempelen Engelbert főharmincados úr viselt a távoli Pozsonyban. Ez az „osztrákos” elegancia azonban senkit ne tévesszen meg. Viselője, a kései utód egyetlen percre sem lett hűtlen magyarságához, s kálvinista mivoltához.

A róla fennmaradt, nagyjából egymással azonos vonalvezetésű életrajzi leírások közül idézzük itt elsőként Rác Lajos munkáját:

„Medgyesi Pál (1792–1826) esperes Debrecenben született, 1752. XII. 10-én. Ott végezte közép és felsőbb iskoláit. Vezetett költészeti osztályt, tanított metafizikát. Volt könyvtáros és szenior. Külföldre menetele előtt meglátogatta Nagykőröst. Itt Patay József gondnok egy körmöci aranyat adott neki, 1779. VII. 15-én útiköltségül. Bernben néhány évet töltött, Németországban is több egyetemet látogatott, papi vizsgája 1783. V. 23-án volt. Ezen mint vizsgázó és vizsgáztató szerepelt egy személyben. Az egyházkerületi közgyűlés tagjai előtt ő mondott igehirdetést. *Tudományát és ékesszólást egyaránt dicséri az egyházkerületi jegyzőkönyv.* 1781-től tanár Nagykőrösön. *Kitűnő szónok, önérzetes tudós, hatalmas termetű ember.* Szélesi Pálnak 1792-ben bekövetkezett halála után őt választja meg egyházközségünk lelkészévé Háló Kovács József mellé. 1818-tól a kecskeméti egyházmegye *esperese.* Egyházkerületi tanácsbíró, lelkészképesítő bizottsági tag. 1826. V. 21-én halt meg, nem sokkal a város leégése után. Az V. 15-én keletkezett nagy tűzvész a város alszegi részét elpusztította. Az ő házat megkímélte. A 74 évesen elhalt esperes nagy és becsült családot hagyott maga után. *Munkái:* 1.) A keresztyén vallás igazsága. Vác 1807. 2.) Kiadta Széles Pál 23 prédikációját. Pest és Pozsony, 1792.”²

A fenti leírásból kitűnik, hogy a már érett korában, huszonhét esztendősen Bernbe, majd Németországba eljutó, s ott peregrináló későbbi lelkipásztor ugyancsak meghálálta a neki egy körmöci aranyat adó Patay Jó-

² RÁC Lajos: *Fejezetek a Nagykőrösi Református Egyházközség történetéből*, Nagykőrös, 1988, 144.

zsef gyülekezeti gondnok támogatását. A poézisben és filozófiában is jeleskedő Medgyessy életének harmincnegyedik évében tett papi vizsgát, miután két évig tanárként szolgált a kőrösi ekléziát. Érdekes, hogy a róla szóló leírások egyöntetűen kiemelik szónoki, tudósi kvalitásait, s Szent László királyhoz hasonlóan magas, „fejfel nagyobb mindenkinél” termetét.

Pillantsunk bele egy jóval korábbi, a kőrösi református gimnázium történetét éppen a millennium évében összefoglaló kiadványba is:

„Hogy e téren [t. i. Medgyessy Pál] mily fényes sikert ért el, mutatja papi vizsgálata, mely alkalommal, 1783 május 23-án, mikor vizsgálandó s egyzersmind vizsgáló vett részt. Sz. Virág Mihály őt választotta ki társai közül az egyházkerületi közgyűlés előtt való prédikálásra. Az egyházkerületi jegyzőkönyv ezt jegyezi fel felőle: »frequente coetu, disertissimus primum saluberrimusque Concionator Clarissimus Paulus Medgyesi ita patres suas exornavit reliquorumque deinceps Doctissimorum Candidatorum virtus, in Examine subsecuto adeo eminuit, ut accedente ad eruditionis laudem...etc.«”³

Ez az aprólékos pályakép sem említ azonban egy igen fontos tény, azt, hogy a kiválóan vizsgázó teológus-tanár Medgyessy apja, aki ugyancsak a Pál nevet viselte, nem csupán bíró volt, hanem neves debreceni, majd bihardiószegi nyomdász is. Ez pedig azt jelenti, hogy a „könyves ember” életút és vállalás az ősatyától, a Rákócziak udvari papjától kezdve folyamatosan jelen volt a családban. E leírásban fontos elem, hogy a nyomdász-mester és bíró fia eredetileg orvos akart lenni, ám a vértől való iszonyodása miatt a teológusi pályát választotta, s így a lelkek gyógyítója lett. Visszatérve az apára: Zsigmond Attila tudós bihari lelkész, aki Nagyvárad közelében szolgál, elküldte nekünk a Medgyessy Pál apjának halálára vonatkozó anyakönyvi feljegyzést, amely így hangzik: „1792-dik Esztendőben Januariusban. 11. Nagy utcza. Typographus Medgyesi Pál etc., 68, Gener.” Ez azt jelenti, hogy a Bihardiószegen komoly tekintélynek örvendő nyomdatulajdonost a csak énekszóval történő „partialis” temetés helyett „generalis” módon, tehát prédikációval is búcsúztatták. Ebben természetesen szerepe lehetett annak is, hogy fia ebben az időben már nem csupán református tanárként számított tekintélynek, hanem Háló Kovács József mellett ő lett Szélesi Pál esperes-lelkész halála után a nagykőrösi eklézia másodpapja,

³ ÁDÁM Gerzson – JOÓ Imre: *A Nagy-kőrösi ev. ref. Főgymnasium története*, Nagykőrös, Ottinger Ede, 1896, 191.

sok, méltán megbecsült ígéhirdetését követően. Érdekes adalék még az is, hogy Medgyesi Pál halálát követően a diószegi nyomdáról kevés adat maradt fenn. Molnár János *A Bihar–Diószegi ev .ref. egyház múltja és jelene* című munkájában (1885) még évszámmal sem jelöli az alapítás évét. A nyomda megnyitását nagy valószínűséggel összefüggésbe hozhatjuk a diószegi hatosztályos „particula” iskola kapunyitásával. A műhely megnyitását II. József császár engedélyezte, 1787. július 4-én kelt leiratában, működéséről nem sok adat maradt fenn. Keresztesi József egykorú *Napló*-jában a következő feljegyzést találjuk: „Medgyesi Pál debreczeni lakos, ki az odavaló typographiában sok ideig collaborator vala, Debreczent odahagyván, Diószegen typographiát állított fel a maga költségén. 1791 végén ... meghalt a nyomdász; Medgyesi Pál özvegye Váradra költözködött és ott veszi meg tőle a nyomda felszerelését 1804-ben Szigethy Mihály.”⁴ Nagyon valószínű, hogy a férje halála utáni tizenhárom évben, a nyomda eladás előtti időszakban az özvegy, dabasi Oláh Mária, veje, Rábai István factor (azaz képzett nyomdász) segítségével működtette tovább a családi tipográfiát. Ha pedig már a nyomdatörténetnél járunk, semmiképpen nem feledkezhetünk meg a *Hasznos Multságok* című magyar szórakoztató és ismeretterjesztő mellékletéről, egy igazi miscellaniáról, avagy „elegy-belegy” lapról, amely kéthetente jelent meg, a *Hazai Tudósítások* mellékleteként. Mindkettőnek egy fáradhatatlan férfiú, az elsősorban színigazgatóként közismert Kultsár István volt az alapító főszerkesztője, ő 1760-ban, Komáromban született, alap- és középfokú tanulmányai után bencés papnövendék volt. A rend feloszlatakor elhagyta a papi pályát, ezt követően Komáromban, Szombathelyen és Esztergomban volt gimnáziumi tanár, 1799-től pedig hat évig nevelőként dolgozott, a Festetics családnál. Életének egyik komoly teljesítménye Mikes Kelemen addig ismeretlen leveleinek kiadása volt, 1794-ben.⁵ A katolikus Kultsár István jellemében felfedezhetünk egy nehezen magyarázható ellentmondást. Miközben két lapjában gyakran vállalt fel protestáns témákat is, közismert volt az egykori bencés szerzetes voltára utaló egyik szokása. A munkásságát alaposan ismerő Budai Attila így ír erről: „A református Gyulai egyébként a szerkesztő általa is nagyra becsült kiválóságai

⁴ Minderről bővebben ír: NAMÉNYI Lajos: *A váradi nyomdászat története*, Budapest, Athenaeum, 1902, 56–57.

⁵ Életéről, munkásságáról sokat megtudhatunk a Hídvégi Violetta történész-levéltáros szerkesztette összeállításban, amelynek címe: *Hat kisebb tanulmány Kultsár István munkásságához*, <http://mek.oszk.hu/05400/05452/pdf/kultsar04.pdf> (Letöltés: 2021. június 26.)

mellett csak azt rótta fel neki, hogy protestáns ifjakat örömet térített át katolikusnak.”⁶

Gyulai Pál kritikai megjegyzéséhez képest nagy örömünkre szolgálhat, hogy az interneten vándorolva a Kultsár-féle *Hasznos Mulatságok* gazdag anyagában, az 1826-os esztendő, második félév 16. számában egy egészen váratlan, szép és voltaképpen ökumenikus gesztussal találkozhatunk. Ez a lapszám ugyanis bő másfél oldalt szentel egy Medgyessy Pál lelkész-esperes halálának szomorú alkalmából írott gyászversnek. A közlemény rövid prózai bevezetéssel indul, s egy drámai erejű időmértékes költeménnyel folytatódik:

„Néhai Nagy Tiszteletű és Tudományú Medgyessy Pál Úrnak, a’ Ketskéméti Nagy Tiszteletű Egyházi Vidék Esperestjének, a N. Kőrösi Ref. Ekklesia egyik volt Lelki Pásztorának f. e. Május 23-dikán történt halálára.

Medgyessy, a’ Nagy, fájdalom! ah oda,
Kidült! az élet napjai, terhei,
Együtt reá halmozva, végre
Már erejét leverék, ledönték.

Kidült! ’s elestén köz jajok árjai
Folynak, - nem egy Ház fénye borúla be,
Nem! veszteségünk köz: ’s halálán
Mindenikünk kegyesét siratja.

Ez Esperestség benne fejét, ’s szemes
Kormányozóját, – Kőrös az ő jeles
Munkássá’ hunytát, Oskolája’
’S Temploma ’ régi diszét kesergi.

Minerva négyes lakhelye *), - mellyeket
Hív gonddal ápolt, – a’ Tudomány, ’s kegyes
Vallás, ez elhunyt pártfogója’
’S oszlopa’ dülte felett busongva

⁶ BUDAI Attila: „Látván is vakoskodni”. A Hazai Tudósítások és az Európán kívüli világ, *Magyar Könyvszemle* 128(2012/1), 44.

Gyászol: 's erőtlen tiszteletek között
 Óhajtja Őt' a' néma halál setét
     Éjjén is ép fényben ragyogva,
     Példa gyanánt, sok időkbe látni.

Nem is nyelé bé sírja egészen: a'
 Víg elme, tűz ész, nagy tudomány, nemes
     Érzés, kegyes szív, - a' köz ügyre
     Vonva figyelmező lélek, - a' már

Porába dült test égi lakossai,
 Élnek; 's repesvén a' ditső Hir' örök
     Szárnyán, darab márványra, gyáva
     Módra , bizony soha nem szorúlnak.

Te! – sok Nagyoknak nyúgodalom helye!
 Öledbe a' több, már hamuvá omolt,
     Testek között, testét pihentesd
     Kőrösi sír! – 's ditsekedj porával!

a' Czeglédi Ref. Oskola által

T. i. az ezen Ketskeméti Esperestségben lévő négy főbb Oskolák.”⁷

Érdekes, s nem is egészen érthető és indokolható, hogy a vers a szerző megjelölése nélkül, mindössze ezzel a félmondatnyi információval jelent meg: „a' Czeglédi Ref. Oskola által.” Erre a tényre tanult barátunk és kollégánk, Debreczeni Attila hívta fel a figyelmet, amikor megírtam neki, hogy a költemény írója esetleg Háló Kováts József lehetett, Nagykőrös sok sírverset szerző poétája. A Ceglédet megjelölő aláírás azonban ezt teljességgel megcáfolja. További nyomozásom célpontja e téves felvetésem módosítása után a korabeli ceglédi református iskola világa, belső élete volt.⁸

E könyvet figyelmesen olvasva, a vers nagyon valószínű szerzője nem más lehetett, mint az 1820 májusában beiktatott új rektorprofesszor, Czeglédi Mihály, aki korábbi kecskeméti tanári évek után teljes buzgalommal hozzálátott az iskola újraszervezéséhez, s ennek fontos eleme volt a kecskeméti, ceglédi, nagykőrösi eklézsia- és iskolaközi kapcsolatok ápolása is.

⁷ Ismeretlen ceglédi szerző verse, *Hasznos multságok*, 1826. II. félév, 16, 121–122.

⁸ S. SZABÓ József: *A ceglédi református iskola története*, Cegléd, Türi és Benedek, 1936, 120.

Czeglédi három év alatt, azaz 1823-ig fokozatosan újra kiépítette a gimnáziumot, „...a következő további gradusokkal: grammatika, syntactica (prior, posterior), poetika, rhetorika.” Az új igazgató működésének alapja nem csak az intellektuális fundamentum megerősítése volt, hanem a tanulók hit- és érzelmi életéé, s a várossal való folyamatos kapcsolattartás is közvetlenebbé vált. Az év végi vizsgákat ő kezdte meg fényes külsőségek között (cum solemnibus actibus), s „a népre hatólag” megtartani. A nyomorúságos, alig pár kötetnyi iskolai könyvtár – egy 1838-as leltár szerint – 96-ra növelte, ezek javarészt latin nyelvűek voltak, a magyar kiadványok száma 42, a németeké pedig 6. 1828 őszén még ő volt az igazgató, ám 1829-ben, három évvel az egyik „szomszédvár”, Nagykőrös nevezetes emberének, Medgyessy Pálnak a halála után megvált Ceglédétől. Valószínű, hogy a Medgyessy-gyászversben Czeglédi rektor úr saját sorsát, életpályáját is summázza 1828-ban, még javában gyakorló iskolaigazgatóként. Feltehetően lemondása évében, 1829-ben csaptak le rá, az Ady szavával élve, „honi rozsdá megfogta, megette” jellegű, bizonyára irigységből, áskálódásból, kisszerűségből fakadó méltánytalanságok. Ezt a versszakot, mint közvetett, de fontos bizonyítékot a Czeglédit és Medgyessyt összefűző barátságára, ismételten idézzük itt:

„Porába dült test égi lakossai
Élnek; ’s repesvén a’ ditsó hír örök
Szárnyán, darab márványra, gyáva
Módra, bizony soha nem szorulnak.”⁹

Végezetül következék a legnehezebb feladat: a nevezetes „ősanya”, Medgyesi Pál, s szépunokája, Medgyessy Pál nagykőrösi tanár, lelkipásztor, majd esperes közötti, prédikátori rokon vonások, analógiák felmutatása. Sajnálatos módon, a kései utódnak mindössze egyetlen ígéhirdetése maradt fenn nyomtatásban, *A’ Keresztjén vallás igazsága* című kis kötetben,¹⁰ amely azonban nem egyetlen szerző munkája, hanem Báthori Gáboré, Motsi Istváné és Medgyessy Pálé, aki azonban itt kivételesen „Medgyesi”-ként szerepel. A vékonyka könyv megjelenését nyilván az is segítette, hogy nyomtatója történetesen az a Máramarosi Gottlieb (Gottlib) Antal volt, aki az ifjabbik Pál özvegy anyjától megvásárolta az apa egykori bihardiószegi nyomdáját.¹¹

⁹ *Hasznos Multságok*, 1826. II. félév, 16., *Medgyessy Pál Úrnak halálára*, 122.

¹⁰ *A’ Keresztjén vallás igazsága, Melly Három Prédikáziókban Három Erősségekkel mutogatatik*, Vác, Máramarosi Gottlieb Antal, 1807.

¹¹ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története 1561–1911*, Debrecen, 1911, 92.

A könyvecskét a három szerző Sigrái Istvánnak, Pest, Pilis és Solt „törvényesen öszve kaptolt vármegyék” táblabírájának, a’ Ketskeméti Tiszt. Tractus fáradhatatlan buzgó Curátorának ajánlotta.¹² A három szerző egybehangzó szándéka szerint e kis könyv három prédikációja a vallás, a keresztyén religió védelmezőjeként kívánt fellépni, amelyet a 19. század első felében számos ellenség veszélyeztetett. Ezek sorában és jelentőségében az első a felvilágosodásból és racionalizmusból kisarjadt vallástalanság és kritikátlan, túlhajtott filozófia-imádat. Az utóbbit a kalocsai érsek 1822-ben a nemzeti zsinaton tartott beszámolójában mindenestül – s nyilván jócskán elfogultan – a protestáns egyházak nyakába varrta, e szavakkal: „...a rettenetes Philosophismus, mely Franciaországból mérgét majdnem egész Európára kipökte, s mely okból kivált Németországban jó nagy portiót hagyott, a Protestáns Ekkleziában legtágabb kapura akadt.”¹³

Hogy a tizenkilencedik század első fele nem volt éppen nyugalmas időszak a magyarországi protestáns egyházak történetében, az kiténik Fekete Károly liturgiátörténeti tanulmányának alábbi részletéből. Érdekes egybeesés, hogy a közhit szerint a meghatározóan katolikus Vác városában, ahol a most tárgyalt, háromszerzős prédikációs könyv 1807-ben napvilágot látott, rögzítették 1806-ban a Dunáninnei Ágendát:

„A Türelmi Rendelet (1781) megjelenése valóságos korszakhatár a magyar protestáns egyházak történetében, amely a szabad vallásgyakorlat lehetővé tételével felszínre hozta azt a vágyat, hogy a különböző külső-belső rendet kialakító református egyházkerületek kerüljenek közelebb egymáshoz. Az 1791-es Budai Zsinat már meg is fogalmazta ezt, s kijelölte a teendőket a magyar reformátusok egységének megvalósítására. Ennek egyik eszköze éppen a liturgiai kérdések rendezése lehetett volna. Egyöntetű megállapítás lehetett volna ugyanis az, amit 1811-ben a Tiszáninnei Egyházkerület közgyűlése így fogalmazott meg: »Már nagy ideje annak, hogy a magok vallásának tisztaságát és szép rendét szerető Magyar Reformátusok szomorúan kénytelenek azt tapasztalni, hogy ha szintén ők magok hitbeli Tudományaikra nézve, a Helvétziai Vallástételt mindnyájan eggyaránt bevették, és követik is; de még is a vallásbeli Külső Rendtartások csaknem annyiféleképpen gyakoroltatnak, a mennyi Gyülekezetek találtnak.« Mivel tehát a Budai Zsinat után sem történt lényeges változás, ezért külön-külön adtak ki istentiszteleti rendtartásokat az egyes egyházkerületek: Veszprémi Ágenda 1805;

¹² *A’ Keresztyén Vallás...*, A 2r.

¹³ BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Ferenc – VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949, 269.

Dunáninneri Ágenda- Vác 1806; Tiszáninneri Liturgia – Onga 1811; Fürdősi Lajos Ágendája – Kecskemét 1847; Révész Bálint: Egyházszerartartástani Beszédok 1853; Erdélyi Ágenda 1855.”¹⁴

Nézzük ezek után a három, szavát egyaránt a hitvédelem érdekében fel-emelő szerző közös állásfoglalásának legmarkánsabb bekezdését:

„Több kell hát itt a’ panasznál. Azt kell megmutatni, hogy az ember, vallás nélkül, ha nem kevesebb, bizonyosan nem több a’ baromnál – hogy a’ Vallástalan sem magában bóldog, sem a’ köztársaság’ hasznos tagja nem lehet – hogy a’ jótévő Keresztyén Vallás, minden más Vallások között, egyedül okos, igaz, Istentől magától származott Vallás – hogy egyedül ez az, melly életünket gyönyörűségessé, halálunkat édessé, lelkünket a’ testttől való elszakadás után, bóldoggá teheti.”¹⁵

A három hit- és tanvédelmi prédikáció közül Medgyessy (itt: Medgyesi!) Pálé a legterjedelmesebb. Címe: „Tanítás mellyben a’ keresztyén vallásnak igazsága annak sebes és tsudálatos elterjedéséből megmutattatik. Készítette és élő nyelvel el is mondotta [t. i. a szószéken!] a’ Nagy Körösi Ref. Ekklesiában Medgyessi Pál, azon szent ekklesiának egyik prédikátora”.¹⁶

Már a címlapnál jóleső érzéssel, örömmel, az „egy vérből valók voltak” élményével kapja fel a fejét az, aki otthonos a nevezetes puritán ős, Medgyesi Pál világában. Ami személyesen engem illet: *Medgyesi triptichon* című tanulmányomban két olyan Medgyesi-igehirdetésről is írok, az 1657-es böjtidőben elmondott *Külön ülő keresztyén-ről* és az egy hónappal későbbi, ugyancsak a sárospataki református templomban elhangzott *Serva Dominé-ről*, amelyeknek alcímében ugyanígy pontosan megjelenik az igehirdetés fontosnak ítélt helyszíne.¹⁷ Ugyanebben a dolgozatomban írtam egy tizenegy évvel korábbi Medgyesi-igehirdetésről is, amely Bocskai Istvánné Lónyay Zsuzsanna temetésén hangzott el.¹⁸ Amit annak idején e gyászbeszédet summázva írtam, maradéktalanul érvényes a szépunoka hit-fogyatkozásról szóló, azt

¹⁴ FEKETE Károly: A református liturgiák története a XIX-XX. században (Tonk Sándor rektortársam emlékére), *Collegium Doctorum*, 2(2006), 147.

¹⁵ *A keresztyén vallás igazsága...*, A 3r.

¹⁶ Uo., 51.

¹⁷ PETRÓCZI Éva: Medgyesi triptichon, in: Petróczi Éva (szerk.): „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”. *Tanulmányok Medgyesi Pálról*, Budapest – Debrecen, Barankovics István Alapítvány – Hernád, 2007, 55–61.

¹⁸ Uo., 56–58.

ostorozó szavaira is: „Amiben lényegesen különbözik ez az igehirdetés-továbbá, számos korabeli társa, [s a most vizsgált, 1807-es kiadvány mindhárom darabjal] az elsősorban és leginkább a mai prédikációk szerkezetétől különböző *sorrend*. Ma ugyanis az igehirdető többnyire a konkrét bibliai locust magyarázza először, s legfeljebb azt követően, mintegy sormintaként, élénkítésül időszerűsít, utal egy közfigyelemre méltó társadalmi, politikai, vagy akár egyházi eseményre. Nem így a tizenhetedik századi, illetve tizenkilencedik század első felében szolgáló elődök, akik minden kor szilárd *hic et nunc* (pontosabban: ott és akkor!) alapokra helyezték mondandójukat.”¹⁹

Ugyanez a jelenség figyelhető meg a kései utód prédikációjában: „Szent Letzke.Tsel. II. 47. Az Úr minden napon szaporítja vala a' gyülekezeteket azokból, a' kik idvezülendők valának.” A nagy tekintélyű kőrösi tanár és esperes – nem tudjuk, de sejthetjük, hogy könyvtárából nem hiányoztak a nevezetes ő művei – ugyanezt az utat és logikát követi, amikor a saját korában meggyengült tekintélyű vallás erejét saját kora embereihez közel álló érvekkel illusztrálja, s az első Medgyesi Páléhoz méltó és hasonló, életteli, a tizenkilencedik század elejéről is valló példázatokkal él:

„1-ször Azt mondom meglehet igen-is hogy valamelly Tudomány hamar talál Követőket, és szerentséssen elő megyen, ha annak Hirdetői nagy tekintetű, úgymint vagy gazdag, vagy hatalmas, vagy ritka ékesen szóllású emberek, mert könnyű az embereket elhódítani haszonnak, nyereségnek ígéréttel, vagy kényszeríteni valamire erő hatalommal, fenyegetésekkel, vagy eltsábitani az ékesen szóllásnak szívre ható erejével; de hát bírtak-é az Apostolok ezek közül valamelyikkel az ő Tudománymyoknak megfundálásra. Gazdagok voltak-é ezek, hogy fényes ajándékokkal, a' fősvényiséget, és a' kevélységet tápláló ígéretekkel a' magok pártjára hódíthatták volna az embereket? sőt inkább Sz. Péter és János megvallották, hogy nékiek aranyok és ezüstjök nintsen ... a' mellyből világosan megtetszik, hogy az Apostolok nem hogy pénzzel, ajándékokkal kötelezték volna el az embereket az ő Tudományoknak bévételére, hanem inkább magok-is azoktól várták élelmeiket 's mindennapi kenyereket, a' kiknek megtérítésében fáradoztanak.”²⁰

Ebből az idézetből nyilvánvaló, hogy a szöveg írója a vallás legnagyobb ellenségének a racionális számításokból és a haszonelvűségből származó hamis hatalmi helyzetet tartja. Vérbeli „concionator”-ként az igazán

¹⁹ Uo., 57.

²⁰ *A Keresztyn vallás igazsága*, 63–64.

fontos és erőteljes összefoglalóban, a „Bérekesztés”-ben még erőteljesebben érezzük a két Medgyesi Pált összekötő szálakat. Így a mindkettejükben elevenen élő metaforaalkotó készséget is, amellyel a vallást nem emberek érdeméből, hanem Isten kegyelméből nekünk juttatott „Mennyei ajándék”-nak, s az „Egeknek támpilléreinek” nevezi. Életünk olyan támpilléreinek, amelyért ugyan sok mártír adta életét, fennmaradása azonban mégsem nekik, hanem hitünk fejedelmének köszönhető:

„BÉREKESZTÉS: Most pedig arra kérlek az Úrnak nevében benneteket, emlékezzetek-meg gyakorta azokról, a’ mellyeket tőlem ebben az órában hallottatok. Gondolkozzatok figyelmesen, ennek a’ Szent Vallásnak, mellynek mi-is sorsosi vagyunk, eredetéről, megfundáltatásáról, e’ Világon lett tsudálatos elterjesztetéséről, bizonynyal meg fogjátok esmérni, hogy ez nem emberek’ kezeinek, hanem egyenesen a’ mindenható Istennek munkája, olyan Mennyei ajándék, melly azért adatott az embereknek, hogy őket boldogokká tegye mind örökké, következésképpen, hogy ehez az Egeknek Leányához mindnyájan olyan tisztelettel, és szeretettel tartozunk viseltetni, a’ minéműt annak Felséges származása érdemel.”²¹

Kanyargós utakra vezetett egy korábbi tudományos munkám, népszerűsítő változata, egyházi hetilapban megjelent, rövidített, de illusztrált másodközlése. Medgyesi Pál és a magyar és angolszász puritán irodalom kutatójaként azonban nem mindennapi élmény volt megismerkednem az ősapához méltó leszármazott életkörülményeivel és szolgálatainak körével. Hogy a tizenkilencedik század Medgyessy Pálja miért írt-publikált oly keveset szépapjához képest, az nem tehetsége hiányával, hanem esperesi hivatala bokros teendőivel magyarázható, s azzal, hogy ekkorra a kora újkori fejedelmi-főnemesi-nemesi, de akár gazdag polgári patrónusok száma is alaposan megfogyatkozott, s a reformációs-ellenreformációs erők összecsapásainak, a kifejezőkészséget, nyelvünket és irodalmunkat folyamatosan gazdagító hitvitáknak addigra egyaránt lejárt az ideje. Éppen úgy, mint a nagyjából az 1620–1690 közé eső magyarországi, erdélyi és partiumi puritán mozgalom hitéleti állóvizeket felkavaró, frissítő és megújító erejének.

Ám e veszteségek fényében is látnunk kell az ismeretlen festő és a névtelen elégiaíró „modelljében” sok generációval korábbi felmenőjének tehetségét, sajátos színeit, magyarságát. A korábbiakban részletesebben leírt, *udvari-as* öltözék, a Medgyessy Pál nyakán és csuklóján lebegő csipkefodrok

²¹ Uo., 72–73.

és a paróka kötelező „álcája” mögül felsejlik jóval egyszerűbb megjelenésű tizenhatodik és tizenhetedik századi igehirdetőink robusztus ereje, elhivatottsága és prófétai hevületű küldetéstudata.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁDÁM Gerzson – Dr. JOÓ Imre: *A Nagy-kőrösi ev. ref. Főgymnasium története*, Nagykőrös, Ottinger Ede, 1896.
- BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Ferenc – VARGA Zoltán, *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949.
- BUDAI Attila: „Látván is vakoskodni”. A Hazai Tudósítások és az Európán kívüli világ, *Magyar Könyvszemle* 128 (2012/1), 40–62.
- CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története 1561–1911*, Debrecen, 1911
- FEKETE Károly: A református liturgiák története a XIX–XX. században (Tonk Sándor rektortársam emlékére), *Collegium Doctorum* 2(2006), 174–198.
- HÍDVÉGI Violetta (szerk.): *Hat kisebb tanulmány Kultsár István munkásságához*, <http://mek.oszke.hu/05400/05452/pdf/kultsar04.pdf>
- A' Keresztényen vallás igazsága, Melly Három Prédikációkban Három Erősségekkel mutogatatik*, Vác, Máramarosi Gotlib Antal, 1807.
- Medgyessy Pál Úrnak halálára, *Hasznos mulatságok*, 1826. II. félév, 16, 121–122.
- NAMÉNYI Lajos: *A váradi nyomdászat története*, Budapest, Athenaeum, 1902.
- PETRŐCZI Éva: Medgyesi triptichon, in: Petrőczi Éva (szerk.): *„Nagyságodnak alá-
zatos lelki szolgálója”. Tanulmányok Medgyesi Pálról*, Budapest – Debrecen, Barankovics István Alapítvány – Hernád, 2007, 55–61.
- PETRŐCZI Éva Miért ad(hatott) nemeslevelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?, in: Petrőczi Éva (szerk.): *Kagylókérttel barangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomból*, Debrecen – Budapest, Hernád Kiadó – KRE Puritanizmuskutató Intézete, 2011, 69–76.
- RÁCZ Lajos: *Fejezetek a Nagykőrösi Református Egyházközség történetéből*, Nagykőrös, 1988.
- S. SZABÓ József: *A ceglédi református iskola története*, Cegléd, Túri és Benedek, 1936.

ABSTRACT

Éva Petrőczi: Pál Medgyesi's Great-GREAT Grandson

This paper summarizes the family heritage of the most fruitful and most popular Puritan author, Pál Medgyesi. The author of this paper has published a bilingual (Hungarian-English) book and some further analytical works based on Medgyesi's works. Now she abandons the world of the

17th century for the late 18th and the first decades of the 19th century. The central figure of this work is the great-great-grandson of Medgyesi, i.e., Pál Medgyessy Jr., who used the noble form of their surname, but otherwise followed in the footsteps of his famous ancestor. After his peregrination abroad that was quite usual at the time, he became a prominent person, teacher and pastor in the town Nagykőrös. His merits appear in a Lament, a longer poem in classical metres, published in 1826 in the popular periodical of his age „Hasznos Mulatságok” – „Useful Amusements.” Its author is anonymous; though, István Czeglédi, the headmaster of the Reformed School in Cegléd is believed to have written it. In this paper a parallel is drawn between the style of one of his published pulpit orations, and that of his highly honoured ancestor: besides the deep belief, first of all the rich and vivid metaphors illustrate their nearness, not only as relatives, but also as fellow-preachers.

Keywords: Pál Medgyesi, Pál Medgyessy, Nagykőrös, Useful Amusements, „The Truth of Christian Religion”

SZÁSZ KÁROLY PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA

Sárai Szabó Katalin

BEVEZETÉS

1864 óév estéjén szemerjai Szász Károly, szabadszállási lelkész¹ a következő sorokat írta Fördös Lajos kecskeméti paptársának és barátjának: „A paláttal oly formán vagyok, mint a mesebeli vadász az oroszlánval, vagy inkább annak nyomával. Miután úgy tetszik nekem, így kissé sokba kerülne, tsináltatok egyszerű keskeny palástot. Szabadszálláson jó az is; ha majd pesti pap és püspök leszek, akkor lesz szebbre is pénzem.”² „Jóslata” beteljesedett, 1884-ben megválasztották püspöknek és „pesti pap”-nak.

Török Pál³ 1883. október 7-én bekövetkezett halála után komoly dilemma elé került mind a pesti református egyház, mind a Dunamelléki Református Egyházkerület. A kérdés az volt, ki lenne méltó utódja a nagy ha-

¹ Szász Károly 1829–1905. A gimnáziumot Nagyenyeden végezte, majd Kolozsváron matematikát tanult. 1848-ban, amikor apját, a nagyenyedi professzort, id. Szász Károlyt kinevezték vallás- és közoktatásügyi államtitkárrá, a pesti egyetemen mennyiség- és hittudományi előadásokat hallgatott. 1849-ben apjával együtt Debrecenbe menekült, ahol egy ideig az apja vezetése alatt álló vallás- és közoktatásügyi minisztériumban fogalmazó volt, azután pedig utásként szolgált a honvédseregben. A szabadságharc után Tiszaroffon a Borbély-családnál talált menedéket; 1850 tavaszán Bejébe került a Szentmiklóssy családhoz nevelőnek. Közben magánúton elvégezte a teológiát, de a gömöri lelkészi állás helyett a nagykőrösi gimnázium meghívását fogadta el. Ebben az időben vette feleségül unokatestvérét, szemerjai Szász Póli, költőnőt, kinek korai halála után, 1853-ban a kecskeméti gimnáziumba ment át. 1854-től Kézdivásárhelyen, 1857-től Kunszentmiklóson volt lelkész. Itt vette feleségül Bibó Antóniát. 1860 és 1862 között a Solti Református Egyházmegye esperesi tisztét viselte, majd 1863-ban a Szabadszállási Református Egyházközség választotta meg lelképásztornak. 1865-től a fülöpszállási kerület országgyűlési képviselőjének választották meg. 1867-ben a vallásügyi minisztériumba osztálytanácsossá nevezték ki. Az irodalmi Deák-párt tagja, az irodalmi élet ismert szereplője.

² Szász Károly levele Fördös Lajoshoz, Szabadszállás, 1864. dec. 31. Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára. VIII/99 Vegyes hagyatéki iratok

³ 1839-től volt a pesti egyházközség lelkésze, 1860-tól pedig dunamelléki superintendens.

tású püspöknek, de ami még fontosabb döntésnek bizonyult, milyen egyházpolitika határozza meg az egyházkerület jövőjét. A kiegyezést követően a református egyház vezetőinek legfontosabb feladata az volt, hogy újrarendeljék, és új alapokra helyezték az állam és az egyház kapcsolatát, illetve megtalálják az egyházak helyét a polgári, – a korábbihoz képest – laicizált társadalomban.⁴ Az 1881. évi alkotmányozó zsinat kapcsán felvetődtek mindazon szempontok, amelyek egyfelől a református egyház külső viszonyait, így az autonómia kérdését, az egyház és állam, illetve az egyház és társadalom kapcsolatát, másfelől a református egyház belső világának aktuális és égető problémáit érintették. Ez utóbbihoz tartozott – többek között – az egyházkormányzat egységesítése, az egyházkerületek, illetve a lelkészek és a világiak erőviszonyainak rendezése, a különböző mentalitásbeli különbségek áthidalása.⁵ Dunamellék sajátos helyzetét az adta, hogy központja Budapest, a 19. század második felében vált gazdasági, művelődési és politikai centrummá, a „magyar mega-város”-sá, ami azt is eredményezte, hogy ezzel együtt a magyar reformátusság életében is egyre növekedett a jelentősége. Bár a pesti református közösség nem rendelkezett nagy múlttal, de a 19. század folyamán az egyháztagok száma gyorsan növekedett; egyrészt az új állami posztokon, hivatalokban, közigazgatásban, tudományos intézményekben megélhetést találó szakemberekből, másrészt pedig a vidékről beáramló, ipari munkát kereső főként szakképzetlen rétegekből.⁶ Az 1880-as népszámlálás szerint 22 214 volt a kálvinista, azaz a fővárosi lakosság 6,16%-a. Az ezzel járó megnövekedett feladatok már jóval nagyobb presbitériumot, illetve az egyházkormányzati munka megosztását igényelték. Az 1881-es zsinati törvényeknek megfelelően a korábbi 30 tagú egyháztanács helyett 1884 februárjában új presbitériumot választottak, amely már 62 tagból állt. Nagy arányban képviseltették magukat a polgári értelmiség tagjai, országos hírű, magas státusszal rendelkező pénz-

⁴ KÓSA László: Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon, in: uő. (szerk.): *Művelődés, egyház, társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 118–126, 118.

⁵ BARÁTH Béla Levente: „... e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradtság nem volt eredménytelen”. Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége, *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom*, 3(2009/1-2), 5–23, 5.

⁶ BRANDT, Juliane: Magyar protestantizmus és társadalmi változás 1867–1914: az egyházi értekezletek, mint a tartalmi és szervezési adaptáció kísérletei, in: Jankovics József [et al.] (kiad.): *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9-14.*, 3. köt., Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1709–1717, 1712–1713.

ügyi szakemberek, jogászok, tanárok, orvosok, művészek, tudósok, illetve kormánypárti és ellenzéki politikusok.⁷ „Az új, népesebb presbitérium a korábbinál sokkal nagyobb szerepet játszott a gyülekezet irányításában.”⁸ Ugyanígy megnövekedett szerepük az egyházkerületi kormányzásban is, mint tanácsbíróknak, és mint a különböző bizottságok tagjainak.

Ebben az igen bonyolult, összetett és változó összefüggésrendszerben került sor az 1884. évi dunamelléki püspökválasztásra, amely – tükrözve a korabeli viszonyokat – számos vitát és bonyodalmat generált.

Török halála után a sajtó azonnal felkapta Szász Károly miniszteri osztálytanácsos és Filó Lajos nagykőrösi lelkész nevét. A *Nemzet* című konzervatív napilap cikke lehetett azon írások egyike, amely már a feltételezett jelöltekről is tudósított. Ám nemcsak az aspiránsok személyének „kiszivárogtatása” volt a közlemény egyedüli célja, a cikkíró ugyanis megfogalmazta a dunamelléki püspökválasztás valódi tétjét is. Véleménye azok álláspontját tükrözte, akik szerint kiemelt fontossággal bírt a katolikus és a református egyház erőviszonyainak egyensúlyban tartása, a reformátusok érdekeinek hathatós képviselője, aminek megvalósítását egy megfelelő politikai és társadalmi befolyással és beágyazottsággal bíró személytől várták.

„A mily fontos, hogy kik ülnek a kath. püspöki székeken, épp oly fontosnak kell lenni, hogy kik foglalják el amaz előkelő, díszes állásokat a protestáns egyházban. [...] A protestánsok a megürült budapesti ref. püspöki szék betöltésénél érvényesíthetik azon általuk is sokat hangoztatott elvet, hogy itt a központban, az ország fővárosában, hol az udvar, a kormány székel, oly férfiút válaszzanak, a ki nem csak nagy műveltsége, tudománya, neve, hanem egyéniségének külső és belső tulajdonságai által is legméltóbb képviselője, feje lehet a protestantismusnak. Mert ma már, mint a katolikusoknál, épp úgy a reformátusoknál nem lehet pusztán egyházi méltóság a püspöki hivatal, s ha eddig annak tekintették, nem lehet ezután annak tekinteni azon állást, mely oly sokat érintkezik a társadalommal.”⁹

Ezek a szempontok heves tiltakozásra sarkallták azokat, akik ragaszkodtak a tradíciókhoz, és az egyház szerepét éppen abban látták, hogy a világ-

⁷ BERTÉNYI Iván, ifj.: A Kálvin téri gyülekezet presbiterei a 19. században, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten* 1. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 208–231, 211–213.

⁸ ua., 214.

⁹ EGY REFORMÁTUS: A dunamelléki ref. püspökválasztás kérdéséhez, *Nemzet*, 2(1883/287), 1883. október 19., s.n.

gal, a világi folyamatokkal szemben – saját értékeit képviselve – megküzdjön. A püspöki hivatalra pedig elsősorban, mint egyházi méltóságra tekintettek, tehát olyan emberrel akarták betölteni, aki lelkeszi munkája révén szerzett érdemeket.

Szász Károly 1883-ban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium osztálytanácsosa, Trefort Ágost jobbkeze volt.¹⁰ Emellett az irodalmi- és tudományos életnek is ismert és elismert alakja; az MTA igazgatótanácsi tagja, a Kisfaludy Társaság tagja, egyetemi tanár. Filó Lajos a püspökválasztás idején nagykőrösi lelkipásztor, egyházkerületi főjegyző volt, a kortársak elsősorban az orthodox teológia harcos, elkötelezett híveként tekintettek rá. A harmadik jelöltet – akiről a Nemzet újságírója még úgy tűnik nem tudott – az író költő, fordító, kunszentmiklósi lelkész és esperes Baksay Sándort – Filóval szemben –, a modern teológia képviselőjeként tartották számon.

SZÁSZ KÁROLY JELÖLTSEGE

1883. december 5–6. napján összehívtak egy egyházkerületi rendkívüli közgyűlést, amelynek egyetlen tárgypontja a püspökválasztás módszerének megvitatása volt. A gyűlést megelőző napon Koncz Imre vértessaljai esperes azzal a javaslattal állt elő, miszerint az egyházkerületi- és egyházmegyei „vezérférjak” állapotodjanak meg egyetlen jelölt személyében, akit azután egyhangúlag, vagy legalábbis szótöbbséggel megválaszthatnak püspököknek. Az volt a véleményük, hogy így lehetne elkerülni a nemkívánatos választási kampányt, illetve megőrizni a püspöki szék méltóságát a politikai korteskedés módszereitől. Értekezletet hívtak össze a három jelölt „párthíveinek” részvételével, de a tanácskozás eredménytelenül zárult, a jelenlévők nem tudtak megegyezni, a véleménykülönbségek egyértelműen elválasztották egymástól a csoportokat.¹¹

A rendkívüli közgyűlést követően – amelyen megnevezték a három a jelöltet – az egyes táborok tagjai külön megbeszéléseket tartottak. A „Szász Károly-párt” tagjai Vizsolyi Gusztáv tolnai egyházmegyei gondnok lakásán

¹⁰ Tevékenyen részt vett az 1883. évi középiskolai törvény megalkotásában is – amelynek egyik sokat vitatott része az volt, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium főigazgatók közreműködésével gyakorolja a középiskolák feletti felügyeletet – ez erőteljesen megosztotta a ref. közvéleményt, és befolyásolta Szász megítélését.

¹¹ PESTI: A dunáninneni ref. egyházkerület rendkívüli közgyűlése, *Sárospataki Lapok*, 2(1883/51), 1883. december, 17., 898–901, 900.

gyűltek össze,¹² itt kérték fel hivatalosan Szász Károlyt¹³ a jelöltség elfogadására. Az egyházi és a világi sajtó részletesen közölte Szász felkérésre adott hosszú és kimerítő válaszát. Első körben felvázolta egyházi pályafutását, egyházi szolgálatait: lelkész, esperes, lelkészi tanácsbíró; hivatkozott egyházirodalmi dolgozataira, büszkeséggel említette a nők számára írott imakönyvét.¹⁴ Szót ejtett azokról a körülményekről is, amelyek miatt annak idején elhagyta a papi szolgálatot. Fő indoklásul említette – és itt Pál apostolra hivatkozott (1Tim 5,8) –, hogy a férfi első kötelessége gondoskodni övéiről, tehát döntésénél gyermekei, családja érdekeit tartotta szem előtt: „[...] hivatalom, egy – bár buzgó és virágzó s előttem kedves – de oly egyházhoz kötött, melyben gyermekeim magasabb kiképzésére módot nyújtó iskolák hiányoztak.”¹⁵ A másik vonzerőt Eötvös József kultuszminiszter jelentette, (ő hívta Szászt a minisztériumba), akinek személye garancia volt arra, hogy egyházi-, iskolai-, illetve kulturális területen hasznos tevékenységet folytathasson. Hangsúlyozta azt is, hogy ha személyes szempontjait, érdekeit tekintené a továbbiakban is elsődlegesnek, akkor nem lenne racionális döntés otthagynia a minisztériumi hivatalt. Eötvös utódja, Trefort

¹² A résztvevők névsorát a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok (továbbiakban: PEIL) közölte, közöttük voltak többek között: Vizsolyi Gusztáv tolnai, Antos János kecskeméti, gr. Degenfeld Lajos vértessaljai, id. gr. Ráday Gedeon felső-baranyai, Decsey Lajos külső-somogyi egyházmegyei gondnokok. Ádám Kálmán kecskeméti alesperes, Csekey István, Kovács Antal felső-baranyai, Sipos Pál pesti esperesek, Dobos János, Ballagi Mór, Csikay Imre, Szilády Áron, Szilády János, Balogh Imre, Gönczy Pál. Pap Lajos, Pap Károly e. ker. tanácsbírók, Csabai Imre kecskeméti, Csontó Lajos halasi gimnáziumi tanárok, Farkas József, Szóts Farkas teológiai tanárok

¹³ Egy Szilády Áronnak szóló leveléből, amelyben írt id. Ráday Gedeonnal (felső-baranyai egyházmegyei gondnok) folytatott beszélgetéséről kiderül egyfelől, hogy Ráday eredetileg Filóval szimpatizált – miután ő is ortodox teológiai nézeteket vallott – és Szász szerint csak Tisza Kálmán „akarata” miatt állt mellé. A megbeszélés során Ráday tájékozódott Szász teológiai nézeteiről, illetve különböző egyházi kérdésekről vallott véleményéről. Igen hamar elkezdődtek tehát a tárgyalások Szász püspökjelöltségével kapcsolatban. Lásd Szász Károly levele Szilády Áronhoz, Budapest, 1883. okt. 26. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (továbbiakban: MTA Kézirattár) Ms 4447/60, 500. Erről a beszélgetésről Ráday is beszámolt Sziládynak: „Tegnap két órán át értekeztem Szásszal és tudathatom veled, hogy minden általam felvetett kérdésben teljes megnyugtatóssal távoztam; [...]” Ráday Gedeon levele Szilády Áronhoz, Budapest, 1883. okt. 26. MTA Kézirattár Ms 4443/219, 3.

¹⁴ SZÁSZ Károly: *Buzgóság könyve. Elmélkedések és imák protestáns nők számára*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855.

¹⁵ KONCZ Imre: A püspökválasztási konferencia kérdéséhez, *PEIL* 26(1883/ 51), 1883. december 23., 1647–1648, 1648.

Ágost miniszter közeli munkatársaként – akinek törekvéseivel maximálisan tudott azonosulni –, ugyanis olyan pozícióban dolgozott, amely megbecsülésben, lehetőségekben rendkívül kedvező volt számára. Nem beszélve arról, hogy, a minisztériumi hivatal nyugdíjas állás volt. Ez pedig azt jelentette, hogy idős korában is anyagi biztonságot nyújthatott családjá számára, illetve lehetőséget adott arra is, hogy nyugdíjba vonulása után a számára oly kedves irodalmi munkásságnak szentelhesse életét.¹⁶ Erre utalt Koncz Imre vértessaljai esperes – Filó Lajos fő támogatója –, amikor igen szarkasztikusan így nyilatkozott:

„Érezzük mi, hogy egy oly férfiú, mint Szász, ki apa és élettárs, mily édes szeretettel csüng családján, mennyire óhajtja oly helyzetbe juttatni, hogy ha a gondviselés titka válásra intené, aggodalom nélkül hagyhassa el övét. Kérdem: tudnánk-e mi anyagilag pótolni a veszteséget, amelyet épen akkor okozunk a családnak, midőn a családfőt püspöki székre ültetjük, elejtven ezáltal a mostani állás után reá várható nyugdíjtól.”¹⁷

Szász Károlyné Bibó Antónia, aki férje hivatalait elsősorban a családi stratégia alapján ítélte meg, néhány évvel a választás után, egy fiának, legifj. Szász Károlynak szóló levelében írt a püspöki hivatallal kapcsolatos csalódottságáról. Úgy érezte, hogy férje egy addig jól felépített karriert és főként kapcsolatrendszerrel adott föl az új pozícióért.

„[...] kár volt néki eljönni a Minisztériumtól, most államtitkár és hihetőleg Akadémiai elnök lenne (Szász 1892-1895 között volt a MTA másodelnöke, 1898-tól pedig az I. osztály elnöke. A Kisfaludy Társaság 1900-ban választotta alelnökké – a szerző), mégis csak szebb állás lenne, de meg leginkább azért aggódom, hogy értetek nem tehet annyit, mintha a tűznél volna, mert látom ha az ember kijön abból a hatáskörből nemigen adnak reá, és ki szeretik feledni mindenből, [...]”¹⁸

Szász Károly érvei, illetve az a tény, hogy karrierépítéséről, lehetőségeiről a nyilvánosság (egyházi is) előtt szabadon beszélt – mondhatjuk –, hogy „polgári önérzettel” vállalta (vállalhatta) ezt, jelzik, hogy az 1867 után

¹⁶ ua.

¹⁷ uo., 1647–1648.

¹⁸ Bibó Antónia levele fiához, ifj. Szász Károlyhoz, s.n. 1889. máj., Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltár (továbbiakban: RL) C/97 Görzsönyi Vargha család levéltára, 63. doboz.

kibontakozó értelmiségi karrierok a század utolsó harmadára „beértek”. Képviselőik egy része magas társadalmi státuszba –, különféle területeken vezető pozíciókba jutott – egy időben akár több pozícióba is –, és lehettek olyan esetek is, amikor különböző előnyös alternatívák közül választhatott. Szász esetében az egzisztenciális biztonságot, presztízst és igen széles társadalmi kapcsolati hálót biztosító hivatalnoki pálya összefonódott az ismertséget és elismertséget (illetve szintén széles kapcsolatrendszer) jelentő irodalmi karrierrel. 1884-ben, Török Pál halálakor Szász 56 éves volt és olyan tekintéllyel és hírnévvel rendelkezett, amelyek birtokában a püspökjelöltség elfogadását feltételekhez szab(hat)ta. Biztos pártfogói bázist tudhatott maga mögött, ami elsősorban a kormányfő, Tisza Kálmán, illetve az értelmiségi és politikai elit református tagjainak támogatását jelentette, számukra ugyanis fontos volt, hogy mind politikailag, mind a társadalmi kapcsolati hálót, illetve -státuszt tekintve hozzájuk közel álló személy kerüljön a püspöki székbe. Ennek volt köszönhető, hogy Szász igen „önéretesen” viszonyul(hat)ott az egész választási folyamathoz, amelyről első sorban magánleveleiben írt. „Mit mond s tesz a kormány, vagy is Tisza. [...] A kormány iránt nem volt s nincs aggodalmam. Abban a mit Tisza Treforra is hatva akar s tesz, feltétlenül megbízom.”¹⁹ A kampány idején többször utalt arra, hogy magasabb körök kérték fel, a róla szóló irodalomban is említik, hogy Tisza Kálmán biztatására indult püspökjelöltként. Tisza Lajossal,²⁰ Tisza Kálmán fivérével, a pesti egyház főgondnokával kapcsolatban említette: „[...] azt hiszem ő mindent kész elkövetni, hogy az én pesti papságom s azzal együtt püspökségem is meg ne düljön.”²¹

Szász eszme-futtatása, illetve egyes sajtócikkek, – mint a már idézett *Nemzet* című napilap írása is – felszínre hoztak egy igen újszerű, és a közvéleményt igencsak megosztó nézőpontot is. Nevezetesen, hogy a református püspöki székre úgyis lehetett tekinteni, mint egy hivatali karrier állomására. Ez pedig arra is rávilágít, hogy a modern társadalomban a legmagasabb egyházi tisztségek olyan új tartalmakkal töltődtek fel, illetve írá-

¹⁹ Szász Károly levele Szilády Áronhoz, Budapest, 1883. október 29., Akadémiai Kéziratár, Ms 4446/18

²⁰ Tisza Lajos (1832–1898): Az 1870-től a Fővárosi Közmunkák Tanácsának első alelnöke és vezetője. 1871-től közmunka- és közlekedésügyi miniszter. 1879-ben a szegedi árvíz után Szeged újjáépítésének királyi biztosa. 1883-ban grófi rangot kapott. 1892–1894 között a király személye körüli miniszter. Lónyay Menyhért halála (1884. november 3.) után egyházkerületi főgondnok Szász Károly mellett.

²¹ Szász Károly levele Bibó Antóniához, Budapest, 1884. július 16., Nagyköroői Arany János Kulturális Központ Adattára, Szász Károly iratai. 79.2.720.

nyukban olyan új elvárások jelentek meg, amelyekben a püspöki, főgondnoki, stb. munka egyre inkább magába foglalta egy magas beosztású államhivatalnok, illetve egy politikai feladatkörét is. Ezzel a kortársak közül persze sokan nem értettek egyet, – és amint erről már volt szó – a püspököt elsősorban spirituális, illetve az egyház belső ügyeihez, igazgatásához értő vezetőként akarták továbbra is látni, ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a szolgáló lelkészek közül válasszanak püspököt.

Szász Károly 1883. október 29-én Szilády Áronnak,²² – a választási kampányban egyik legfőbb támogatójának – szóló levelében összegezte azokat a tényezőket, amelyeket szem előtt tartott, amikor döntött a püspökjelöltség elfogadásáról. Ilyen volt a pesti a papság ügye, a megsokszorozódott lelkészi feladatok miatt esedékessé váló „második papság” létrehozása. 1884 januárjában megválasztották Pap Károly szigetszentmiklósi lelkészt, – Török Pál Ilona nevű leányának férjét – a második lelkészi állomásra, az első lelkészséget pedig fenntartották a leendő püspök számára.²³

A legnagyobb vitát az idézte elő, hogy Szász Károly feltételei között szerepelt az is, miszerint csak akkor vállalja el a püspökséget, ha a szavazáson megszerzi az abszolút többséget. Nyomatékosan kijelentette: hogyha nem tudja elnyerni a választók nagyobb részének bizalmát, akkor nem indul a szűkebb választáson, – amely az addigi gyakorlat szerint – a két legtöbb szavazatot nyert jelölt között döntött.

„[...] egy szűkebb választás alkalmával a saját jelöltjétől elütött kisebbség szükségéből rám adná szavazatát, annál kevésbé vehetném üdvös működtetésem biztosítékául, minél inkább meg vagyok győződve, hogy a szóban levő többi jelöltek bármelyike leend is megválasztva, nálam érdemesebb, mindenesetre pedig alkalmasabb leend a püspöki tisztre.”²⁴

²² Szilády Áron (1837–1922) református lelkész, irodalomtörténész, nyelvész, orientalista, az MTA és a Kisfaludy Társaság tagja. 1885-től a Dunamelléki Egyházkerület főjegyzője.

²³ A gyűlésen elrendelték az egyháztanács újjászervezését is, oly módon, hogy a regnáló 24 egyháztanácsnok egy-egy részét kisorsolták, a megmaradó 18 taghoz 42 új egyháztanácsnokot és 10 póttagot választottak, ill. egy fő- és két algondnokot. A budapesti ref. Egyháztanács 1884-ik év február hó 2-ik napján tartott ülésének jegyzőkönyve. A bpesti reform. Egyháztanács 1884–1888-ik években tartott üléseiről és az egyház közgyűléséről felvett jegyzőkönyvek. (továbbiakban: Bp-i Egyht. KzgyJk) R.L. D7.b. Pesti egyház iratai 11. kötet 16.o.

²⁴ HABAKUK: A farkas és bárány együtt legelnek-e csakugyan? *PEIL* 26(1883/ 51), 1883. december 23., 1649–1650, 1649.

Beszédében azokra a szempontokra is kitért, amelyek kritikául fogalmazódhattak meg személyét illetően, illetve amelyek miatt valójában benne is volt, vagy lehetett némi bizonytalanság. Legfontosabb volt ezek között a gyakorlat hiánya; hiszen 16 évig távol volt a mindennapi lelkészi szolgálatól. Illetve célzott arra is, hogy talán idős már egy ekkora váltáshoz.

Az általa felsorolt pro és kontra érveket úgy is értelmezhetjük, mint amelyek együttesen azt, a Szász Károly által önmagáról sugallt képet is kívánták erősíteni, miszerint nem személyes ambícióból került a jelöltek sorába, de ha a közbizalom mégis oda juttatja, hogy elnyeri a püspöki széket, a magasabb érdekek és szempontok nyomásának engedve el fogja vállalni azt.

A PÜSPÖKVÁLASZTÁSI KÜZDELMET MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A püspökválasztásról szóló diskurzus egyértelműen tükrözte azokat az egyháztársadalmi, egyházpolitikai, teológiai, politikai törésvonalakat, amelyek a korszak egyháztársadalmát jellemezték. Szász jelöltsége komoly vitákat generált, már csak azért is, mert sokan azokat a tendenciákat látták megtestesülni személyében, amelyekre úgy tekintettek, mint a modern társadalom és a modern állam káros tényezőire, és amelyektől meg akarták óvni a református egyházat.

Az egyház autonómiájának kérdése

Az egyház autonómiájának kérdése volt az egyik sarkalatos pont. Az a dilemma, hogy mennyiben képes megőrizni hagyományait, megvédeni saját érdekeinek, szempontjainak függetlenségét a korszak politikai irányaitól. Azokkal szemben, akik örömmel üdvözölték, hogy a püspöki szék várományosa széles politikai, kulturális kapcsolati tőkével, kormányzati támogatottsággal és államigazgatási tapasztalatokkal bír, az ellenzők éppen az elköteleződéstől féltették egyházukat. Sőt voltak, akik egyenesen árulóként tekintettek Szász Károlyra. Támadták például közreműködését az 1881-es középiskolai törvény megalkotásában. Erre utalt id. Ráday Gedeon az egyik felső-baranyai egyházmegyeről szóló beszámolójában:

„Kálmán F.²⁵ kivételivel Szásznak [...] egy híve sincsen, mert: a független papok, Szász megválasztása által mintegy helyeselnék azon egyh. politikát,

²⁵ Kálmán Farkas gyűdi lelkész

melyet a Tisza-Trefort kabinet egyházunk sérelmei folytonos lenézése által folytat; még nem volt kormány még a dicasterialis sem, mely annyi bűnt követett volna el ellenünk, Sz. István ünneplés, keresztelés, párbétkérdés, felügyeleti jog, iskolaügy, az ismert pontozatok, sat. sat.sat.”²⁶

A sajtóban is számos kritika látott napvilágot ezzel kapcsolatban:

„[...] van nekünk Szász Károly ur ellen más kifogásunk is. És ez az, hogy ő áll ott már évek óta a kavará lapáttal a mellett a boszorkányüst mellett, melyből került ki már számtalan miniszteri rendelet, mely az ősi protestáns szabadság és önkormányzatra sérelmes volt; a miniszternek legfőbb eszköze abban, hogy bürokratikus centralizáló rendszerével a protestáns önkormányzat szentélyébe behatoljon; ő volt nevezetesen egyik főtényező abban, hogy az új középiskolai törvény létrejöjjön s keresztül vitessék.”²⁷

A Szász püspökségét támogatók éppen ellenkezőleg, minisztériumi tapasztalatait tartották garanciának a politikai befolyással szembeni ellenállásra. Dömötör Károly nagyharsányi lelkész például úgy vélte, hogy az egyházi autonómiát éppen az az egyházfő tudja biztosítani, aki jól kiismeri magát az államigazgatásban, a hivatalnokok és a politika világában otthonosan mozog.

„[...] épen az ő magas állásán szerzett államférfiul tapasztalata és bölcsesége lehet egyik legjobb garancia arra nézve, hogy szükség idején ő tudja legjobban, hogy ki és mi ellen kelljen az autonómiát megóvni és megvédeni s az ő tőle eredő szót bizonyára megértik és megmérlegelik nemcsak ide lent, hanem oda fent is s azért kivált egyházpolitikai szempontból komoly figyelemre méltó Szász Károlynak püspökjelöltsége.”²⁸

Politikai szempontok

Akadtak olyanok, akik úgy tekintettek a választásra, mint a kormánypártiak és az ellenzékiek csatározásának színterére. Éppen ezeknek a vádaknak az elkerülése érdekében például Tisza Lajos, a pesti egyház újonnan megvá-

²⁶ Ráday Gedeon levele (valószínűleg) Szilády Áronhoz, Bp., 1883. dec., 21. MTA Kéziratár Ms 4443/227

²⁷ „EGY KÁLVINISTA”: A Szász dynasztia. *Ellenzék* 4(1883/265), 1883. november 19., 1–2, 2.

²⁸ DÖMÖTÖR Károly: Püspök-jelöltek a dunamelléki ref. egyházkerületben. *Pécsi Figyelő* 12(1884/2), 1884. január 12., 2.

lasztott kormánypárti főgondnoka, – aki „[...] a talán politikai pártállásból kifolyólag felléptetett [ellenzéki – a szerző] Kerkapoly Károllyal szemben nyerte meg a választást”²⁹ – beköszöntő beszédében ígéretet tett:

„[...] hogy részéről teljes erő és minden rendelkezésére álló eszközökkel oda fog hatni, hogy kizárólag egyházi és közművelődési célok előmozdítására fordítsuk figyelmünket, nehogy bárhonnán a vád érhesen, hogy egyházi ügyeink intézésében nem a vallás és hitfelekezetünk érdeke, de politikai pártirányzatok elősegítése vezérli tetteinket.”³⁰

Mitrovics Gyula – a tiszáninneri egyházkerület főjegyzője – azt az álláspontot képviselte, miszerint a püspökválasztás egyszerű politikai színjáték. A „külföldre” is hivatkozott, idézett ugyanis egy német cikket, a L. Allgemeine Ev. Luth Kirchenzeitungból, amelynek írója azt állította, hogy a dunamelléki püspökválasztásban a főszerepet a politika játssza, miután mindenáron kormánypárti férfit kívánnak a püspöki székre.³¹ Az ellentáborban volt, aki nyíltan kijelentette, hogy Szász bukása Tisza Kálmán politikájának megbuktatását jelentené a református egyházban.³²

Szász ellenfeleinek egy része, elsősorban Kovács Albert – teológiai tanár, a modern liberális teológia képviselője, az ellenzéki Nemzeti Párt alelnöke – Baksay Sándor fő támogatója körül tömörült. Kovács Albert Szász Károly iránt érzett ellenszenvének okairól visszaemlékezéseiben részletesebben is írt. Úgy vélte a „Szász tábor” és a közte kialakult ellenségeskedés Török püspöksége idején kezdődött, és nemcsak ő, Kovács Albert, hanem a püspök is tárgya volt Szászék támadásainak. Interpretálásában az 1874-es egyházkerületi gyűlés jelentette a fordulópontot, amikor Szilády Áron és hét társa megtámadta Török Pált, Kovácsot és Ballagi Mórt. Amint írta, Török ellen „Kraival azért keletkezett”, mert a teológiai intézet számadásait húsz év alatt soha nem mutatta be a közgyűlésnek, a két teológiai tanár ellen pedig azért léptek fel, mert úgy ítélték, hogy minden tapasztalat nélkül tanítják a gyakorlati teológiát. Ez az eset Kovács szerint – annak ellenére, hogy tisztázódtak a vádak – megtörte mind az ő, mind a püspök lel-

²⁹ FARKAS József: *A pesti református egyház 101 éves története*, Kecskemét, A Budapesti ev. reformált Egyház, 1898, 208.

³⁰ Bp-i Egyht. KzgyJk. 11. kötet. 21–22.

³¹ MITROVICS Gyula: Quid juris? *Sárospataki Lapok* 3(1884/9), 1884. március 3., 153–158, 158.

³² „EGY KÁLVINISTA”: A Szász dynasztia, *Ellenzék* 4(1883/265), 1883. november 19., 1–2, 2.

kesedését. A másik okot abban látta, hogy ugyanez a közgyűlés megválasztotta Tisza Kálmánt egyházkerületi tanácsbírónak (aki az előbbi esetet is irányította a háttérből – Kovács szerint), azt a Tiszát, akít „Török az egész emberiség között bizonyosan a legjobban gyűlölt, „romboló szellemnek” „infernális jellemnek tartotta”. Török válaszlépése erre az volt, hogy Tisza egyik országgyűlési ellenfelét, az ellenzéki Szilágyi Dezsőt választatta meg egyházkerületi világi főjegyzőnek, ezzel elérte célját, mert ettől kezdve Tisza nem jelent meg a közgyűléseken. 1882-ben Kovács Albert tevőlegesen részt vett abban a konspirációban, amelyet Lónyay Menyhért egyházkerületi főgondnok ellen terveztek, akivel erre az időre már szintén megromlott Török viszonya. Kovács azt ajánlotta Töröknek, hogy választassák meg Kerkápoly Károlyt, – Lónyay utódját a pénzügyminiszterségben, akivel számos nézeteltérése volt – a solti egyházmegye éppen felszabadult kúrátorának. Azzal érvelt, hogyha bekerül Kerkápoly az egyházkerületi közgyűlésbe, Lónyay nem fog többé járni, mert kerüli politikai ellenfelét. A megválasztásban Baksay Sándor, a solti esperes segédkezett. Kovács Albert Török Pál fő ellenségei közül Szilágyi mellett kiemelte Szász Károlyt, miután ők ketten „az öregnek gyengeségére számítva, utolsó éveiben kiméretlen támadásokat intéztek ellene a gyűléseken”³³

Kovács Albert idézett leírása jól tükrözi, hogy a már jóval korábbra is visszanyúló személyes ellentétekben – egyebek mellett – politikai szembenállás is feszült.

Teológiai nézetkülönbségek

A teológiai elvek között húzóódó több évtizedes törésvonal elsősorban Filó Lajost és Baksay Sándort, illetve pártolóikat állította szembe egymással. Amikor a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok (PEIL) arról tájékoztatta az olvasóit, hogy Filó és Baksay „kampányvezérei” – Szász ellenében – taktikai okokból megegyeztek egymás támogatásáról, az együttműködés híre, éppen a teológiai nézetkülönbségek miatt, nagy felháborodást váltott ki. Egy magát „Habakuk”-nak nevező, ismeretlen választó is megszólalt az ügyben. Ő egyenesen azt állította, hogy az együttműködés eltántoríthatja a Baksay szavazókat, – ahogy magát a cikkíró is – akik végül arra az álláspontra fognak jutni, hogy inkább eleve Szászra szavaznak, hiszen egyházi

³³ KOVÁCS Albert: *Vissza-emlékezéseim*, Dunamelléki Református Egyházkerület Kézirat-tára, K.1.685, 17., 32–39.

téren Szász és Baksay elvei nem különböznek igazán. Mert „A farkas és bárány együtt nem legelészhetnek.” – fejezte be cikkét igen frappánsan.³⁴ Szász Károlyt kortársai mérsékeltlen liberális teológusnak tartották, – Ráday megfogalmazásában: „[...] óvakodott a túlzások veszedelmétől minden irányban.”³⁵ – és a vele szemben megfogalmazott kritikák teológiai nézeteiről nemigen szóltak.

Főváros és vidék ellentéte

A kampány idején tovább fokozódott a pesti egyház és a vidéki eklézsiák között meglévő feszültség is. Ebben a tekintetben a többi egyházkerület is érintett volt, hiszen egyértelmű volt a törekvés, hogy kiemelt, központi helyzeténél fogva a főváros legyen az egész reformátusság centruma. A kortársak számára Szász Károly egyértelműen ennek a dominanciára való törekvésnek a megtestesítője volt. Az ellentábor azzal is a folyamatot próbálta gyengíteni, hogy jelöltjeiket vidéken szolgáló lelkészek közül választották.

A főváros kiemelt szerepét Szász Károly támogatói szívesen interpretálták az előző püspök, Török Pál örökségként. „[...] tekintetbe véve a boldogult főpásztor [Török Pál – a szerző] azon egyik fő vezérgondolatát is, melynek valósításán hosszas munkálkodása alatt soha nem szünt meg fáradozni, hogy tudniillik a bpesti reform, egyházat összes hazai ref. egyházaink központjává, a szó valódi értelmében fővárosi egyházzá – metropolisszá – tegye, [...]”³⁶

Gróf Tisza Lajos főgondnoki beszédében kiemelte:

„[...] számos népesebb ref. egyházközség van az országban, de fontosabb, mint a bpesti, alig, mely helyzetetésénél fogva az ország fővárosában, a képzettség és műveltség e magasabb focusában, hivatva van a túlnyomóan nagy többségben levő más hitfelekezetűek közt, hitfelekezetünk vallásos buzgalma, felvilágosodott türelmessége, ildomossága és a közművelődés iránti fogékonyságáról bizonyosságot tenni, s e tekintetben az összes ref. hitközségeknek példát mutatni.”³⁷

³⁴ Habakuk, 1649.

³⁵ Mélt. Ráday Gedeon úr levele püspökválasztás tárgyában, Budapest, 1883. dec., Baranyai Református Egyházmegyei Levéltár

³⁶ Bp-i Egyht. KzgyJk. 11. kötet, 16.

³⁷ ua. 11. kötet, 21–22.

Világiak és egyháziak

Nemcsak a fővárosi irányítás, fővárosi erőfölény és a vidéki egyházak autonómiájának kérdése került felszínre a püspökválasztás során, – vagyis, hogy elfogadják-e Pest irányítását vagy sem – hanem ugyanilyen súllyal szerepelt a világi és egyházi „elem” közötti erőviszonyok újragondolásának igénye is. A vidéki papok egy része úgy vélekedett, hogy a püspökválasztás is jól reprezentálja azt a világi fölényt, amely miatt az egyházi szempontok és a lelkészi álláspontok nem érvényesülhetnek. A már említett Mitrovics Gyula nemcsak általában a világi „elem”, hanem kifejezetten a fővárosi világi értelmiség túlsúlyáról ironizált, amikor így fogalmazott: „Mert nem felesleges a provincián lakó lelkész urakkal a főváros irányadó, nemes intelligencia köreinek komoly gondolkozását, hangulatát megismertetni s a jók, nemesek, előkelők, a meg nem vesztegetett nemes jellemek csoportosulásának feltüntetése által, azok jelöltjét győzelemre juttatni.”³⁸

Ráday Gedeon egyik Felső-Baranyába küldött „kortes” levelében a lelkészek – főként a fiatalok – egyre nyilvánvalóbbá váló elégedetlenségével szemben megfogalmazott véleménye a világiak oldaláról közelítette meg a kérdést.

„[...] ne higgyék azt, hogy ma már oda jutottunk, hogy a kálvinista papok a világi urak támogatása nélkül meglehessenek mert ha ma vonulnának a világiak félre az így se tövistelen egyházi térről, mellyen csak ők működnek teljes önzéstelenül, holnap már elkergetve lenne a papok nagy része híveik által, kik kivált ha a modern tanok kapnának fel, sokkal több megnyugvást, kevesebb költséggel találnának akár nazarénus akár a baptista tanok és egyházban, mely egyébként is közelebb áll az ő régi hitökhöz, mint a modern theologusok.”³⁹

Ráday egyébként máshol hivatkozott arra a hagyományra is, hogy korábban sohasem volt kérdés, hogy ne egy nagytekintélyű gondok véleménye, szava döntsön a fontos egyházi ügyekben. A világi értelmiségi -, politikai elit, és a polgári réteg tagjai, – akik egyre nagyobb számban kerültek az egyházon belüli világi vezető pozíciókba – nem annyira a tradícióra hivatkoztak, mint inkább arra, hogy a református egyház tekintélyét, presztí-

³⁸ MITROVICS Gyula: Egy szégyenletes jelenség a magyar kálvinizmus életében, *Sáros-pataki Lapok* 3(1884/1), 1884. január 7., 1–6, 2.

³⁹ Ráday Gedeon levele [valószínűleg] Szilády Áronhoz. Budapest, 1883. december 11., MTA Kézirattár Ms 4443/225

zset, társadalmi erejét a jövőben csak ők lesznek képesek – saját befolyásuk révén – növelni.

„A KORTESKEDÉS”

A kampány többféle szintéren folyt és elsősorban az esperesek, gondnokok s rajtuk keresztül a lelkészek meggyőzése volt a fő célja mindhárom jelölt kampányát irányító és támogató tekintélyes, illetve széles kapcsolati hálóval rendelkező „korteseknek”. Azután a lelkészekre volt bízva, hogy a megfelelő irányba tereljék a presbitereket. A kampány során a személyes kapcsolatok játszották a legfőbb szerepet; a meggyőzés fő eszköze a személyes levelezés és találkozás volt. Szász kampányának legfontosabb irányítói Ráday Gedeon és Szilády Áron voltak. A világi Ráday úgy tűnik elsősorban tekintélyét, társadalmi presztízsét, Szilády pedig a lelkészek közötti ismertségét, kapcsolatait használta föl. Ehhez járult persze az is, hogy azok a lelkészek, vagy világiak, akikkel Szász életútja, pályája során valamilyen kapcsolatba került – vagy akik csak egyszerűen tisztelték személyét, munkásságát – szintén segítettek a paptársak, presbiterek ösztönzésében, meggyőzésében. Szász Rádayval nem volt igazán bizalmas kapcsolatban, ellenben Sziládyval ebben az időben már igazán bensőséges barátságot ápoltak, így inkább megosztották egymással tényleges véleményüket.⁴⁰

Ráday és Szilády egymással is leveleztek, elsősorban taktikai kérdéseket, az elért eredményeket, kudarcok okait tárgyalták. Ebből sajnálatos módon csak Ráday Sziládyhoz írott néhány levele maradt fenn.

„F. baranyába elküldtem az irányadást illetve a Fishlereket, így más felé is. – Sípos egész határozottan Szász mellé állott, úgy hallom Fördős maga is, a Soltiból is több oldalról oly hangokat vettünk, melyek jól mutatnak. – Most azt kellene tudni, hogy te mit fogsz és hol cselekedni, *az én* befolyásom legkevésbé hat ki Tolna és Somogyra, azt is szeretném tudni, hogy a te helyettes esperesedre hathatsz-e te? Én egyáltalában úgy gondolnám

⁴⁰ Levelezésükből kiderül, hogy nemcsak az ellenjelöltek kampányával kapcsolatban volt negatív véleményük, hanem sok esetben Ráday ténykedését is kritikával szemlélték. „[...] azt hallom hogy a Kovács Albert levelei eddig is sokat használtak; és sejtem hogy a RGida [Ráday Gedeon] buzgolkodása itt ott s tán épen fbaranyában ártott is. Ez így van: a pokol is jó szándékkal van kikövezeve.” Szász Károly levele Szilády Áronhoz, Budapest, 1883. december 31., Akadémiai Kézirattár, Ms 4446/19

megindítani a dolgot, hogy látszólag az egyházmegyékből és ne a centrumból jönné Szász jelölése, ez persze nehéz de azért nem lehetetlen.”⁴¹

Ez a megjegyzés is utal a már említett vidék és főváros ellentétre.

Kovács Albert szintén rendkívül aktívan tevékenykedett jelöltje érdekében. Egy levélrészlet jól érzékelteti, hogy milyen szívós munkával próbálta Baksay mellé állítani az egyes presbitériumokat. Azt is megpróbálta a választások során kihasználni, hogy mint teológiai tanár a korábbi tanítványait, – akik közül többen is lelkészként szolgáltak – jelöltje mellé állítsa.

„A professzor nem azon vékony kenyérdarabbal van megfizetve, melyet terhes munkájáért kap, hanem azzal, hogy öreg tanítványaitól hű baráti, fiatalabbjaitól fiúi érzelmeket nyer. Az ön barátsága s még nehányaké akkor is ismeretes és kedves volna előttem, ha közös pályánkon nem fordulnának elé kényes kérdések, melyekben jó barátimtól áldozatot kérek és kapok. Jártas vagyok az írásban és szóban még sem tudom önnek elég szépen megköszönni levelét és Baksay mellett kifejtett tevékenységét. [...] adja isten, hogy Baksay vezérlete alatt, de a pesti generatio közös működésével beköszöntsön egyh. kerületünkben azon szép korszak melyet én győzelmiünktől remélek.”⁴²

Ezután felhívta a címzett, Borzsák Endre, szekszárdi lelkész figyelmét arra is, hogy hallotta „a presbitériuma nem szavaz az ön kedve szerint, nehogy az a törekvés, hogy a saját presbyteriuma szavazatai megnyerésén fáradozik, lekösse az erejét a távolabbra irányuló munkától, s egy miatt elveszítsen 2-3 szavazatot, mert végeredményben Pest, Szegszárd és Búdösfá szavazata egyenlő értékű.”⁴³

Az a választási szisztéma, miszerint a legkisebb lélekszámú egyházközségek szavazata ugyanolyan súllyal esett latba, mint a nagy eklézsiáké, nehezítette a kampányt, illetve torzította az eredményeket is. A levelezésekből kiderül, hogy minden egyes szavazat megszerzéséért komoly harc folyt a jelöltek között.

Baksaynak egyébként nagy sikert jósoltak a Felső-baranyai egyházmegyében. Nagypeterden született, ezért arra számítottak, hogy népszerű lesz

⁴¹ Ráday Gedeon levele Szilády Áronhoz. Budapest, 1883. október 26., MTA kéziratár, Ms 4443/219, 3.

⁴² Kovács Albert levele Borzsák Endréhez (szekszárdi lp.) Pest, 1883. december 24., RL D/254 Szekszárdi egyházközség, Igazgatási iratok, 2. doboz.

⁴³ ua.

és sokan fognak rá szavazni. Az eredmény végül nem az előzetes elvárásoknak megfelelően alakult, itt is Szász győzött. Ebben valószínűleg döntő szerepe lehetett annak, hogy elutasították teológiai nézeteit és ezt az ellenérzést nem írta felül sem a helyi kötődés, sem a kapcsolati tőke ereje.

A személyes megkeresések, kapcsolatok felhasználásán túl a meggyőzés másik, igen hatékony formájának, a nyilvánosság, a sajtó túnt – a világi és az egyházi egyaránt –, ahol ütközhetek a különböző álláspontok, illetve a vélemények elérték a szélesebb közvéleményt is. Szász kampányát például nagyban segítette, hogy a PEIL főszerkesztője, a Szász Károlyt támogató Ballagi Mór és köre – annak ellenére, hogy ellenvéleményeket is megjelentettek – egyértelműen az ő jelöltségét támogatták.

AZ ELSŐ FORDULÓ KUDARCA ÉS A SZŰKEBB VÁLASZTÁS KÉRDÉSE

A szavazatokat 1884. február 5-én bontották fel, de az első forduló nem hozta meg az általános többséget egyik jelölt javára sem. A végső eredmény szerint: Szász 111, Filó Lajos 87, Baksay Sándor 45 szavazatot kapott. (Bár Szász a lélekszám általános többségét, a legnépesebb egyházak nagy részének szavazatát elnyerte, a választási metódus mégis azt eredményezte, hogy ennek ellenére sem kapta meg az általános többséget, ahhoz még 11 voksra lett volna szüksége). „Szász, lélekszámot és értelmiséget tekintve, határozott többséget nyert; abszolút többsége csak a szavazatok számában hiányzik, miután a 2–300 lélekszámot tevő legkisebb egyháznak is csakúgy egy szavazata van, mint a legnépesebbiknek.”⁴⁴

Két egyházmegyében, úgymint Vértesalján (Szász 7, Filó 25 szavazat) és Külső-Somogyban (Szász 6, Filó 19, Baksay 5 szavazat) igen nagyarányban Filó nyert. Szász hívei ebben a két egyházmegyében csak néhány egyházközség lelkészét tudták maguk mellé állítani.⁴⁵ Vértesalján az esperes, Koncz Im-

⁴⁴ s.n. B.P.H. Egy kis statisztika, *PEIL* 27(1884/6), 1884. február 10., 173–174.

⁴⁵ „A dunamelléki egyházkerület összes lélekszáma, [...], kerekében 334 ezer lélek. Ebből Szász Károly a ráesett szavazatokban 175.947, Filó Lajos 99.424, Baksay Sándor 57.247 léleknek a szavazatát kapta, és így Szász éppen 20.000 lélekkel többet, mint a más kettő együtt. Az egyházkerületben a legnépesebb egyház Pest 22.000 lélekkel, azután Nagy-Kőrös 17.300, Kecskemét 13.000, Cegléd 13.900, Halas 8800 lélekkel. Ez öt legnagyobb egyház közül négy Szászra szavazott, 55.000, Filóra egy 17.000 lélekkel. [...] Van az egyházkerületben mindössze 37 egyház, melyeknek lélekszáma 2000-en felül van. Ezek közül Szászra szavazott 21 egyház 109.971 lélekkel, Filóra 8 egyház

re volt Filó Lajos kampányának legfőbb irányítója, ezért itt a másik két jelöltnek egyáltalán nem volt esélye. Baksay végül egyetlen megyében sem nyert.

Az eredmények kihirdetése után – miután Szász Károly továbbra sem vállalta a szűkebb szavazást; egy, a szavazatbontó bizottság elnökéhez, Vizsolyi Gusztáv írott levelében meg is erősítette korábbi nyilatkozatát –, kisebbfajta zavar állt elő. Ilyenre ugyanis korábban nem volt precedens. Valójában az egyház vezetői, véleményformálói tanácstalanul álltak a történetek előtt, de nemcsak Szász ellenfelei tartották aggályosnak egy új választás kiírását. Lónyay Menyhért főgondnok például levelet írt⁴⁶ Szásznak és Darányi Ignácnak,⁴⁷ amelyekben hangot adott kételyeinek. Úgy gondolta egy új választás kaotikus helyzetet fog előidézni: „Én értem, hogy téged illetett volna az elő választásnál az abszolút többség kitűnő állásod és érdemeid folytán, de megbocsáss [...] a szűkebb választás alól magad kivonni nem tartom helyesnek. [...] az aránylagos legnagyobb többség után ítélve a szűkebb választásnál tied lett volna a győzelem.”⁴⁸

Darányinak szóló levelében részletesebben is kifejtette aggodalmának okait:

„Mi történik ha egy újabb választásnál se kap senki abszolút többséget s a második illetőleg harmadik szavazás alkalmával ismét Szász is belejő a relatív többségbe, s így közte és a még egy jelölt közt kellene szavazni, ha akkor Szász ismét lemond ki lehetne tenni az egyházat annak, hogy a választási ügyben harmadik kerületi gyűlés alkalmatlanságának és költségének kitegyék magukat. [...] Nem azért mondom mindezt, mintha oly kitűnő egyénnek, mint Szász püspökké választása iránt bár mily scrupulusom len-

---

34.630 lélekkel, Baksayra szintén 8 egyház 24.898 lélekkel. Ellenben Felső-Baranyában, melynek 64 apró egyháza közt egy sincs, mely 2000 lélekre menne s csak kettő múlja felül kevésszel az 1000 lelket (Siklós 1137 és Nagy-Harsány 1804), Baksaié a lélekszám viszonylagos többsége, neki 9000 lelke lévén a Szász 7500 és Filó 6300 lélekszáma ellen. Határozott kisebbsége Szásznak csak két egyházmegyében, Külső-Somogyban és Vértesalján volt. A külső somogyi a legkisebb népességű a nyolc egyházmegye közt, csak 22.476 lélekkel; Vértesalja e tekintetben ötödik. E két egyházmegyében Filóé volt a határozott többség.” ua.

⁴⁶ Köszönettel tartozom Cieger Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a levelekre.

⁴⁷ Darányi Ignác (1849–1927) politikus, a pesti egyházban presbiter, 1895–1910 között kétszer volt földművelésügyi miniszter.

⁴⁸ Lónyay Menyhért levele Szász Károlyhoz, Volosca, 1884. március 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) P 2275 (régi R 328) Ács Tivadar irathagyatéka, 61. tétel

ne. A főgondnok nem szabad részrehajlást mutatni vagy a választást befolyásolni akarni de másodszer lehet-e a superintendentiát oly esélynek ki-
tenni hogy végtelen sora legyen a választásoknak.”⁴⁹

Végül 1884. március 25-re összehívták a rendkívüli egyházkerületi közgyűlést, ahol Szilády Áron és Szilágyi Dezső indítványát elfogadva: kiírták az új választást. Kovács Albert és Koncz Imre, az ellentábor tagjai egyedüli törvényes eljárásnak a szűkebb választás elrendelését tartották, de javaslatuk elbukott.⁵⁰ A szavazatok leadásának határidejét április 20-ára, a szavazatbontás dátumát pedig május 1-re tűzték ki.

A második választásról szóló döntés valóban felborzolta a kedélyeket, többen is törvénytelennek tartották az eljárást. Galamb Gyula felső-baranyai tanácsbíró óvást emelt: „a választási eljárás törvényes alapokon gyökerezvén, ezeket egyoldalú közbevetéssel megváltoztatni senkinek nem lehet. Tekintetbe véve tovább, miszerint hasonló magatartás – az egyházkerület tanácskozásainak komolyságát sérti – autonomikus szervezetünknek fennállását pedig merő alapjaiban veszélyezteti: mert önkényre vezet!”⁵¹ Óvását felolvasták a márciusi rendkívüli közgyűlésen, de a benne foglaltakat végül szintén nem vették figyelembe.

A sajtóban számos cikk jelent meg pro és kontra érvekkel. Az ellenzők körében felmerült többek között az a szempont is, miszerint egyáltalán hogy hozhat új eredményt a második választás, ha abból indulnak ki, hogy a presbitériumok önálló, befolyás nélküli döntést hoztak. Ha ugyanis az új választásnál megváltoztatják álláspontjukat és más jelöltre adják a szavazatukat, akkor a manipuláció gyanúja is felmerülhet.⁵² Ballagi Mór szerint februárban a helyzet valójában nem változott az előző év decemberéhez

⁴⁹ Lónyay Menyhért levele Darányi Ignáchoz. MNL OL P 1441. Darányi Ignác miniszteri iratai, 9. doboz.

Szász Károly reflektált erre a levélre: „Darányi viszonya Lónyaihoz, szorosabban csak tiszavölgyi szabályozás társaságbeli érintkezéseiken alapul. Egyik ott elnök, a másik titkár. Lónyai a mi ügyünkben azért kért tőle is információkat s azért választotta őt, a nekem való izenetre, mert tudja, hogy Darányi a Telekiek és Tiszák embere lévén, velem is püspökséggel jó lábón áll, de simább ember mintsem valami heves actioba engageirozta volna magát. Ennyi magyarázatot ide vonatkozó kérdésedre.” Szász Károly levele Szilády Áronhoz, Budapest, 1884. február 26., Akadémiai Kézirattár, Ms 4446/26

⁵⁰ s.n.: Református püspökválasztás, *Budapesti Hírlap* 4(1884/ 85), 1884. március 26., 4.

⁵¹ A Dunamelléki Református Egyházkerület Közgyűlési iratai, RL, A1d/11. doboz

⁵² s.n.: A budapesti vagy az ugynevezett dunamelléki református püspök-választás. *Tolnamegyei Közöny* 12(1884/7), 1884. február 17., 1–2:1.

képest, viszont fontos hozadéka lett az első választásnak, hogy nagyjából kiderültek az erőviszonyok, ezért hangsúlyozta, hogy az egészre tekintsenek úgy, mintha próbaválasztás történt volna.⁵³ Ballagi cikkére Tóth Dániel miskolci lelkész válaszolt a Sárospataki Lapok hasábjain. Egyfelől igen veszélyesnek ítélte az egész metódust. Úgy gondolta, ha ezzel precedenst teremtenek, akkor a jövőben mindenféle egyházi tisztségválasztás akár évekig is elhúzódhat. Másfelől nem látott semmiféle logikát az új eljárásban, hiszen – amint írta –, ha az az érv, hogy nem akar Szász Károly „hulladékszavazatokkal” nyerni, akkor vissza kellene lépnie, hiszen a második szavazáson is csak azzal nyerhet, miután csak akkor lesz eredmény, ha Baksay szavazói elegendő számban átszavaznak rá. Kifejtette azt is, hogy az addigi gyakorlatnak éppen az volt a lényege, hogy a szűkebb szavazás útján megválasztott tisztségviselők élvezték a közbizalmat, törvényes választottnak tekintették magukat. Ráadásul, ha a második választás sem hoz eredményt, akkor annak érdekében, hogy elkerüljék a teljes káoszt, Szász Károlynak úgylátszóan alá kell vetnie magát a szűkebb szavazásnak.⁵⁴

A második választás kiírásának védelmezői közül a Budapesti Hírlap „egy protestáns” szerzője például azzal az érveléssel állt elő, miszerint az ellenfél hívei – tehát Kovács Alberték – egyszerűen csak attól félnek, hogy a második választás Szász Károly abszolút győzelmét hozza majd, ezért ragaszkodnak a szűkebb szavazáshoz.

SZÁSZ KÁROLY PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA

A kampány tehát folyt tovább, de végül az újabb választás sem hozott eredményt. A 241 érvényes szavazatból, Szász Károlyra ismét 111, Filó Lajosra 95, Baksay Sándorra 34 és Szilády Áronra 1 szavazat jutott. Így végül mégis szűkebb szavazás döntött Szász és Filó között. A június 3-án felbontott szavazatok szerint Szász Károly kapta a szavazatok többségét, az érvényes 242-ből 135-öt; míg Filó Lajosra 107-en voksoltak.

⁵³ BALLAGI Mór: Quid nunc? *PEIL* 17(1884/ 8), 1884. február, 23., 225–228, 226–227.

⁵⁴ TÓTH Dániel: Quid tunc? *Sárospataki Lapok* 3(1884/ 10), 1884. március 10., 178–180.

A PÜSPÖKI BEIKTATÁS

1886. október 26-án került sor a püspöki beiktatásra. Szász Károly az ünnepeken elmondott püspöki beszédében néhány olyan kérdésre is reflektált, amelyek meghatározták a választási diskurzust. Azzal kezdte, hogy már kora ifjúságában lelkesíti pályára lépett, püspökké választása ennek csak megújítását jelentette. Beszédéből az állam és egyház viszonyáról szóló részt a PEIL különösen fontosnak tartotta kiemelni. Szász ezzel kapcsolatban kihangsúlyozta, hogy számára a legfontosabb feladat az egyház jogainak biztosítása lesz. „Semmi hatalmasság tőlünk a mi hitünk és lelkiismeretünk szabadságát el nem veheti, s ha el venni próbálná, mi készek vagyunk vérünket odaadni érte, mint az első keresztyén vértanuk.” Fontosnak tartotta azért azt is jelezni, hogy egyébként az adott viszonyok között semmiféle jogfosztástól nincs okuk tartani, hiszen „bölc”, „felvilágosult uralkodó alkotmányos kormánya” alatt működnek. Utalt az ellene felhozott vádakra is:

„18 éves államszolgálatom ideje alatt mindig azon voltam, hogy protestáns egyházunk és érdekei összhangzásba hozassanak az államéival s e szövetségben annál biztosabban megvédessenek. Erre fogok törekedni ezentúl is, mert erős meggyőződés, hogy az alkotmányos magyar állam és a magyar nemzetiség érdekei a protestáns egyházéival azonosak. De a protestáns egyház is félreismerné a magáéit, ha jogai védelmét másban keresné, mint az alkotmányos magyar állammal való szövetségben. Ez meggyőződés, s ha úgy tetszik egyházpolitikai hitvallásom.” Arról is meg kívánta győzni hallgatóit, hogy a világi mindennapi politikához, a pártok harcaihoz nincs és nem is lesz semmi köze, és azokat az egyházi közéletbe sem fogja beengedni.⁵⁵

Az egyházkerületi közgyűlésen elmondott beszédében többek között megígérte, hogy a régen esedékes visitatiót már a tavaszi hónapokban meg fogja kezdeni, elengedhetetlennek tartotta ugyanis a jó egyházkormányzáshoz a helyi, konkrét, valós viszonyok megismerését. Megfogadta azt is, hogy „sok bajoknak, melyek távolról nem orvosolhatók, a közvetlen érintkezés s a püspöknek, ha nem is személyében, de hivatalában rejlő erő által, orvossága lesz található.” A világi és lelkesítő elem együttműködésével kapcsolatban pedig arra tett ígéretet, hogy főgondnok társával, Tisza Lajossal

⁵⁵ y-a-: Szász Károly püspöki beiktatása, *PEIL* 27(1884/44), 1884. november 2., 1412–1419, 1415–1416.

(aki szintén számos államigazgatási tapasztalattal rendelkezett, amint azt Szász is kiemelte) példát fognak mutatni a harmonikus, példászerű paritásos együttműködésre minden felmerülő ügyben és kérdésben.⁵⁶

BEFEJEZÉS

Az 1884-es püspökválasztás folyamatának, és a róla szóló diskurzusnak a vizsgálata egyaránt azt mutatja, hogy az állam és egyház „harmonikus” viszonya a református egyház számára létkérdéssé vált a dualizmus korában. Egyfelől az egyház, az egyházi iskolák állami finanszírozása – 1869-től folyósították az államsegélyt – elengedhetetlen volt a vagyonnal, birtokokkal alig rendelkező egyház számára. Másfelől kulcsfontosságú kérdés volt – elsősorban a katolikus egyház erőfölényével szemben –, hogy az állami-, a kultuszminisztériumi döntésekre befolyást tudjanak gyakorolni. Miután a nagyobb gyülekezetekben és az egyházmegyékben a kisszámú református arisztokrata mellett főleg a „történelmi középosztály” – államigazgatásban dolgozó – képviselői, értelmiségiek; kerületi szinten pedig – ezek mellett – az országos politika markáns személyiségei töltötték be az irányító szerepet,⁵⁷ az egyház és állam viszonyát, illetve az egyház politikai irányultságát elsősorban ők határozták meg. Ennek a liberális nemesi- és értelmiségi rétegnek a vezető szerepe garantálta továbbá azt is, hogy a református egyház mindenkor támogatója legyen a liberális nemzeti kormányoknak, hiszen ahogyan erre Szász Károly is utalt, a magyar nemzeti érdek és a református egyház érdeke egy és ugyanaz volt.

Szász Károly azt az 1848–1849-es nemzedéket képviselte, amelynek tagjai a szabadságharc bukása után különféle utakon, sokszor kényszerpályákon keresztül, a kiegyezést követően váltak a véleményformáló, az államigazgatásban szerephez jutó kulturális és politikai elit tagjaivá. Ez a folyamat az egyházi közéletben is vezető szerephez juttatta őket. A másik két jelölt pályafutása az egyházon belül zajlott le. Baksay Sándor megválasztása egyértelműen a liberális teológia győzelmét jelentette volna. Ha Filó Lajos jutott volna a püspöki székbe, az a hagyományos egyháziasság, és a

⁵⁶ s.n.: A dunamelléki ref. egyházkerület közgyűlése, *PEIL* 27(1884/44), 1884. november 2., 1419–1426, 1421–1422.

⁵⁷ BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014, 30.

tradíció megtartásának sikerét hozta volna. Ha kettőjük közül került volna ki a győztes püspök, azt a kortársak a lelkeszi oldal megerősödéseként értékelhették volna. Az egyházi és politikai elit legnagyobb presztízzsel és befolyással rendelkező tagjai azonban hármuk közül Szász Károlyt segítették győzelemhez, akit egyházi és politikai szempontok alapján egyaránt a legalkalmasabbnak tartottak arra, hogy az egyházra nehezedő új kihívásokkal és belső problémákkal megbirkózzon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- „EGY KÁLVINISTA”: A Szász dynasztia, *Ellenzék* 4(1883/265), 1883. november 19., 1–2.
- BALLAGI Mór: Quid nunc? *PEIL* 17(1884/ 8), 1884. február, 23., 225–228.
- BARÁTH Béla Levente: „... e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradtság nem volt eredménytelen”. Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége, *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom*, 3(2009/1-2), 5–23.
- BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltažár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.
- BERTÉNYI Iván, ifj.: A Kálvin téri gyülekezet presbiterei a 19. században, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten* 1. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 208–231.
- BRANDT, Juliane: Magyar protestantizmus és társadalmi változás 1867–1914: az egyházi értekezletek, mint a tartalmi és szervezési adaptáció kísérletei, in: Jankovics József [et al.] (kiad.): *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14*, 3. köt., Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1709–1717.
- DÖMÖTÖR Károly: Püspök-jelöltek a dunamelléki ref. egyházkerületben. *Pécsi Figyelő* 12(1884/2), 1884. január 12.
- EGY REFORMÁTUS: A dunamelléki ref. püspökválasztás kérdéséhez, *Nemzet*, 2(1883/287), 1883. október 19.
- FARKAS József: *A pesti református egyház 101 éves története*, Kecskemét, A Budapesti ev. reformált Egyház, 1898.
- HABAKUK: A farkas és bárány együtt legelnek –e csakugyan? *PEIL* 26(1883/51), 1883. december 23., 1649–1650.
- KONCZ Imre: A püspökválasztási konferencia kérdéséhez, *PEIL* 26(1883/51), 1883. december 23., 1647–1648.

- KÓSA László: Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon, in: uő. (szerk.): *Művelődés, egyház, társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 118–126.
- KOVÁCS Albert: *Vissza-émlékezéseim*, Dunamelléki Református Egyházkerület Kézirattára, K.1.685, 17.
- MITROVICS Gyula: Egy szégyenletes jelenség a magyar kálvinizmus életében, *Sárospataki Lapok* 3(1884/1), 1884. január 7., 1–6.
- MITROVICS Gyula: Quid juris? *Sárospataki Lapok* 3(1884/9), 1884. március 3., 153–158.
- PESTI: A dunáninnen ref. egyházkerület rendkívüli közgyűlése, *Sárospataki Lapok*, 2(1883/51), 1883. december, 17., 898–901.
- s.n.: B.P.H. Egy kis statisztika, *PEIL* 27(1884/6), 1884. február 10., 173–174.
- s.n.: A dunamelléki ref. egyházkerület közgyűlése, *PEIL* 27(1884/44), 1884. november 2., 1419–1426.
- s.n.: Református püspökválasztás, *Budapesti Hírlap* 4(1884/ 85), 1884. március 26.
- SZÁSZ Károly: *Buzgóság könyve. Elmékedések és imák protestáns nők számára*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855.
- TÓTH Dániel: Quid tunc? *Sárospataki Lapok* 3(1884/ 10), 1884. március 10., 178–180.
- y-a-: Szász Károly püspöki beiktatása, *PEIL* 27(1884/44), 1884. november 2., 1412–1419.

ABSTRACT

Katalin Sárai-Szabó: *The Ascent of Károly Szász to the Post of Bishop*

Upon the death of Pál Török, Bishop of the Reformed Church of Hungary, on 7 October 1883, both his congregation in Budapest and the Danubian Church District were faced with a serious dilemma, namely, whom to elect as the successor of the late influential bishop and, more importantly, what policies to follow in the future?

There were three applicants for the post: Sándor Baksay, a liberal-minded theologian, Lajos Filó, an orthodox theologian, and Károly Szász of Szemerja, who at the time was a counsellor of a department at the Ministry of Religion and Education. An analysis of the polemics that the election of the new bishop provoked sheds light on modern social processes and on the conflicting views and interests that the emergence of a modern state created in the Reformed Church of Hungary. Tough questions were to be answered, e.g., the relationship between Church and society had to

be redefined. Moreover, the balance of power within the church, between the capital city and the countryside, the clergy and the laity required re-thinking. The Reformed Church of Hungary of the 1880s also had to face the growing gap between tradition and the challenges of modernity in theology, customary law and other fields. The electoral procedure took a long time. Eventually, Károly Szász was elected. He represented a generation that sided with the national cause in the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–49. Several members of that generation shared his fate: after the fall of the War of Independence, they were marginalized, but eventually became respected senior civil servants and joined the cultural and/or political elite after the Compromise (*Ausgleich*) of 1867. The following facts played a role in the election of Károly Szász: he was well known across Hungary; he had experience in public administration, and enjoyed the support of the Prime Minister Kálmán Tisza.

Keywords: Károly Szász of Szemerja, History of the Reformed Church in Hungary, Compromise of 1867, Church elections, Danubian Church District

BALLAGI ALADÁR (1853–1928).
EGY ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ REFORMÁTUS
TÖRTÉNÉSZPROFESSZOR ÉS LELKES HAZAFI
ÉLETRAJZI ADATTÁRA ÉS ÉLETÚTLEÍRÁSA¹

Kovács I. Gábor

Ballagi Aladár történész (Kecskemét, Pest-Pilis-Solt-Kiskun m., 1853. október 24. – Budapest, 1928. június 21.; a Kerepesi úti temetőben nyugszik.)

APAI ÁG

Apja: *Ballagi (1848-ig Bloch) Mór* (evang./ref., [1843. máj. 28-ig izr.], Inóc/Éralja, Zemplén m., 1815. márc. 18. – Bp., 1891. szept. 1.) Teológus, nyelvész, hebraista, az MTA tagja. Talmudtanítónak készült, 1829-től a nagyváradi, 1831-től a pápai jesivában, majd a pápai református kollégium bölcsészeti tagozatán tanult (1935–). Hallgatója volt a pesti Institutum Geometricumnak (1837–1839), Párizsban mérnöki tanulmányokat folytatott (1839–1840), Tübingenben teológiát és filozófiát hallgatott (1842–1843). 1840-ben röpiratot írt a zsidóság emancipációjáról. A zsidók magyarosodását szorgalmazta. Magyarra fordította Mózes öt könyvét. Az MTA 1840-ben levelező tagjává, 1858-ban rendes tagjává választotta. 1843-ban Németországban, a württenbergi Notzingenben áttért az evangélikus hitre. 1844-től a szarvasi evangélikus gimnázium tanára volt. 1848-ban innen kilépett, mert Eötvös József kultuszminiszter a pesti egyetem keleti nyelvek tanszékeére készült őt meghívni. A szabadságharcban hadnagyként, főhadnagyként Görgey hadtestében tábornoki fogalmazó, majd századosként a hadügyminisztérium elnöki osztályának titkára. A szabadságharc leverése után a Bihar megyei Kondoroson gazdálkodott. 1851-től a kecskeméti református kollégium tanára, majd 1855-től az akkor alapított pesti protestáns, majd tisztán református teológiai akadémia megszervezője, tanára lett. 1877-ben ment nyugdíjba. Tudósként s egyháztársadalmi téren is a szabadelvű teológiai irány vezéréként tevékenykedett. Nyelvészeti munkássága is jelentős. Elkészítette a magyar nyelv teljes szótárát (1866). 1861-ben országgyűlési

¹ Az NKFIH K 128942 sz. pályázatának támogatásával készült.

képviselő, 1861 és 1888 között a pesti, majd a budapesti törvényhatósági bizottság tagja volt. A Dunamelléki Református Egyházkerület, majd a pesti egyházmegye világi tanácsbírája, az egyetemes tanügyi bizottság elnöke. A Magyarországi Protestáns Egylet, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Budapesti Protestáns Árvaegylet választmányi tagja. Szerkesztette a Protestáns Képes Naptárt (1855–1872) és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot (1858–1888). Háztulajdonos, fővárosi virilista (1888-ban 1096 forint adóval).

Testvére: *Ballagi* (1848-ig Bloch) *Károly* {1843-as megkeresztelkedése előtt Lipót} (ref. [1843. dec. 6-ig izr., Budapesten tért át a Skót Misszió hatására], Buj, Szabolcs m., 1824. ápr. 24. – Miskolc, Borsod m., 1888. nov. 21.) 1842 novemberében iratkozott be a pápai református kollégium I. bölcséleti osztályába. Az 1844–45-ös tanévben a Debreceni Református Kollégium akadémiai tagozatán egy évig jogot tanult. 1848–49-es honvédfőhadnagy. A kecskeméti (1852–56), majd a nagykőrösi (1856–60) gimnázium tanára. 1860-tól a nagykőrösi tanítóképző intézetben tanított. 1869-ben Vas vármegyében másodtanfelügyelő. 1870-től Sopron és Moson vármegye, majd 1880-tól Borsod vármegye királyi tanfelügyelője. Miskolc városi képviselő, királyi tanácsos. Felesége: eőri Pordán Zsuzsanna (ref.)

Apai nagyapja: *Bloch Ábrahám* (izr.) Sztáray gróf haszonbérelője (pálinkafőző) volt. 1821-ben egy tűzvészben mindenük odaveszett, nem tudta a bérleti díjat kifizetni, s egy évre börtönbe került. Ezután sokfelé hányódva zugiskolákban, különböző héderekben tanított (Mátészalka, Nagyszőlős, Ungvár, Sátoraljaújhely, Debrecen, Nagykároly). Ballagi Mór a pápai református kollégiumban 1835-ös subscribálásakor mint nagyszőlősi (Ugocsa m.) tanítót jegyeztette be apját. Ballagi Károly 1842-ben Pápán mint jánosházi (Vas megye) kereskedőt jegyezte be. 1844-ben a debreceni kollégium anyakönyvében mint tanító/kereskedő szerepel.

ANYAI ÁG

Anyja: kiskiráói és királylehotai Lehoczky Ida (róm. kat., Szarvas, Békés m., 1826. szept. 15. – Cegléd, 1897. febr. 17.) Házasságkötés: Szarvas, 1845. 1864-ben már külön éltek.

Testvérei:

1. *Lehoczky Viktor* (róm. kat., Szarvas, 1828. febr. 23. – Csorvás, 1875.) 1846-tól Békés vm. gyakornoka majd írnoka. 1852-ben szolgabíró lett. Felesége 1852. nov. 22-től: Vidovszky Matild (evang.);

2. *Leboczky József* (róm. kat., Békés, 1829. okt. 1. – Orosháza, 1899. márc. 11.) 1852-től felszentelt pap, orosházi róm. kat. plébános (1879–1899);
3. *Leboczky Béla* (róm. kat., Békés, 1832. ápr. 15. – gyerekként halt meg);
4. *Leboczky Mária* (róm. kat., Szarvas, 1835. márc. – Bodrogszög, 1864. máj. 5.) Férje: udvardi Kossuth Pál (róm. kat., Magyarjesztreb, Zemplén m., 1823. – Szög, 1895. febr. 16.) Végzett ügyvéd, 1847. – a sátoraljaújhelyi járás főszolgabírája. 1848 szeptemberétől a Zemplén megyei önkéntes nemzetőrzászlóalj katonája. Október közepétől hadnagy a fel-dunai seregben. 1849 februárjától a szabadságharc végéig ismét szolgabíró. 1860-tól Bodrogszögön él, a járás szolgabírájává választják. Zemplén vm. főszolgabírája, a királyhalmeci választókerület országgyűlési képviselője (1869–);
5. *Leboczky Béla* (róm. kat., Szarvas, 1837. ápr.– 1839)

Anyai nagyapa: *Leboczky Lajos* (róm. kat., Kőrösladány, 1781 – Szarvas, 1855. aug. 19.) Békés megyei főszolgabíró. 1800–1801-ben a nagyváradai királyi jogakadémián tanulta a jogot. Pesten volt patvarista, majd Békés vármegye tb. esküdtje (1805–1809), később orosházi esküdtje lett (1810–1817). 1818-tól szarvasi másodsolgabíró, 1828 és 1832 között békési főszolgabíró. 1834-től fizetési táblabíró volt. Emellett vízi- és útbiztosként is működött. 1846-ban sikertelenül jelölték alispánnak.

Testvérei:

1. *Leboczky Antal* (róm. kat., 1776 k. – Gyula, Békés m., 1831. szept. 6.) Pesti gimnáziumban (1790), majd a nagyváradai jogakadémián (1793–94) tanult. Ügyvéd lett, s Nagyváradra költözött (1798). Haszonbér-lő, 1800-tól Békés megye alügyésze, 1804-től ügyésze, 1808-ban táblabíró, 1816-ban azonban felfüggesztették. Feleségei: Virth Anna, Katsarek Éva.
2. *Leboczky Zsuzsanna* (róm. kat., 1777–);
3. *Leboczky Károly* (róm. kat., 1780–);
4. *Leboczky Apollónia* (róm. kat., 1785–1846) Vámosy István (1760 k. – 1844) tisztartó felesége;
5. *Leboczky Julianna* (róm. kat., 1787 k. – 1788);
6. *Leboczky István* (róm. kat., Szarvas, 1789. aug. 9. – Békéscsaba, 1833. febr. 13.) 1815-ben lett Békés vm. kancellistája, később tiszteletbeli esküdt (1818–), majd vármegyei írnok (1828–) volt;
7. *Leboczky Anna* (róm. kat., 1792–1792).

Anyai nagyanya: *Novák Jozsefa* (örmény kat., Buda/Pest, 1805. jan. 24. – Bp., 1884. aug. 24.) Házasságkötés: 1825. 1855-ben megözvegyülve férjhez ment Tomcsányi József (róm. kat., 1807–1876) nemesi birtokoshoz, aki később Békés megye főispánja lett (1867–1876).

Testvérei:

1. *Novák Antal* (örmény kat., Pest, 1797 – Gyula, 1843. máj. 19.) a gróf Károlyi család ügyésze, nemesi birtokos, Békés vm. országgyűlési követe (1832–1834), aljegyzője (1818–1828), főjegyzője (1828–1837), első alispánja (1837–1843), aransarkantyús vitéz;
2. *Novák Miklós* (örmény kat., Kassa, Abaúj m., 1800 – Bp., 1875. febr. 2.) ügyvéd, a Helytartótanács fogalmazója (1830–1847), Békés és Esztergom vm. táblabírája;
3. *Novák Ferenc* (örmény kat., 1801. szept. 5. –) ügyvéd, megyei esküdt (1828–1834), a Wenckheim család uradalmi ügyésze, később birtokos nemes, a Békés vármegyei cs. kir. törvényszék elnöke (1849–1851);
4. *Novák Mária* (örmény kat., 1803. márc. 23. – Bp., 1877. máj. 14.) Férje: Karassiy István (evang., 1777 – Békéscsaba, 1863. jún. 1.) Okleveles ügyvéd, Békés vármegye táblabírája;
5. *Novák Sarolta* (örmény kat., Pest, 1806. júl. 20. – Kis-Bozsva, Abaúj m., 1874. szept. 17.) Férje báró Vécsey Pál (1788–1861-ben) Zemplén megyei ellenzéki politikus, Kossuth Lajos pártfogója, Bodrogszerdahelyen az ő jogtanácsosa volt Kossuth 1824-ben, majd az ő képviselőjében (távollévők követeként) vett részt 1832-ben a pozsonyi országgyűlésen;
6. *Novák György* (örmény kat., 1813. ápr. 15. – Buda, 1872. júl. 17.) gárdista majd cs. kir. őrnagy.

Anyai dédapa I.: *Leboczky Pál* (róm. kat., 1746 k.– Körösladány, Békés m., 1812. jan. 2.) Középkori eredetű Turóc megyei nemes családból származott. 1775-ben mutatta be Békés vármegyében a Turóc megyétől nyert nemesi bizonyoságlevelét. Ez előtt a királyi ítélőtábla esküt tett jegyzője volt. Ekkor Békés vármegye esküdtje lett, majd másodszolgabíró (1781–1811). A vármegyei jövedelem mellett 2 sessio földje volt.

Anyai dédanya I.: *Fülep Erzsébet* (róm. kat., 1756 k.–)

Anyai dédapa I. apja: *lebotai és bisztricskai Leboczky Imre* (róm. kat.)

Anyai dédapa II.: *szentmiklósi Novák Joachim Antal* (örmény katolikus, Szamosújvár, Szolnok-Doboka m., 1760. jan. 17. – Pest, 1819) 1790-tól a kassai kerületben a jászói uradalom vallásalapítványi javainak tisztartója,

1793-tól a jászói kerület tisztartója. 1802-től haláláig a pesti kerülethez tartozó közalapítványi uradalom prefektusa: királyi kamarai prefektus Pesten. Több megye táblabírája.

Testvérei:

1. *Novák Tódor* (örmény kat., Szamosújvár, 1749. szept. 24. –) Belső-Szolnok vármegye táblabírája;
2. *Novák Kristóf* (örmény kat., Szamosújvár, 1763. aug. 11. –) Belső-Szolnok vármegye táblabírája;
3. *Novák Péter* (róm kat., Szamosújvár, 1771. jan. 18. –) Káplán Gyulán, majd szentjobbi (Bihar m.) plébános.

Anyai dédanya II.: *Gastäger Anna Mária* (róm. kat., Kassa, 1772. aug. 1. – Bodrogszerdahely, Zemplén m., 1843. febr. 20.) Házasságkötés: Kassa, 1792. nov. 18.

Testvére: *Gastäger Viktória*, akinek a férje *Vidovich György* 1790-ben kapott nemességet, Békés vm. aljegyzője (1790–1801), főjegyzője (1803–1811), alispánja (1812–1832), országgyűlési követe (1805 és 1825–1827)

Anyai dédapa II. apja: *nemes Novák (Vertán) Márton* (örmény katolikus, Magyarláros, Solnok-Doboka m.–) 1752-ben testvéreivel, mint szamosújvári örmény kereskedők kaptak nemességet. Szamosújvári főbíró is volt, később a Heves megyei fegyverneki puszta bérlője.

Anyai dédapa II. anyja: *Tódor Ilona* (örmény kat., – Szamosújvár, 1783. szept. 20.)

SAJÁT CSALÁD

Testvérei:

1. *Ballagi* (1848-ig Bloch) *László* (ref., Szarvas, 1846. nov. 7. – Pest, 1867. ápr. 14.) joghallgató;
2. *Ballagi Josephine* (róm. kat., Alsószentgyörgy, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1849. ápr. 9. – 1923) Férje *Illyés Károly* (ref., 1835 – Bp., 1910. okt. 28.), birtokos nemesi származású marosvásárhelyi ítélőtáblai bíró (1880–), majd 1889-től kúriai bíró. Fiuk: *Illyés Géza* (ref., Marosvásárhely, 1870. máj. 24. – Bp., 1951. aug. 6.) orvos, egyetemi tanár, MTA tag.
3. *Ballagi Géza* (ref., Szarvas, 1851. máj. 3. – Sárospatak, Zemplén m., 1907. jún. 17.) A sárospataki ref. jogakadémia tanára (1875–1902), a politika, a nemzetgazdaságtan, pénzügytan és egy ideig a magyar ál-

lamjog előadója. Működéséhez kötődik a jogakadémia kiemelkedő korszaka. Volt jogi kari dékán, akadémiai igazgató s főiskolai köz-igazgató. 1883-ban a debreceni jogakadémia is meghívta tanárának, de apja nyomása ellenére Sárospatakon maradt. Történész és politikatudós volt. 1888-ban jelent meg a *Politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* című nagy munkája, amelynek alapján az MTA levelező tagjává választotta (1888). 1892-ben a Protestáns Szemlében jelent meg *A protestáns pártens és a sajtó* című tanulmánya. Fő műve *A nemzeti államalkotás kora, 1815–1847* című könyve, amelyik a Szilágyi Sándor-féle millenniumi *Magyar Nemzet Története* című vállalkozás kilencedik köteteként jelent meg 1897-ben. 1907-ben az MTA rendes tagja lett. Tanári munkája mellett intenzíven részt vett Sárospatak közéletében is. Elnöksége alatt jól működő takarékpénztárrá alakította a Sárospataki Népbankot. Tagja volt Zemplén vármegye törvényhatósági bizottságának. Mint a nagyközség képviselőtestülete tagjának kezdeményező szerepe volt Sárospatak községi életének fejlesztésében. 1901 és 1905 között a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője volt az olaszliszka választókerületben. A protestáns egyházi ügyek buzgó munkása volt. 1894-ben a tiszáninneri egyházkerület közgyűlésén ő mondott emlékbeszédet az elhunyt kerületi főgondnok, báró Vay Miklós felett.

4. *Ballagi Lajos Ferenc* (ref., Kecskemét, 1856. febr. 8. – Kecskemét, 1856. febr. 11.)
5. *Ballagi Mária Matild* (róm. kat., Kecskemét, 1856. febr. 8. – kisgyerekként meghalt) a keresztelekora a megjegyzés rovatban: e mixto. matr. = vegyes házasságból.

Feleségei: 1. *Bauer Ottilia* (ref., 1875. nov. 28-ig izr., Buda, 1862 k. – Bp., 1884. máj. 12.) Házasságkötés: 1882. júl. 10. Anyja: Stössler Regina (izr.); „felfogadó apja”: dr. Bauer Móric orvos Budapest-Terézvárosban (1872 körül már nem élt.). Ottilia megkeresztelkedésénél és fia keresztelőjénél a keresztanya Janisch Józsefné Steinweg Hermina (1820. jún. 22. – Bp., 1901. júl. 9.), az Országos Nőképző Egyesület Iskolájának református igazgatója volt. Az esküvőről szóló újsághírben gyámjaként szerepel gróf Stainlein-Saalenstein Ottó, aki fiának keresztapja is volt. A gróf, felsőszermerédi evangélikus földbirtokos, ismert jótékonykodó, aki a Protestáns Árvaházat is támogatta.

2. 1891. máj. 9-től Peskó Ida (ref., 1891. nov. 26-ig róm. kat., Pest, 1864. dec. 12. – 1938). Apja: Peskó Medárd (róm. kat., Szécsény, Nógrád m., 1827. jún. 9. – Vác, 1892. jan. 18.), köz- és váltóügyvéd, váci földbirtokos. 1863-ban Pest vármegye központi tisztviselője: törvényszéki alszolgabíró főszolgabírói címmel. Később Pest megye és Vác város törvényhatósági bizottságának tagja. 1879-ben ügyvéd, a pesti Újvilág utcában. (1892-ben 868 forint adóval virilista volt Pest megyében.) Anyja: Brechler Klára (róm. kat., 1838 – Vác, 1919. aug. 24.)

Gyermekei: 1. feleségtől: *Ballagi Tibor* (ref., Bp., 1883. ápr. 21. – Jägerndorf, Szilézia, 1914. dec. 14. hősi halált halt), pestvidéki kir. törvényszéki albíró. Felesége Szilassy Mária, Szilassy Aladárnak (Buda, 1847. jan. 30. – Bp., 1924. dec. 5.), a közig. bíróság tanácselnökének, a ref. belmissziói mozgalom egyik kezdeményezőjének leánya;

2. feleségtől: 1. *Ballagi Ilona* (ref., Bp., 1892. febr. 4. – 1893); 2. *Ballagi István* (ref., Bp., 1893. jún. 13. – Bp., 1955. máj. 30.), orvos, bőrgyógyász, egyetemi magántanár. Felesége 1940-től Gyalmos Olga; 3. *Ballagi Viktor* (ref., Bp., 1894. szept. 4. – 1945); 4. *Ballagi Márta* (ref., Bp., 1896. jan. 27. – Pécs, 1968. máj. 15.), zongoraművész. Férje: Rávnay /Preininger/ Tamás (róm. kat., Regőce, Bács-Bodrog vm., 1893. máj. 7. – Szeged, 1963. júl. 14.), szegedi tud. egy., tanára, bőrgyógyász; 5. *Ballagi Dénes* (ref., Bp., 1899. ápr. 17. – 1972), színész, magántisztviselő

SZEMÉLYES ADATOK

Vallása: református

Középiskola: 1863–71: bp.-i ref. gimn., I–VIII. oszt.; érettségi uott. 1871.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., bölcsészettud. kar, 1871–75.

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: állami ösztöndíjjal heidelbergi egy., 1872–73; saját költségén Ausztria, Németország, Franciaország, Svájc, Anglia, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Svédország, Norvégia, Görögország, Szerbia, Románia, Oroszország, Észak-Amerikai Egyesült Államok tudományos intézeteit látogatta és levéltárait kutatta

Oklevél: bp.-i tud. egy., 1875

Nyelvismeret: német, angol, francia, olasz, spanyol, latin

Tudományos fokozatok: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, bölcsész-doktor, 1875. ápr. 10.; ugyanott a magyar műipar történelme magántanára, 1878. márc. 21.

- Nyilvános rendkívüli egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1883. aug. 20., újkori egyetemes történelem
- Nyilvános rendes egy. tanár: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, 1889. jún. 25., újkori egyetemes történelem
- Egyetemi tisztségek: bp.-i tud. egy., bölcsészkar, dékán: 1903/1904, rektor: 1919–20.
- Nyugdíj: 1924. okt. 31.
- MTA tagság: lev. tag: 1884. jún. 5., r. tag: 1904. máj. 13.
- Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Földrajzi Társaság és a Magyar Tört. Társulat ig. vál. tagja (1885–)
- Szerkesztőségi tagság: Prot. Egyházi és Isk. Lap munkatársa, segédszerkesztője; Irodalomtörténeti Közlemények szerk. (1891–92); Tolnai Világtörténet főszerk. (1926–28)
- Közéleti társaság, szerep: Bölcsészettanhallgatók Segítő Egyesületének egyik alapítója; M. Orsz. Tornatanítók Egylete elnöke; Polg. Isk. Tanáregyesület elnöke
- Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek: a Budapesti Protestáns Országos Árvaegylet vál. tagja (1885–); a dunamelléki ref. egyházker. tanácsbírája (1893–1928), a bp.-i Kálvin téri ref. parochiális rész gondnoka
- Állami testületek, tanácsok: Budapesti Országos Tanítóképző Intézeti Tanárvizsgáló Bizottság (1909–1921) és Budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság (1891–1918) tagja
- Politikai szerep: a bp.-i IX. és X. ker. Függetlenségi párti egy. képviselője (1905, 1906–10), a párt fővárosi intézőbizottságának elnöke (1905–); fővárosi that. biz. vál. tagja (1897–1912, 1920–1923)
- Kitüntetés: a Pázmány Péter Tud. Egy. aranydiplomája (1922)
- Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekelttség: 1904-ben Bp.-en 2408 korona virilis adó (kétszerezve)

ÉLETÚT

Ballagi Aladár olyan családban született, ahol a kitartó szellemi munka, a műveltség, a tudomány volt az élet alappillére. Apja, Ballagi Mór nagy nyomorúságból küzdötte fel magát, s 1840-ben 25 évesen választotta – első zsidóként – tagjává a Magyar Tudományos Akadémia. Lankadatlan munkával szerzett immár protestáns teológusként, nyelvészként, a haza javáért

dolgozó közéleti férfiúként tudós hírnevet és tisztos polgári vagyont. Aladár, a legkisebb gyerek apja 1891-es haláláig – már családos emberként is – egy házban lakott apjával, aki 1869–70-ben a Mária utca 10-ben, majd 1880-ban a Kinizsi utca 29-ben épített emeletes házat (számos bérlakással). Itt volt a család legendás, 20 000 kötetes kitűnő könyvtára. Itt láthatta atyját, a nagy nyughatatlant folyton a munka asztalánál könyvei és iratai között, vagy barátaival lobogó vitában. Ebben a miliőben alakult ki benne apja példáján és gondos vezetésével a kielégíthetetlen tudásszomj, a tudomány szeretete és a munka szinte viharos, állandó igénye. Még nem volt 10 éves, amikor apja 1863-ban beíratta az 1859-ben alapított pesti református gimnáziumba. A máris jónevű iskola igazgatója, Gönczy Pál (1817–1892) volt, s tanári karában olyan kiválóságok működtek, mint Molnár Aladár (1839–1881), Gyulai Pál (1826–1909), Vámosy Mihály (1827–1912), Tolnai Lajos (1837–1902), Thaly Kálmán (1839–1909), Fröhlich Róbert (1844–1894) és Csiky Kálmán (1843–1905). Sőt, a bölcséleti osztályokban maga Ballagi Mór is hosszabb ideig tanított (ingyen).

Ballagi Aladár 1871-ben 17 évesen érettségizett, majd beiratkozott a pesti tudományegyetem bölcsészkarára. Magyar történelemből Salamon Ferencet (1825–1892), egyetemesből Somhegyi Ferencet (1813–1879) hallgathatta. 1871-től jelentek meg különböző témájú történelmi, egyháztörténeti, irodalomtörténeti, földrajzi, életrajzi és nyelvészeti írásai a lapokban: leggyakrabban a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, az egyháztársadalmi hetilapban, amelynek az apja és a bátyja, Géza volt a szerkesztője, de már ő is besegített a munkába. Jelent meg írása a Vasárnapi Újságban, a Magyarország és Nagyvilágban, a Hazánk és Külföldben, a Néptanítók Lapjában és a Magyar Nyelvőrben is. Érdeklődése csapongó és sokirányú volt. Ez bizonyos mértékig később is jellemző maradt rá. Ravasz László püspök, temetési beszédében úgy jellemezte, hogy kielégíthetetlen szomjúság volt benne az ismeret után: „Szakember létére valami enciklopédikus vonás; a világon minden érdekelte... A mindenkori teljes emberi tudást akarta és szomjazta.”² Szenvedélyesen vallatta a könyvtárakat és a levéltárakat. Még nem volt 19 éves, amikor 1872-ben megjelent első nagyobb szabású műve: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére (A 454 oldalas mű 1877-ben második kiadásban is megjelent.) Jeles irodalmárunk és történészünk, Angyal Dávid a Ballagi ravatalánál mondott nekrológiájában is kiemelte ezt – az újkori magyar iroda-

² RAVASZ László: Édes igazság – keserű igazság, in: Ravasz László (szerk.): *Legyen világosság. Beszédék, írások*, 2. köt., Budapest, Franklin Társulat, 1938, 225–228. 226.

lom megalapítóinak életével és munkáival foglalkozó – monográfiát: „Feltűnt e munkában a fiatal szerzőnek törekvése a legkimerítőbb teljességre és rendkívüli bibliográfiai tájékozottsága.”³

Az 1872-es évben apja gondoskodó támogatásának köszönhetően Heidelbergbe ment, ahol november 2-án iratkozott be az egyetemre. Még alkalmá volt megismerni a középkorkutató Wilhelm Wattenbachot (1819–1897), a Monumenta Germaniae egyik szerkesztőjét, a forráskiadás nagymesterét. Hallgathatta Heinrich Gotthardt von Treitschket (1834–1896), aki később a hivatalos porosz történetírás meghatározó alakja lett. Hatással lehetett rá Treitschke hazafias pátozzsal áthatott történetírása, s az a meggyőződése, hogy a keresztény hagyományokkal átszőtt nemzetállam jelenti a történelem egészséges főirányát. Itthon befejezve az egyetemet s letudva az önkéntesi évet, 1875. április 10-én bölcsészdoktori fokozatot szerzett. 1875–76-ban a budapesti református teológiai intézetben, 1876–77-ben pedig a Sárospataki Református Akadémián a magyar művelődéstörténelmet adta elő. 1877 végén a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán a magyar műipar történelméből habilitált. Magántanári minősültségét a kultuszminiszter 1878. március 21-én erősítette meg. Ebben az évben jelent meg második nagyobb (248 oldalas) önálló munkája: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. A műről különböző lapokban hat ismertetés jelent meg.

Egyetemi tanári állásra akkor nyílt meg számára a lehetőség, amikor 1879. július 1-jén elhunyt Somhegyi Ferenc, az egyetemes történelem professzora. Trefort Ágoston kultuszminiszter már júliusban közölte az egyetemmel, hogy a tanszék korszakok szerinti szétválasztását tervezi: ó-, középs- és újkori egyetemes történelmi tanszék. Az újkori tanszéket Ballagi Aladár először helyettesként látta el. 1881 szeptemberében újra meghirdették a pályázatot a tanszékre, amelyre öten pályáztak. Az egyetemi bizottság tagjai a rangsorolásnál eltérő véleményen voltak, de többségi szavazással 1882 márciusában Ballagi Aladárt jelölték az első, Marczali Henriket (1856–1940) a második helyen. Trefort a felterjesztésre küldött leiratában arról értesítette az egyetemi tanácsot, hogy a jelentésben foglaltak alapján nem tud dönteni a tanszék végleges betöltéséről és helyettesítés útján való ellátást kívánt. A bölcsészeti kar Ballagit bízta meg a további helyettesítéssel. Közben Ballagi átdolgozta és 1880-ban megjelentette egy francia szerző világtörténelmét: Világtörténelem. Duruy Victor műve nyomán átdolgozva

³ ANGYAL Dávid: Ballagi Aladár ravatalánál, *Akadémiái Értesítő* 1928, 169–170. 169.

és Magyarország történetével bővítve (680 oldal). A családi levelezés szerint az apa, Ballagi Mór mozgósította a támogató baráti érdekcsoportból Szász Károly (1829–1905) kultuszminisztériumi miniszteri tanácsost (később református püspök). Végül is a miniszteri felterjesztésre a király 1883. augusztus 20-án Ballagi Aladárt nyilvános rendkívüli tanárnak kinevezte az újkori egyetemes történelmi tanszékre. (1889 júniusában megkapta a rendes tanári kinevezést is.) Ezekben az években jelent meg a *Wallenstein horvát karabélyosai 1623–1626.* című munkája (1882, 320. old.) és Kecskeméti W. Péter ötvös-könyve (1884, 192. oldal). Az utóbbiról Angyal Dávid is megemlékezett Ballagi ravatalánál mondott nekrológjában, megemlítve, hogy a magyar műipar történetének e ritka becsű forrásművét igen tanulságos bevezetéssel és olyan glossariummal látta el, amely a szótárírói hivatást is tanúsította.

Az egyetemi tanári státus elérésének közelében, 1882 júliusában Ballagi Aladár megházasodott. A levelezések bizonyossága szerint igazi szerelmi házasság volt. A feleség, Bauer Ottilia, aki az izraelita vallásban született, s 1875-ben az Országos Nőképző Egyesületi iskola igazgatónőjének keresztanyasága mellett keresztelte meg Török Pál püspök. Egyébként az evangélikus gróf Steinlein-Saalenstein Ottó, a felsőszemerédi filantróp gyámleánya volt, s valószínűleg az Országos Nőképző Egyesület iskolájának felső tanfolyamát végezte. Ballagi a testvérenek, Gézának azt írta róla, hogy „szende, vallásos, de nem pietista, egyszerű házias kislány, igen finom érzésű, otthonteremtő”.⁴ Ottilia azonban fiuk születése után egy évvel, 1884-ben tüdővészben meghalt. Aladár a csapás után nehezen tért magához. Csak 1891-ben házasodott újra. A múzeumkerti jégen megismert Peskó Idát, a 27 éves szép barna lányt vette el. Ida egy ügyvéd és váci birtokos, volt alszolgabíró római katolikus lánya volt, aki a házasságkötés után fél évvel áttért a református felekezetbe. A frigy azonban mindkettőjük kemény természete miatt nem volt békés. Peskó Ida 1895 őszén válópert indított, s várandósan, két gyerekkel külön költözött. Ballaginak nő- és gyerekértartást kellett fizetnie. Háromévi pereskedés után a Curia Idát mondta ki vétkesnek, de férje végül is 1898-ban visszafogadta, s ezután 1899-ben még egy gyermekük született.

Visszatérve a tudományos pálya időrendjéhez, az ifjú egyetemi tanárt már 1884 előtt többen ajánlották az akadémia levelező tagjának (Ipolyi Arnold [1823–1886], Tóth Lőrinc [1814–1903] és Jakab Elek [1820–1897]),

4 WAKTOR Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében, *Sic itur ad astra*, 1995, 43–92. 89.

de csak Henszlmann Imre (1813–1888) és Pesty Frigyes (1823–1889) külön-külön ajánlásai lettek eredményesek 1884-ben. Művei felsorolása mellett Pesty Frigyes így írt róla: „Módszere szorosán tudományos, kutatásaiban mindig az eredeti kútfőkhöz megy vissza. Önálló művein kívül nagyszámú szakszerű értekezést és cikket írt, melyek közül néhány, mint például az idei Budapesti Szemlében megjelent I. Frigyes Vilmos porosz király élete és jellemrajza egy kis kötetre menő terjedelmű.”⁵ Amikor 1892-ben Tóth Lőrinc az akadémia rendes tagjának ajánlotta Ballagit (eredménytelenül), akkor első helyen ez utóbbi mű önálló kiadását (1888, 248 oldal) említette, mint amely I. Frigyes Vilmos király életrajza keretében bemutatja Poroszország nagyhatalmi állásának a megalapítását is. Kiemelte ezen kívül a Colbertről szóló monográfiát, a nagybecsű kétkötetes akadémiai kiadványt, amely „Colbertet mint államférfit mutatja be, kinek lényegében művelődési politikája arra vezetett, hogy Franciaország vezérhatalommá s mintáállammá tudott emelkedni. Szerzőnk ezt az államszervező nagy munkát minden ízében eredeti, a forrásokhoz visszamenő kutatással hozta tisztába, műve érdekében hat év alatt bejárván Európa igen sok nagyobb könyv- és levéltárát.”⁶ Az utóbbi könyvről Angyal Dávid is megemlékezett a ravatalnál: „E munkádban európai érdekű tárgyat ritkán vagy alig használt források nyomán dolgoztál fel.”⁷ Balanyi György pedig ezt írta a Századokban megjelent megemlékezésében: „Fáradhatatlan szorgalommal járta Európa nagy közgyűteményeit, könyv- és levéltárait.”⁸ A halála után tanítványai által összeállított Kisebbségi munkái című kötet előszavában is hangsúlyozzák: „Tanulmányai érdekében tervszerű utazásokat tett. Mindig saját költségén.”⁹ Fel is sorolják, hogy mely országok tudományos intézményeit látogatta meg élete során: Franciaország, Svájc, Németország, Anglia, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Szerbia, Svédország, Norvégia, Ausztria, Görögország, Oroszország, Románia, Szíria és az Észak-Amerikai Egyesült Államok. Ehhez persze az is kellett, hogy szisztematikus kitartó tanulásnak köszönhetően számos nyelvet tudott használni: német, angol, francia, olasz, spanyol, latin. Mindenütt szenvedélyesen kereste és óriási mennyiségben másolta a magyar vonatkozású iratokat. Itthon és külföldön járta

⁵ *Akadémiai tagajánlások 1884.* 12–13. 12.

⁶ *Akadémiai tagajánlások 1892.* 12–13. 13.

⁷ ANGYAL: Ballagi Aladár ravatalánál, 170.

⁸ BALANYI György: Ballagi Aladár, *Századok* 1928, 845–847. 846.

⁹ SÁRKÁNY József: Ballagi Aladár élete és munkái, in: Ballagi Aladár: *Élő tanítások*, Budapest, 1934. 7–25. 11.

az antikváriumokat, s gyűjtötte a Hungaricakat és a bibliográfiai adatokat. Hagyatékában rengeteg feldolgozatlan anyag, szisztematikus gyűjtés maradt, de sok mindent megírt, felhasznált. Amikor az akadémia 1891–92-ben megbízta az akkor induló Irodalomtörténet Közlemények szerkesztésével, ott megjelentette például Attilával s a hunok történetével foglalkozó munkák igen részletes bibliográfiáját. Nyelvtörténeti gyűjtéseit hasznosította az ortológiát bíráló hatalmas munkája, a Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár, amelynek 1904-ben jelent meg az első kötete. Döntően ennek alapján választották ugyanebben az évben az MTA rendes tagjává Zsilinszky Mihály (1838–1925) és Nagy Gyula (1849–1924) kezdeményezésére. Az ajánlók hangsúlyozták: „Évek hosszú során át, úgyszólván egy emberéletem keresztül páratlan szorgalommal és kitartással gyűjtött anyagnak lelkiismeretes feldolgozása ez a munka... gazdag és becses tárháza a legtanulságosabb nyelv- és művelődéstörténeti adatoknak. Mint kritika kegyetlen; de ha rombolni látszik is: a Nyelvtörténeti Szótár hibáinak gondos kinyomozása, tévedéseinek helyreigazítása, hiányainak pótlása által építő hatása van, s nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a magyar nyelv és kultúra történetével foglalkozó minden szakembernek.”¹⁰ Méltányolták a Simonyi Zsigmond (1853–1919) és Szarvas Gábor (1832–1895) által 1890–93-ban kiadott háromkötetes Magyar nyelvtörténeti szótárt bíráló mű alapelvét, hogy az egyoldalú szakszerűséggel szemben, „a nyelv tényeit vizsgáló tudósnek lényegében és történeti szerepében kell ismernie a tárgyat, melynek külső jegyét, a szót magyarázni akarja.”¹¹ (A nagy mű második kötete egyébként 1911-ben jelent meg.)

Az elnyert rendes tagság után Ballagi Aladár az akadémiai székfoglalóját 1904. október 10-én tartotta *A spanyol inquisitio* címmel. Az eredeti kútfők, spanyol levéltári kutatások alapján készült előadás figyelmet keltett, de támadásokra is alkalmat adott. Az akadémiai rendes tagság mellett Ballagi az egyetemen is sikeres volt, az 1903–1904-es tanévre megválasztották a bölcsészkar dékánjának. Dékáni székfoglalójában azt ajánlotta az egyetem hallgatóinak, hogy tanulmányaik mellett őrizzék meg hitüket, a tudományoknak szükséges alapját. Ez volt az az időszak, amikor a napi politikában is szerepet vállalt. Az 1905. évi általános választások alkalmával függetlenségi programmal a Budapest székesfőváros IX–X. kerületében indult, s Plósz Sándor (1846–1925) igazságügy-miniszterrel egyformán 1992 szavazatot kapott. Miután Plósz Sándor visszalépett, az újabb választáson

¹⁰ *Akadémiai tagajánlások 1904.* 18–19. 19.

¹¹ Uo., 19.

egyhangúlag választották meg. Még ebben az évben elnökévé választotta a székesfővárosi függetlenségi párt intézőbizottsága. Buzgón működött a nemzeti ellenállás szervezése körül. 1906-ban kerülete ismét egyhangúlag választotta meg. Az országgyűlésen ő lett a felirat előadója. Sikernek számított, hogy az ő kezdeményezésére állították fel Apponyi Albert kultuszminiszter támogatásával választókerülete két új gimnáziumát. 1907-ben nyílt meg a X. kerületi (kőbányai), s 1908-ban a IX. kerületi (ferencvárosi) állami főgimnázium. Az 1910-es választáson is indult, de a munkapárti jelölttel szemben csak néhány szavazatot kapott.

Néhány év múlva akkor került Ballagi a közfigyelem középpontjába, amikor széleskörű támadást szervezett a fiatal Szekfű Gyula (1883–1955) ellen. Szekfű vitát kiváltó műve, *A száműzött Rákóczi* 1913-ban jelent meg. A könyv, amelynek korához szóló aktuális mondanivalója is volt, az emigrációs, függetlenségi álmokkal, a nemzeti fejlődés, építés reális útját állította szembe. A támadás két szinten indult meg. Egyrészt az Akadémián, ahol Ballagi először 1914. május 11-én tartotta figyelemfelhívó felolvasását. Itt a király által is vállalt újratemetés révén kanonizált Rákóczi-képet, mint a nemzetfenntartó érzelmek soha el nem múló szimbólumát nyilvánította megtámadottnak. A hajsza Szekfű ellen igazán a sajtóban bontakozott ki, ahol Szekfűt hazafiatlanság, nemzetietlenség, a magyar érzelmek megvetésének és Rákóczi-gyalázásnak a vádjával illették. Mindeközben folyt Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye a bölcsészkaron az 1914. január 20-án beadott kérelme alapján. Ballagi az eljárás minden mozzanatáról különvéleményen volt. Elsősorban azt akarta megakadályozni, hogy a magántanári témakör felölelje azt a 18. századot, ahol Rákóczi is érintve van. Az eljárás rendkívüli módon három éven át húzódott. Közben 1916 áprilisában könyv alakban megjelent Szekfű válasza a vádakra: „Mit vétettem én? – Ki gyalázta Rákóczit? –” Ennek bevezetőjében röviden áttekintette fő támadója, Ballagi egész történetírói munkásságát, azt kegyetlenül lekicsinyelte, leminősítette. Ballagi június 10-én újabb felolvasást tartott az Akadémián Szekfű könyvéről és *Az igazi Rákóczi* címmel megjelentette két akadémiai előadása szövegét. Június 13-án azonban az egyetemi tanács mégis jóváhagyta, hogy Szekfű a XVI–XVIII. századi magyar történet magántanára legyen. Amikor 1916. december 14-én a kari ülésen bejelentették a habilitáció miniszteri megerősítését, Ballagi – bár tudta, fellebbezésre nincs lehetőség – mégis kinyilatkoztatta, hogy „lelküismerete paran-

csának engedve óvást emel az ellen, hogy Magyarország első egyetemén A száműzött Rákóczi írója magyarázza II. Rákóczi Ferencet.”¹²

Érdekes módon erről az egész ügyről nem csak a szakmai nekrológok nem tettek említést, de a tanítványi kötet (Élő tanítások) rendkívül elismertő életrajzi áttekintésében sincs róla szó. A ravatalnál azért annyit mondott Angyal Dávid: „Nem tértél ki a harcok elől; küzdelmekkel volt telve pályád, mert a szeretet és gyűlölet ereje ifjúi tűzzel lobogott benned még hajlott korodban is.”¹³ Balanyi György pedig ezt írta emlékezésében: „Ballagi a tudományban és az életben egyaránt az erős meggyőződések embere volt. Amit egyszer igaznak ismert föl, annak védelmében kész volt bármikor és bárkivel harcba szállni. A harcot inkább kereste mint kerülte... Mint ellenfél félelmetes és kíméletlen volt. Csak az elveket tekintette, melyeket meg akart védeni, az emberek személyével nem sokat törődött. Előtte csak egy lebegett: az igazság. Harc közben sebeket osztott és kapott, de nemtelenségnek legkisebb árnyéka sem esett rája.”¹⁴ Az iratok alapján tájékozódó utókor ennél sokszor szigorúbban ítélte. A fiatal Gergely András (1946–2021), amikor 1976-ban megírta a bölcsészkar Filozófiai tanszékének történetében, hogy Ballagi (egyébként másokkal együtt) hogyan akadályozta évekig, hogy a kari tanács Alexander Bernát nyilvános rk. tanárt a rendes tagságra felterjessze, akkor véleményét így summázta: „A történeész Ballagi Aladár a kar és az egyetem talán egyetlen, nem csupán szélsőséges nacionalista és felekezeti is elfogult, hanem kifejezetten személyeskedő, áskálódó professzora volt.”¹⁵

A népköztársaság utolsó hónapjaiban Ballagi az egyetemi autonómia védelmezői közé tartozott, amikor a kormányzat az egyetem megkérdezése nélkül nevezett ki egyetemi tanárokat és vezetőket. A proletárdiktatúra idején egyike volt a 25 bölcsészkar tanárnak, akiket március 28-i dátummal minden tanári tevékenységüktől eltiltottak. A kommün bukása után viszont az egyes karokat képviselő rektorválasztó elektorok őt választották az egyetem rector magnificusává az 1919–1920. tanévre. Az elektorok nevében Wolkenberg Alajos (1871–1935) a hittudományi kar dékánja 1919. augusztus 16-án kérte fel a méltóság elfogadására. Többek között ezeket

¹² DÉNES Iván Zoltán: *Szeksfű Gyula magántanári képzésének ügye 1914–1916* (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2.), Budapest, 1976. 6.

¹³ Angyal: Ballagi Aladár ravatalánál, 170.

¹⁴ Balanyi: Ballagi Aladár, 847.

¹⁵ GERGELY András: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest, 1976. 16.

mondta: „A tudományosság, a magyarság és kereszténység régi és mindig kitűnő bajnokának hozzuk azt a legnagyobb elismerést és azt a pálmát, amelyet csak nyújthat tudósainak az egyetem... A nemzeti géniusz ujjmutatását láttuk abban, hogy megcsúfolt, de olyan szent történelmünknek hitvallója, munkása és bajnoka lépjen fel, mint tudományegyetemünk elröbölt autonómiájának revindikátora, az expiatio legelső munkása.”¹⁶ Vanak adatok arra vonatkozóan, hogy Ballagi – legalábbis a bölcsészkaron – aktívan működött a kari igazoló bizottság által kezdeményezett fegyelmi ügyekben. Ő, aki már 1893-ban is, mint bizottsági előadó szabotálta Marczali Henrik egyetemi tanári kinevezését, most kényszernyugdíjazásában játszott szerepet.

1922-ben Ballagi tanítványai és tisztelői az egyetem dísztermében ünnepeleék meg ötvenéves írói jubileumát. A kar dékánja, Siegescu József (1873–1931), a román nyelv és irodalom professzora tudományos működése és erkölcsi magatartása elismeréséül babér és borostyán ágakat adott át neki. Nemsokára azonban, elérvén az egyetemi tanári hetvenéves korhatárt, a bölcsészkar októberi ülésén a tanács 21–19 arányban elvetette azt a javaslatot, hogy kezdeményezzék szolgálati idejének meghosszabbítását a hetvenedik életévén túl. Ennek ellenére Klebelsberg kultuszminiszter „tekintettel értékes tudományos munkásságára, hosszú tanári működésére”¹⁷ kész lett volna a tanszéken meghagyni, de Ballagi a kar nemleges határozata után a tanév elején előadásait beszüntette s a karral minden összekötést megszakított. Egy év szabadságot vett ki, majd 1924. október 31-én véglegesen nyugdíjazták.

A húszas években még két nagyobb és egy rövidebb történelmi munkát publikált. 1922-ben jelent meg a XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon. Budapest egyesítésének 50. évfordulójára az ünneplő főváros kérésére rendezte sajtó alá Buda és Pest a világirodalomban című kedves művének első kötetét, amely 1711-ig tartalmazott adatokat. A II. kötetet ugyan hirdették, de kéziratban maradt. Utolsó izgalmas, sok érdekes, új adatot tartalmazó 11 oldalas írása, az 1925. október 19-i akadémiai felolvasásának kivonata először az Akadémiai Értesítőben jelent meg 1925-ben, majd 1926-ban különnyomatban is: Császári kormányzat Budán és Pesten 1686–1711.

¹⁶ Sárkány: Ballagi Aladár élete, 19–20.

¹⁷ Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 8/b.Dékáni Hivatal iktatott iratai 1936/1923-4

Egyetemi tanári pályájával kapcsolatban még azt kell rögzítenünk, hogy amikor az 1890-es évek elején a bölcsészkar szerette volna, ha művelődéstörténeti tanszék is működne az egyetemen, akkor Ballagi néhány évig tartott művelődéstörténeti előadásokat, mielőtt Békefi Remiget (1858–1924) kinevezték volna az új tanszékre. Amikor Békefi 1911-ben zirci apát lett, akkor a kar először úgy döntött, hogy Ballagi menjen át a megüresedett művelődéstörténeti tanszékre, de ezt később elvetették, s a meghirdetett tanszékre így került 1914-ben Domanovszky Sándor (1877–1955).

Ballagi oktatói munkájáról röviden Angyal Dávid is megemlékezett a ravatalnál: „voltak tanítványaid, akik nagy figyelemmel hallgatták sokféle csapongó élénk előadásaidat és hálásan emlegetik, hogy mi mindent tanultak tőled.”¹⁸ Balanyi György, aki Ballagi tanítványa volt, emlékezésében személyes tapasztalatok alapján nagyhatású tanítónak nevezi, s hangsúlyozza, hogy „több mint egy emberöltőt töltött egyetemi katedrán, s e hosszú idő alatt történelemtanárok százait nevelte a magyar középiskola számára. Mint előadó tanár a legkeresettebbek közé tartozott. Előadásai hű tükrök voltak nagy műveltségének, bámulatosan gazdag sokoldalú tudásának, s ritka élet és emberismeretének... Inkább a változatosságra mint a szigorú módszerességre helyezte a hangsúlyt... Előadásai általában mindig eszméletűk és gondolkodásra készítetűk voltak.”¹⁹ Mindig népes hallgató-sága volt, más szakosok és nagyon sok jogász is felvette kurzusait. Levelezésében 1890-ben 360, 1892-ben pedig már 800 hallgatóról számolt be. Volt tanítványai – középiskolai tanárok – akik halála után hat évvel sajtó alá rendezték és kiadták kisebb munkáit, emelkedett rajongással írtak róla: „Emlékezünk arra a lobogó lelkesedésre, amellyel szeretett tanítómesterrűnk a múlt idűk csarnokait bejárta s életűnket az ott talált kincsekkel meggazdagította. Az a néhány esztendő, amelyet mi a közelében eltöltötűnk, egy egész életre szóló hasznos irányítást adott, mert hazánkért élni tanított...”²⁰ „Célja az volt, hogy tanítványai lelkében az igazság kultuszát, a haza és szabadság szeretetét s a tudomány iránt való olthatatlan vágyat idejében felébressze... Szakadatlan éberséggel a magyar nemzeti lélek ép-sége mellett virrasztott a hitnek és reménynek fegyverzetével.”²¹ Tudós történész utódot azonban nem nevelt, alkata erre nem volt alkalmas.

¹⁸ Angyal: Ballagi Aladár ravatalánál, 169.

¹⁹ Balanyi: Ballagi Aladár, 846.

²⁰ Sárkány: Ballagi Aladár élete, 7.

²¹ Uo. 9–10.

Amikor 1928. június 21-én elhunyt, a családon kívül gyászjelentést adott ki az egyetem és az akadémia is. Temetése június 23-án szombaton délután volt az egyetem központi épületének előcsarnokából. A református egyház szertartása szerint Ravasz László püspök búcsúztatta a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egykori buzgó munkatársát, az egyházkerületi tanácsbíró, a Kálvin téri parochiális rész gondnokát. A Jelenések könyve (10. 9-11.) alapján beszélt az igazságkereső és igazságismerő Ballagiról, akinek az igazsága édes igazság volt, de ugyanakkor keserű igazság is. „Az ifjúságnak szeretett és gyújtó lelkű mestere... a magyar igazságnak volt... múltba tekintő, átszellemült regőse és jövődőt mondó fekete táltosa.”²² A búcsúztató után az ifjúság ráterítette a koporsóra a Rákóczi-zászlót. Ahogy a hűséges tanítvány fogalmazott: „Ez alatt hozták haza Rodostóból a Nagyságos Fejedelmet, s azóta ekkor használták először ezt a foszlányaiban is gyönyörű zászlót. Így indult utolsó útjára hűséges katonája.”²³ A Kerepesi úti temetőben a főváros által adományozott díszsírhelyre temették. Búcsúztak tőle a tanítványok, a Rákóczi Szövetség, a régi 48-as párt s az egyetem nevében Angyal Dávid professzor.

FORRÁSOK

A családja elkészítéséhez

1. Anyakönyvi adatok: FamilySearch.org.
2. Gyászjelentések: OSZK gyászjelentés gyűjteménye <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>
3. Budapest Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvei

Peregrinációs adatok

SZŐGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5.), Budapest, ELTE Levéltára, 2001.

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
 Budapesti Ref. gimnázium iratai – Osztálynaplók 1863–1871.
 Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
 8/b.Dékáni Hivatal iktatott iratai 1936/1923–4.

²² Ravasz: Édes igazság, 228.

²³ Sárkány: Ballagi Aladár élete, 24.

IRODALOM

- Akadémiai tagajánlások 1884.* 12–13.
- Akadémiai tagajánlások 1892.* 12–13.
- Akadémiai tagajánlások 1904.* 18–19.
- ANGYAL Dávid: Ballagi Aladár ravatalánál, *Akadémiai Értesítő* 1928, 169–170.
- BALANYI György: Ballagi Aladár, *Századok* 1928, 845–847.
- DÉNES Iván Zoltán: *Szekfü Gyula magántanári képzésének ügye 1914–1916* (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2.), Budapest, 1976.
- FINKEY Ferenc: *A sárospataki református jogakadémia története 1793–1923*, Sárospatak, Sárospataki Református kollégium, 2019.
- GERGELY András: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest, 1976.
- GLATZ Ferenc: Történeti kultusz és történetíró. Reflexiók Szekfü száműzött Rákócziához, *Történelmi Szemle* 19(1976/1–2), 64–101.
- GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*, 2. köt., Budapest, 1940, 46–48.
- HÉJJA Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848* (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11.), Gyula, 2009. Békés vármegye tisztviselői, szegődményes alkalmazottai és szolgaszemélyzete 1715–1848. Prozopográfiai adattár.
- KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok VIII. köt.*, Budapest, Grill Károly, 1914, 7–9.
- NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 7. köt., Budapest, Ráth Károly, 1860, 77–84.
- NAGY Sándor: „Engeszethetetlen gyűlölet.” *Válás Budapesten (1850–1914)*. Budapest, 2018, 212, 230–231, 535.
- RAVASZ László: Édes igazság – keserű igazság, in: Ravasz László (szerk.): *Legyen világosság. Beszéddek, írások*, 2. köt., Budapest, Franklin Társulat, 1938, 225–228.
- SÁRKÁNY József: Ballagi Aladár élete és munkái, in: Ballagi Aladár: *Élő tanítások*, Budapest, 1934.
- Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911*. Budapest, 47–48.
- SZEKFÜ Gyula: *Mit vétettem én? – Ki gyalázta Rákóczi?*, Budapest, Dick Manó kiadása, s. a.
- SZENTPÉTERY Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története IV.), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. 528–529, 582–583.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, 1. köt., Budapest, Hornyányszky Viktor, 1991. 431–433.
- VÖLGYESI Orsolya: Családtörténet, politikatörténet, mikrotörténelem. Egy reformkori Békés megyei politikai karrier: Novák Antal, in: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok* (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.), Miskolc, 128–141.

WAKTOR Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében, *Sic itur ad astra*, 1995, 43–92.

WAKTOR Andrea: A Ballagi család három nemzedéke, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténet Tanszék, 2006. 709–720.

ABSTRACT

Gábor I. Kovács: *Aladár Ballagi (1853–1928)*

Biographical Data Base and Life History of a Great Patriot and Calvinist History Professor of Jewish Descent

We have compiled professor Ballagi's biographical data base as part of our research on the knowledge elite in the bourgeois-period. He was the son of Mór Ballagi who, although born as an Israelite, became the organizer of the Calvinist Theological Academy of Pest after his baptism. He became known as the leader of the liberal theological school. Ballagi acquired the lust for persistent intellectual work at home. He studied history in Budapest and Heidelberg, and became professor of modern universal history at the Faculty of Humanities at the University of Budapest at the age of 30. Skilled in languages, he travelled throughout Europe and searched its libraries and archives; consequently, he published a lot of articles on various topics. At the university, he was known and adored for his lectures fuelled by patriotic enthusiasm. In addition, he fought hard against all of his colleagues who represented different views from his both in academia and political life

Keywords: Jewish descent, university professor career, national independency, academic battles, Rákóczi in exile

20. század

A „TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG” KÉPE A REFORMÁTUS EMLÉKIRODALOMBAN

Kovács Kálmán Árpád

BEVEZETÉS

A 2020-as Trianon-emlékév nyomán a magyar református szellemi életben is fokozott érdeklődés bontakozott ki a száz évvel ezelőtti nemzeti tragédia irányában.¹ A magyar történelmi gondolkodás Trianon-szindrómája a „Hogyan kerülhetett sor az 1918–1921-ben történetekre?” problémaköre körül forog. Jelen tanulmány politikatörténelmi vázlat formájában igyekszik feltárni a történelmi Magyarországnak a magyar református gondolkodásban rögzített képét. Fontos leszögezni, hogy a történelmi Magyarország nem elválasztható az úgynevezett Monarchia-kérdéstől.

A tárgyalás alapját az alábbi szövegek adják: 1. A *Lelkészegegyesület* 1920. június 12-i számába szerkesztői vezércikként írt, de mindenképpen Baltazár Dezső gondolatait visszhangzó *deklaráció* a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban;² 2. Egy védekező emlékirat, amely 1920 augusztusára került ki Baltazár Dezső tolla alól.³ 3. Szabó Aladárnak a Presbiteri Világszövetség lausanne-i világgyűlésén elmondott 1920. augusztus 7-i *beszéde*;⁴ 4. Németh István 1921. szeptember 14-i *Püspöki jelentése*;⁵ 5. Fónyad Dezsőnek

¹ Lásd részletesebben KOVÁCS Kálmán Árpád: A Trianonhoz vezető út a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban, *Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok*, 33 (2021/1–2), 5–33, 5.

² S. n. [BALTAZÁR Dezső?]: „Consummatum est”. *Lelkészegegyesület*, 13 (1920/24), 419.

³ BALTAZÁR Dezső: Próbáltatások idejéből. Debrecen, Méliusz, 1920.

⁴ S. n. [SZABÓ Aladár?]: A „Presbiteri Világszövetség” konferenciája. Lausanne, 1920 aug. 5–11. *Dunántúli Protestáns Lap*, 31 (1920/20), 69.; (1920/21), 71.

⁵ NÉMETH István: Püspöki jelentése a Pápán 1921. szeptember 24–25-én tartott kerületi közgyűlés elé. In: CZEGLÉDI Sándor (kiad.): A Dunántúli református egyházkerület 1920. évi szeptember hó 22–23. napjain és 1921. évi szeptember hó 24–25. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Pápa, s. n. [Dunántúli Református Egyházkerület], 1921, 34–59.

1943-ból fennmaradt *önéletrajza*;⁶ 6. Juhász-Nagy Sándor 1943-ra befejezett, de 1945-ben némileg átírt *történeti munkája*;⁷ 7–14.) Vásárhelyi Jánosnak (1937),⁸ Bernát Istvánnak (1939),⁹ Zoványi Jenőnek (1952),¹⁰ Ván Benjáminnak (1955),¹¹ Kovács J. Istvánnak (1955),¹² Ravasz Lászlónak (1956 előtt),¹³ Bodoky Richárdnak (1960 után)¹⁴ és Imre Lajosnak (1963)¹⁵ *viszsaemlékezései*.

Fő szerkezeti egységek: 1. A keletkezési környezet kontextusa; 2. Okparadigma-rendszerek változásai; 3. A „történelmi Magyarország” a nemzetközi viszonyok hálójában; 4. A „monarchikus szellem” megjelenítései a református emlékirodalomban.

A KELETKEZÉSI KÖRNYEZET KONTEXTUSA

A „Hogyan kerülhetett sor az 1918–1921-ben történetekre?” problémájának vizsgálata a 20. századi magyar református emlékirodalom öt keletkezés periódusában vált különösen forróvá: a Horthy-korszakban 1920–21-ben, 1937–41-ben, 1943–44-ben; a szocializmus időszakában 1952–58-ban, végül 1959–72-ben.

⁶ FÓNYAD Dezső: Lelkipásztori rövid életrajz. In: MOLNÁR Sándor Károly: Kor- és kórkép egy lelkész szemszögéből. Fonyad Dezső önéletrajza 1943-ból. *Confessio*, 2021/2. <http://confessio.reformatus.hu/v/758/> (Letöltés: 2021. szeptember 15.)

⁷ JUHÁSZ NAGY Sándor: *A magyar októberi forradalom története. 1918. okt. 31–1919. márc. 21.* Budapest, Cserépfalvi, 1945.

⁸ VÁSÁRHELYI János: *Emlékeim. Önéletrajz*, <http://vladar.eu/download/vasarhelyi.pdf> (Letöltés: 2022. március 22.)

⁹ BERNÁT István: *Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékbeszédek*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdaipari Rt., 1936.

¹⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Dávid harva Góliáttal. Emlékiratok* (gépirat). Ráday Gyűjtemény A C/101.

¹¹ VÁN Benjámin: *Szilády Áron élete*, Kiskunhalas, Kiskunhalasi Református Egyházközösség – Szilády Áron Társaság – Thorma János Múzeum, 2012.

¹² KOVÁCS J. István: *Egy élet prédikációja*, Önéletrajz, s. 1. [Budapest], Szenei Gyözőné Kovács Zsuzsanna, s. d. [2005.]

¹³ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. Bár a Ravasz-émlékiratok végső formájukat csak 1972 körül nyerték el, Gyökössy Endre szerint a korábbi idők megidézése egyértelműen 1956 előtti keletkezésű. Uo. 5–6.

¹⁴ BODOKY Richárd: *Gyanútlanok. Családtörténeti töredékek (1870–1918)*, (Jövevények és vándorok), Budapest, Luther, 2018.

¹⁵ IMRE Lajos: *Önéletírás* (EREF 2.), Kolozsvár, Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, 1999.

A Bethlen–Klebsberg-féle konszolidáció(ka)t¹⁶ megelőző időszakban a magyar társadalom Trianon-sokkja „in situ” élmény volt, amellyel ott és akkor rögtön kezdeni kellett valamit. A revíziós remények feléledésével együtt járt a német elköteleződés nyomasztó élményének fokozódása is. Az egy nemzedéken belüli újabb bukás baljós előérzetének időszakában, két korszak határán már kitüntetett szerepet kell biztosítanunk az értelmezésében azon aspektusnak, hogy mennyire érvényesül adott műben a „második kommun” lehetősége. Ez a „lehetőség” 1945 után kényszerű és nyomasztó realitássá vált. A kiváló publicista, de 1955-ben már csak magának író, és kora egyházi állapotáról a későbbi kor előtt bizonyosságot tevő Balla Árpád szerint már az 1946. év zengett attól a sok bocsánatkéréstől, melynek egyetlen célja az volt, hogy a református magyarság nemzeti öntudatát a sárba tapossák. Egyesek még az országabló és magyarságüldöző csehek és románok előtt is megalázkodtak, de ha valaki emelkedni akart, leginkább a magyarságot (ismét) a csizmájuk alá taposó oroszok előtt hajbókkolt.¹⁷ Mindez természetesen Ravasz László ellen irányult, aki ezzel a

¹⁶ Anélkül, hogy a kérdés historiográfiájába alaposabban belemennék, jelezni szeretném, hogy magam a Teleki – Bethlen – Klebsberg-féle 1920 és 1926 között bekövetkezett változásokat valódi konszolidációnak tartom. E tekintetben az időszak kezdő- és végpontjának református értékelésére hivatkozom. Sebestyén Jenő 1920. november 28-án így fogalmazott: „Miután pedig a modern liberalizmus most egyfelől újra megkísérli, hogy elfoglalja pozícióit, [pontosabban szólva] visszaszerezze, tehát méltó fogadtatásáról gondoskodnunk kell [...]” SEBESTYÉN Jenő: Kálvinizmus és liberalizmus, *Káhinista Szemle* 1(2020/35), 2–3, 2. Az úgynevezett Beniczky-ügy református fogadtatását így foglaltam össze: „Ilyen háttér mellett érthető, hogy amikor Beniczky Ödön (1878–1931) valamikori belügyminiszternek a Somogyi-ügyben tett, egyébként korántsem egyértelmű vallomása 1925-ben sajtónyilvánosságot kapott, azt a református közvélemény az országoshoz hasonlóan fogadta. A rendteremtés, a stabilitásörzés vagy a revízió katonai előfeltételét adó emberállomány megőrzésének okán napirendre tért, esetleg fel is háborodott rajta. Az ország talpra állításában kifejtett teljesítménye alapján erre az időre már a magyar reformátusság soraiban is egy mérsékelt Horthy-kultusz gyökeresedett meg.” A hivatkozott körülményekkel együtt lásd KOVÁCS Kálmán Árpád: 1919–21 cselekvési alternatívái a református emlékiropdalomban, in: Ujváry Gábor (szerk.): *„Típortatunk, de el nem veszünk. Trianon 100. A Hazatérés templomában 2020. október 17-én tartott konferencia tanulmánykötete*, Budapest, Lórántffy Zsuzsanna Nőegylet – VERITAS, 2021, 69–84, 81–84. Ezzel szemben a kádári gulyáskommunizmus/frizsiderszocializmus kialakítását egy öntudatvesztő, korrupciós rendszer kialakításának tekintem, amelynek a „bársonykesztyűbe bújtatott acélököl” biztosított fenyegető hátteret. E tekintetben főleg Zinner Tibor, Borvendég Zsuzsanna és Mező Gábor széles publicisztikai nyilvánosságot kapott kutatásai képezik állításom alapját.

¹⁷ Balla mindezt főleg Bereczky Albertre, Péter Jánosra és Békefi Benőre érti. A kiváló publicista mindezt a hazafias buzdító, szabadságharcos halálraitélt Könyves Tóth Mi-

nyomással szemben, a párizsi békeszerződés előkészítésének időszakában kevés erővel tudta védeni azon nézetét, miszerint a revíziós politikát nem szabad egyoldalú kárhoztatás alá venni, hiszen az „a négy országba szórt magyarság utolsó nagy összefoglaló gondolata volt.”¹⁸

Működési zavarok vagy rendszerszintű kórjellemzők tudatosulása idején mindig megnő az igény az önreflexióra, a „konszolidált” kádárizmus időszakában pedig a református szerzők kényszerű belső exodusának, pátmoszi magányának újabb hulláma következett be. Ebből a szempontból Zoványi Jenő szintén „rendszerhibá”-nak tekinthető, mint akit a tudományos szabadgondolkodás abszolútuma, a kritikai szemléletben kiteljesedő haladáselv nemcsak kérlelhetetlen antihorthystává tett, de abban is megakadályozott, hogy 1945 után magára vegye a neki felkínált „ellenálló”-szerepet. A tanulmányban vizsgálandó református emlékirodalmi alkotások „történelmi Magyarország”-képeinek keletkezés periódusait tehát táblázatosan így összegezhethjük.

Horthy-korszak			Szocializmus-kor	
A Bethlen-Klebelsberg-féle konszolidáció(ka)t megelőző időszak (1920–1921)	A revíziós remények feléledésének időszaka (1937–1941)	Az újabb bukás előérzete (1943–1944)	A „működő” szocializmus „zavarai”-nak időszaka	A kádári „konszolidáció” nyomása alatt
Baltazár [?], 1920 (június 12.) Baltazár, 1920 (hírlapi megjelenés augusztusban, könyv formában októberben) Szabó, 1920 (augusztus 7.) Németh, 1921 (szeptember 14.)	Vásárhelyi, 1937 Bernát, 1939	Főnyad, 1943 Juhász Nagy, 1943u	Zoványi, 1952k Ván, 1955 Kováts 1955 Ravasz, 1956e	Bodoky, 1959 u Imre, 1963

hály (1809–1895) sírjára helyezett lelki koszorú kíséretében mondja el. BALLA Árpád: *Péntekbgyi levelek. Balla Árpád református lelképásztor Sényón, egyházi száműzetésben írott leveleiből (1953–1957)*, Debrecen – Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000, 80.

¹⁸ HATOS Pál: *Szabadeóművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016, 267.

OKPARADIGMA-RENDSZEREK VÁLTOZÁSAI

Előzőleg ismertettem Romsics Ignác összetett paradigmarendszerét. Eszerint Trianon okait 1. az egymás rovására érvényesülő nacionalizmusok; 2. szomszédállami irredentizmusok; 3. nagyhatalmi imperializmus; 4. belső forradalmi inkompetencia tükrében kell vizsgálnunk. Jelen elemzés csakis a háborúba lépés időpontjáig terjeszkedik ki, a Nagy Háború és a „forradalmi időszak” változásait már nem követheti nyomon. Hasonlóképpen éppen csak érinti a reformátusok és a baloldali radikalizmus kapcsolatrendszerét, mely kérdés – a történeti Magyarország társadalomképével együtt értve – külön tanulmányt érdemel.

Szimbolikus dátumok kulturális kódok formájában szintén nagyon fontos információértékkel bírnak az okparadigma-rendszerre nézve. Fontos szerepet játszanak a Habsburg-uralomhoz (1526 – 1648 – 1711 – 1849); a liberális szemléletmód elterjedésének kezdeteihez (1830–40-es évek), a közjogi kérdés rögzüléséhez (az 1870-es évek), a századvéggel kibontakozó nemzeti kérdéshöz (1890-es évek eleje), az obstrukciós ellenzékiesség általános politikai fegyverré válásához (1890-es évek vége), valamint a századelővel szárba szökő új típusú baloldali radikalizmus elterjedéséhez kapcsolható (az 1900-as évek első évtizedei) kezdődátumok.¹⁹

A történelmi, Nagy- vagy más kifejezéssel élve Szent István-i Magyarország több korszakot átfogó entitás. A róla alkotott kép rekonstruálásakor a fényképezéstechnika hasonlóságait kell megidézni. Elemzési problémát jelent, hogy olyan belső traumáról van szó, amely egy teljes egészében át nem látott (át sem látható) káosz dinamizmusából bontakozott ki. A korábban bekövetkezett változásokra a református szerzők is úgy reflektálnak folyamatosan, hogy azokat az újabb történések tükrében újra- és újraértelmezik. Ennek nyomán előáll egy olyan, egyes összetevőkre ráemléltető szemlélet, mely a fókusz valószínűtlenül statikussá, környezetét viszont túlon túl egybemosódóvá teszi, a kép egészének hitelét rontva meg. Ha azonban a különböző perspektívákat egymás mellé helyezzük, az elmosódó részletek kölcsönös korrekciós hatás alapján meglepő pontossággal élesednek ki.

Szemünk előtt kell tartanunk a kálvinizmus azon bűnbánatos eleve elrendelés-hitét, mely szerint népeket, nemzeteket rendszerint nem az ellenség fegyvere teszi semmivé, hanem *saját* bűnük pusztítja el őket. Az ese-

¹⁹ KOVÁCS: A Trianonhoz vezető út, 19–22.; 26.; 28–33.

mények örületes forгатagának nyomasztó hatása alatt, az utolsó halvány reménysugarak eltűnésekor is vigasztalást lehet abból nyerni, hogy a vallásos meggyőződés elmélyítése és a nemzeti öntudat megerősítése ahhoz a Valakihez [értsd: Jézus Krisztushoz] kapcsolja az egyént, népét és nemzetét, akin a halál sem vehetett erőt.²⁰

A „TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG”
A NEMZETKÖZI VISZONYOK HÁLÓJÁBAN

„Ezt a [z 1875. évi] követválasztást az az esemény előzte meg, hogy Tisza Kálmán az ellenzékől kormánypártba lépett, s így Szilády is követte. A nagy lépés megtétele előtt azonban Szilády választóinak beszámolót tartott, s feltárta a helyzetet. Sokan emlékeztek még az én ifjúkoromban erre a hatalmas beszámolójára, s különösen akkor idézték a vénembert, amikor a trianoni katasztrofális béke bekövetkezett. Szilády ebben a beszámolójában megragadóan ecsetelte a politikai helyzetét a világnak s benne Magyarországnak. Azt fejtegette, hogy »az ábrándok s délibábok kergetésének a politikájával szakítanunk kell,²¹ mert komor fellegek tornyosulnak hazánk ege fölé. A monarchia erejében élhetünk biztonságban, mert ha ez egyszer megbomlik, Halas határvárossá lesz!« Ennek a jóslatnak, amit 1875-ben mondott, a valóra válását Szilády maga is megélte.”²²

A „boldog békeidők” kiinduló helyzetét Ravasz László az alábbiakban jellemzi:

„Európa a német–francia háború óta egy nagy békekorszakot élt. Angliát elfoglalta roppant méretű gyarmatpolitikája s a maga gazdasági elsőségének biztosítása. Franciaország sebeit pihente ki s eltékozolt erőit pótolta. A Német Császárság lett Európában a döntő tényező. Szédületes fejlődését biztosította a hármas szövetség, Európa békéjének kulcsa. Ebben a hármas szövetségben egyre nagyobb súlyt képviselt Magyarország, a maga fejlődő mezőgazdaságával és kezdődő iparosodásával. Magyarország a monarchia nagyhatalmi állásának minden előnyét élvezte, csak az érte járó felelősséget nem akarta teljes mértékben vállalni.”²³

²⁰ NÉMETH: Püspöki jelentés, 34–35.

²¹ Utalás Arany László 1873-as *A délibábok hőse* című művére.

²² VÁN: *Szilády*, 64.

²³ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 1992, 121.

Baltazár Dezső lejegyez egy közte és Tisza István között lezajlott 1918. október 3-ai esti magánbeszélgetést. Noha a volt miniszterelnök a református zsinati zárt ülésen már reggel kimondta „a háborút elveszítettük” mondatot,²⁴ a tiszántúli püspök szeme előtt mégis az a kép rajzolódott ki, hogy még ekkor is optimista volt a tekintetben, hogy a béke megőrizheti a Kárpát-medence gazdasági integritását, és a mindennel ellátott, Kánaán-szerű terület megszabadul az erőforrás-szivattyúként működő osztrák politikától. Az így megvalósuló gazdasági fellendülés pedig újraerősíti a terület kohézióját, ami magyar szupremácia szempontjából ellensúlyozza a nemzetiségeknek a háború során bekövetkezett öntudat-erősödését.²⁵

„Magyarország a monarchia nagyhatalmi állásának minden előnyét élvezte, csak az érte járó felelősséget nem akarta teljes mértékben vállalni” – Ravasz Lászlóra ebben a megfogalmazásában egyértelműen a diplomácia-történész Horváth Jenő hatása érhető tetten.²⁶ Később a protestáns sajtóban vesztfáliai békéről folytatott kiterjedt vita is valahogyan a dunai monarchiának az európai erőegyensúlyban betöltött szerepe körül zajlott.²⁷ Abban a kérdésben Ravasz általános véleményt képviselt, hogy a Monarchia sok évszázados története végére elvesztette az európai nagyhatalmi koncertben eredetileg neki szánt helyzetet, és egyre inkább Németország gazdasági hátszágává degradálódott. Arról azonban megoszlanak a református vélemények, hogy ez a folyamat saját belső strukturális gyengeségeken futott-e le, vagy ellenkezőleg, tevőleges külső bomlasztás eredménye volt. Fónyad Dezső számára a Gottlob Schrenk zürichi professzor karácsonyfája alatt töltött este világította meg, milyen idegen volt a történelmi Magyarország a külföld előtt az általánosan csak „Ausztriá”-nak nevezett birodalmi entitáson belül:

„A nemzetköziség ezernyi kérdése: népszövetség, [Europäische] Zentralstelle [für Kirchliche Hilfsaktionen], világbéke stb. stb. itt tárult elém, úgyis mint elmélet és úgyis mint ijesztő valóság. A magyarság árvasága állt elém, mint fekete hegy, amikor a háború után nyolc évvel egy tudós professzor kételkedett abban, hogy minket annyira megcsónkítottak.”²⁸

²⁴ Lásd részletesebben KOVÁCS Kálmán Árpád: A „Tisza vagy Károlyi” probléma a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban. In: Schwarczwölder Ádám el al. (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2020*, Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2021, 120–136, 120–121.

²⁵ BALTAZÁR: *Próbáltatások idejéből*, 86.

²⁶ HORVÁTH Jenő: *A milleniumtól Trianonig*, Budapest, Szent István Társulat, 1938, 5–18.

²⁷ BALTAZÁR [?]: „Consummatum est”, 419. ZOVÁNYI: *Dávid barca*, 146–147.

²⁸ FÓNYAD: Lelkipásztori rövid életrajz, 4.

Molnár Sándor Károly közöl egy párbeszédet a monori lelkész – SDG-titkárnak *Az alagútban az üldözöttekkel* című műve 61. oldaláról, amelyik alaposabban megvilágítja az előbbi rövid megjegyzést: *Sch.: – Melyik ország vesztett legtöbbet a Párizs környéki konferenciákon? – F (többek között): A miénk. – Téved, ifjú barátom, mert Ausztria volt a nagy vesztes. Többek között elveszítette egész Magyarországot. Ha nem tudná, tudja meg, hogy Magyarország gyarmat volt, és a Balkán a Lajtán túl kezdődik. F – Ismerem sorsunk sírásóit: önmagunkat.*” – zárja le ezt a beszélgetést Fónyad.²⁹

Németh István püspök szerint korábban elképzelhetetlen dolog lett volna, hogy magukat civilizált országoknak tartó nagyhatalmak mézsárosként vetnek oda Magyarország testéből éhségcsillapító koncokat mohó szelindekeiknek, a kapzsiságukban minden tisztességes érzést levetkezett szomszédoknak. Az 1860-as évek idealisztikus nemzeti szellemében ugyanis még számítottak olyan értékek, mint az emberies érzés, a nemesebb erkölcsi felfogás. De ha ezek már semmit sem nyomtak volna a latban, a történeti igazságot akkor is honorálni kellett volna, vagyis azt, hogy a magyarság ezeréves múltja során speciális geográfiai körülmények között szerzett történeti érdemeket.³⁰ Még az 1890-es évek neveltje, Baltazár Dezső is a minden gátlásból és megfontolásból kivetkőzött nagyhatalmokról írt, amelyek olyan kis országokat voltak képesek támogatni, amelyek „orgyilkos merénylő”-ként és Salómé-típusú „ledér asszonyok”-ként ólálkodtak Magyarország körül.³¹ Szabó Aladár náluk helyesebben mérte fel a nemzetközi közvélemény Magyarországgal szembeni fenntartásait, amikor arról beszélt, a 19. század magyar protestánsai – ahelyett hogy az idők szavát megértve alkalmazkodtak volna a modern élet kívánalmaihoz – örökség-felőlő taktikához folyamodtak.³²

Vásárhelyi János már 1924-ben egy bátorsággal és megalkuvással vegyes beszédében arról szólt, hogy a békeszerződésben mégiscsak a magyar állam kapott bizalmatlansági vótumot az antant hatalmaktól. A bizalmat az igazság és a becsület, vagyis a nemzetiségekkel szemben érvényesítendő szabadelvűség és nagyvonalúság vonalán veszítette el. Ennek megfelelően a román uralom alá került magyarság – a korábban vele szemben érvényesített igazság fájó mementójaként – leginkább attól tartózkodjon, hogy az

²⁹ Uo. 8.

³⁰ NÉMETH: Püspöki jelentés, 34–35.

³¹ BALTAZÁR [?]: Consummatum est, 459.

³² SZABÓ [?]: A „Presbiteri Világszövetség” konferenciája, 69.; 71.

önsajnálható élehetlenség állapotában tartsa magát. Ehelyett inkább hittel ragaszkodik a legnagyobb magyar azon meggyőződéséhez, hogy „A magyar csak önmagát gyilkolhatja meg, más által meg nem gyilkolható.”³³ Vásárhelyi János 1924-es kolozsvári és Fonyad Dezső 1926-os zürichi önkritikus megjegyzései mutatják, hogy a magyar nemzet sokkos jajszava már a Trianont követő években sokat szelídült.

Bernáth István 1939-ben, immár egy újabb világegés árnyékában az „igazság fájo mementőjé”-nak talapatát arra a felvilágosodásra állította, amely nyíltan szakított a vallással. A katolicizmus hiszi ugyan az evilági igazságtalanságokat jóvá tevő túlvilági boldogságot, de ezt az Egyház fenyegető (szabadsággellenes) üdvközvetítése, illetve az erkölcstelen jezsuita probabilitásetika játékszerévé teszi. Ezzel szemben Milton, a sajtószabadság atyja a valódi szabadságot a kifogástalan törekvésekhez köti, ami az egyéni célok által nem befolyásolt meggyőződés. Ilyen csakis a lelkiismeret tisztaságából és az ebből fakadó önzetlenségéből eredhet. Mindezek hátterében annak a szigorú vallásosságnak kell állnia, amelyet puritanizmus néven ismerünk. Az úgynevezett felvilágosodásban a „Post mortem nulla voluptas”³⁴ elve alapján a biztos jelenre helyeződött a hangsúly azzal a kitételrel, hogy a jövőnek a jelenné válás pillanatában kell majd gondoskodnia magáról. Így lett az élvezés a cél, mely felé az önzés vezet. Egyénnek és közösségnek a jövő iránti etikai felelőssége elsikkadt. Sőt, az igények felgerjesztése lett a fejlődés záloga, mely megtörte a józanságra és takarékoságra, valamint ebből eredő felhalmozásra és befektetésre alapított puritán etikát. A kapitalizmusból plutokratikus neomerkantilizmus lett, amely egyre inkább megszabadulni igyekezett az igazság, jog, méltányosság terhétől.

Franciaország úgy támadt a királyi és egyházi hatalom ellen, hogy észre sem vette, hogy gyarmatai és meghódított területei felett a „csendes abszolútizmus”-nak ugyanazon módszereivel uralkodik, amely ellen maga

³³ VÁSÁRHELYI: *Emlékeim*, 126. Az állítólagos idézet valószínűleg a *Kelet népe* alábbi részletének aforizmaszerűn használt összefoglalása: „De azért nem vagyunk gyengék, korántsem; és ebben fekszik felvirulhatásunk’ titka, hogy csak mi magunk vágthatjuk ketté azon hajszálat, mellyen függünk, semmi más erő nem; csak mi magunk hibázhatjuk el a’ józan vonást, senki más nem, sőt minden elhibázott vonás, nemzeti és alkotmányos létünk elleni minden vágás, melly kívülről hatna ránk – ’s annyira nőttünk fel már – csak erősítne, csak szilárdítná létünket; mert azon nép, melly már megízlelte az arany szabadságnak lelket emelő kését, mellyben felébredt az emberi méltóság’ érzete, ’s melly már sejteni kezdi: mi nemzeti nagyság, mi nemzeti üdv, az, habár csak egy maroknyi volna is, csak maga sértheti, egyedül saját kezeivel gyilkolhatja meg magát.”

³⁴ Az anakreóni „halál után nincs öröm” elve.

annyira lázadt. Angliában a gépek uralma köszöntött be. Az ipari forradalom kapitányai a végelethatatlan termelés [vagyis a bővített újratermelés] nevében letörték a maradinak gúnyolt agrárretek fogatkozó erejét, hatalmukba kerítették az emberi lelket és testet. Előbbit a fogyasztói igények, utóbbit a helótalét-szerű gyári vagy bányamunka által. A brit gabonavámok eltörlése után és azok a szántók, melyek hajdan a világ legbővebb terméseit adták, marhalegelőkké és az arisztokrácia falkás lovasvadász területeivé süllyedtek. Az „egyenlő jogokat és szabadságot, mint az ember veleszületett tulajdonát” először kimondó Észak-Amerikai Egyesült Államokban eszükben sem volt ezen alkotmányos elvet a feketékre és a vörös bőrűekre is alkalmazni.

Csodálatos módon a kétszínű alakoskodás sehogy nem volt képes megrontani a saját nagyságba vetett hitet és öntiszteletet. Pedig a szép homlokzat mögött ott rejtőzködő becstelen indulatok eleitől fogva a becsületes fejlődés leggonoszabb ellenségei voltak. Az eluralkodott moral insanity által elhomályosított gőg már a 19. században kezdte a maga szolgálatába állítani a diplomáciát, amelynek végül mégiscsak meg kellett tapasztalnia egy magánál is nagyobb hatalom ítélő jelenlétét. A meg sem keresztelt, tehát formailag is pogány Clemenceau-t sírjáig kísérte a keserűség, amelyet elnöki ambícióinak bukásán érzett. Lloyd George, a külsőleg tökéletes gentleman valójában a neomerkantilizmus kitarottja volt. Maga is annak az egyoldalú és elfogult érzékletlenségnek a képviselője, amely kiölte az angolokból azokat a becses erkölcsi vonásokat, melyek birtokában a gentleman-típus valaha az angolt a világ első nemzetévé tette. Nem véletlenül vette a trianoni békeparancsban is meglehetősen könnyen milliók jogos panaszát.³⁵ Meg kellett érnie, hogy egykor hatalmas pártja, a szabadelvűek [értsd: whigek] összeomlottak az események súlya alatt. Wilsont saját nemzetének legjobbjai hagyták cserben. A kor fennen hangoztatott jelszavai, a „ki-sebbségi jogok, leszerelés [értsd: pacifizmus], szabad kereskedelem” azon gőg, önzés és kapzsiság leplezésére szolgáltak, mely nem egyesít, hanem úgy választ el, hogy mindenütt új egyenetlenségek magvait szórja el.³⁶

Imre Lajos 1963-ban több tárgyat is érintve hasonlóképpen ír:

³⁵ Utalás Apponyi Albert 1920. január 16-i párizsi, úgynevezett „trianoni védőbeszéd”-ére, amelynek során a magyar békedelegáció vezetőjének azon megjegyzésére, miszerint nem lehet emberek millióit marhacsordaként ide-oda hajtani, Teleki Pál „vörös térkép”-ének hatására a brit miniszterelnök – legalábbis a Csallóköz vonatkozásában – még 1920 márciusában is hajlott volna némi engedékenységre.

³⁶ BERNÁT: *Küszdelmek és eredmények*, 15.; 23–24.; 92–93.; 124–125; 143–145.; 244.

„Amikor még a szarajevói gyilkosság miatti izgalom forrott, már Kolozsváron voltam. A Monarchia követelését Szerbia visszautasította. Ekkor éreztem meg, hogy ez háborút jelent. Bármennyire is ellenszenves volt a trónörökös és bármennyire gyűlölte a magyarokat, azt hiszem, egyetlen állam sem nézte volna el ezt a gyilkosságot anélkül, hogy elégtételt ne követelt volna. Ma már világos (akkor is sokan sejtették), hogy ez egy keleti nagyhatalom bekerítő mozdulatának egyik lépése volt a Monarchia ellen. Jeladás arra, hogy azt meg kell semmisíteni [sic!]. Már említettem, hogy Angliában többen is érdeklődtek az öreg uralkodó, Ferenc József felől, és mindig feltették a kérdést: Igaz-e, hogy háború lesz, ha ő meghal? Most látszott meg, hogy erre tudatosan előkészítették az európai köztudatot. Ezért volt az, hogy sokan kikerülhetetlenek és jogosnak érezték a háborút. Az a pszichózis, ami a háború vége felé kezdte hatalmába ragadni az embereket, hogy ti. a háborút a diplomata főtték ki és a nagyurak csinálták, csak későbbi találmány. Olyan embereknek főtték ki, akik nem tudtak vagy nem akartak a dolgok mélyére nézni. Minden komolyan gondolkodó ember tudta, hogy a háború gondolatát szívesen pártolták az antanthatalmak Németország és a Monarchia megtörésére, és megakadályozhatták volna azt. A háború nemcsak a Monarchia, hanem Magyarország ellen is irányult, s következménye a múlt helytelen, sőt bűnös nemzetiségi politikájának és az ezt óriási módon eltúlzó sovíniszta nemzetközi agitációnak volt a következménye. [Sic!] Nem lehet azt mondani, hogy a magyarság örömmel és szívesen ment bele ebbe a háborúba, de elfogadta mint kényszerű helyzetet, mert élete forgott kockán.”³⁷

Imre utolsó mondatával Tisza István 1918. október 17-i képviselőházi beszédére utal: az ellenzék még önös politikai érdekből se hitesse el, hogy akik a háború ügye mellett kitartottak, azokat agresszív és hódító célok, és nem a magyarság létfenntartási érdekei vezették. Ezzel ugyanis csakis azt érthetik el, hogy az antant hatalmak a Duna-völgy dolgainak rendezését ne a magyarságra alapítva, hanem a magyarság ellenében végezzék el.³⁸ Az Imre-féle értékelés további része Horváth Jenőre utal.

„Ferenc József szemei előtt nagy alkotásának megmentése lebegett. Nem akarta, hogy változásoktól megingott fejedelmi trón maradjon az utódaira. Meg akarta mutatni, alkotását az idők igazolják, és olyan gondosan őrködött fölötte, hogy azt minden változásról megóvni törekedett. Nem frissítette fel az arisztokráciát és a köznemességet, mint az Angliában szokásos

³⁷ IMRE: *Önéletírás*, 459.

³⁸ KN 1910, XLI. 296.

volt. Közvetlen környezetét hovatovább elaggott emberek alkották. Ő is azokkal együtt öregedett meg, és nézett elébe a sorsnak, mely belátható időn belül elszóltotta őt az élők sorából. Ekkor keletkezett az a mondás, ami lassanként az európai köztudatba is átment, hogy az ősz uralkodó halála után a Monarchia szétesik, ahogy egybefogása is erőltetett, ha olyan görcsösen kell azt egy öreg embernek összetartania.”

A kiváló diplomáciatörténész már 1937-ben kimutatta, hogy az 1893-as francia–orosz kölcsönös segítségnyújtási szerződés óta a francia újságírók jelentős része a cári titkosszolgálat fizetési listáján volt, amely akciónak az volt a célja, hogy ezek a véleményvezérek a francia közvéleményt fokozatosan szláv- és román nemzetiség-baráttá és magyarellenessé formálják. Újabb szakaszba ez a titkos háború 1901-ben lépett, amikor a búr háború miatti elszigetelődés a briteket – részben II. Vilmos hajthatatlansága miatt – a németellenes tábor felé közelítette. Ebben a helyzetben némely függetlenségi politikusok (1901-ben Ugron Gábor, 1913-ban Károlyi Mihály is) keresték az orosz-magyar viszony megjavításának lehetőségét, de ezen törekvések kudarcáért nem őket terhelte a felelősség, hanem akik ezt a közelkedést – rosszhiszemű és alattomos módon – mindössze arra kívánták felhasználni, hogy a magyar állam belső erőit meglazítsák.³⁹

A „MONARCHIKUS SZELLEM” MEGJELENÍTÉSEI A REFORMÁTUS EMLÉKIRODALOMBAN

Már az eddigi szerzők is a *felbomlasztás*ról szólva át-áttérnek *felbomlás* okaira. A külső beékelő hatások ugyanis belső repedések mentén tudnak szétfeszítő sikert elérni. A vesztfáliai garancia történeti fikció voltával együtt még az ezt expressis verbis ki nem mondó Zoványi Jenő is azt a nézetet is képviseli, hogy más (egyház- vagy egyensúly)politikai, illetve szociális összetevőkre kellett volna a kommunikációs hangsúlyt helyezni.⁴⁰

Ravasz László egyértelműen a hamis erő elvén létrehozott Habsburg Birodalomról ír, amely mindvégig megőrizte saját elnyomó jellegét. Sajátos módon azonban éppen utolsó századában mérsékelte terhes történeti örökségét az ekkor elsajátított protestáns német kantianus–hegeliánus jelleg,

³⁹ HORVÁTH: *A milleniumtól Trianonig*, 138. Uő: *A magyarkérdés a XX. században*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1939, 25–27.

⁴⁰ ZOVÁNYI: *Dávid harca Góliáttal*, 146–147.

amelyet szerencsésen házasított össze saját tomista (katolikus) közjó-etikájával. Mindez együttesen a századfordulóra a jogrend, a nemzeti eszme és az etikai idealizmus hagyományos értékeinek védelmévé változott, még ha a társadalom ezen jelszavak alatt gyakran csupán a kapitalizmus, (nagyémet vagy magyar) imperializmus és ezek jegyében fogant (egység)állami eszme póré, hamis és egyáltalán nem keresztyéni valóságát tapasztalhatta.⁴¹

Ravasz László Bangha Béla ellenében is szól, aki a vallásellenességet olyan, a magyar lélektől idegen, import szellemiségnek nevezte, amelynek kezdetei a protestáns „szabadgondolkodás”-ra vezethetőek vissza. A gallikanizmus, a jozefinizmus, a kantiánizmus, valamint a francia forradalom óta megjelenő politikai ideológiák csupán ezen vallásellenesség külső leképeződései voltak, amelyek megágyaztak a századforduló óta fokozódó keresztényellenességnek. Vallás és kereszténység ebben az összefüggésben természetesen egyenlő volt a katolicizmussal.⁴²

Bodoky Richárd szerint a reformátusok az ellenreformációs reflexek alapján lettek 48-asokká, és a Kossuth-érzelmet az aradi tragédia tovább erősítette bennük. Ez tette őket nyitottá a szabadkőművesség, szociáldemokrácia, a *Nyugat*, a *Népszava* és *Világ* által képviselt baloldali radikális eszmerendszerek irányában is.⁴³ Amit Ravasz – némi kommunista hatásra – „elnyomó imperiálkapitalista egységállamiság”-nak nevez, azzal a kérdéssel Bernáth István is foglalkozik. Ő saját „plutokratikus neomerkantilizmus”-fogalmát azután fogalmazza meg, miután a bolsevik típusú felfogást [kommunista terminológiával élve: „az imperializmus szolgálatába szegődött finánckapitalizmus”-t] kimerítő kritikával illette. Szerinte a reformkor, majd az örökét átvevő dualizmus-kor a fennálló viszonyok között három alapvető tévedésbe esett: féltisserűen hitte 1. hogy a szabad sajtó a közvélemény előtt lefolytatott nyílt vitákkal elhozza majd a közjónak megfelelő nemzeti akaratképzést; 2. hogy „iparunk fejlesztése a legkiválóbb közgazdasági érdekünk”, mivel az emelkedő ipar okvetlenül maga után vonja majd a mezőgazdaság boldogulását is; 3. hogy a pénzintézetek hivatása a termelő munka támogatása. Utóbbi vonatkozásban a hivatalos statisztikákban rögzített fényes eredmények elfedték azokat a számokat, melyek azért a félelmesen emelkedő eladósodásról, az elaprózás és árverések fokozódásáról is beszéltek. A tapasztalat szerint azonban különösen a sajtóval kap-

⁴¹ BALOGH: Zsinati megnyitó beszéd, 65. RAVASZ: *Emlékezéseim*, 1992, 120–122.

⁴² BANGHA Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, Szent István Társulat, 1920, 75–78.

⁴³ BODOKY: *Gyanútlanok*, 246–247.

csolatos tévedés bizonyult súlyosnak John Stuart Mill mutatta ki először a nyugati társadalmakra nézve, hogy a közvélemény, tehát a többség által vezetett napisajtó egyre inkább bojkott, szankció, sőt exkommunikáció alá vonta az érzéseknek, gondolatnak és magaviseletnek eredetiségét és ezzel magát az egyéniséget. A korántsem csálthatatlan közvélemény pedig a változó divat szerinti tömegnyomás és a boldogulás feltételeinek elvonása útján fojtotta meg az egyéni szabadságot, a nyugati kultúra addigi motorját. Magyarországon Trefort Ágoston mint az Akadémia elnöke panaszkodott először, hogy nincs meg az igazi egyéni szabadság, mert azt az úgynevezett közvélemény és konvenciók nyűgözik le. Még a Magyarország sorsát annyi időn keresztül vezető Tisza Kálmán sem tarthat igényt arra, hogy nagy alkotásait valódi dicsérettel illessük. Ő és a nemzetet irányító többi férfi sem vállalkozott többé arra, hogy a meglévő erőket maga köré csoportosítsa. Így szükségszerűen arra lettek predesztinálva, hogy csupán többé-kevésbé alkalmas politikusokká váljanak, és ezen képességeiket parlamenti (de nem társadalmi) sikerek formájában kamatoztassák. Pedig az igazán értékes törekvések mindig arra a kettősségre koncentrálnak, hogy a nemzeti élet ne csak a szabadság lehetőségét kapja meg, de nemes törekvések által meg is termékenyülve igazán értékes új tartalommal telhessék meg. Államférfiúi munka és gondoskodás híján a társadalmi vezetés sok tekintetben arra a sajtóra maradt, amely erkölcsi korlátok nélkül dolgozva egyszerre lett saját haszna okán a közvélemény foglya, és a népszerű irányzatok kiszolgálása, az ellentétek mesterséges gerjesztése által annak foglyul ejtője.⁴⁴ Ily zavarok között új irány beállítása, az ezt szolgáló lassú előkészítő munka, az elmék felvilágosítása, a lelkek megnyerése és a régi nézeteknek új törekvésekkel való kicserélése, lehetetlen feladattá vált.⁴⁵ Az egyénnek vagy a konzervatív felfogáshoz kellett csatlakoznia, vagy ahhoz a

⁴⁴ Bernát István a hazug politika és erkölcstelen sajtó összefonódottságának tárgyalásakor nem hivatkozott utalást tesz az alábbi helyekre. SZEKFI Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., 1920, 78–87.; 206–207.; 225–231.; 251–252.; 259–262.; 313–319.

⁴⁵ Bernát István ezen a helyen szintén a Szekfi Gyula-féle logikát követi, ugyanis a lényegében Széchenyi István eszmerendszerének kulcsát, az „elmesúrlódás”-t foglalja össze. A legnagyobb magyar a *Világban*, illetve *A Magyar Akadémia körülben* is kifejtette, hogy a *Valót* eszmék és gondolatok azon helyes oppozíciója képes egyedül megközelíteni, ami lényeglátó realizmusában a Haza valódi érdekeit tárja fel, és nem súlylyed el a hangzatos, ámde felületes hergelés mocsarába.

„haladás”-hoz, melyet mindössze a merkantil sajtó a szabadkőműves páholyok irányítása folytán mutatott be annak.⁴⁶

Kováts J. István az Újvárosháza dísztermében 1905. október 3-án délelőtt megtartott zászlóavatón Petőfi szavaival izzította a hangulatot: „Miként elpusztult Jeruzsálem / El fogsz pusztulni Ausztria, / A szabadság kálváriája!”⁴⁷ A függetlenségi párti képviselők az itt tapasztalat lendület nyomán kezdtek gyakrabban járni az egyetemi ifjúság vacsoráira.⁴⁸

Kiváló tanítványa Bodoky Richárd úgy utal az „Elpusztulsz, Ausztria!” jelszavára, hogy a keresztény–monarchikus szellem erejével kapcsolatban inkább másik mesterével, Ravasz Lászlóval ért egyet:

„A múlt még elképesztően erős. Nemcsak a budai Várpalota kupoláján csillog a város és az ország felett aranyfényben a Korona, mint a moszkvai Kreml hagymakupolás templomtornyain az ortodox kereszt, de az emberek széles tömegeinek a lelkében is. Nemcsak a tanterv kezdődik azzal a versikével, mely szerint „a legelső magyar ember a király”, hanem ez valahogyan, minden ellenreformáció, negyvennyolcas szabadságharc és október 6-a, Kossuth és szabadkőművesség, szociáldemokrácia, Nyugat, Népszava és Világ ellenére olyan misztikus közmegegyezés, mint Amerika felfedezése előtt a geocentrikus világgép. A király, I. Ferenc József, Ferenc Jóska mindig volt és mindig lesz, hiszen máris hetven felé baktatnak, akik abban az évben születtek, mikor ő, Isten kegyelméből Ausztria császára, Magyar-Horvát-Szlavón-Dalmát országok; Galícia, Ladomeria, Ráma, Szerbia, Kun- és Bolgárországok apostoli királya, Erdély nagyfejedelem és a székelyek ispánja stb., stb. uralkodni kezdett. Az ő fénye sugárzik szét az ország nagyjaira: történelmi nevek viselőire, a státusférfiakra és az arisztokratákra, akiknek tekintélye bár már régen vitató, de még annál valószínűbb, szinte mitikus valóság. Olyanok, mint a hanyatló Hellász olimposzi istenei,⁴⁹ akiknek nagyon is emberi szennyését mindenki ismeri, s ennek ellenére is szinte a csontjaiban érzi erejüket. [...] Ferenc József [...] nem egy uralkodó [...], hanem a királyság intézménye, a régi megingathatatlan Rend, [...] még a legmegrögzöttebb függetlenségek[nek], még a republikánusok[nak] is [a biztonság].”⁵⁰

⁴⁶ BERNÁT: *Küzdelmek és eredmények*, 23–24.; 244.; 256.; 279–281.

⁴⁷ Petőfi Sándor: Ausztria.

⁴⁸ Kováts, 2005. 119–120.

⁴⁹ Utalás arra, hogy Petőfi Sándor „Ausztria” című verse így folytatódik: „Ti fölfuvalkodott félistenek, / Az óra kondul s futnotok kell, / Hogy el ne zúzzanak / Az omló trónus romjai...”

⁵⁰ BODOKY: *Gyanútlanok*, 248.

Németh István beszél a nemzeti erényeknek és a nemzeti önérzetnek a magyarságról pőreséig lerongyolódott köntöséről.⁵¹ Bodoky Richárd illúzióknak tartja *Az új földesúr* asszimilációképét.⁵² A romlást ő Lucheni me-renyletének és az új Országház birtokbavételének idejére teszi. Meg is mondja, miért nagyobb a függetlenségi ellenzék felelőssége Tisza István-nal szemben:

„A régi puritán Házban, ott a Múzeum-kert mellett még [...] kicsit ódiva-tú és maradi magyarok ültek [...] [, akik] tudtak a honatyák felelőségéről, s óvakodtak attól, hogy azt mondhassa róluk valaki, nem tisztelik saját erkölcsi törvényeiket. [...] [Ezzel szemben] a fényes gótikus Házban [...] ijesztő emberi gyengeségek, bűnök dáridója folyik. [...] Mintha mióta az órült Lucheni ott a genfi tó partján [...] leszúrta Erzsébet királynét, átok ülne a magyar közéleten. [...] Apák és fiak őrségváltás[ának] napjait éljük. [...] Andrássy Gyula [...] nem bizonyult nagynevű apja méltó fiának. [...] Apponyi Albert az ékesen szóló demagóg sajátos etikai érzéketlenségé-[vel] és elvi bizonytalanságá[val] alapján klerikális ultramontán politikát folytat. [...] Kossuth Ferenc az óriás apa fénylő árnyékába vesző jelenték-telen fia, [akinek legnagyobb tragédiája, hogy] nem született vezetőnek. [S] Tisza Kálmán fia, Tisza István. A vezető politikusok között az egyet-len [...], aki nemcsak rossz közérzettel, bizonytalan sejtelmektől gyötörve gyanítja a veszélyt, de a helyzet elemzéséből meg is állapítja a mibenlétét. [...] S talán éppen ennek következtében maga is útjában áll a sebek gyó-gyításának. Félt. Ilyen körülmények között minden gyors változtatást katasztrófálisnak kockázatosnak tart, s először rendet akar teremteni. A rend érdekében az erőszaktól sem riad vissza, s így – a gyűlöletet is vállalva – magára zúdítja azoknak a haragját, akik a szabadsággal visszaélve sokkal súlyosabb felelőséggel [kiemelés tőlem – KKÁ] terhelik magukat. El-lenzékben gyönyörködtek saját hangjukban, mentelmi jog védelme alatt berendezést törtek, párbajoztak, obstruáltak. Kormányon erőszakoskod-tak, éveket vesztegettek el meddő köz-jogi vitákkal, vezényleti nyelv és Gott erhalte-botrányokkal, mintha a nemzet néhány nagy halottjának ha-zahozatala fontosabb lenne, mint a kivándorolt millióké, végül felszítot-ták a horvátországi horvát-szerb koalíció indulatait, hogy saját maguk sírját ássák meg vele. Budapest páratlan külső [kiemelés tőlem – KKÁ] felvirágzása ugyan még ideig-óráig elkápráztatja a szemet, de ez csak a

⁵¹ NÉMETH: Püspöki jelentés, 34–35.

⁵² Utalás arra, hogy Jókai Mórnak az 1895-ös kiadáshoz új előszót kellett írnia, mely lényegében az 1862-eshez illesztett védőbeszéd az újonnan felnőtt generációk számára.

nagyobb részében zsidó és német polgárság gyarapodását mutatja, s milyen kegyetlen mohóság áll néha emögött!”⁵³

A későbbi ifjabb Bethesda-lelkész leírásait ezen a helyen Juhász-Nagy Sándor könyve vezeti, de egyértelműen hatott rá Horváth Jenő szemlélete is.⁵⁴ Tisza-képe viszont Baltazár Dezsőé:

„Gróf Tisza István és közötttem a személyes barátság legkisebb melegsége sem képezett összekötő kapcsolatot. Nagy közéleti kérdésekben vívtunk annak idején kemény harcokat. Ez is gátja lehetett a bensőbb viszony kifejlődésének, aminek különben egyéniségünk valami eltérő vonásában lehetett az alapoka. Valahogy azonban mégis úgy érezhettük, hogy olykor-olykor szüksége van a köznek, az egyháznak és hazának reá, hogy közeledjünk egymáshoz, bizalommal cseréljük ki gondolatainkat és megértsük egymást. Így történt aztán valami felettünk álló láthatatlan parancs kényszere folytán, hogy engem gróf Tisza István egy néhányszor nagyon fontos dolgok megismerésébe beleavatott. Ilyenkor láttam bele abba a fényes végtelenségbe, ami ennek az embernek többi kortársával s különösen ellenségeivel összemérve, olyan megközelíthetetlen nagysága volt. Nagy eszményeket szolgálni s érettük hangtalan szenvedéssel áldozni: ez a Tisza legnagyobb nagysága; ami engem feltétlen tiszteletre igazított egyénisége iránt. A nagysága miatt féltettem mindig. Kortársai között az ellenségei túlságos nagy-nak találták a különbséget a vele való összehasonlításban a maguk rovására. Mindig félttem, hogy ezt a különbséget politikai orgyilkossággal fogják magukra nézve ártalmatlanítani. Az elvek csatájában nem bírtak vele. Minden alkalmat felhasználtak tehát, hogy a gyakorlati politika valamely hálóját bogozzák kemény lábai körül. A magyar közvélemény vérkeringésébe időnkint következetesen vezették be ellene a gyűlölet mérgeét. Épen, mint ellenem a jezsuiták. A világháború meghozta a kedvező alkalmat. Ezt a háborút a jelentősebb tényezők közül egyedül ő nem akarta, egyedül ő elenezte, amikor azonban akarát nem tudta érvényesíteni, a többség előtt alkotmányos érzülettel meghajolt. A védelmi háborúban teljes erejével szolgálta hazáját, sőt szolgálta a harctéren élete kockázatával is. A háborút kitörésekor az egész sajtó s az egész közvélemény tüzes lelkesedéssel üdvözölte. Aztán jött a tömérdek szenvedés, pusztulás, halál, gyász. A szenvedők és gyászolók tömege nőtt s vele az ellenszenv is a háború iránt. A Tisza ellenségei megkapták a kínálkozó anyagot. Előbb csendesen, majd hangosan, lapokban, gyűléseken, sőt templomi szószéken is Tiszát pellen-

⁵³ BODOKY: *Gyanútlanok*, 150–154.

⁵⁴ JUHÁSZ NAGY: *A magyar októberi forradalom*, 286–289. HORVÁTH: *A milleniumtól Trianonig*, 5–18.; 68–107.

gégezték ki a háború okozójaként. Ez a szörnyű hazugság valóságos köztudattá keményedett. Tisza elég nagy volt sohasem védekezni ellene.”⁵⁵

Az újabb kutatások Baltazár Dezső megállapításával szemben („A háborút kitörésekor az egész sajtó s az egész közvélemény tüzes lelkesedéssel üdvözölte”) sokkal inkább Imre Lajosénak („Nem lehet azt mondani, hogy a magyarság örömmel és szívesen ment bele ebbe a háborúba.”) adnak igazat.⁵⁶ Saját túlzásának a tiszántúli egyházkerület gyülekezeteivel való kapcsolattartás okán a püspök is tökéletesen tudatában volt. A kegyes hazugság kulcsát a „többségi akarat előtti alkotmányos érzületű meghajlás” adja, amely az 1918. október 16-i képviselőházi vita (az úgynevezett pacifizmus vita) „Felelősségre vonást a magyarság százezreinek földben való rothadása miatt!” (Fényes László) és „Tessék az egész országgyűlést felelősségre vonni! Az egész ház egyhangúlag helyeselte a háborút!” (Andrics Tivadar) összecsapásához vezet vissza bennünket, amelynek kapcsán Ravasz László 1918. november 20-a körül – teljesen helytálló módon – azt állapította meg, hogy 1914 nyarán olyan volt a helyzet, hogy ha Tisza a szarajevói merénylet után egyezkedni próbált volna Szerbiával, akkor a Károlyi-csoport forradalmat csinált volna, és maga jelentkezett volna be a háború megvívásához szükséges hatalomért Ferenc Józsefnél.⁵⁷

BEFEJEZÉS, ÖSSZEGZÉS

A tanulmány bevezetésében azt a célt tűztük ki, hogy fényképszerű módon előhívjuk a „történelmi Magyarország”-nak a magyar református emlékirodalmi alkotásokban rögzített képét. A református emlékirók később úgy érezték, hogy az események vadul száguldottak a trianoni végkifejlet felé. Mi pedig úgy érezzük, mintha az ő emlékezetük irányítana különböző perspektívákból fényképezőgépeket ezekre az eseményekre. Ha ezeket a képeket egymásra vetítjük, a különböző fókuszok a kölcsönös korrekciós hatás alapján meglepő pontossággal élesítik ki az elmosódó részleteket.

⁵⁵ BALTAZÁR: *Próbáltatások idejéből*, 89–90.

⁵⁶ Lásd részletesebben KOVÁCS Kálmán Árpád: Hódmezővásárhely reformátusai és a Nagy Háború. A lelkesedéstől a kijózanodásig? (1914. június – 1916. január), in: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2016*, Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2017, 109–128.

⁵⁷ KOVÁCS: A „Tisza vagy Károlyi” probléma, 120–122.; 134–135.

Már csak kontúrhúzó retusról kell gondoskodnunk, és ez alapján máris adhatunk egy sajátos politikatörténeti vázlatot.

Elemzésünket csakis a háborúba lépés időpontjáig terjesztettük ki, és éppen csak érintettük a reformátusok és a baloldali radikalizmus kapcsolatrendszerét, mely kérdés – a történeti Magyarország társadalomképével együtt értve – külön tanulmányt érdemel. Vizsgálatunk során egy olyan dualista magyar államra találtunk, mely a Monarchia részeként az egyre inkább gúzsba kötő nemzetközi viszonyok hálójában vergődött, amelyben ugyanakkor – a Habsburgok minden „történelmi bűne” és a politikai élet minden megosztottsága ellenére is – a „monarchikus szellem” a vártnál és számíthatónál jóval erősebb kötőerővel rendelkezett. A kálvinizmus bűnbánatos eleve elrendelés-hite szerint a népeket, nemzeteket rendszerint nem az ellenség fegyvere teszi semmivé, hanem *saját* bűnük pusztítja el őket. Vigasztalást abból lehet nyerni, hogy a vallásos meggyőződés elmélyítése és a nemzeti öntudat megerősítése ahhoz a Valakihez [értsd: Jézus Krisztushoz] kapcsolja az egyént, népét és nemzetét, akin a halál sem vehetett erőt. Egyének, népek és nemzetek ugyanakkor felelősek saját cselekedeteikért, így a református emlékirodalom szigorú etikai képet rajzol ezekről, illetve az általuk alkalmazott politikai technikákról és ideológiákról is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALLA Árpád: *Péntekhegyi levelek. Balla Árpád református lelképásztor Sényőn, egyházi száműzetésben írott leveleiből (1953–1957)*, Debrecen – Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000
- BANGHA Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, Szent István Társulat, 1920.
- BODOKY Richárd: *Gyanútlanok. Családtörténeti töredékek (1870–1918)*, (Jövevények és vándorok), Budapest, Luther, 2018.
- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016.
- HORVÁTH Jenő: *A milleniumtól Trianonig*, Budapest, Szent István Társulat, 1938.
- IMRE Lajos: *Önéletírás (EREF 2.)*, Kolozsvár, Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, 1999.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: 1919–21 cselekvési alternatívái a református emlékirodalomban, in: Ujváry Gábor (szerk.): *„Típortatunk, de el nem veszünk. Trianon 100. A Hazatérés templomában 2020. október 17-én tartott konferencia tanulmánykötete*, Budapest, Lórántffy Zsuzsanna Nőegylet – VERITAS, 2021, 69–84.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: A „Tisza vagy Károlyi” probléma a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban. In: Schwarczwölder Ádám el al. (szerk.):

- VERITAS Évkönyv 2020*, Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2021, 120–136.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: Hódmezővásárhely reformátusai és a Nagy Háború. A lelkesedéstől a kijózanodásig? (1914. június – 1916. január), in: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2016*, Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2017.
- KOVÁTS J. István: *Egy élet prédikációja*. Önéletrajz, s. 1. [Budapest], Szenei Gyözőné Kováts Zsuzsanna, s. d. [2005.]
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- SEBESTYÉN Jenő: Kálvinizmus és liberalizmus, *Kálvinista Szemle* 1(2020/35)
- SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., 1920.
- VÁN Benjámín: *Szilády Áron élete*, Kiskunhalas, Kiskunhalasi Református Egyházközség – Szilády Áron Társaság – Thorma János Múzeum, 2012.

ABSTRACT

Kálmán Kovács: *The Image of “historical Hungary”
in the Reformed Commemorative Literature*

The objective of the study is to visualize the image of “Historical Hungary” as portrayed in the Hungarian Protestant commemorative literature, which took snapshot perspectives of the events rushing towards the endgame of the Treaty of Trianon. If we project these images on top of each other, the various focuses bring a surprising clarity to the blurred details due to a mutually corrective effect. A contour retouching is the only remaining step, on the basis of which we can forthwith provide a unique outline of political history. Our analysis extends only to the point of Hungary’s entry into the war and scarcely touches upon the relationship between Protestants and left-wing radicalism, which is a question that – together with the social structure mapping of Historical Hungary – deserves a study unto itself. This analysis demonstrates that the net of international events increasingly immobilized Hungary, i.e., one-half of the dualist state known as the Austro-Hungarian Monarchy. At the same time – despite the “historical sins” of the Habsburgs and the discord among the political elite – the binding strength of “monarchical spirit” was stronger than expected and/or foreseen. According to the doctrines of repentance and predestination of Calvinism, nations and people, as a

rule, are not destroyed by the weapons of the enemy, but rather by their own sins. Consolation comes from an increased religious conviction and strengthening of the bonds between national self-awareness, i.e., on the level of individuals, his people and his nation, and the One (i.e., Jesus Christ) whom not even death could defeat. Individuals, peoples and nations, on the other hand, are responsible for their own actions, so Protestant commemorative literature draws a strict ethical picture of them and the political techniques and ideologies that they utilize.

Keywords: Hungarian Protestants, Treaty of Trianon, commemorative literature, political history, historiography of ethics

ANGLOFÓBIA, BAPTISTA MISSZIÓ ÉS AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR BIBLIATÁRSULAT ESZMÉJE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Szász Lajos

Az első világháború időszaka nem tartozik a legjobban ismert időszakok közé a magyar protestáns történeti emlékezetben. A visszaemlékezések is leginkább sokat sejtetően hallgatnak erről a néhány évről, de az összefoglaló munkák is csak érintik a kérdéskört. A kutatás fókuszában sokkal inkább a világháborút követő politikai változások és azok hatásai állnak, mintsem a háború időszaka alatt megfogalmazódott gondolatok és tervek vagy éppen ennek a néhány évnek látszólag folytatások nélkül maradó eseményei.¹ Valójában a világháború bizonyos szempontból forrása és genezise volt számos olyan folyamatnak, amely még évekkel a békekötést követően is érezte hatását (pl. az erőszak kultusz megjelenése és térnyerése Közép-Európában), ám bizonyos esetekben már jóval a háborút megelőzően jelenlévő gondolatok erősödtek fel vagy váltak széles körben szalonképessé, mint például az antiszemitizmus.

Jelen tanulmányunkban az első világháború idején a magyar protestánsok körében észlelhető anglofóbia egyik konkrét megnyilvánulásával, az önálló protestáns magyar bibliatársulat eszméjével kívánunk foglalkozni. Tanulmányunk tézise az, hogy az önálló magyar bibliatársulat világháborús eszméje nem csupán a háborús időszak ellenséges légkörének köszönhetően fogant meg, hanem csírájában ott rejtőzött már a világegést megelőzően a protestáns közvéleményben, és a világháború csupán felhangosította ezeket a mélyben meghúzódó negatív tapasztalatokat, illetve lehetőséget adott mindennek az aktuális konfliktusokban történő felhasználására.

¹ SZÁSZ Lajos: „A háború után...” A világháború utáni időszerkekre vonatkozó református tervek és koncepciók, in: Baráth Béla Levente (szerk.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáraitra diákjaira emlékezve, Tanulmányok*, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány – Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2014, 135–152.

A BIBLIATERJESZTÉS ÜGYE MAGYARORSZÁGON
AZ I. VILÁGHÁBORÚIG

A Brit és Külföldi Bibliatársulatot (British and Foreign Bible Society, továbbiakban Bibliatársulat) 1804-ben alapították, az ébredési társulatokra jellemző lelkesedéssel és ambiciózus célkitűzésekkel.² A maga felekezetek felett álló, de az evangelikál meggyőződéshez végig hűséges identitásával a Bibliatársulat nagyon hamar a legjelentősebb brit missziós társasággá nőtte ki magát, amely nem csupán a brit gyarmatbirodalom legtávolabbi szegletéig, hanem ténylegesen szinte az egész világon fejtette ki tevékenységét, beleértve természetesen a kontinentális Európát is. A társulat célkitűzése az volt, hogy minden ember kezébe a saját nyelvén juttassa el a Szentírást. Mindehhez természetesen fordítói, kiadói és terjesztői tevékenységet kellett végezni. E hármashoz, elsősorban pedig a terjesztéshez nagyon gyakran, a még pogány népek között pedig egészen magától értetődően tartozott hozzá a missziós tevékenység is.³

A Bibliatársulat hatását azonban nem csupán az eladott Bibliák számán keresztül lehet lemérni. Régóta ismert a gyarmatosítás – nem csupán gazdasági, hanem kulturális értelmében is – és a 19–20. századi keresztyén misszió, térítés szoros kapcsolata. Mindennek nem csupán történeti, hanem keresztyén teológiai, missziológiai értékelése is megtörtént.⁴ A gyarmatosítás és keresztyén misszió összekapcsolódása a már keresztyén, akár európai terepen is befolyásolhatta a helyi protestáns közgondolkodást és kultúrát olyanformán is, hogy a társulat által kiadott Biblia csupán a brit evangelikál hívők által kanonikusnak tartott bibliai könyveket tartalmazta, míg a máshol kanonikusnak tartott ún. apokrif iratokat nem. Ebben az esetben sem voltak tekintettel a helyi hagyományokra.⁵ Természetszerűleg egy ennyire jelentős kultúraformáló hatással bíró szervezet története során

² A Bibliatársulat történetére, kultúraformáló hatására nézve l.: BATALDEN, Stephen – CANN, Cathleen – DEAN, John (szerk.): *Sowing the Word, The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*, Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2004.

³ CAREY, Hilary M.: *God's Empire, Religion and Colonialism in the British World, c. 1801–1908*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 149–154.

⁴ BOSCH, David J.: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*, Budapest, Harmat–PMTI, 2005, 278–287.

⁵ Az apokrifokkal kapcsolatos vitára nézve l. BEBBINGTON, D. W.: *Evangelicalism in Modern Britain, A History from the 1730s to the 1980s*, London – New York, Routledge, 1989, 86–88.

a látványos eredményeken túl számos negatív tapasztalat is felgyűlt a fogadó, a kulturális befolyásolás, a térítő misszió által érintett fél részéről.

Magyarországon a (protestáns) bibliakiadásnak nagyon hányattatott története van. A türelmi rendeletig nem egyszer megtörtént, hogy a nagy nehezen, nem ritkán külföldön nagy költséggel kinyomtatott Bibliákat lefoglalták, esetleg akár el is égették. A nagy szegénység miatt azonban még a szabad vallásgyakorlat idejében sem sikerült gyorsan megoldani a bibliakiadás és -terjesztés kérdését. Az erőtlen kísérleteket már a Bibliatársulat karolta fel. 1811-ben jelent meg a társulat első ügynöke Magyarországon és néhány év alatt már majdnem megalakult brit anyagi segítséggel a magyar bibliakiadásra szakosodó társaság, amikor 1816-ban mindezt a konzervatív kormányzat keresztülhúzta, megtiltva a Bibliák nyomtatását és behozatalát, a Bibliatársulat ügynökeit pedig kitiltotta az országból.⁶ A társaság majd csak az 1830-as években tudott visszatérni, hogy Sárospatakon, Felsőlővőn majd pedig Kőszegen nyomtassa ki sok példányban a Károli Bibliát.⁷ A fellendülő bibliakiadásnak azonban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, majd pedig az abszolutista kormányzatnak a Bibliatársulatot kitiltó rendelete vetett véget egy időre. Csupán 1861-ben térhettek vissza újra Magyarországra, innentől kezdve viszont zavartalanul működhetett egészen az első világháború kitöréséig.⁸

A BIBLIATÁRSULAT MUNKÁJÁNAK RECEPCIÓJA MAGYARORSZÁGON

Az első világháborút megelőző két-három évtizedben egy sajátos kettősség figyelhető meg a társulat munkájának értékelését illetően. Egyrészt a Bibliatársulat a 19. század második felében kibontakozó keresztyén világmisszió ünnepelt élharcosa, a protestáns missziós társaságok mintapéldánya volt. A hazai protestáns lapok évről évre megemlékeztek a társulat adott esztendőben végzett munkájáról, illetve méltató jelzőkkel körítve ismertették

⁶ BALOGH Ferenc: *A Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése*, Debreczen, A Magyarországi Ev. Református Egyház Egyetemes Konventje, 1903, 17–18.

⁷ Uo. 19–20.

⁸ BALOGH Ferenc: *A Brit és Külföldi Biblia-Társulat működése hazánkban 1811–1898. Adalékul a magyar biblia XIX-ik századi történetéhez*, *Protestáns Szemle* 11(1899/10), 589–598.

a kiadott hivatalos társulati jelentést. A Bibliatársulat küldöttje – az egyébként magyar származású, de Angliában letelepedő katonatiszt, Duka Tivadar – kiemelt szerepet kapott az 1890-es gönci országos Károli-émlékünnepen.⁹ Az egész magyarországi protestantizmust megmozgatta a Bibliatársulat alapításának századik évfordulója 1904-ben. Ebben az évben nem csupán ünnepi beszédek sora hangzott el, illetve tucatnyi vezércikk jelent meg a magyar protestáns sajtóban, hanem az ország összes gyülekezetében egy vasárnapi teljes perselyadományt felajánlottak a társulat számára.¹⁰

A jubileummal kapcsolatosan megjelenő írások szinte mindegyike elismerő hangon nyilatkozott a Bibliatársulat magyarországi működésével kapcsolatosan.¹¹ Nem csupán az eladott Bibliák immár impozáns mennyiségével kapcsolatosan fejezték ki a hálájukat, hanem elismeréssel adóztak a társulat munkatársainak is, akik sokszor viszontagságos és veszélyes körülmények között végezték munkájukat.¹² A társulat munkájáért köszönetet nyilvánított az összes egyházkerület, valamint a legtöbb egyházmegye.¹³ Az egyre erősödő magyar belmisszió is támogatta az ébredési gyökerekkel rendelkező, és azt előmozdító Bibliatársulat munkáját az országban. Így az angolszász kapcsolatokkal bíró, legtöbbször a skóciai Edinburgh református teológiai karán tanuló, ébredési teológiával átitatott lelkészek és teológusok mint Balogh Ferenc vagy Szabó Aladár rendszeresen cikkeztek a Bibliatársulat értékes szolgálatáról. Mindezt csupán néhány olyan vélemény árnyékolhatta be, amely szerint ideje lenne, hogy a nagy magyar protestáns közösség végre önálló bibliakiadást indítson, hogy a Bibliatársulat felszabaduló erőforrásait a messzi pogány vidékeken való munkálkodásra tudja felhasználni.¹⁴

⁹ A Károlyi-émlékünnepély Göncön, *Pesti Hírlap*, 12(1890/255), 1890. szept. 16., 4.

¹⁰ TUDÓSÍTÓ: Az egyetemes konvent ülései, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 46(1903/24), 1903. jún. 14., 377–379.

¹¹ Az evang. egyház egyetemes közgyűlése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 46(1903/46), 1903. nov. 15., 732., A dunamelléki püspök évi jelentéséből, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 46(1903/44), 1903. nov. 1., 692., A Bethánia-egylet, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 46(1903/33), 1903. aug. 16., 526.

¹² Balogh: *A Brit és Külföldi Biblia Társaság ismertetése*, 18–21.

¹³ Egy névtelen szerző az evangéliumi protestáns öntudattól fűtve egyenesen „az egész világ legjelentőségtelesebb intézménye”-ként hivatkozott a Bibliatársulatra. MAGYAR KERESZTYÉN: A Brit és Külföldi Biblia-Társulatról, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 46(1903/50), 1903. dec. 13., 793–794.

¹⁴ HAMAR István: A dunamelléki egyházkerület közgyűlése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 46(1903/44), 1903. nov. 1., 695.

A társulat megítélése tehát alapvetően pozitív volt. Legalábbis ezt lehet tapasztalni ezekben az évtizedekben a nagyobb, tekintélyesebb hetilapok vezércikkeit, a konventi, egyházkerületi gyűlések határozatait olvasgatva.¹⁵ Ám, hogyha ezeken a megnyilatkozásokon kívül más szövegeket, a kisebb egyházi lapok híreit, olvasói leveleit, vagy egy-egy egyházmegyei gyűlés indítványait is megvizsgáljuk, akkor már egy egészen más kép bontakozik ki a szemünk előtt. Az első világháborút megelőző évtizedekben ugyanis a felszín alatt a társulattal szemben nagyon erős ellenérzések kezdtek elterjedni. Ezek az indulatok elsősorban a bibliaárusokkal kapcsolatos konfliktusokból táplálkoztak, és szinte folyamatosan jelen voltak az egyházi közvéleményben az 1870-es évektől egészen az első világháborúig. Az egyháztörténeti szakirodalom eddig csak érintőlegesen foglalkozott ezzel a problémakörrel, és akkor is elsősorban a baptista felekezet magyarországi elterjedése szempontjából, már megközelítéséből adódóan – de nem ritkán értékelésében is – egyoldalúan. Szigeti Jenő több tanulmányban írt a bibliaárusokról, de a baptista felekezeti történeti irodalom egyenesen tényként állapítja meg, hogy a bibliaterjesztés és a baptista közösségek kialakulása között szoros kapcsolat áll fenn.¹⁶ Mészáros Kálmán szerint: „Valamikor a baptista misszió és a bibliaterjesztés egy fogalmat jelentett.”¹⁷ Szigorúan a tényeket vizsgálva Mészárosnak a magyar viszonyokat tekintve teljesen igaza van. Egyértelmű, hogy a baptista felekezet elterjedése Magyarországon ezeknek a fáradhatatlan bibliaárusoknak köszönhető. Jellemző, hogy a 19. század második felében Magyarországon munkálkodó jelentősebb baptista misszionáriusok, gyülekezetalapítók szinte kivétel nélkül legalább néhány évig valamelyik bibliatársulat alkalmazásában álltak. Így bibliaárus volt maga Meyer Henrik is,¹⁸ de Novák Antal (és egy időben felesége is), Rott-

¹⁵ PL. VÁRADI F.: A brit és külföldi biblia-társulat múlt évi működése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 41(1898/51), 1898. dec. 18., 808–809., H[AMAR] I[stván]: A Brit és Külföldi Bibliaterjesztő-Társulat működése 1905-ben, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 49(1906/20. 22.), 1906. máj. 13., máj. 27., 312–313., 345–346.

¹⁶ SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliaárusok, *Egyháztörténeti Szemle*, 6(2005/2), 98–113., SZIGETI Jenő: Egy baptista bibliaárus: Novák Antal, in: uő: „És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Budapest, Szabadegyházak Tanácsa, 1981, 59–68.

¹⁷ MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése, (1846–1873), in: Bereczki Lajos (szerk.): „Krisztusért járva követségben” *Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996, 21.

¹⁸ SZEBENI Olivér: Meyer Henrik születésének 125. évfordulójára, *Theologiai Szemle*, 10(1967/9–10), 293–296.

mayer János, Solti Dávid, Grómen János és Mihály, Hempt Adolf, Csordás Lőrinc és Spiess Konrád is.¹⁹ A neveket sorolhatnánk egészen a világháborúig. Bizonyos értelemben nem lehet a baptista történészek szemére vetni, hogy elfogultan a baptista misszióknak csupán egy oldalát vizsgálták saját felekezeti nézőpontjukból, ám ez tényleg csupán a történet egyik fele. Meg is határozta azonban bizonyos értelemben még a református történeti emlékezetet is az evangéliumot elhozó, lánglelkű, apostoli bibliaárus-misszionárius képe, amellyel szemben a belmisszió által kipellengérezett, kártyázó, henye és hitetlen papok álltak. A sematikus képet – melynek természetesen jókora igazságtartalma is van – a református egyházi irodalom örökítette tovább, olyan történetekkel, mint Szabó Aladár sokat idézett élménye, melynek bibliaárus főszereplője rácsodálkozik, hogy az 1880-as években imádkozó, bibliaolvasó református lelkészjelöltekre akad a magyar fővárosban.²⁰ Ezzel szemben a történet fonákjáról nem igazán volt lehetséges beszélni. Pedig a kitartó kutató számára egyértelmű a történet mozaikjainak összeállítása nyomán, hogy létező, sokak által hitelesnek tartott narratívával állunk szemben.

Izgalmas kérdés, hogy miként vált lehetségessé ez a legalábbis alsó-, illetve középszinten tudatosnak tűnő összefonódás a baptista misszió és a bibliaterjesztés ügye között. A 19. század második felében jó néhány éven keresztül Eduard Millard, aki a Bibliatársulat közép-európai vezetője volt, egyszersemind a bécsi baptista gyülekezet vezetőjeként is szolgált.²¹ A baptista misszionáriusok általa biztos egzisztenciát, mozgási szabadságot és „fedőszervet” nyertek a Bibliatársulattal. A másik oldal, a történelmi felekezetek recepciója emellett szinte feldolgozatlan. Nem csupán a szakirodalom hagyta mindez idáig figyelmen kívül, de a korban főképp a református egyházi közbeszéd fősodra is elhallgatta a negatív tapasztalatokat, pedig volt belőlük bőven. Számos esetet ismerünk, amikor helyi szinten lelkészek, presbitériumok vagy egyházmegyék kongatták a vészharangot, hívták fel a figyelmet a kolportőrök, azaz a bibliaárusok álságos tevékenységére.

Első esetünk 1876-ban játszódott le, egyúttal máris az egész kérdéskör egyik legizgalmasabb eleméhez vezet bennünket: hol kezdődik a tudatos missziós tevékenység, mi az, ami már térítő tevékenységnek minősül és mi

¹⁹ MÉSZÁROS Kálmán: „*Evangelizációt szerveztünk az Isten Ország terjesztése céljából.*” *A Magyarország határain kívül élő magyar baptista közösségek missziói tevékenységének múltja, kitékintéssel a jelenre*, Doktori értekezés, Budapest, DRHE, 2009, 98., 110., 142–143.,

²⁰ SZABÓ Aladár: *Kegyelem által*, Gödöllő, 1941, 32–33.

²¹ Szigeti: *Egy baptista bibliaárus*, 60., 65–66.

az, ami még az egyéni vallásgyakorlás keretein belül értelmezhető? A szepességi evangélikus esperesség gyűlésén jelentették, miszerint több bibliaárusról kiderült, hogy titokban, be nem jelentett módon baptista összejöveteleket tartanak. Fel is hívták a lelkészek figyelmét ezekre a „farkasokra, kik juhbőrben jönnek hozzánk”, hogy adandó alkalommal jelentsék tevékenységüket a politikai hatóságnak.²² Már ebből a híradásból látszik az evangélikus egyház nézete, mely szerint tudatosan elleplezett missziós tevékenységgel van itt dolgunk. Azonban az egész folyamat sajátos értelmezési nehézségeit megvilágítja az a névtelen levél, amelyet két héttel később közölt le ugyanaz a protestáns hetilap. Eszerint a korábbi híradás forrása tévedésben volt, ugyanis fentebbi bibliaárus nem a baptista misszió szolgálatában állt, hanem a Brit és Külföldi Bibliatársulat alkalmazottja volt. A baptista istentiszteletnek vélt alkalom pedig csupán egy, a lakótársaival a szállásán tartott „esti elmélkedés” volt, melyen „véletlen” voltak jelen a vendégek.²³ Talán mondani sem kell, hogy mindez nem győzte meg az eredeti híradás közlőjét, aki a tudatos baptista missziós tevékenységről szóló állítást továbbra is fenntartotta.²⁴ Ez a rövid történet magában hordozza az egész vizsgált kérdés ellentmondásait: egyszerre állunk ugyanis szemben a misszionáriusok kettős identitásával (főállású bibliaárus és misszionárius), illetve a közösségi alkalmak teljesen diffúz, házaknál történő szervezésével.

Néhány évvel később a romániai missziós tevékenységéről ismert Czelder Márton szólalt fel a Tiszántúli Református Egyházkerület éves közgyűlésén, indítványozva, hogy az egyházkerület szólítsa fel a Bibliatársulatot, hogy ne alkalmazzon többet nazarénus és baptista ügynököket. Indítványát azonban félreértették, és azzal vádolták meg a missziós lelkületű lelkészt, hogy éppen az eltévelyedett hívek kezéből akarja kivenni a Szentírást. Végül az egyházkerületi közgyűlés elutasította Czelder felvetését, egyértelműen jelezve, hogy nem tartja veszélyesnek a Bibliatársulat tevékenységét.²⁵

Idővel azonban a jelenség annyira közismertté vált a protestáns egyházi körökben, hogy számos alkalommal egyértelműen írtak a lelkészek a Bib-

²² A XIII. szepesi városok ev. esperességének közgyűlése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 19(1876/30), 1876. júl. 23., 949.

²³ Vonatkozólag, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 19(1876/32), 1876. aug. 6., 1024.

²⁴ WEBER Samu: E lapok 30-ik számában, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 19(1876/34), 1876. aug. 20., 1088.

²⁵ CZELDER Márton: Felvilágosításul, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 23(1880/20), 1880. máj. 16., 660., KUN Pál: A pozitív indítvány, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 23(1880/18), 1880. máj. 2., 578–580.

liatársulat és a baptista misszió összefonódásáról, és immár alig akadt olyan, aki a nyilvánvaló tényeket cáfolni kívánta. 1891-ben a *Chronik der Christlichen Welt* kultúrprotestáns német folyóirat már egyenesen úgy fogalmazott, hogy Magyarországon a Bibliatársulat támogatja és szervezi a baptista missziót.²⁶ Ezután az egyébként a fővárosi baptista körökkel jó kapcsolatot ápoló Szabó Aladár is arról írt, némileg a felelősséget az evangélikus és református egyházakra hárítva, hogy az egyetlen lehetséges gyógymód, ha a történelmi felekezetek saját maguk képeznek ki kolportőröket a baptisták kiszorítására.²⁷

Az evangélikusok a századfordulón már határozottabban fogalmaztak: „A baptismust a britt és külföldi biblia társulat(!) kolpoltörjei hurcolták be gyülekezeteinkbe.”²⁸ Ugyancsak evangélikus lap pedzegette ekkor, hogy Millard tudatosan fogadta fel a baptista misszionáriusokat a bibliatársulat szolgálatába, hogy ezzel is a saját felekezete terjedését segítse elő.²⁹

1904-ben, a Bibliatársulat jubileumi ünneplése során is vegyült egy-egy disszonáns hang az egyébként a társaságnak a világkeresztyénség életében betöltött szerepével kapcsolatosan általánosnak mondható elismerések közé. Szeberényi Lajos Zsigmond, békéscsabai evangélikus lelkész, az általa szerkesztett lapban hívta fel a figyelmet arra, hogy a Bibliatársulat csonka fordítást terjeszt, ezzel is befolyásolva a protestáns hívek gondolkozását. Ezen kívül megjegyzi még:

„A britt és külföldi társulat egykori magyarországi igazgatója, Millard, volt a baptismus terjesztője, ev. gyülekezeteinkben számos rajongó baptista szektáskodót alkalmazva kolportőrökül. Lelkészeink sok helyütt jóakarattal fogadták a báránybőrbe öltözött farkasokat – kik első apostolai voltak a rajongó szektás szellemnek. Nálunk az áldás mellett, melyet e társulat kétségkívül hozott, meg kell emlékezni ez átokról is – a történelmi hűség kedvéért!”³⁰

Czékus László, abaújszántói evangélikus lelkész pedig Balogh Ferenc már idézett írásával polemizált:

²⁶ A baptista misszió Magyarországon, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 34(1891/10), 1891. márc. 8., 324–325.

²⁷ SZABÓ Aladár: Értsük meg egymást, III, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 37(1894/38), 1894. szept. 20., 593–595.

²⁸ A scót nemzeti biblia társaság, *Evangélikus Egyházi Szemle* 3(1897/1), 1897. jan. 30., 19.

²⁹ A baptisták, *Evangélikus Egyházi Szemle* 7(1901/2), 1901. febr. 28., 19–20.

³⁰ SZ[EBERÉNYI] L[ajos] Zs[igmond]: A britt és külföldi, *Evangélikus Egyházi Szemle* 10(1904/4), 1904. ápr. 5., 54–55.

„[A] nemes angol bibliatársulat talán nem ismerve hazai protestáns egyházaink nehéz, sanyarú helyzetét, bibliárusokként gyakran oly egyéneket is alkalmaz, kik ama veszélyes baptista szektához tartanak, melynek apostolai szeretvén a zavarosban halászni, a hol csak tehetik, örömet bontogatják protestáns egyházaink erőtlenebb őrfalait. [...] Így aztán nem csudálkozom többé, ha a baptizmus lappangva terjed híveink közt; hol e, hol amaz egyházunkban váratlanul fel-fel üti fejét, midőn a néppel közvetlenül érintkező ily ügyes és alkalmas terjesztői vannak bibliárusaink között a kik iránt úgy mi lelkészek, mint a mi népünk is teljes bizalommal viseltetünk” – írta 1904 májusában.³¹

Ugyancsak a jubileum évében, ám némileg elnyomva az ünneplő hangoktól Antal Gábor dunántúli püspök fogalmazta meg püspöki jelentésében aggályait a dunaradványi baptista térítéssel kapcsolatosan, ahol egy bibliárus térített a református közösségen belül.³² Ebben az évben a Komáromi Református Egyházmege intézett nyílt levelet Andrew Moody-hoz a Skót Misszió és a skót bibliatársulat magyarországi exponenséhez, hogy se ők, sem pedig a Brit és Külföldi ne küldjön baptista misszionáriusokat a református falvakba. Moody válaszában elutasította a felszólítást, kijelentve, hogy nem fognak megválni a baptista munkatársaiktól. Az egyházmege ezután az egyetemes konventhez fordult, hogy „az eddig anyagi és erkölcsi támogatásunkban részesült külföldi társulatok a pápisták és izraeliták közé küldjék baptista mécseseiket, ha már ezek között nem találnak téríteni valót, akkor igazítsák Afrikába, ahol még ismeretlen az evangélium.”³³

A jubileumot követően nem sokkal Megyaszai Mihály, erdélyi református lelkész hívta fel a figyelmet a gyülekezetében titokban a baptista hitet terjesztő bibliárusra. „A kegyeskedés leple alatt megjelennek az egyházközségekben. Ismeretséget kötnek, s kiszemelnek maguknak egy megfelelő „medium”-ot, melynek segítségével, avagy ha passiv közbenállásával(!) is, rövidebb, vagy hosszabb idő múlva hozzáfognak a proselyta fogdosáshoz,

³¹ CZÉKUS László: Bibliárusok, mint a baptizmus terjesztői, *Protestáns Pap*, 25(1904/5), 146–148.

³² ANTAL Gábor: Püspöki jelentés. In: Németh István (szerk.): *A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1904. szept. 27-én s következő napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1904, 8.

³³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) C/197. Kováts J. István iratai. 15. d. Sátor Dávid levele Kováts J. Istvánhoz, Szinérváralja, 1912. ápr. 16.

vagy a mint ők mondják, »a Kedves Jézus táborába való térítés« munkájához» – írta a bibliaárusok tevékenységéről.³⁴

A kellemetlen, feszültséggel teli találkozásokról szóló történetekről még a világháborút közvetlenül megelőzően is olvashatunk. 1912 tavaszán Csordás Lőrinc – bibliaárus és baptista hittérítő egy személyben – tűnt fel Szinérváralján, ahol a helyi református lelkésztől, Sátor Dávidtól kért igazolást arra nézve, hogy az általa árult Bibliákat reformátusok is használhatják. Csak halványan utalt arra, miután az igazolást megkapta, hogy egyéb „traktátusokat” is terjeszt, és egyszer még egy hétközi református istentiszteleten is részt vett. A gyanútlan református lelkész csak később hallotta híveitől, hogy Csordás baptista összejöveleteket szervez és egy baptista családnál szállt meg. Ezt követően írt a lelkész előbb Kováts J. Istvánnak – aki akkor éppen szatmári lelképásztorként szolgált – és számos környékbeli kollégájának is Csordással kapcsolatosan. A református lelkészeknek küldött figyelmeztetés miatt felháborodott Csordást egyébiránt a baptista felekezeti történetírás mint baptista misszionáriust tartja számon.³⁵

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy bizonyos esetekben, amennyiben az egyik vagy másik bibliaárus túlságosan is exponálta magát a baptista felekezetépítés területén, úgy a Bibliatársulat vezetése kénytelen volt áthelyezni általában valamelyik távolabbi, vidéki munkamezőre vagy pedig szélsőséges esetben elbocsájtani az illetőt. Mindez azonban, főképp az eddig ismertett források tükrében sem cáfolja az állításunkat, miszerint a Brit és Külföldi Bibliatársulat és a baptista misszió Magyarországon olyan mértékben szövődött egybe, hogy az már tudatos stratégiát feltételez a háttérben. Nem érthetünk egyet tehát Szigeti Jenő állításával, miszerint a bibliaárusok néhány kirívó és később retorzióval illetett esetet leszámítva nem szegték meg a Bibliatársulat alapszabályát, mely tiltotta a felekezeti misszió folytatását. „A kolportőrök a biblia árulásán és terjesztésén kívül semmilyen más irat eladásával vagy semmiféle vallásos propagandatevékenységgel nem foglalkoztak” – írta Szigeti – meglátásunk szerint alaptalanul – a Novák Antalról szóló tanulmányában.³⁶

³⁴ MEGYASZAI Mihály: Óvakodjunk a biblia árusoktól!, *Erdélyi Protestáns Lap* 9(1906/6), 1906. febr. 8., 49.

³⁵ Mészáros: „*Evangelizációt szerveztünk...*” 110.

³⁶ Szigeti: *Egy baptista bibliaárus*, 60.

AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR BIBLIATÁRSULAT ESZMÉJE
AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

A Bibliatársulat tevékenységével kapcsolatos tapasztalatok és értékelések tehát legalábbis különfélék voltak. Utólagosan érzékelhetőnek tűnik egyfajta vidék-nagyváros ellentét is a Bibliatársulat munkájának megítélésében, ami feltehetően a különféle tapasztalatokban gyökerezett. Az eltérő tapasztalat részben abból adódott, hogy főképp Budapesten, és kisebb részben Debrecenben szolgáltak azok a református lelkészek, teológusok, akiknek élő kapcsolatai voltak az angolszász protestáns világgal. A bibliatársulat ezzel szemben főképp – néha a kényszerű áthelyezést követően – vidéken mozogtak, ahol az 1876 után Millard helyét átvevő Victor Bernát felügyeletétől szabadabban tevékenykedhettek.³⁷ Számunkra a legfontosabb azonban, hogy a világháború idejére a dicséretes kultúrmissziós narratíva mellett mintegy búvópatakként, nem egyszer megcáfolva, elnyomva, de felerősödött számos vidéki, főleg evangélikus lelkész tollából a panasz a baptista felekezetiépítés és a Bibliatársulat összefonódásával kapcsolatosan.

Az I. világháború hozta el végre a várva-várt lehetőséget, hogy a tettek mezejére lépjenek az elégedetlenek.³⁸ Nem meglepő, hogy éppen evangélikus oldalról indult meg 1914 őszén a mozgalom: Hornyánszky Aladár és Masznyik Endre teológiai tanárok vetették fel a Luther Társaság irodalmi szakválasztmányának októberi ülésén a saját bibliatársulat eszméjét.³⁹ Az egyházi sajtó nagyon lelkesen harapott rá az eszmére, de érdekes módon mintha az egyébként az angolszász világgal sokkal lazább kapcsolatban álló evangélikusok érdeklődtek volna jobban az eszme iránt. Szimonidesz Lajos evangélikus lelkész november elején kimondta a jelszót: „Az ellenségünkötől és a szövetségesünk ellenségétől még a biblia sem kell!” Lapjával, az *Evangélikus Lappal* teljes mellszélességgel kiállt az ügy mellett, egyenesen szégyennek tartva, hogy eddig kellett várni egyáltalán az ügy napi-rendre vételével.⁴⁰ Masznyik Endre eperjesi teológiai tanár a következőképpen fogalmazott: „ezentúl még a biblia sem kell nekünk a hamis lelkű

³⁷ Szigeti: *Egy baptista bibliatársulat*, 68.

³⁸ A korábban idézett negatív tapasztalatok nyomán a századfordulót követően már volt néhány erősen, korán elhalt kezdeményezés a saját bibliatársulat megalakítására. MAYER Pál: Indítvány egy „Magyarhoni Bibliatársulat” alapítása ügyében, *Evangélikus Óráló* 3(1907/20), 1907. máj. 17., 175–176.

³⁹ A Luther Társaság közgyűlése, *Evangélikus Óráló*, 10(1914/41), 1914. okt. 10., 450–451.

⁴⁰ SZ[IMONIDESZ] L[AJOS]: A magyar bibliatársulat, *Evangélikus Lap* 4(1914/45), 1914. nov. 7., 1–2.

és kalmár szellemű angoltól.”⁴¹ Ám ötlet szintjén felvetődött egy német-magyar bibliatársulat eszméje is.⁴² Természetesen a független bibliatársulat gondolatát még a németajkú evangélikusok is örömmel támogatták.⁴³

A *Sárospataki Református Lapok* névtelen szerzője a következőképpen fogalmazott:

„A hazai prot[estáns] egyházban is kezd mutatkozni valami a régi véreskard jelenségeiből. Az angol világhatalom ellen való jogos felháborodásunk odáig fokozódott immár, hogy egyesek még az Isten ígéjének tárházát sem akarják többé elfogadni tőle – úgyszólván – ajándékképpen, mert ebben az ajándék-félében is a kalmár számítás, a messze néző hatalmi tervezetés és terjeszkedés nyomait fedezik fel.”⁴⁴

A közhangulatra jellemző módon még a kolozsvári teológiai professzor, Ravasz László is a kezdeményezés mögé állt, ugyan visszafogott hangot képviselt, amikor a Bibliatársulat gazdag örökségére is felhívta a figyelmet.⁴⁵ Jellemző módon viszont túlsúlyban voltak azok az egyházi lapok, köztük akár kisebb, egyházmegyei folyóiratok, amelyek a háború hatása alatt az angol belmissziós keresztyénség morális csődjéről írtak, aminek a független bibliatársulat kiépítése az egyenes következménye.⁴⁶

Habár óvatosabb hangok a kivitelezés nehézségeire is próbálták felhívni a figyelmet, és megkísérelték az angolellenességtől eltávolítani a gondolatot,⁴⁷ 1914 decemberében a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmánya egy neves lelkészekből, püspökökből és teológusokból álló bizott-

⁴¹ SZ[LÁVIK] M[at]yás: A biblia a világháborúban, *Evangélikus Óráló* 10(1914/46), 1914. nov. 14., 509.

⁴² NAGY Lajos: Alakítsuk meg a magyar-német Bibliái-Társaságot, *Evangélikus Óráló* 10(1914/45), 1914. nov. 7. 489–490.

⁴³ HOFFMANN, Karl: Ungarische Bibelgesellschaft, *Evangelischer Glaubensbote für die Zips* 8(1915/17), 1915. aug. 1., 113.

⁴⁴ Magyar bibliai társulat, *Sárospataki Református Lapok* 10(1914/45), 1914. nov. 8., 373–374.

⁴⁵ (r[ó.])[RAVASZ László]: A magyar biblia, *Protestáns Szemle* 26(1914/9–10), 560–561.

⁴⁶ PÁLFY István: Néhány szó az Angolokról, *Kecskeméti Egyházmegyei Reformátusok Lapja* 2(1915/2), 1915. febr. 22., 4–6.,

⁴⁷ PODMANICZKY Pál: A magyar biblia társulatról, *Evangélikus Óráló* 10(1914/49), 1914. dec. 5., 539–541., STETNER Gyula: „Magyar Bibliái Társulat”, *Evangélikus Egyházi Élet* 3(1914/2), 1914. dec. 6., 11–12., LIGETI Ede: Néhány szó a magyar bibliatársulat megalakulása előtt, *Evangélikus Egyházi Élet* 3(1915/37), 1915. aug. 15., 312–313.

ságot küldött ki a bibliatársulat megalakításáról tanácskozni.⁴⁸ Furcsa módon azonban az elnöknek választott evangélikus püspök, Gyurácz Ferenc jelen sem volt a gyűlésen, csak hónapokkal később értesült a megválasztásáról, a református társelnök, Szilassy Aladár pedig egyáltalán nem kívánt a kiterjedt angolszász ébredési kapcsolataival szakítani, így 1915 folyamán szépen elaltatták az egész bizottsági munkát.⁴⁹ A tehetetlenségen és elfoglaltságon túl azonban más tényezők is közrejátszottak abban, hogy a háború második évében nem öltött testet a magyar bibliatársulat.

A bibliatársulat körüli párbeszéd ugyanis az általános angolelленesség kontextusát elhagyva 1915 folyamán bekerült a reformátusok évek óta dúló belső viszálykodásának keresztútjába. Úgy tűnik, hogy az ekkorra már végletesen kettészakadt református közélet e kérdés mentén is megosztott volt, és megpróbálta a kérdést instrumentalizálni a belső egyházi viták le rendezésére a világháborús angolelленesség és a baptista missziós tevékenység narratíváját felhasználva. Természetesen az angolszász iránnyal szemben elfogultabb pesti és részben erdélyi csoportosulás sem próbálta meg az angolokat mentegezni, ám különbséget tettek a nagypolitika és a keresztyén misszió között. Velük szemben viszont a németbarátság szellemétől fűtött debreceni irányzat minden követ megmozgatott, hogy az angol birodalmi érdekek kiszolgálóiként, illetve a gyarmatosítás előfutáraként ábrázolt missziós szervezeteket támadja, és azok támogatóiként tüntesse fel saját pesti ellenlábasaikat.⁵⁰

Ferenczy Gyula, debreceni teológiai professzor 1915-ben, a Bibliatársulat tevékenységére is utalva, azt egy nagyobb összefüggésrendszerbe beillesztve értékelte az egész brit missziós mozgalmat:

„Most látjuk már a maga valóságában, hogy mik voltunk mi Angliának, mely [18]49 óta állandóan foglalkozik velünk a skót misszióval, a biblia árusítással, az angol kultúra, szellem, ízlés- és rokonszenv terjesztésével. Ezeknek a keresztyén jellegű vállalkozásoknak elsősorban politikai céljok is

⁴⁸ RL C/81. Szilassy Aladár iratai. 1. d. Kivonat a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmánya 1914. dec. 9-i ülésének jegyzőkönyvéből. (Számolás nélkül); A Magyar Prot. Irodalmi Társaság, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57(1914/50), 1914. dec. 13., 697–698.

⁴⁹ RL C/81. Szilassy Aladár iratai. 1. d. Szilassy Aladár Gyurácz Ferenchez. Bp., 1915. jan. 31., RL C/81. Szilassy Aladár iratai. Gyurácz Ferenc Szilassy Aladárhoz, Pápa, 1915. febr. 5.

⁵⁰ A világháború idejére kialakult ellentétéről, mely Debrecent és Budapestet elválasztotta egymástól a református közösségen belül l. SZÁSZ Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Doktori értekezés, Budapest, ELTE BTK, 2021, 189–197.

volt; bennünket a Britt-birodalom(!) érdekköréhez hozzákötni s a halleluják, a szentegyletesdik, az alapítványok, a traktátusok, az álkegyességnek és az igazi kegyességnek dolgai mind azt a kielégíthetetlen önzést s britt-birodalmi(!) célt szolgálták és takargatták, amellyel Anglia az egész világot éjszaktól-délig, kelettől-nyugotig hatalma alá vetette. [...] Nem gyűlölködünk most sem az angolokkal, különösen nem azokkal, akik itt köztünk, a magyar földön, nagy buzgósággal, de jórészt öntudatlanul az angol törekvések képviselői s ennek a lelketlen uralmi vállalkozásnak akaratok ellenére expositúrái valának. Még azt is megengedjük, hogy azok a férfiak, akiket mi buzgó vallásos, művelt, emberszerető lelkeknek ismerünk meg s mint ilyeneket tisztelni is megtanultunk, maguk sem tudták azt, hogy az ő tulajdonképeni szerepük Budapesten, a prot[estáns] világban teljesen összeesik a vadnépekhez küldött angol térítők, kalandorok, kereskedők feladatával. Nem tudták magok sem, hogy az ő küldetésük a kémek, előőrsök, a puhatolók, az előkészítők küldetése volt. Ők azt hitték, tán ma is azt hiszik, hogy egy magasabb keresztyéni és emberi élet megvalósításán fáradoztak. És még inkább azt hitték és hihették a mi tulajdon embereink, akiket az angol-skót kegyesség, barátkozás, kétszínűség teljesen megejtett, akik itt mindent angol mintára szerettek volna szabni s akik ma szemüket dörzsölve néznek a fenyegető, a magyarságot gyűlölő, átkozó s az országot is feldarabolni kész Albion felé, az angol világ és önzés igazi ábrázatja felé s nem tudják magunkat küismerni.”⁵¹

A narratíva, mely sarokba szorítani látszott a belső egyházi ellenséget, a következő volt: brit gyarmati politika eszközei voltak csupán a missziós társulatok, a budapesti Skót Misszió, a Bibliatársulat, az Edinburgh-ban tanult – számos budapesti illetőségű közülük – diákok pedig kritika nélkül hozták haza a káros eszméket, összességében pedig, akik ezeket támogatták, öntudatlanul is a brit politikai érdekeket szolgálták ki, tehát a világháborús ellenség oldalán állnak.⁵² Feltehetően Ferenczy tollából származik a vita hevében megfogalmazott vádirat az „ánglius pestis” magyar terjedéséről:

⁵¹ FERENCZY Gyula: Új év, új élet, *Debreceni Protestáns Lap* 35(1915/7), 1915. febr. 13., 101–102.

⁵² A Skót Misszió és az Edinburgh-i peregrináció tágabb egyháztörténeti kontextusba illesztve is fel van már dolgozva. KOVÁCS Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A Skót Misszió rövid története, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 895–914.; HÖRCSIK Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: Barcza József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkeai László 75. születésnapjára*, Debrecen, 1989, 161–182.

„A nazarénizmus és a baptizmus is e réven terjedt el nálunk, meglehet hát érteni, ha valaki a szektálódást(!) is angol produktumnak tekinti. Mi ezeket is tőlük s általuk vettük legalább a múlt században. Hogy a felekezetre való elforgácsolódás gyökere mélyebb helyen rejlik, az nagyon lehetséges; de ez semmit se változtat azon a tényen, hogy az újabb gyakorlati vallási irányokat mi Angliából, a skót misszió férfaitól, a biblia-társaság ügynökeitől, az Edinburgban nevelkedő magyar theologus ifjaktól vettük közvetlenül át. Azoktól vették a pestiek is, akiket a két Aladár (Szélessy(!) Aladár és Szabó Aladár) nyertek meg az új iránynak [...]”⁵³

Megint máshol pedig mindezzel kapcsolatosan a háború felhevült közhangulatában életveszélyesnek számító politikai konzekvenciákról is írt: „Az angolországból származott, élőkereztyénségnek nevezett vallásáramlat durva átmásolását azonban lelkileg eddig se értékeltük felettébb, most pedig a világháború nyitotta távlat folytán politikailag is a legnagyobb veszedelemnek kell nyilvánítanunk.”⁵⁴ Nem is véletlen, hogy Baltazár Dezsővel az élen a debreceniek a német kapcsolatok elmélyítését tartották a közeli jövő legfontosabb feladatának.

„Mi a magunk részéről munkába vesszük az érintkezést. Az angol érintkezésből volt alkalmunk kiábrándulni. Kár volt reá a sok költség és fáradság. Áthasonlíthatatlan idegen anyag került bele a magyar református egyház vérkeringésébe az angol érintkezés folytán. A zordon, befektetett képű keresztyénség; amely a kegyeskedés és szigorú erkölcs máza alatt telhetetlen önzést, irigységet, gyűlölködést rejteget és palásttal takargatja a világ lopott gyönyörűségét”

– írta 1915 nyarán a tiszántúli püspök.⁵⁵

A baptista misszionáriusok tevékenysége által ébresztett ellenszenvtől a háború révén általánosan elterjedt anglofóbián keresztül az éppen csak napirendre vett magyar bibliatársulat eszméjén át így jutunk egyetlen logikus gondolati lánc végén a budapesti református vezetők meggyanúsításáig, a politikai konzekvenciák sürgetéséig, amivel az érvelési kör be is zárult. A református egyházon belüli küzdelem, melynek egyik eszmei háttere,

⁵³ [FERENCZY Gyula]: Anglius pestis, *Debreceni Protestáns Lap* 35(1915/45), 1915. nov. 6., 1019.

⁵⁴ FERENCZY Gyula: Új év, új élet, *Debreceni Protestáns Lap* 35(1915/8), 1915. febr. 20., 116.

⁵⁵ [BALTAZÁR Dezső]: A németek, *Lelkészegetület* 8(1915/22), 1915. jún. 5., 353.

mint láttuk a nemzetközi kapcsolatok és hatások különböző megítélése volt, nem zárult le a világháború alatt. Igazi kiéleződése és tépje majd csak világháborút követő forradalmak, majd pedig a Horthy-rendszer megszállásának éveiben lett, amikor az egyházon belüli leszámolások nyomán többek, elsősorban a debreceni irányzat tagjai, például Ferenczy Gyula is elvesztette az állását.

Az önálló magyar bibliatársulat nem valósult meg az I. világháború alatt. A református egyházat megosztó feszült légkörben le is került a napirendről egy időre. Az evangélikus oldalon azonban már 1916-ban azon fáradoztak, hogy ha nem is közös protestáns, de legalább egy evangélikus bibliatársulat tervét sikerüljön kidolgozni. Így a Luther Szövetség keretein belül az eredeti ötletgazda, Hornyánszky Aladár tartotta életben az eszmét és próbálta az evangélikus egyházon belül népszerűsíteni azt.⁵⁶ A református oldalról a háború második felében inkább csak, szórványosan jelezték és enerváltan vették tudomásul, hogy a kezdeti lelkesedés dacára a magyar bibliatársulat eszméje immár nem fog megvalósulni.⁵⁷

ÖSSZEGZÉS

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy az első világháború nem csupán a brit gyarmatosítással szemben korábban is létező előítéleteket hangosította fel, hanem egyszersmind lehetőséget nyújtott arra, hogy a református egyházon belüli feszültségek is napvilágra kerüljenek. A református közösségen belül az erősebb angolszász kapcsolatokkal bíró fővárosi és részben az erdélyi szellemi központok csupán félszívvel tették magukévá a saját bibliatársulat gondolatát, és kerülték a nyílt konfrontációt a korábbi skót és angol elvbarátaikkal. Az inkább a német kultúrprotestáns körökhöz kapcsolódó debreceni csoportosulás ellenben a német fegyverbarátság hangsúlyozása mellett nem csupán az angolszász kegyességi irányzatokkal és hatásokkal, hanem főképp azok hazai exponenseivel kívánt leszámolni.

⁵⁶ HORNYÁNSZKY Aladár: Magyarhoni Bibliatársulat, *Belmisszió* 2(1915/11), 149–154., HORNYÁNSZKY Aladár: Magyarhoni Bibliatársulat, (Folytatás), *Belmisszió* 2(1915/12), 198–202., HORNYÁNSZKY Aladár: Magyarhoni Bibliatársulat, II., *Belmisszió* 3(1916/1–2), 2–7., A Magyarhoni Bibliatársulat előkészítő-bizottsága, *Belmisszió* 3(1916/1–2), 11–14., HORNYÁNSZKY Aladár: Magyarhoni Bibliatársulat, *Belmisszió* 3(1916/6–9), 85–90.

⁵⁷ BIBLIOPHILUS: Magyar Bibliatársulatot!, *Dunántúli Protestáns Lap*, 29(1918/42), 1918. okt. 20., 188–189.

Mindehhez pedig kiváló alapot biztosított az évtizedek óta a mélyben megbújó ellenszenv a Brit és Külföldi Bibliatársulat magyarországi tevékenységével szemben. Így tehát az önálló magyar bibliatársulat nemesnek induló eszméjében csapódhatott le nem csupán az éppen aktuális, a háborús propagandából táplálkozó anglofóbia, hanem ugyanakkor több évtizednyi elnyomott frusztráció is a tendenciózusan végzett, sok ellentmondással terhelt baptista felekezetépítés okán. Az önálló magyar bibliatársulat végül nem jöhetett létre, mivel már születésekor ilyen konfliktusokkal terhelt kontextusba került bele, mely lehetetlenné tette nem csupán a közös protestáns, de még csak az egységes felekezeti fellépést is.

Tanulmányunkban ennek a hamvába holt kísérletnek a bemutatásán keresztül kívántuk néhány, a protestáns egyháztörténet-írásunkban is berögzült féligazságra felhívni a figyelmet, illetve megkíséreltük szemléltetni, hogy az első világháborús évek, a protestáns történeti emlékezetből szinte kitörölt időszakának fel-felbukkanó gondolatai és eszméi az áttételesen jelenlévő konkrét egyházi konfliktusokon kívül olyan mélyben megbújó folyamatokra, tapasztalatokra mutatnak rá, melyek a világégést megelőzően nem kaphattak jelentőségükhöz méltó hangsúlyt az egyházi közbeszédben.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

C/197. Kováts J. István iratai. 15. d.

C/81. Szilassy Aladár iratai. 1. d.

Sajtó

Belmisszió, Debreceni Protestáns Lap, Dunántúli Protestáns Lap, Erdélyi Protestáns Lap, Evangélikus Egyházi Élet, Evangélikus Egyházi Szemle, Evangélikus Lap, Evangélikus Őrálló, Evangelischer Glaubensbote für die Zips, Kecskeméti Egyházmegyei Reformátusok Lapja, Lelkészegyesület, Pesti Hírlap, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Protestáns Szemle, Protestáns Pap, Sárospataki Református Lapok

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANTAL Gábor: Püspöki jelentés. In: Németh István (szerk.): *A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1904. szept. 27-én s következő napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1904.
- BALOGH Ferenc: *A Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése*, Debreczen, A Magyarországi Ev. Református Egyház Egyetemes Konventje, 1903.
- BATALDEN, Stephen – CANN, Cathleen – DEAN, John (szerk.): *Sowing the Word, The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*, Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2004.
- BEBBINGTON, D. W.: *Evangelicalism in Modern Britain, A History from the 1730s to the 1980s*, London – New York, Routledge, 1989.
- BOSCH, David J.: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*, Budapest, Harmat-PMTI, 2005.
- CAREY, Hilary M.: *God's Empire, Religion and Colonialism in the British World, c. 1801–1908*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- HÖRCSIK Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: Barcza József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkaai László 75. születésnapjára*, Debreczen, 1989, 161–182.
- KOVÁCS Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A Skót Misszió rövid története, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 895–914.
- MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése, (1846–1873), in: Bereczki Lajos (szerk.): *„Krisztusért járva követségben” Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996.
- MÉSZÁROS Kálmán: *„Evangelizációt szerveztünk az Isten Ország terjesztése céljából.” A Magyarország határain kívül élő magyar baptista közösségek missziói tevékenységének múltja, kitekintéssel a jelenre*, Doktori értekezés, Budapest, DRHE, 2009.
- SZABÓ Aladár: *Kegyelem által*. Gödöllő, 1941.
- SZÁSZ Lajos: „A háború után...” A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók, in: Baráth Béla Levente (szerk.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáraira diákjaira emlékezve, Tanulmányok*, Debreczen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány – Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2014, 135–152.
- SZÁSZ Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Doktori értekezés, Budapest, ELTE BTK, 2021.
- SZEBENI Olivér: Meyer Henrik születésének 125. évfordulójára, *Theologiai Szemle*, 10(1967/9–10), 293–296.
- SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliaárusok, *Egyháztörténeti Szemle*, 6(2005/2), 98–113.

SZIGETI Jenő: Egy baptista bibliaárus: Novák Antal, in: uő: „És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadeyházak történetéből*, Budapest, Szabadeyházak Tanácsa, 1981, 59–68.

ABSTRACT

Lajos Szász: *Baptist Mission, Anglophobia and the Notion of the Hungarian Bible Society during World War I.*

The turmoil in the first years of World War I. revealed some critical animosities and conflicts that had existed beneath the more or less quiet surface long before the war. The flagship of the British missionary movement, i.e., the British and Foreign Bible Society had successfully worked since the middle of the 19th century and was recognized in the Habsburg Monarchy, yet beneath the surface, the Society wilfully supported the Baptist mission among the Hungarian Protestants. This interlocking had not been recognized officially before the outbreak of the Great War. The general repugnance against the British power, soon took shape in a short-lived movement for founding an independent Hungarian Bible Society. This controversy about the future of the Bible Society revealed also the rift or gap between the theologians of the Protestant awakening movement – inspired by British theologians – in Budapest (e. g. Aladár Szabó, János Victor) and the rather liberal group of theologians in Debrecen (e. g. Gyula Ferenczy, Jenő Zoványi) that maintained deep relations with the German ‘*Kulturprotestant*’ theological circles. Finally, the honest desire for a Hungarian Bible Society fell prey to the inner-denominational conflict of the Hungarian Reformed Church, namely, Gyula Ferenczy was more than happy to use this case against his opponents in the capital.

Keywords: British and Foreign Bible Society, Baptist mission, World War I., awakening, anglophobia

1919 FEKETE HÚSVÉTJA ÉS MÁIG HATÓ EMLÉKEZETE KÖRÖSTÁRKÁNYBAN.

TABUSÍTÁS ÉS KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

Herdeán Gyöngyi

„Az erkölcsi törvény nem ismer tudóst és tudatlant, vagyonost, szegényt. Akármi van a fejemben, a Sinai-hegy nekem sem adott külön tízparancsolatot” olvashatjuk Németh László Galilei című művének negyedik felvonásában.

BEVEZETÉS

Száz év távlatából nehéz konkrét történéseket az emlékezet szintjén rekonstruálni, akár személyes családi közösségre, akár egy település közösségére gondolunk. Hogyan lehet a mában felidézni azokat az eseményeket, amelyeket a ma élő emberek nem éltek át? Kérdés továbbá az is, hogy mi az, amire emlékezni kell egyénileg vagy közösségben, vagy ellenkező esetben milyen esemény kerül a felejtés mélységébe.

Előadásom első részében a település földrajzi, felekezeti és etnikai helyzetének rövid áttekintésével mutatom be, hogy milyen történelmi és politikai tényezők vezettek az 1919 áprilisi köröstarikányi vérengzésekhez. A továbbiakban igyekszem feltárni az 1919. április 19–20–21-én történt események kutatási lehetőségeit, a leírt és archivált tényeket, érintve a tabusítási törekvéseket is. Végül néhány, általam elkészített interjú alapján illusztrálom, hogy a traumát megélt családok életében, milyen védekezési mechanizmusok indultak el és alakultak át mintegy családi hagyományá transzgenerációs szinten az utónemzedék életében, melyek a közösség koherenciáját is erősítették és napjainkban is befolyásolják azt.

Halbwachs vezet be a kollektív emlékezet fogalmát, és az 1925-ben megjelent *A társadalom emlékezeti keretei* című munkájában hangsúlyozza, hogy az emlékezés kizárólag társas környezetben jön létre.¹ Theodor W.

¹ K. HORVÁTH Zsolt: *Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák Emlékezet és jövő a Nagy Háború után: Halbwachs és Minkowski elfelejtett könyvei*, 55., https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/37879/EPA00414_korall_59_054_081_u.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2021. október 9.)

Adorno 1959-ben tartott előadásában teszi fel a kérdést: „Mit jelent a múlt feldolgozása?”², hiszen a huszadik században virágzik az emlékezés kultúrája. Különösképpen az 1970-es évektől kezdve, főleg Németországban és Franciaországban, indultak meg a humán- és társadalomtudományi emlékezetkutatások,³ és ez jellemző a kommunizmus megszűnte után a mai Magyarországra, illetve az elszakított országrészek magyar nemzetiségű közösségeire nézve is.

Gyáni Gábor *Az elveszithető múlt* című könyvében idézi Francois Furet-t, aki szerint az első világháború a „történelem első demokratikus háborúja volt”, mivel a polgárok összességét érintette, katonákat és a civil társadalmat egyaránt. Nehéz és nyomasztó emlékeket hagyott hátra a túlélők számára, melyek rányomták bélyegüket minden későbbi polgári tevékenységükre is. Az első világháború egy totális háború volt, mivel a fronton is, de a civil népeség körében is erőszak dúlt.⁴

RÖVID TÖRTÉNELMI KERET AZ 1919-ES ÁPRILISI VÉRENGZÉSEKHEZ VEZETŐ ÚT FELVÁZOLÁSÁHOZ, ÉS KÖRÖSTÁRKÁNY FEKVÉSE

Ahhoz, hogy bemutathassuk, mi vezetett Köröstárkány Fekete Húsvétjához, meg kell vizsgáljuk azokat a történelmi tényeket, melyeknek konstellációja meghatározta ezt a történelmi eseményt. Földrajzilag is áttekintjük a Körösvidéket, mely kifejezés a román tájszemléletben 1918 után terjedt el, és a település földrajzi elhelyezkedése releváns a kollektív emlékezések szempontjából is.

Rövid történelmi keret

Az első világháború küszöbén a román területi igények a Tiszáig terjedtek. Ezt az 1916-ban, az Antanttal kötött titkos megállapodás erősíti meg. A Monarchia katonai összeomlása következtében 1918. november 19-én a belgrádi fegyverszünet jelölte ki a demarkációs vonalat, mely a Maros folyót követte Marosvásárhelyig, érintve Besztercét, onnan a Nagy-Szamos felső

² FAZAKAS Sándor: *Emlékezés és megbékélés. A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai*, Budapest, Kálvin, 2004, 11.

³ K. Horváth: *Betegségek*, 54.

⁴ GYÁNI Gábor: *Az elveszithető múlt*, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010, 294.

völgyéig tartott.⁵ A román csapatok 1918–1919 fordulóján átlépték ezt a demarkációs vonalat⁶ és megszállták a történelmi Erdélyt.⁷ 1919. április 17-én a román hadsereg a Szamos és a Maros között nyomult előre, míg a székely hadosztály észak felé hátrált.⁸ A Székely Hadosztálynak⁹ 1918. december elején 1703 katonája volt, amikor Kolozsváron megalakult elsődleges feladata a demarkációs vonal védelme volt.¹⁰ 1919. február 23-án megérkezett a Fekete-Körös völgyébe a Verbóczy különítmény, Verbóczy százados Köröstárkányba helyezte a parancsnokságot, melyet a helybeliek a legnagyobb erővel támogattak.¹¹ A magyar csapatok visszavonulása után a tárkányiak is védtelenül maradtak.¹²

1918. december 1-jén a Gyulafehérvárra összehívott román népgyűlés kikiáltotta Erdély Romániához csatolását, így Köröstárkány is román fennhatóság alá került közigazgatásilag és egyházilag egyaránt.

⁵ HAJDÚ-MOHAROS József: *Partium*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1997, 12.

⁶ BENDA Kálmán (főszerk.): *Magyarország történelmi kronológiája, III., 1848–1944*, Budapest, Akadémiai, 1983, 843. „november 7. Károlyi Mihály gr. Miniszterelnök vezetésével a Nemzeti Tanács, a Budapesti Munkástanács és a Katonatanács tagjaiból alakult küldöttség Belgrádban Louis-Félix Franchet d’Esperey tábornokkal, az antant hatalmak keleti frontjának főparancsnokával Magyarország nevében külön fegyverszüneti tárgyalást folytat. A tábornok 18 pontból álló fegyverszüneti szerződést nyújt át. (A Magyar kormány kiűrti a Nagyszamos felső folyásától Marosvásárhelyig, majd a Marosmentén a Tiszáig, innen Szabadka–Baja–Pécs vonalon a Dráváig húzott demarkációs vonaltól délre és keletre eső területeket; leszereli a hadsereget; átengedi területén az antant hatalmak csapatait.) A küldöttség a fegyverszüneti pontokat elfogadhatatlannak nyilvánítja, és nem írja alá.”

⁷ SZARKA László: *A történelmi Magyarország felbomlása: katonai akciók, demarkációs vonalak*. <https://core.ac.uk/download/pdf/42926066.pdf> folv 32021, 21. (Letöltés: 2021. október 9.) „November 8-án Károlyi Mihály gróf vezetésével Belgrádba utazott magyar küldöttség részére Louis-Félix François d’Esperey tábornok, az antanthatalmak keleti frontjának főparancsnoka 18 pontos fegyverszüneti szerződést kínált fel, amely a Nagyszamos felső folyásától Marosvásárhelyig, a Marostól délre eső sávot a Tiszáig, onnan pedig a Szabadka–Baja–Pécs vonalon a Dráváig húzódó demarkációs vonalat kínálta fel. A fegyverszüneti egyezmény megkötését a francia kormány azonban érvénytelennek tekintette, mondván, hogy Magyarországot még nem ismerték el önálló államként.”

⁸ Benda: *Magyarország*, 856.

⁹ KÖRÉH Endre: *Erdélyért I-II. A székely hadosztály és dandár története 1918–1919*, Budapest, 1929.

¹⁰ RAFFAY Ernő: *Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok*, Szeged, JATE, 1987, 147.

¹¹ GÁBOR Ferenc: *Egy falu, melynek nem látni mását*, Köröstárkány, 2016, 46.

¹² SZATMÁRI István – KOVÁCS János: *Gyökereim*, Ex Libris Hoffnung Ştei Bihor-România, 2007, 26.

Köröstárkány a Nagyszalontai Református Egyházmegyéhez tartozott, hiszen felekezetiileg a település lakossága református vallású volt. Az egyházmegye 32 gyülekezete, 59 500 lélekkel 1918-ban román uralom alá került a Nagyszalontán levő esperesi hivatallal együtt. A magyarországi részeken ebből az egyházmegyéből 15 egyházközség maradt, és önálló egyházmegyeként működött tovább.¹³ Bár a Tiszántúli Református Egyházkerülethez tartozó egyházmegyékből hivatalosan csak az 1920-as békeszerződés aláírása után váltak ki a gyülekezetek és kerültek román területre. A Nagyszalontai Egyházmegye már az 1919. november 20-án tartott egyházmegyei közgyűlésén megalakította a 6 majd 10 tagú intézőbizottságot. 1919–1921 között ez az intézőbizottság intézte az egyházmegye ügyeit, bár közgyűlést nem hivatott összehívni.¹⁴ A román területeken maradt református egyház számára az egyetlen létező főhatóság az Erdélyi Református Egyházkerület volt, melynek Igazgatótanácsa segítő szándékkal és támogatással viszonyult az elcsatolt tiszántúli egyházmegyékhöz és gyülekezetekhez, akik egy beadványban kérték a főhatósági támogatást.¹⁵ 1920 áprilisában Nagy Károly erdélyi püspök a hivatali korban legidősebb esperest, a bihari Sulyok Istvánt kérte fel egy átfogó kimutatás elkészítésére a lelkészekre, tanítókra, felekezeti iskolákra, járandóságokra, nyugalmazott vagy özvegy lelkészeknek és tanítóknak juttatott segélyekre nézve. A Nagyszalontai Egyházmegye

¹³ STRAUB (RÁCZ) Etelka: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulása (1920–1939)*, in EMÓDI András (szerk.): *KRE 100, Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2020, 7–284, 41–42.

¹⁴ Uo., 45.

¹⁵ uo., 50. „Alulírottak, tekintettel arra, hogy illetékes egyházi főhatóságunktól, a Tiszántúli Egyházkerület funkcionáriusaitól el vagyunk zárva, s ennél fogva sok fontos ügy elintézése fennakadást szenved, a ...-i egyházmegye nevében kijelentjük, hogy mindaddig, míg törvényes főhatóságunkkal való szabad érintkezésünk helyreáll, az egyházkerületi főhatósági jogoknak a Tiszántúli Egyházkerület helyett és nevében való gyakorlására az Erdélyi Református Egyházkerületet és törvényes funkcionáriusait kérjük fel és ismerjük el illetékeseknek. Tisztelettel kérjük azért az erdélyi református egyházkerület elnökségét: méltóztassék ez alapon egyházmegyénk és hatósága alatt álló református egyházaink és tanintézeteink felett a főhatósági jogokat gyakorolni és védelmet biztosítani, a köz érdekében szükséges rendelkezéseket velünk közölni s ezt a tényleges impériumot gyakorló hatóságoknak tudomására hozva, egyház és iskolai érdekeinket minden vonatkozásban – befelé és kifelé – képviselni. Mi a magunk részéről rajta leszünk, hogy a viszonyok további rendeződéséig az egységes vezetésben rejlő erőt, az ahhoz való alkalmazkodás által, a köz javára biztosítsuk.”

gye 1920. június 28-án írta alá az ideiglenes csatlakozási kérést az Erdélyi Református Egyházkerület felé.¹⁶

Köröstárkány földrajzi helye a Belényesi-medencében

A Körösvidék a Sebes-, Fekete- és Fehér-Körös folyók vízvidékét jelenti, és a Réz-, Királyerdő-, Bihar-, Béli- és Zarándi-hegységek szegélyezik. A Körösvidék, mint közigazgatási megnevezés 1918 után jelent meg és terjedt el a köztudatban, „a román tájszemléletben Máramarossal együtt a magyar Tiszántúl fogalmát helyettesíti”¹⁷ – ilyen értelemben Arad, Bihar, Kolozs és Szilágy megyék tartoznak hozzá. A vidék nagy részét Bihar közigazgatási megye alkotja, mely háromnegyed részben az egykori Bihar vármegyéből került ide. A három Körös ártéri síkját Körösköz néven tartották számon és itt terül el a Belényesi-medence, mely a Fekete Körös völgymedencéje. Ezen a vidéken a honfoglaláskori magyar települések sora van Nagyszalontától Köröstárkányig.¹⁸ Tárkányt az első települések között tartjuk számon,¹⁹ mely a 11–12. században keletkezett, ugyanis a templomi okiratokban, a pápai tizedlajstromokban Tárkány már 1332-ben megtalálható, de nevéből kiindulva feltételezhető, hogy a vidéken már sokkal régebben éltek „őstárkányiak”.²⁰

A Fekete-Körös felső folyásának a völgyében napjainkban 132 település van, ezek közül nyolc magyarlakta település. Különösen Köröstárkány az a falu, mely hagyományaival, vallási szokásaival is elüt a többi magyarlakta településtől. Ezt annak tulajdonítják, hogy a település hosszú ideig el volt zárva a tömbmagyarságtól, hiszen egy szigetként él a nagy román tengerben.²¹

¹⁶ Uo., 51.

¹⁷ Hajdú–Moharos: *Partium*, 19.

¹⁸ Uo., 20.

¹⁹ HERNER János (szerk.): *Erdély és a Részek Térképe és Helységnevtára*, Szeged, 1987, 167. „A település nevének változatai: Tárkány-Tarkaj-Köröstárkány-Tárcaia”

²⁰ KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, Magvető, 1988, 477. „Az 1330-as évekből való pápai tizedjegyzék alapján mind a négy főesperesség területét körülrajzolhatjuk. A köleséri főesperességhez tartoztak a Fekete-Körös völgyében kelet felé nyúlványszerűen Várasfenes és Köröstárkány a szélső plébániák.”

²¹ GÁBOR Ferenc: *Egy falu, melynek nem látni mását, Köröstárkány Monográfiája*, Nagyvárad, Magánkiadás, 2013, 11.

A 2011-es népszámlálási adatok alapján a községnek, melyhez még másik három falu is tartozik, 1969 lakosa volt, 53,94% magyar nemzetiségű, 43,73% pedig román nemzetiségű.²² A Bihar megyei Prefektúra adatai alapján 2020. január 1-jén az összlakosság 1978 fő.²³

*A tabusítás, avagy a tabusítás imperativusza
hogyan lett napjainkra az emlékezés indikativusza*

A köröstárkányi vérengzések hivatalos titkosításának ideje a kommunizmus romániai bukásáig tartott; ez is azt mutatja, hogy a tabusítás és a történelmi traumák összefüggnek. Mennyiben sajátos és koherens az 1919 áprilisi események emléke a közösségben, hiszen tabusított volt, miközben „az artikuláció, az elbeszélés által válik az emlékezés személyessé és kollektívvé”²⁴ Mit célzott meg a témánkra vonatkoztatva a tabusítás? A tárkányi eseményekről nem lehetett hivatalosan beszélni, hiszen tiltotta a politikai hatalom. Kimondhatjuk, hogy egyfajta damnatio memoriae – az emlékek elátkozása, kitörlése volt a hatalom célja. Ennek következtében nem lehetett megemlékezéseket tartani a temetőben. „Az 1930-as években a román nacionalizmus felerősödésével, a mártírok hozzátartozóit a hatalom kötelezte, hogy a fejfákon található írásokat és a halál dátumát véssék, kaparják le.”²⁵

Kollektív szinten

Kollektív szinten a félelem dominált: nem partikulárisan volt jelen, hanem társadalmi szinten, és így bővítette a már átélt közösségi történelmi és személyes traumák sorát. Ez jut kifejezésre az általam eddig elkészített interjúkban. Az emberek féltették a megélhetésüket és családtagjaikat egyaránt. Ez egyfajta önvédelmi mechanizmusként működött közösségi szinten. A korabeli romániai sajtóorgánumok többször tudósítanak Köröstárkány kulturális ese-

²² https://ro.wikipedia.org/wiki/Comuna_T%C4%83rciaia,_Bihor (Letöltés: 2020. május 15.)

²³ <https://bihor.insse.ro/wp-content/uploads/2020/05/Populatia-BH-la-1-ianuarie-2020.pdf> (Letöltés: 2021. október 2.)

²⁴ BÖGRE Zsuzsanna: Kitekintés / Outlook. 56-os amerikai magyarok óhazaképe és a elvesztés lépései. Image of the old homeland and stages of separation in Hungarian-emigrants of 1956. *Tér és Társadalom* 32(2018/2), <http://real.mtak.hu/80672/1/56os.pdf> (Letöltés: 2021. október 2.)

²⁵ Gábor (2016): *Egy falu*, 50, 81.

ményeiről, etnográfiai jellegzetességeiről,²⁶ de a kommunizmus bukásáig egyáltalán nem olvashatunk 1919 vérengzéseiről. Esetünkben is megfigyelhetjük, hogy a 20. század totalitárius politikai rezsimje Romániában is igyekezett manipulálni a történeti tudatot az akkori államapparátus akarata szerint,²⁷ ám ez életre hívta a kollektív emlékezetet, mint társadalmi fogalmat. A tabusítás, a titkosításra való hatalmi törekvés mintegy csoportmechanizmusként a közösség mozgatórugója lett.

Kommunikatív szinten

A kommunikatív emlékezet azokat az emlékeket hordozza, amelyeket az emberek kortársaikkal együtt élnek meg, és a közelmúltra vonatkoznak. Ha az emlékeket a kommunikáció szintjén osztják meg egymással, akkor nemzedéki emlékezetről beszélünk. A kommunikáció a közvetített tapasztalás hordozója, de negyven év eltelte kritikus határt von a kortársak közti kommunikációban, hiszen a személyesen érintettek idős korba jutnak. Ilyenkor szokott felerősödni az emlékeknek a rögzítési vágya, különösképpen megírás formájában. Az írásos emlék így közvetítő út lesz a következő nemzedék számára.²⁸ Tárkányban nem írták le a szemtanúk a véres eseményeket, ennek ellenére nagyon helytállóan mondható esetünkben az, amit Jan Vansina etnológus az *Oral Traditionas History* című könyvében megfogalmazott, miszerint „az írástalan történeti emlékezés egy legalább olyan jellegzetes, mint amilyen különös jelenséget fest le: a szóbeliség alapvető szerepet játszik.”²⁹ Egyetlen feljegyzésről tudok, Mikó Péter feljegyzéséről, melyet a családi Biblia lapjaira írt.³⁰

²⁶ Az 1920 utáni erdélyi és romániai sajtótermékeket, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség Iskola Alapítványa digitalizálta pdf formátumba, így ezek a www.digiteka.ro honlapon elérhetőek.

²⁷ JAKAB Albert Zsolt: *Emlékkállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron* (Doktori disszertáció), 2011.

²⁸ ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz, 1999, 51.

²⁹ Uo., 49.

³⁰ Gábor (2016): *Egy falu*, fotó, 49. A teljes szöveg az eredeti alapján: „én Mikló Péter születtem 1875be A Világ baborúitot ki 1914 Juniusba is midekinek be kelet vonulni egész 42kétévesik az egész európabekeveredet a Magyar és a Nagynémet és a török és a Bulgáregyüt volt szövetséges. Asztán a Francia meg az Angol meg a Muszka meg a Szerb és az Olá és az Olasz megint együt. mink magyarok együttbarcztunk a szövetségeseinkel egész 1918ig október és november 18dikán jötem én is ha-za az Olasz FrontrolAsiág völgyéről 8 nap midig a vonattetjénjénalpal és a háborubaelélt voltam a Szerb Fronton Páncsován a Dunán 8 hónapig és asztán bementün Szerbiába ott megint voltam 9 hóna-

Az események pontos történeti rekonstrukcióját nehezíti, hogy elhaltak a traumatikus eseményt átélt szemtanúk. A megkérdezett, harmadik generáció tagjainak a megnyilatkozásában analógia figyelhető meg, hiszen a hallgatás, a vérengzés tabusítása belülről fakadó igényként jelentkezett a családokban. A családi emlék nem csupán adatközlés, hanem a család meghatározó jegyeit is átörökíti, tehát a jellegzetességeit is.³¹ Szubsztanciális volt számukra a túlélés és az életben maradás miatt.

A szakrális térben

A szakrális térben is tilos volt a megemlékezés, vagy az események felidézése, hiszen a magyar egyházak is kisebbségbe kerültek 1918 után Erdélyben és a Partiumban.³²

...pig és onét ehvitek a Muszka Frontra ott nem volta csak 2 hétig akormegkesztük a tüzet és engem meglütek szívemet keresztül és elfogtak a muszka és viresenhajtotak Kirlibabától egész Csernoviczig ott tetek vonatra adig hol gyalog hol meg kocsin elfogtak 1916 Junius 8diké és ot voltam fogságba egész 1918 Junius 20dikén jöttem hazra és ujra kivitek az Olasz Frontra és ot voltam még a Foradalom kaitört November 20dikén és akormidenkibazajjót aki meg nem halt és itbon volt asztán még nagyob baj mert 1919be Április 19dikén Húsvét előnapján az nagypenteken jötek ránk az olábok és Húsvét első napján és nagyszombaton mindekit megöltek akít csak iton találtak 89 eset áldozatul ot voltak az utzán a sárba valaményi 13at a kocsmá elibe temetek egy gödörbe és a töbit kít ide kít oda és mink akik megmaradunk az erdőkön és finesenbujkáltunk 6 napig akor hazra jöitünk a Kopasz falak közé mert csak kopasz házak maradtak mident elraboltak az olábok jószágot és a házakbol minden egy utolso kamálíg ami csak volt nekünk se maradt semi csak a kopasz falak úgy kelet sanyarognunk még a jó nagy Isten megint megsegítettvalaményirebenünket. Irtam én eszt a szomorú emléket én Mikló Péter 1919 be július 16-án”

³¹ MITROIU, Simona: *Lupta pentru identitatea omului. Memorie si identitate colectiva*, file:///C:/Users/HP/Downloads/8_SIMONA_MITROIU%20(1).pdf (Letöltés: 2021. március 1.), 127.

³² LUKÁCS Olga: *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2020, 187. „1918.december 1-e után az egyházak szervezetének és adminisztrációinak határvonalai is változtak, a trianoni békeszerződés után pedig egy teljesen új korszak kezdődött a kisebbségek egyházi életében is. Románia alkotmánya kimondta a vallásfelekezeti szabadságot, de alaptételként a következőt jelentette ki: „A román orthodox egyház a románok nagy többségének vallása lévén, uralkodó egyház a román államban;”

KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

*Kik kutatták eddig a tárkányi
1919. április 18–19–20-án történt eseményeket;
leírt forrásanyagok*

Forrásanyagot szolgáltatnak azoknak a kutatóknak az írásai, akik megírták kutatási eredményeiket. Beke György író, újságíró említhetem elsősorban, aki a Citromfák Köröstárkányban³³ című írásában szemtanúkkal való beszélgetéseit publikálja szépirodalmi keretek között. Gábor Ferenc tárkányi lakos helytörténeti és emlékezettörténeti kutatásokat végzett. Főbb művei: Köröstárkány monográfiája, Egy falu, melynek nem látni mását, Életem viharának emlékére. Ez utóbbi könyvében a mélyinterjú módszerével kutatott visszaemlékezéseket olvashatunk, melyeknek alanya a szerző saját nagyapja.

Dokumentumértékű a 2015-ös A Köröstárkányi mészárlás című dokumentumfilm, melynek forgatókönyvét írta és a filmet rendezte Vojtkó Ferenc.

A helyi református egyházközség irattára.

Az egyik hiteles adatforrás a vérengzésről az Egyházközség Temetési Anyakönyve 1919-ből.³⁴

A Hodor István református lelképásztor és Erdélyi Gyula református vallásnár által vezetett Halotti Anyakönyvbe 1919. november 10-én lett minden áldozat beiktatva, hiszen mindannyian reformátusok voltak. Az Anyakönyvet a fejlécnek megfelelően töltötték ki a következők szerint:

Sorszám és dátum	Betegségnek vagy halálnak más neve	Az eltemető neve
26–34 1919. ápr. 19.	„A románok által történt erőszakos halál által.”	„Az egyháztagok által tömegtemetéssel.”
35–51 1919. ápr. 19.	„Az egyháztagok által tömegtemetéssel. A románok által ölettek meg.”	–
52–68 1919. ápr. 19.	„A községet megszálló román katonák által erőszakos halál által.”	„Az egyháztagok által tömegtemetéssel.”
69–85 1919. ápr. 19.	„A román megszálló csapatok által meggyilkoltatott.”	„Az egyháztagok által tömegtemetéssel.”

³³ BEKE György: Citromfák Köröstárkányban, *Forrás* 32(2000/2), http://epa.oszk.hu/02900/02931/00019/pdf/EPA02931_forras_2000_02_06.pdf (Letöltés: 2022. május 2.)

³⁴ Halottak Anyakönyve 1919., Köröstárkányi Református Egyházközség Irattára

Sorszám és dátum	Betegségnek vagy halálnak más neve	Az eltemető neve
86–102 1919. ápr. 19.	„A román megszálló csapatok által erőszakos halállal.”	„Az egyháztagok tömegtemetés-sel.”
103–119 1919. ápr. 19.	„A megszálló román csapatok s környékbeli román lakók által erőszakos halállal.”	„Az egyháztagok által tömeges temetés által.”
120–128 1919. ápr. 19.	„A román megszálló csapatok által erőszakos halállal.”	„Az egyháztagok által.”

Az Anyakönyvben az elhalálozás és a temetés időpontját egyetlen dátummal határozza meg a lelkipásztor: 1919. április 19. A 25. sorszámú bejegyzés 1919. november 10-én történt, ezért feltételezhetjük, hogy az áldozatok nevét 1919 novemberében anyakönyvezte Hodor István köröstárkányi református lelkipásztor. Az akkori egyházi bejegyzéseknek megfelelően, minden elhunyt neve mellett szerepel az özvegyének a neve is, amennyiben házas volt.

A lelkipásztor a következő bejegyzéseket írta a Jegyzetek rovatba a következő sorszámoknál:

39–41.	„Az egész család kiirtott a románok által.” (a három név összekötve)
64–65.	„Férj és feleség együtt végeztettek ki.” (a két név összekötve)
67–68.	„Férj és feleség.”
87–88.	„Férj és felesége elevenen temették el.”

A 128. számú bejegyzésnél a Jegyzetek rovatban a következő olvasható: „Bottyán Pál belényesi lelkész Kisnyégerfalván egyszer az összes halottaknak, Köröstárkányban három ízben a jelentkezők halottait elbúcsúztatva és emlékezve gyász Istentiszteletet tartott.”

A helyi közigazgatás irattára

Köröstárkányban megtalálható a korabeli román állami Községi Halotti Anyakönyv 1919-ből, és benne minden elhunyt neve szerepel, bár a keresztneveket románra fordítva írták be. A halál okaként: „golyó általi halál” kifejezés olvasható.³⁵

³⁵ Gábor (2016): *Egy falu*, 57.

Családi feljegyzések kutatása

A korabeli Köröstárkányban a lakosság nagy része jómódban élt, hiszen a nagy kiterjedésű földbirtokokon fejlett volt a földművelés, és kiterjedt volt a háztáji gazdálkodás is, különösképpen a gyümölcsstermesztés terén. Ennek következtében megerősödött a helyi családi kisipar is. A pálinkafőzdeket, a fazekas- és a kádár műhelyekben elkészített gazdasági eszközöket ismerték és keresték a környékbeli településekről is.³⁶ Napjainkban is fel- említik a helyi lakosok – a családi elbeszélésekből merítve –, hogy akkoriban több tárkányi gazdánál a környező román falvak lakói közül fogadtak fel munkásokat, akik közül néhányan ellenszenvet éreztek alkalmazóik iránt. A vérengzés három napja alatt nemcsak civil helybelieket öltek a bevonuló román hadsereg katonái és félkatonai csapatai, hanem három napon keresztül raboltak, oroztak és házakat fosztogattak.³⁷ Az egyik helyi családban meg- őriztek egy lajstromot, melyben a gazda tételelesen és nagyon aprólékosan leírja mindazokat a javakat, amelyeket elloptak tőlük. A leírt kimutatásban a rablót „a Román Királyi 24. „Hora” ezredként nevezi meg a tulajdonos.³⁸

Ebben a felsorolásban az elrabolt készpénzösszeg mellett felsorolva szere- pelnek még a házban lévő bútorok, a háztáji gazdaságban használt szerszá- mok, tartós élelmiszerek, gabonafélék és mindennapi alapélelmiszerek. A ház- tartást gyakorlatilag teljesen kifosztották az elkészült lajstrom tételei szerint.

*Lorx Tibor aradi konzul jelentése**Kállay Miklós külügyminiszternek címezve³⁹*

1945-ben a konzul érdeklődését az váltotta ki, hogy „a község minden egyes háza magas kőfallal van körülvéve, s a súlyos tölgyfakapukat pedig mindenütt vaslemezzel borítják.” Felkereste a helybeli lelkészt és tőle ér- deklődött a különös szokás eredetéről. Ekkor értesült tőle és P. Sebestyén Mihály presbitertől az 1919-es vérengzésről, melyről kötelességének érezte

³⁶ SERES Attila: Köröstárkány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében, *Honismeret* 37(2009/4), 18-25, 20., http://epa.oszk.hu/03000/03018/00213/pdf/EPA_03018_honismeret_2009_04_018-025.pdf (Letöltés: 2020. november 4.)

³⁷ Gábor (2016): *Egy falu*, 46.

³⁸ „Kimutatás az 1919 évi ápril. hó 19-én és a köv. napokon a rom. Kir. 24. »Hora« ez- red által elkövetett kárról”, másolatban kaptam Köröstárkányban Gábor Ferenctől 2021. június 8-án.

³⁹ Seres: *Köröstárkány*, 18.

a Bukaresti Magyar Királyi Követséget és Kállay külügyminisztert értesíteni. A konzul tételesen megírja jelentésében a tárkányi eseményeket, és jelenti két román nemzetiségű támadó nevét is, akik a szomszédos Tatárfalván éltek.

Román csendőrségi vagy katonai kivizsgálásról nem tudunk, a korabeli csendőrségi jegyzőkönyvek titkosítva vannak mind a mai napig a Bihar megyei levéltárban.⁴⁰

2015. május 13-án Laurențiu Nistor, Románia képviselőházának alelnöke törvényjavaslatban kéri,⁴¹ hogy Köröstárkány és a szomszédos Kisnyégerfalva települések legyenek *mártírtelepülésekké* nyilvánítva. A beadvány következtében a Szenátus elismeri az 1919-ben történt eseményeket, viszont a *mártírtelepülés* megnevezés kimondása 2021-ig sem történt meg hivatalos formában.

LEVÉLTÁRI KUTATÁSOK

Egyházi jegyzőkönyvek feldolgozása

1974-ben kötelező beszolgáltatás által a Bihar Megyei Állami Levéltárába kerültek az 1919-es Egyházközségi Jegyzőkönyvek, és napjainkban ezek a dokumentumok kutathatók. A korabeli egyházközségi jegyzőkönyvek hiteles képet mutatnak be az áprilisi vérengzések után kialakult egyházközségi elnökségi és presbiteri tisztségviselők nehézségeiről, de az egyházi törvényeknek megfelelő teendők elvégzéséről is. Az 1919. június 15-én tartott presbitergyűlésen Bottyán Pál, belényesi lelkipásztor elnököl.⁴²

⁴⁰ Arhivele Nationale Bihor, Arhive Jandarmeria Bihor

⁴¹ Parlamentul României Camera Deputaților, Comisia pentru Administrație Publică și Amenajarea Teritoriului, București 13.05.2015. Nr. 4c-6/88, PLx 185/2015., http://www.cameradeputatilor.ro/caseta/2015/05/15/pl15185_rp.pdf (Letöltés: 2021. május 4.)

⁴² 1919. május 21-én, a Szalontai esperesi hivatalban keltezett levél, melyben esperes arról értesíti a Főtiszteletű püspök urat, hogy 1919. május 15-én megbízta Bottyán Pál belényesi lelkipásztort a Köröstárkányi református gyülekezetbe való beszolgálással. Ezt azzal indokolja, hogy Hodor István tárkányi és Nagy Károly belényessonkolyosi lelkészek eltávoztak a gyülekezetükből, és esperesnek nincs tudomása a tartózkodási helyükről. Arhivele Nationale Bihor, Nr. Crt 46, Nr. Fond 145, Nr. Inventar 279, Protopopiatul reformat Salonta, Pachet 105. 103.

„Jegyzőkönyv 1919. június 15-én tartott presbiteri gyűlés
 Jelen voltak Bottyán Pál belényesi lelkipásztor tudatja, hogy nt. esperes úr, míg a lelkipásztor hazakerül, a felügyelő lelkipásztori tiszttel őt bízta meg. A gyülekezet ellátását elintézheti úgy gondolja, mivel a jelen szomorú viszonyok között a gyülekezeti tagokat rendkívüli fizetésekkel nem lehet megterhelni. A távolban lévő lelkipásztor fele fizetését fordítja felügyelő lelkipásztor és Erdélyi Gyula tanító díjazására, 75%-ot a tanító, havi egyszeri kiszállásért felügyelő lelkipásztor a 25%-t kapja. Presbitérium felügyelő lelkipásztor előterjesztését egyhangúlag elfogadja, és kimondja, hogy ezen határozatot tudomásulvétel és megerősítés végett nt. esperes úrhoz bejelenti.

Gondnok bejelenti, hogy M. Gábor Péter, M. Antal Mihály, Sz Benedek Ferenc a megszállás alkalmával elhaltak, ezeknek a helyét be kell tölteni. Presbitérium, a megboldogult tagjainak üresen maradt helyeinek betöltésére július 6-ra közgyűlést tűz ki, amely alkalommal egyházfit is fog választani. Szatmári János gondnok, Mikló Ferenc, Lőrincz István, Sebestyén Tibor, Antal Ferenc hitelesítik a jegyzőkönyvet.”⁴³

Ez a jegyzőkönyv hiteles képet ad arról, hogy Hodor István köröstárkányi lelkipásztor távol van, de a gyülekezeti élet nem áll meg, hiszen az esperesi hivatalbeszolgáló lelkipásztort nevez ki, emellett pedig Erdélyi Gyula tanító helyben maradt. Ezen a gyűlésen mondják ki a meggyilkolt presbiterek nevét, és rendelik el a megüresedett presbiteri helyek betöltését.

A július 6-án tartott egyházközségi közgyűlés nem választ új presbitereket, mivel kis létszámban jelentek meg a hívek. A jegyzőkönyvből megismerhetjük a kor történelmi és politikai kihívásait is, mivel az egyházközségi közgyűlés a román katonai parancsnokság engedélyével lett egybehívva.

„Jegyzőkönyv július 6-án tartott közgyűlésen.

Lelkipásztor felmutatja a román katonai parancsnokság 1144/1919. számú engedélyét, és megállapítja, hogy a közgyűlés az egyházi törvény I. fejezet 44. paragrafusán alapján lett egybehívva. Felügyelő lelkipásztor előterjeszti, hogy a gyűlés tárgya 3 rendes és 2 pótpresbiter választása lett volna. Mivel sok körülmény megnehezíti és a csekély érdeklődés mellett más határozat tartását nem javasolja, hanem ez idő szerint javasolja, hogy maradjon meg a csonka presbitérium, mindaddig míg a lelkipásztor állását újból el nem foglalja. Újévig az egyházfi állás betöltését bízzák a harangozóra. Határozat: a határozatot elfogadják, elhalasztják a presbiterválasztást.”⁴⁴

⁴³ Arhivele Nationale Bihor, Nr. Crt 118, Nr. Fond 323, Nr. Inventar 360, Parohia reformata Târcaia, Volum 5, 1.

⁴⁴ Uo., 2.

1919. szeptember 14-én már Hodor István lelképásztor⁴⁵ és T. Szatmári János gondnok elnökölnek a presbiteri gyűlésen,⁴⁶ melynek egyik fő témája, hogy az egyházközség biztosítsa megelőlegezve a tanítói fizetésnek azt a százalékát, amit az állam nem fedez. Ezt a fontos kérdést is közgyűlési határozat hagyja jóvá ugyanezen a napon:⁴⁷ „a közgyűlés tagjai maguk között is megbeszéljük: iskolájuk megmaradása vagy elvesztéséről szól, név szerinti szavazást rendelnek el, mindkét tanítónak, lelkésznek is megszavazzák a segítséget.”

Ennek a határozatnak, és még több, az iskolával és a tanítói állással kapcsolatos presbiteri határozatok alapján előtérbe kerül az, hogy az iskolai oktatást, annak fenntartását nagyon komolyan vette nemcsak a presbitérium, hanem a község egész lakossága is, akik igyekeztek minden áldozatot meghozni az egyházi oktatás megőrzése érdekében.

A presbitérium 1919. november 23-án határozza el az új presbiterek megválasztását az elhunyt presbiterek helyére.

„1919 november 23-án presbitergyűlés

Az egyházi törvény 44. paragrafusa alapján hivatott egybe – F. Szatmári János, G. Halász Ferenc, Erdélyi Gyula, B. Lőrinc István, S. Mikló Ferenc vannak jelen. 20/1919 sz. előterjesztésben elnök előterjeszti az elhunyt presbiterek helyébe újak választásának ügyét.

Határozat: Presbitérium kimondja, hogy az új presbiterek megválasztását december 7-én ejtsék meg.”⁴⁸

⁴⁵ „Nagytiszteletű esperes úr! Tisztelettel van szerencsém értesíteni, hogy 1919. április 18-án történt elmenekülésünk véget ért, családommal együtt visszajöttünk. Sajnos erről történt jelentésem esperes úr már nem kaphatta meg. Teljesen üres falak várak ránk, és semmi nélkül maradtunk. Az irodai levéltár, könyvtár és minden íromány szétszórva volt, s alig maradt meg néhány akta és könyv, az Anyakönyvek is hiányosak lettek. Még saját imakönyveim és egyházi ruházataink, kelyheink mind hiányosak. Egyben tisztelettel bejelentem István nevű fiam születését a családi pótlék miatt. Születési ideje 1919. június 15-én Budapesten. Tisztelettel mellékelem családi pótlási nyugtát, sziveskedjék láttamozni és részemre megküldeni. Vagyok tiszteletem megismétlése mellett Kt 1919 aug. 25-én Hodor István református lelkész” Arhivele Nationale Bihor, Nr. Crt 46, Nr. Fond 145, Nr. Inventar 279, Protopopiatul reformat Salonta, Pachet 105, 116.

⁴⁶ Arhivele Nationale Bihor, Nr. Crt 118, Nr. Fond 323, Nr. Inventar 360, Parohia reformată Târcaia, Volum 5, 3.

⁴⁷ Uo., 5.

⁴⁸ Uo., 6.

A megüresedett presbiteri helyek betöltése nem ment zökkenőmentesen, hiszen a december 7-re kitűzött egyházközségi közgyűlésen a választást a kis létszám miatt elhalasztják 14-ére. A másodikban meghirdetett közgyűlés sikeresnek bizonyult, és a 8/1919. számú előterjesztés alapján a következő gyülekezeti tagokat választották meg a presbiteri tisztség betöltésére: T. Lőrinc Ferenc, R. Benedek Péter, F. Szatmári Péter, P. Antal Péter, Sz. Antal István, Benedek Ferenc, M. Erdei Ferenc.⁴⁹ Az eskütételt a legközelebbi egyházközségi közgyűlésre tűzték ki. Ugyancsak elrendelte a közgyűlés, hogy az, aki nem fogadja el a megválasztását, „100 korona váltáság különdíjat köteles befizetni az egyházi gondnok kezébe.”⁵⁰ Az eskütétel december 27-én volt az istentisztelet után, de csak három presbiter tette le az esküt, mivel a többi megválasztott nem vállalta a tisztséget – ők készek voltak befizetni a 100 korona váltáságdíjat. Az esküt letett presbiterek: Benedek Ferenc, M. Erdei Ferenc, P. Antal Péter.⁵¹

Az Egyházközség működése, lelkészének és tanítójának a fenntartása, ha nem is könnyen, de helyreállt, a presbitérium határozatképes lett az 1920-as évi számadás – elkészítésében is, az 1920. január 7-én tartott presbitergyűlés jegyzőkönyve alapján.⁵² Hodor István lelkész ebben az évben hivatalosan távozott a gyülekezetből, mert meghívás útján a magyarkakucsi református gyülekezetbe kerül.⁵³

Interjúk készítése

Természetesen most csak részeredményekről számolhatok be. Célom az, hogy megvizsgáljam, mennyire összetett egy titok/tabu megismerése, és milyen módjai vannak annak feltárására a részletes, tényfeltáró kommunikatív emlékezet hiányában. Mennyiben szubsztanciális és mennyiben analóg a közösségre nézve az emlékezés?

⁴⁹ Uo., 7.

⁵⁰ Uo., 9.

⁵¹ Uo., 11.

⁵² Uo., 12.

⁵³ „302/1920 szám Nagytiszteletű esperes úr! Az egyházi 11. t, c, 35. §-ának rendelkezése szerint értesítem, hogy a bihari református egyházmegyében fekvő Nagykakucsi egyházközség tiszt. Hodor István köröstárkányi lelkész urat megválasztván, meghívási engedélyt a választó egyházközségnek a mai napon kiadtam és azt nevezett lelkész úrnak megküldöttem. Nagyvárad, 1920, ápr. 29. Esperes. Megküldve nt. Böszörményi Lajos ref esperes úrnak, Nagyszalonta” Arhivele Nationale Bihor, Nr. Crt 46, Nr. Fond 145, Nr. Inventar 279, Protopopiatul reformat Salonta, Pacht 105. 122.

Az eddigi interjúk alapján, melyeket Köröstárkányban végeztem a második és harmadik generációhoz tartozó családtagokkal, igyekszem feltárni néhány példaértékű és tanulságos megküzdési stratégiát, melyek azt mutatják be, hogy a tabusítás szorításában milyen védekezési, illetve feldolgozási mechanizmusokkal tudták elhordozni a traumatizáló történelmi, közösségi és egyéni tragédiát, akár családi rítussá szilárduló viszonyulási mintákat kialakítva.

„*Itt ne füttyöljess, itt emberek haltak meg!*”⁵⁴ – idézte fel az egyik áldozatnak az unokája (második generáció), aki édesapjától hallotta ezt a mondatot (első generáció). G. Fenesi Ferencet, a falu bíróját, arra szólították fel a támadó felek, hogy nyissa ki a református templomot. Amikor kinyitotta a templom ajtaját, azonnal megölték. Az eseményt unokája elevenítette fel, és elmondta, hogy ő mindezeket kiskamasz korában hallotta alig két évvel idősebb testvérbátyjától, akivel titokban beszéltek erről a szomorú családi eseményről, hiszen a szülők akkor elutasították az ifjak kérdéseit az 1919-es vérengzésekre vonatkozóan. A gyermeki érdeklődést az váltotta ki, hogy mikor hazafelé menet a templom mellett haladtak el édesapjával – aki a kivégzett bíró egyetlen gyermeke volt – és ő gyermeki komiszszággal füttyörészett az utcán, az apja nagyon határozottan és komoran annyit mondott: „Itt ne füttyöljess, itt emberek haltak meg!”

A hely – mint földrajzi elem –, és a templom – mint kultikus épület – iránti tisztelet mélyen meggyökerezett és megerősödött ebben a családban. Szavak nélkül bár, de kegyeleti helyként tisztelték, és ez nagymértékben befolyásolta az átélt trauma elhordozását, a túlélés és a helyben maradás kognitív önfenntartó harcait, egyfajta reziliencia keresésében. Kozma Zsolt szerint az egyházba „fogódzás, szédülés” jellemző volt Trianon után az erdélyi népünkre, illetve az, hogy a templomban látta nemzeti megmaradásának az erejét. E történelmi kontextusban így fogalmaz:

„Nem az egyház mozdult meg a hívek irányába, hanem először református magyarjaink töltötték meg templomainkat. Áldás és egyben kísértés is volt ez. Áldás, mert az Evangéliummal köthetjük be a megcsonkítottakat, – igehirdetés –, kísértés, hogy nem azt adjuk, amit mi is kaptunk, Isten Igéjét, hanem valami olyant, nemzeti öntudatot, melynek mi is híjával voltunk”⁵⁵

⁵⁴ Interjú: 2021. március 12.

⁵⁵ KOZMA ZSOLT: *Önazonosság és küldetés*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001, 149.

Az egyháznak, a templomnak a léte, akár a látványa is, mintegy a referencia reflexivitását⁵⁶ jelentette e családi elbeszélés által nemcsak egy személy vagy család, hanem közösségi szinten a kollektívum számára is. Kálvin János hangsúlyozza az Intitúcióban, hogy a keresztyén egyetemes egyházat nem lehet térben körülhatárolni,⁵⁷ de nagyon szemléletesen a hívők anyjának nevezi,⁵⁸ és ez a teológiai tétel a traumatikus eseményekkel való szembenézésben gyógyító exponáló erővel bír a hívő ember számára.

Sebestyén László-Ede, a Köröstarékányi református gyülekezet fungens lelképásztora elmondja, hogy az egyházhoz és a templomhoz való hűség a mai napig erősen jelen van a községben. Ez megnyilvánul mind az ünnepi és a vasárnapi istentiszteleteken való részvételben, mind a hétköznapi lelki alkalmakon.⁵⁹ A vallás megerősítette a közösséget, így megfigyelhető az, amit Ravasz László hangsúlyozott a vallás, az egyház és a társadalom összefüggése kapcsán, miszerint a közösség pedig meghiheti az egyéneket, akik az élet törvényének a megismerésében felismerik, hogy egyházzá kell válniuk.⁶⁰

„Édesapám elhatározta, hogy nagyon sok gyermeke lesz.”⁶¹ 1919-ben hat éves volt a visszaemlékező édesapja, aki félárvaként nőtt fel, hiszen édesapját kivégezték. Felnőttként elbeszélte a családban, hogy mindig hiányzott neki az apja, de az is, hogy testvérei legyenek, hiszen özvegy édesanyja nem kötött új házasságot, ezért fiát egyedül nevelte. Elmondta azt is a családban, hogy ezért már nagyon zsenge korában elhatározta, hogy ha majd felnőtt, neki nagyon sok gyermeke lesz. A félárva fiúnak hat gyermeke lett miután felnőtt és családot alapított. Az egykori kislány, majd sokgyermekes apa napjainkban már nem él, egyik fia elevenítette fel ezeket az emlékeket.

⁵⁶ HAKER, Hille: *Narrative und moralische Identität bei Paul Ricoeur*, Loyola eCommons, 2000, https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1049&context=theology_fac_pubs (Letöltés: 2021.09.10.), 179.

⁵⁷ VICTOR János (ford.): *Kálvin János Intitútioja 1536.*, Budapest, Stichting Hulp Oost Europa, 1995, 91.

⁵⁸ KÁLVIN János: *Tanítás a keresztyén vallásra*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1991, 220. „Mivel most az a szándékunk, hogy a látható egyházzal szólnunk, tanuljuk meg már az „anya” elnevezésből, milyen hasznos, mennyire szükséges megismernünk az egyházat. Mert nincs más út az életre, mint az, hogy ez az anya hordoz bennünket méhében, ha ez szül a világra, ha ez táplál bennünket emlőin, és végül, ha ez gondoskodik rólunk és vezet bennünket mindaddig, amíg csak – halandó testünket levetközve – hasonlók nem leszünk az angyalokhoz.”

⁵⁹ Interjú, 2021. március 12.

⁶⁰ RAVASZ László: *Legyen világosság – Beszéddek, írások*, 1. köt., Budapest, Franklin Társulat, s. a., 417.

⁶¹ Interjú, 2021. március 12.

Második generációs szinten is érződik, hogy a sok gyermek vállalása családi hagyománnyá erősödött, mindegyik testvérének kettőnél több gyermeke született, és az unokáinak köre is bővül. Ahhoz, hogy egy kisgyermek elhordozza a traumát, amit kétszeresen is átélt – apjának, mint családfőnek az elvesztésében és a közösségben való öldöklés félelmében –, egy sajátos megküzdési stratégiát épít fel, amiből az évek folyamán egy sajátos családi hagyomány erősödik meg: az élet tisztelete a gyermekvállalásban és a nagy család megvalósítása a lelki és a családi stabilitás elérése érdekében. Anyanyelvünknek egyik sajátos kifejezése, a gyermekáldás új dimenziót nyer a gyermek áldás spirituális vetületében is. Az ember teremtése a Szentírás alapján Istennek unikális munkája, hiszen az a teremtés befejező cselekedete. Ebben a teremtett ember úgy jelenik meg, mint aki Isten képe és hasonlatossága.⁶² Ez az istenképűség nem szűnik meg, sem a bűn, sem a halál által, hiszen egyedül Istennek van hatalma gátat szabni hűségének az emberhez való viszonyában.⁶³ Az Ószövetségben a gyermekáldás és a termékenység úgy jelenik meg, mint Isten ajándéka, és a sok gyermeket számláló nagy család örömet és szerencsét jelent.⁶⁴ Az Újszövetségben Jézus példát mutat a kicsiny gyermekekhez való viszonyulásra, mely egy sajátos pedagógiai aspektusban mutatkozik meg. Míg a Máté evangéliuma 18,3 alapján a felnőtteket gyermeki alázatra buzdítja Isten országának összefüggésében, addig az árva és az elhagyott kicsinyekkel önmagát azonosítja Jézus.⁶⁵

„Minden Húsvétkor a szükségesnél kétszer több kalácsot süített nagyném, és amikor megkérdeztem, hogy miért, erre azt válaszolta: ha jönnek a románok, legyen mit adjunk nekik, hátha akkor nem bántanak majd.”⁶⁶

A traumatikus élményben született félelem kezelése és annak feloldására való törekvés védekezési mechanizmusokat indít el a szenvedő embernek az életében. A pszichoanalitikus perspektíva nézetei szerint a reális szorongás az a félelem, mely a külvilág fenyegetettségéből táplálkozik. Az „én” elhárító mechanizmusok segítségével is védekezhethet, amikor a taga-

⁶² SEBESTYÉN Jenő: *Református dogmatika*, Budapesti Ref. Theol. Akadémia Kurzustára, 1940., újra kiadja Iránytű Kiadó, Budapest, Gödöllő, 1994, 141.

⁶³ SZATHMÁRY – TÖRÖK – KOCSIS: *Eszkatológia*, Budapest, Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, 2001, 338.

⁶⁴ BARTHA Tibor (szerk.): *Keresztény Bibliái Lexikon I.*, Budapest, Kálvin, 1993, 535.

⁶⁵ BOLYKI János: *Újszövetségi etika*, Budapest, Kálvin, 1998, 39.

⁶⁶ Interjú, 2021. március 19.

dásban, az elhárításban, a projekcióban vagy éppen a racionalizációban szublimálja az őt ért impulzusokat.⁶⁷ A neoanalitikus perspektíva, amikor az „én” alkalmazkodási készségét vizsgálja, feltárja annak a kompetenciának a fontosságát az egyén életében, mely a mindig újabb készségek megtanulását erősíti, ugyanakkor azt a törekvési készséget is, mely arra irányul, hogy hatást gyakoroljunk a környezetünkre. Ez az effektancia motívum nagymértékben segíthet a pszichés védekezési mechanizmusok kialakulásában.⁶⁸ Ebben a családban az *ajándékozás* eszközével törekedtek hatást gyakorolni a környezetre, felkészülni akár újabb támadások esetére is: az ilyen típusú húsvéti készülődés napjainkban is jelen van az utód családjának az életében, mintegy rítussá szilárdulva. Az ember gesztusokból és szavakból álló meghatározott lefolyású (ceremónia), tértől és időtől messzemenően független cselekménysorral (rítus) közösségének javát és fennmaradását biztosítja. Ezek a cselekedetek egyrészt a kimondhatatlan érzelmeket és élményeket fejezik ki, másrészt a mindig megismétlődő interakcióikban a kapcsolati biztonságot is erősítik.⁶⁹ Ebben a családban az 1919-es események következtében már-már hagyományos rítussá lett az „ajándékozás a mában”, mely kiterjed a szomszédságra is, mintegy a közösséggel való jó kapcsolattartás jegyében, még azoknak az életében is, akik már elköltöztek Köröstárkányból.

ÖSSZEGZÉS

A Köröstárkányi 1919-es Húsvét idején történt vérengzés annyira meghatározó lett a település lakosainak az életében, hogy a történelmi időtávlat ellenére máig hat az emlékezete transzgenerációs szinten is. Az irattári és levéltári kutatások segítenek abban, hogy betekintsünk az akkori eseményekbe, de abban is, hogy elmondhassuk: a település lakossága helyben maradt és igyekezett a családi és az egyházi életet újrászervezni, a földeket tisztességgel megdolgozni, a megélhetést biztosítani. Az interjúk alkalmával felidézett emlékképek pedig rávilágítanak arra, hogy a traumatikus helyzettel való megküzdés különböző módon történt egyénenként, család-

⁶⁷ CARVER Charles S. – SCHEIER, Michael F.: *Személyiségpszichológia*, Budapest, Osiris, 2006, 246.

⁶⁸ Uo., 260.

⁶⁹ HÉZSER Gábor: *Pásztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*, Budapest, Kálvin, 2007, 72.

donként, és hogy egyes családokban bizonyos cselekedetek vagy értékrendek rítusokká, szokásokká szilárdultak az évtizedek folyamán.

A „Perpetuamemoriaculpaé”⁷⁰ a bűnökre való örök emlékezés és a tiszteletadás jeleként az utódok emlékművet állítottak, melyet 1990. augusztus 15-én avattak fel, ahol minden évben megemlékezéseket tartanak.⁷¹

Ezzel megjelent az emlékezetnek a konstruktív eleme, teret kapott a kollektív emlékezet csoportdinamikusan, a helybéli lakosok számára. Ezáltal a kommunikatív emlékezet kulturális emlékezeté erősödött Köröstárkányban.⁷²

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz, 1999
- BARTHA Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon I.*, Budapest, Kálvin, 1993.
- BEKE György: Citromfák Köröstárkányban, *Forrás* 32(2000/2), http://epa.oszk.hu/02900/02931/00019/pdf/EPA02931_forras_2000_02_06.pdf
- BENDA Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája, III., 1848–1944*, Budapest, Akadémiai, 1983
- BOLYKI János: *Újszövetségi etika*, Budapest, Kálvin, 1998.
- BÖGRE Zsuzsanna: Kitekintés / Outlook. 56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései. Image of the old homeland and stages of separation in Hungarianemigrants of 1956. *Tér és Társadalom* 32(2018/2), <http://real.mtak.hu/80672/1/56os.pdf>
- CARVER Charles S. – SCHEIER, Michael F.: *Személyiségpszichológia*, Budapest, Osiris, 2006.
- FAZAKAS Sándor: *Emlékezés és megbékélés. A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai*, Budapest, Kálvin, 2004.
- GÁBOR Ferenc: *Egy falu, melynek nem látni mását*, Köröstárkány, 2016.
- GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.
- HAJDÚ-MOHAROS József: *Partium*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1997.
- HAKER, Hille: *Narrative und moralische Identität bei Paul Ricoeur*, Loyola eCommons, 2000, https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1049&context=theology_facpubs
- HERNER János (szerk.): *Erdély és a Részek Térképe és Helységnevtára*, Szeged, 1987.

⁷⁰ Fazakas: *Emlékezés*, 11.

⁷¹ Szatmári – Kovács: *Gyökereim*, 24.

⁷² Assmann: *A kulturális*, 57.

- HÉZSER Gábor: *Pásztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*, Budapest, Kálvin, 2007
- JAKAB Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron* (Doktori disszertáció), 2011
- K. HORVÁTH Zsolt: *Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák Emlékezet és jövő a Nagy Háború után: Halbwachs és Minkowski elfelejtett könyvei*, 55., https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/37879/EPA00414_korall_59_054_081_u.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2021. október 9.)
- KÁLVIN János: *Tanítás a keresztyén vallásra*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1991.
- KÓRÉH Endre: *Erdélyért I–II. A székelly hadosztály és dandár története 1918–1919*, Budapest, 1929.
- KOZMA Zsolt: *Önazonosság és küldetés*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001
- KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, Magvető, 1988.
- LUKÁCS Olga: *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének színpopszísa*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2020.
- MITROIU, Simona: *Lupta pentru identitatea omului. Memorie si identitate colectiva*, file: [http://C:/Users/HP/Downloads/8_SIMONA_MITROIU%20\(1\).pdf](http://C:/Users/HP/Downloads/8_SIMONA_MITROIU%20(1).pdf)
- RAFFAY Ernő: *Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok*, Szeged, JATE, 1987.
- RAVASZ László: *Legyen világosság! Beszédek, írások*, 1. köt., Budapest, Franklin, s. a.
- SEBESTYÉN Jenő: *Református dogmatika*, Budapesti Ref. Theol. Akadémia Kurzus-tára, 1940., újra kiadja Iránytű Kiadó, Budapest, Gödöllő, 1994.
- SERES Attila: Köröstarhány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében, *Honismeret* 37(2009/4), 18-25, http://epa.oszk.hu/03000/03018/00213/pdf/EPA03018_honismeret_2009_04_018-025.pdf.
- STRAUB (RÁCZ) Etelka: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulása (1920–1939)*, in EMÖDI András (szerk.): *KRE 100, Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2020, 7–284.
- SZARKA László: *A történelmi Magyarország felbomlása: katonai akciók, demarkációs vonalak*. <https://core.ac.uk/download/pdf/42926066.pdf> 32021, 21. (Letöltés: 2021. október 9.)
- SZATHMÁRY – TÖRÖK – KOCSIS: *Eszkatológia*, Budapest, Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, 2001.
- SZATMÁRI István – KOVÁCS János: *Gyökereim*, Ex Libris Hoffnung Ştei Bihor-România, 2007.
- VICTOR János (ford.): *Kálvin János Institutioja 1536.*, Budapest, Stichting Hulp Oost Europa, 1995.

ABSTRACT

Gyöngyi Herdeán: *Black Easter in 1919 and its Memory in Köröstárkány. Taboo and Research Opportunities*

A hundred years later, it is difficult to reconstruct specific events at the level of memory, whether they concern a personal family community or a community in a settlement. How can events, of which the man of today has no experience, be recalled in the present? There is also the question of what is to be remembered or forgotten, individually or collectively.

Based on a brief overview of the geographical, religious and ethnic situation of the settlement, the first part of the presentation describes the historical and political context leading to the massacres in Köröstárkány in April 1919. In the following part, the author, touching on the taboo efforts, tries to explore the research possibilities of the events of 19, 20 and 21 April 1919 and of the facts that were recorded and archived. Finally, based on some interviews conducted by the author, it is illustrated how traumatized families formed defence mechanisms, which both reinforced and continued to construct the coherence of the community, and transformed them into a family tradition in the life of the next generation at the transgenerational level.

Keywords: Köröstárkány massacre, ethnic cleansing, Interbellum
History of the Reformed Church in Transylvania, Hungarian
Minority in Transylvania

FÓNYAD DEZSŐ NÉPBÍRÓSÁGI PERE 1945-BEN

Bárány Zoltán

Tanulmányomat a történet végéről kezdem, amely érzelmi síkon kívánja bevezetni az olvasót az eseményekbe. Letartóztatása után 18 évvel, halála előtt két esztendővel a következő visszaemlékezést olvashatjuk Fónyad Dezső lelkipásztor tollából, a börtönben töltött időszak kapcsán:

„Olyan dolgokat értettem meg a Bibliából, amit korábban szinte lehetetlennek tartottam. A jeremiádákra gondolok. [...]»Miért is jöttem ki az én anyám méhéből, hogy nyomorúságot lássak és bánatot, és hogy napjaim gyalázatban végződjenek.« Hát lehet ilyen mélység is? Lehet! Ebben az időben a külső és belső árnyékok alatt sokszor imádkoztam a halálért: jótékony elalvásért vagy az örületet megváltó golyóért. A sötétségbe bevilágított a láthatatlan fény: családom és a gyülekezet könyörgése.”¹

Dr. Fónyad Dezső (1906–1965) monori református lelkipásztor, publicista, és életének egyik meghatározó részében a Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom ifjúsági lelkésze és egyik szellemi vezére volt. Az 1930-as években az országos ismertségű ifjúsági lelkipásztor népszerűsége és elismertsége dinamikusan nőtt, azonban a II. világháború után az országban zajló belpolitikai zavarok közepette népbírósi eljárást indítottak ellene. Feltevésem szerint az indítékok között az is megtalálható, hogy miután 1944-ben a monori nemzeti bizottság elnökének választották, megőrizve lelkési függetlenségét, Fónyad nem lépett be politikai pártba, illetve nem rejtette véka alá antimarxista nézeteit sem. Tanulmányom betekintést kíván nyújtani egy tehetséges vidéki lelkész koncepciós vádak alapján történő letartóztatásába, illetve a tárgyalása körül zajló érdekes és tanulságos eseményeibe. Az általam feldolgozott peranyag megtalálható töredékesen a Budapest Főváros Levéltárának gyűjteményében.²

¹ FÓNYAD László (szerk.): *Uram, látni akarjuk a Jézust* – Válogatás Dr. Fónyad Dezső munkáiból, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2011, 85–86., (Bibliai utalás: Jer 20,18)

² A peranyag megtalálható a Budapest Főváros Levéltára XXV. 1.a. 2520/1945 számú jelzet alatt. (továbbiakban: peranyag)

Fónyad Dezső meghurcolásának története viszonylag korai, hiszen 1945 júliusában vette őrizetbe a politikai rendőrség. Sajnos a legelső mozzanatok, így az őrizetbe vétel körülményei homályosak, mivel sem a feljelentés, sem az őrizetbe vételre vonatkozó rendőrségi jegyzőkönyv nem maradt fenn. Ugyanakkor Fónyad Dezső személyes visszaemlékezésében figyelemre méltó részleteket közöl ezekről a hatóságilag dokumentálatlan eseményekről.³ Először is, éjszaka kopogtattak Fónyad Dezső ablakán, majd onnan vitték egy helyi házba, ahol a „kihallgatója” egy papírt tett elé, melyet alá kellett volna írnia. A nyomozó érve így hangzott: „Írja alá, jót akarunk, legfeljebb egy esztendő lesz belőle.”⁴ Miután a benne található hazugságok miatt nem volt hajlandó aláírni, még aznap hajnalban kocsival a Markó utcai fogdába vitték Fónyad Dezsőt. Már az első napoktól kezdve zsúfolt, emberhez nem méltó körülmények fogadták, és emiatt lázas beteg is lett hamarosan, aminek következtében a rabkórházba került, majd közel három hónapot töltött előzetes letartóztatásban a mai Kozma utcai fegyház jobb csillagjában.

Ügyét a Budapesti Népjogészség a Budapesti Népbíróságon tűzte ki tárgyalásra. Fónyad Dezsőt három váddal illették: 1. 1941-ben a Szovjetunió ellen háborús propagandát hirdetett a szószékről; 2. a háború alatt, 1940-ben egy időközi választáson nyilas programmal lépett fel; 3. a szomszéd lelkipásztorral, Gaál Lászlóval a háború után a demokratikus rend ellen izgatott.

VÁDAK

1. Az első vádpont szerint Fónyad Dezső a monori református templomban (még 1941 júliusában, a háborúba való belépésünkkor) szovjetellenes propagandát népszerűsített és prédikációiban a háborúban való fokozott részvételre buzdított, illetve a vád alapján a Szovjetunió ellen keresztes hadjáratot hirdetett.

Az első váddal kapcsolatosan azt lehet elmondani, hogy háborúba való belesodródásunk komoly dilemma elé állította az egyházakat is, hogy a prédikációkban hogyan reagáljanak a papok, lelkészek. Fónyad Dezső prédikációját nem ismerjük, de a korabeli igehirdetésekből az látszik, hogy az ateista Szovjetunió elleni „keresztes hadjárat” meghirdetése egy szószéki

³ A Földregés (1963) c. kéziratban fennmaradt művében, „Az élet főiskoláján” című alfejezetben olvasható a részletesebb visszaemlékezés. (in: FÓNYAD: *Uram*, 83–86.)

⁴ FÓNYAD: *Uram*, 83.

toposz volt, és nagyon sok ighirdetésben elhangzott az erre való felhívás. Esetünkben viszont nem az a kérdés, hogy Fónyad Dezső valóban prédikált-e a Szovjetunió ellen, hanem az, hogy ez törvénybe ütköző cselekedet volt-e, illetve 1945-ben jogszerű-e az elmarasztaló ítélet emiatt. Hozzá kell tenni, hogy Fónyad írásaiból az tűnik ki, hogy ő világnézetileg a marxizmusmal élesen szembehelyezkedett, és a hitéből fakadóan a történelmi materializmust elfogadhatatlannak tartotta. Nem is meglepő, hiszen az SDG oszlopos vezetőjeként a történelmi kálvinizmus tanításával azonosult, miszerint Isten a szuverén Úr az egész világban. Politikailag a szovjet-kommunista ideológia ellen foglalt állást, ahogyan az 1943-as szárszói konferencia kapcsán arról írt, hogy le kell ülni a marxistákkal beszélni, hogy a saját fegyvereinkkel tudjunk megmérkőzni velük a magunk keresztyén missziójában.⁵ Egy rádióprédikációjában pedig a szociális problémákat fejtegette, és arra a megállapításra jutott, hogyha mi [ti. keresztyénység] nem oldjuk meg ezt a kérdést, a marxizmus a maga sajátos eszközeivel fogja megoldani, illetve ha a mi evangéliumunk megerőtlenedik, a „vörös evangéliumra” fognak hallgatni a lelkek.⁶ A Szovjetunió elleni keresztes hadjáratra való buzdítás (ha volt egyáltalán ilyen) sokkal inkább szellemi és eszmei síkon történt. Jogosan vélekedhetünk úgy, hogy ez a körülmény csak súlyosbíthatta az ügyet. Azt gondolhatnánk a fentiekből, hogy Fónyad a politikai jobboldalt támogatta, ám különös módon ez nem igaz, mivel a háború alatt ellenzéki beállítottságú volt, a népi írók körével szimpatizált és szociális érzékenysége, tenni akarása arra indította, hogy közéleti szerepet vállaljon. Erről is szól a második vád.

2. A második vádpont szerint a politikai életben Fónyad Dezső a nyilaskezreszteseket támogatta, illetve ő maga is szélsőjobboldali propagandát folytatott. Ehhez járult még Matolcsy Mátyással való ismeretsége is, akivel a vádak alapján hasonló politikai nézeteket vallott, és 1940-ben egy időközi választáson az ő neve alatt indult el országgyűlési képviselőnek. Matolcsy Mátyás a magyarországi agrártudománynak elismert szakértője volt, a 30-as években a baloldali népi írókkal jó kapcsolatot ápolt, és a Soli Deo

⁵ FÓNYAD Dezső: Vihar Szárszó felett, *Református Jövő*, 1944.02.09., in: FÓNYAD: *Uram*, 49–51.

Révai József említett nyilatkozatából arra következtethetünk, hogy a kommunistáknak ez elég volt arra, hogy valakit reakciónak bélyegezzenek.

⁶ FÓNYAD Dezső: *Meddig tart az advent?*, Rádióprédikáció, elhangzott a Kálvin-téri templomban, 1936, in: FÓNYAD: *Uram*, 39–44.

Gloria mozgalom is kiadta egyik művét. A politikai egyetértés Fónyad és Matolcsy között a földosztás kérdésében bontakozott ki. Matolcsy Mátyás évekkel később valóban belépett a nyilaskeresztes pártba. Talán ez adhatta okot arra, hogy Fónyad Dezsőt nyilas beállítottsággal vádolják meg, pedig Matolcsy politikai fordulata idejére a kapcsolat megszakadt kettejük között.⁷

Igen erős bizonyíték az utókor számára Fónyad Dezső ártatlansága mellett, hogy a háború alatti anyakönyvi iratok arról adnak tanúbizonyságot, hogy lelkipásztorként segítette a zsidók kikeresztelkedését,⁸ illetve több forrás utal arra, hogy a monori gettósítás ellen hatékonyan fellépett a római katolikus plébánossal karöltve, így elérték azt, hogy eleinte ne egy központi gettóba internálják a zsidókat, hanem házaknál. A tragédia az, hogy később azt már nem tudták megakadályozni, hogy ne vitessék el őket koncentrációs táborokba, de még néhány elhurcoltat így is sikerült igazolásokkal kihozni a gettókból.⁹ Egyetlen konkrét esetet tudunk ennek kapcsán felvázolni. Muraközy Gyula Kálvin téri lelkipásztor a püspöki hivatal pecsétjével ellátott igazolásokat küldött Monorra, amellyel Fónyad a gettóba ment, ahol a csendőrparancsnok fogadta. A szívszorító történetet így írja le:

„Másnap kint voltam. Fogadott. Így felelt: Ez az igazolás téves. Az állítás hazugság, az illető nem diakonissza, hanem titkárnő. És már elem is állította a fiatal nőt, akit szülei vettek körül, és összetett kézzel könyörögtek: mentsem meg a lányukat. Arra a kérdésemre, hogy szabad-e nekem is kérdést tennem, igennel felelt: Kérdezze meg Parancsnok úr, hogy diakonissza jelölt-e a missziói intézetben, vagy nem? A tolmácsolás megtörtént. Az igazolást elfogadta. A többit is. Aztán így szólt: »Legyen nyugodt, hogy holnap szabadok lesznek.«¹⁰

Egy másik forrásból kiderül, hogy ez a missziói intézetben dolgozó diakonissza jelölt nem más, mint Éliás József „jobbkeze”, Bartos Zsuzsa.¹¹

⁷ Fónyad Dezső személyes beszámolója Matolcsy Mátyás „árulásáról”: „Amikor ő a Szálasi pártba belépett, felkerestem; Matolcsy engem azzal fogadott, hogy: «ugye azért jöttél, hogy a szemem közé köpj», Én azt válaszoltam neki, hogy ez kevés azért a lépésért, amit tett.” (Peranyag, 17., Fónyad vallomása)

⁸ Egy átlagos évben kb. 100 keresztelő volt, 1942-ben, 44-ben és 45-ben 150–160 körüli ez a szám. Előtte és utána is az átlaghoz közelítő számot találunk. Fónyad Dezső naplójából kiderül, hogy már 1939-ben elkezdtek kikeresztelni a zsidókat. Fónyad: *Uram*, 59.

⁹ FÓNYAD: *Uram*, 70.

¹⁰ FÓNYAD: *Uram*, 69.

¹¹ Éliás Józsefről ld. később: „A tanúk” fejezetben.

A későbbi peranyag során Éliás hivatalos nyilatkozatban mutatja be részéről ezt az esetet, amelyben azt írja, hogy „közvetlenül a vagonokba rakás előtti órákban”, július 6-án sikerült kiszabadítani Bartos Zsuzsát.¹²

Az embermentés tekintetében arról is vannak visszaemlékezéseink, hogy a bebörtönzött szociáldemokraták és monori kommunisták ügyében is közbenjárt Fónyad Dezső.¹³ Mindemellett a háború után a németes nevű monoriakért is igyekezett befolyásolni a Községházán levő illetékeseket. Az igazságtalan erőszak ellen lépett fel, kiszolgáltatottakon akart segíteni a háború alatt, és ugyanezt látjuk az ő politikai ambíciói között, népe iránti szeretetéből és az evangéliumból táplálkozó szociális programot vallott magáénak, de ez se nem kormánypárti vagy nyilas program, se *nem kommunistá program*. Ez a tény kulcsot ad nekünk a harmadik vád értelmezéséhez is.

3. A harmadik vádpont arra vonatkozik, hogy Fónyad Dezső a háború után közvetlenül a gombai református lelkésszel, Gaál Lászlóval demokráciaellenes izgatásban vett részt. A vád igazolására a tárgyaláson bemutatták Gaál László vallomását. Ezt a vallomást Gaál László lelképásztor egy nagyon bátor cselekedettel megtagadta, amikor kijelentette: „ebből egy szó sem igaz... a politikai rendőrségen egy óra kínzás és verés után írtam alá a jegyzőkönyvet.” Előadta azt is, hogy Fónyad Dezső két ízben volt Gombán; egyszer élelemért ment a családjá részére, amikor egy mázsa búzát egyedül hozott le Monorra hátizsákon, egyszer pedig egy üldözött család iránt érdeklődött.¹⁴ Ez az üldözött család jóbarátjának és hűséges munkatársának, Soos Gézának felesége és gyermekei voltak, akik az ostrom után Gombára menekültek. Ahogy említettem, a háború után Fónyad Dezsőt jelölték a helyi nemzeti bizottság elnökének, de amikor be kellett volna lépnie valamelyik demokratikus pártba, az elnöki tiszteről azonnali hatállyal lemondott, mivel nem akart politikailag elköteleződni semelyik pártba sem (amelyet viszont jogszabály írt elő).¹⁵ A vádirat ezt a mozzanatot is úgy használja fel, hogy abszurd, nyakatekert módon Fónyad Dezső ellen azt a narratívát

¹² Éliás József nyilatkozata, az eredeti Glasz Endréné Fónyad Ágnes birtokában.

¹³ FÓNYAD: *Uram*, 21.

¹⁴ „A harcok folyamán a németek minden élelmemet elrabolták. Én Gaál Lászlóhoz élelemért mentem ki. Egy mázsa búzát kértem tőle, és ezt hátizsákkal hoztam be a családom részére. Politikai dolgokról Gaál Lászlóval soha nem beszéltem. Egyebet előadni egyelőre nem kívánok.” - Peranyag 19-20., Fónyad vallomása

¹⁵ A Monori Református Gyülekezet presbiteri jegyzőkönyve, 1945. A jegyzőkönyv arról számol be, hogy Szegedről kaptak utasítást arra nézve, hogy Fónyad legyen az elnök. 1945. április 5-én mondott le.

találták ki, hogy őt megbuktatták a (szerinte) „buta munkások”, de a kisgazdák pártján bosszút forral, és Gaál László gombai lelkipásztorral ezért szervezkedik.¹⁶ Azt láthatjuk, hogy mind a három vád a valóság rosszindulatú eltorzításából, a nyilvánvaló tények negligálásából adódik.

E három vád alapján megállapíthatjuk, hogy Fónyad Dezső büntetőeljárása sok hasonlóságot mutat a későbbi Magyar Közösségi per vádlottjaiéval, mert szinte ugyanazok a motívumok jelennek meg – a „fasizmus”, a „demokrácia” elleni titkos szervezkedés, horthysta egyesületekhez való tartozás gyanúi és vádjai. Úgy tűnik, hogy Fónyad pere már előrevetíti a kommunista hatalomátvétel egyik legmeghatározóbb eszközét, a koncepciók eljárásokat. Szembetűnő az is, hogy e nemzedék híres SDG-s lelkészei és szolgálói közül többen megjárják a börtönt vagy disszidálásra kényszerülnek, olyanok is, akik közeli viszonyban voltak Fónyad Dezsővel, pedig ez a nemzedék, akár Fónyaddal együtt, valójában politikai szempontból egy valós alternatívát jelenthetett volna 1945-ben a későbbi pártállami funkcionáriusok helyett.

A TANÚK

Fónyad Dezső letartóztatása után számos egyházi és világi személyiség sietett a segítségére, és a tárgyalás folyamán tanúskodtak Fónyad ártatlansága mellett. A tanúk egyöntetűen Fónyad Dezső védelmében álltak, a peranyag jegyzőkönyvében nem olvasunk olyan tanúról, aki személyesen is vádaskodott volna. A tanúk vallomásaiból a leglényegesebb elemeket emeltem ki, és azokat összevettem Fónyad Dezső vallomásával és utalásokat is tettem az addigi pályafutására.

Ravasz László – Részletes tanúvallomása szerint Fónyad Dezső a 30-as években konventi missziói lelkipásztor, illetve az SDG főtitkára. Ezekben a körökben ismerhette meg személyesen Ravasz Lászlót, aki a kerület egyik legértékesebb fiatal lelkipásztorának tartotta őt. A tanúvallomás során Ravasz megerősítette azt a tényt, hogy Fónyad Dezső szkeptikus volt azzal kapcsolatban, hogy Magyarország a németek oldalán kaphatna elég-tételt – ennek már a harmincas évektől kezdve hangot adott, miközben bírálta a germán újpogányságot.¹⁷ Ravasz László előadta azt is, hogy Fónyad Dezső teológiája szerint a világban Isten szuverenitásának kell érvénye-

¹⁶ Peranyag, 5.

¹⁷ FÓNYAD: *Uram*, 17. A germán újpogányságról írt cikke megtalálható a peranyagban Y/11-es mellékletként.

sülnie (ahogyan azt a történelmi kálvinizmus is vallotta), éppen ezért a marxizmus tévedésben van. E felfogásával csak a jobboldalt tudta támogatni, ám később a hitleri pogányság ellen balra fordult.¹⁸ Arról is tudomása volt Ravasznak, hogy a választásokon elindult Fónyad Dezső, ám ő is úgy tudta, hogy „attól kezdve, hogy Matolcsy belépett a hungarista pártba, szembe állott vele.”¹⁹

Amikor arról kérdezték, hogy izgatott-e a szószéken és prédikált-e a háború folytatására, Ravasz püspök azt a feleletet adta, hogy ilyen jelentést soha nem kapott, hanem éppen az ellenkezőjével kapcsolatban tettek bejelentést. Ugyanis egyszer – mint a „legjelesebb fiatal emberek egyikét” – rádiós istentiszteleten prédikáltatta, néhány nap múlva tiltakozásokat kapott, miszerint ilyen „destruktív” embereket nem szabad a rádióhoz engedni.²⁰ Emellett arról is tudomása volt Ravasz Lászlónak, hogy Fónyad Dezsőt több alkalommal kiküldték háborúellenes, pacifista kongresszusra – ezt a Nemzetközi Jóbarátság Világszövetsége szervezte – és így járt többek között Csehországban és Jugoszláviában is. Ekkorra tehető Fónyadnak Bonhoefferrel való találkozása is, akire későbbi visszaemlékezéseiben tanítóként tekintett.²¹ További kutatásokat igényel annak a feltevésnek az igazolása, hogy ezek a nemzetközi konferenciák segíthették a hazai német ellenállást.

Bereczky Albert – A per lefolyása alatt Bereczky Albert államtitkárként tevékenykedett a Kultuszminisztériumban. Bereczky Albert elmondása alapján Fónyad Dezsőt körülbelül 15 éve ismeri (azaz Fónyad Dezső lelkészi pályafutásának szinte kezdetétől, amikor is az SDG-ben és konventi missziói lelkészként szolgált. Ekkor többször hallotta előadását Bereczky Albert is). Bereczky úgy vall, hogy a monori zsidómentés alatt az üldözöttek mellett Fónyad Dezső „erősen exponálta magát”. Fónyad későbbi emlékezéseiből tudjuk, hogy Bereczkyhez is küldött Budapestre zsidókat.²² A sikertelen kunszentmiklósi választással kapcsolatban azt a vallomást tette, hogy egy konferencián való beszélgetés után Fónyad Dezső azt mondta

¹⁸ Peranyag, 20.

¹⁹ Ravasz László részletes vallomása, az eredeti irat Glasz Endréné Fónyad Ágnes tulajdonában.

²⁰ Uo.

²¹ FÓNYAD: *Uram*, 108. Fónyad Dezső arra a Bonhoeffer-re tekint tanítójaként, aki részt vett a német ellenállásban, és a Stauffenberg-féle Hitler-ellenes merénylet után elfogták és halálra ítélték. Fónyad Dezső a híres „Ki vagyok?” c. versére ezzel felel: Tanítónk! Az emlékkönyvben szereplő fordítást valószínűleg szintén Fónyad készítette.

²² FÓNYAD: *Uram*, 23, 66.

neki: belátta, hogy politikai akción keresztül nem lehet eredményt elérni, ezt csak lelki munka útján lehet.²³

A Bereczky Alberttel való kapcsolatát színesíti az a tény, hogy 1944-ben Fónyad Dezsőt Nyíregyházára hívták meg lelkésznek, de a monoriak a háború közelsége és a lelkész iránti szeretetük miatt nem engedték el az autót. Később ez a helyszín a Nyíregyházi Szabad Tanács miatt vált fontossá a XX. századi magyar református egyházpolitikában, amelynek meghatározó szerepe volt Bereczky Albert. Vélhetően másképpen is alakulhatott volna Fónyad Dezső lelkési szolgálata, illetve református egyházunk korabeli története, ha Fónyad kerül oda kerül lelképásztornak Békefi Benő helyett.

Kuriózumnak tekinthető, hogy Fónyad Dezső tárgyalásán egymás után tett vallomást a két egymást követő dunamelléki református püspök, Ravasz László és Bereczky Albert. Ez az eset is jól mutatja azt, hogy 1945-ben még egy elég széles és színes paletta jelenhetett meg tanúk sorai között, ám történelmi tragédia, hogy ezek az emberek közül néhány éven belül sokan a rendszer által üldözött és egymás ellen hangolt ellenfelekké váltak.

*Vatai László és (Szegeedi) Kiss Sándor*²⁴ – Mind a ketten az SDG-ben fontos szerepet betöltő személyek voltak, akik ekkoriban már komolyabb befolyást szereztek a magyar politikában. Közös szövegezték meg a nyilatkozatukat, amelyben megemlítik, hogy „Fónyad Dezső... mindenkor az elesettek, szegény parasztok, a munkások, a mélyben élők ügyének képviselője és harcosa volt.” Emellett utalnak arra is, hogy az SDG-ben való részvétele révén „igen nagy része van abban, hogy ebből a táborból alakult ki a magyar fiatalság baloldali német és nyilas ellenes, a nép ügyét feltétlen vállaló rétege.” A nyilatkozatot aláírói között találunk még egy nevet: Majsai Ernőét, aki a Szabad Élet ellenállási diákmozgalom vezetőségi tagja volt.²⁵ Fontos megjegyezni, hogy Kiss Sándor és Vatai László tagjai voltak az ún. Magyar Közösségnek, ami egy titkos szervezet volt, és amely részt vett a német ellenállásban.²⁶ A lelepleződésük után a nyilasok mindkettőjüket letartóztatták és hatalmas kínzásoknak vetették alá őket. A kom-

²³ Peranyag, 22.

²⁴ A magyar Parasztszövetség igazgatója és nemzetgyűlési képviselő, nem összetévesztendő Kiss Sándor ref. (egyetemi) lelképásztorral. A tanulmányai alatt Szegeden nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy a Márciusi Front (baloldali mozgalom) tagjait koordinálja, és részt vett a Bethlen Gábor Kör megalapításában és vezetésében is.

²⁵ Nyilatkozat Dr. Vatai László, Kiss Sándor és Majsai Ernő részéről – Az eredeti Glasz Endréné Fónyad Ágnes birtokában.

²⁶ Székér Nóra: *A Magyar Közösség története*, PhD értekezés, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományok Doktori Iskola, 2009, 119.

munista térnyerés és politikai fordulat után 1947-ben a demokrácia elleni szervezkedés koncepciók vádjával sokakat elítéltek a kommunisták, és ők is a Mistéth-perben vádlottként szerepeltek, majd a vizsgálati fogság alatt komoly próbákat kellett kiállniuk. Előbb Vatai László, majd az 1956-os események után Kiss Sándor is az Egyesült Államokba emigrált. Hozzájuk kapcsolódóan utalnék vissza arra, hogy Fónyad Dezső szintén a Magyar Közösség tagja volt, ám ő 1947-ben nem szerepelt a vádlottak között (de az állambiztonság rendszerében regisztrálva volt mint tag).²⁷

Kiss Sándor a tárgyalás alatt tanúként utalt arra, hogy Fónyad Dezső hatására ébredt rá ő is arra, hogy hazánkban három és fél millió koldusboton élő elesett magyar van, akiknek megoldásra van szükségük, és azt is elmondta, hogy Fónyad Dezső hatására kezdett bele a falukutató munkába Sárospatak környékén, amelynek keretei között igyekeztek az elesett parasztságot segíteni.²⁸ Emellett kitért arra is, hogy a magyar református diákság baloldali részének politikai kifejlődésében igen nagy érdemei vannak Fónyad Dezsőnek. Így vall szó szerint: „A magyar márciusi front, melynek én is egyik szervezője voltam, minden tagja bizonyíthatja ezt.”

Matolcsy Mátyásról úgy nyilatkozik Kiss Sándor, mint aki „a Márciusi Front és a Kelet Népe írói körének volt tagja.”, és 1940-ben megjelent egy cikk róla Kovács Imre tollából, amelyben azt fejtegeti, hogy „bár Matolcsy a jobboldallal szimpatizál, a földreform híve, és így a legszorosabb kapcsolatban áll a föld népével.”²⁹

Éliás József – A zsidómentéssel kapcsolatban hivatkozott Fónyad Dezsőre. Éliás József a Jó Pásztor Bizottságának missziói lelkésze volt Budapesten, aki tevékeny részt vállalt a politikai üldözöttek és a zsidók mentésében. Egy két oldalas nyilatkozatot küldött be a népügyészségre (amely a peranyagban nem maradt fenn, csupán a családi irattárban található egy másolat). Ebben a nyilatkozatban a következőket olvashatjuk: „Bármely zsidó származású ember bizonyosságot tehet arról, hogy Fónyad Dezső a

²⁷ ÁBTL-4.1.-A-953/1

²⁸ Peranyag, 24. Ez a megállapítás természetesen tartalmazza a népi írók programját, illetve közelebről nézve Szabó Dezső hatását is felfedezhetjük benne. Kiss Sándor 1932 és 1937 között tartózkodott Sárospatakon, ahol az SDG-kör vezetője, és ezután lesz Szegeden a Bethlen Gábor Kör és a Márciusi Front szervezője. Ld. KRAJCSÍR Lukács: *Kínzójának is vigaszt nyújtott. Kiss Sándor*, in: Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán: *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból*, Budapest, Matthias Corvinus Collegium Alapítvány, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 187.

²⁹ Kovács Imre szintén részt vett a tárgyaláson. A Nemzeti Parasztpárt képviselőjében jelent meg.

krisztusi szeretet álláspontját képviselte a zsidósággal szemben, és csakis ezen a vonalon képzelt el minden úgynevezett megoldást.”³⁰

Fentebb láthattuk, hogy ez az attitűd nemcsak a szavak szintjén állta meg a helyét, hanem a valóságban is így volt (lásd Bartos Zsuzsa esete).³¹ Érdeemes még kitérni arra a tényre, hogy a nyilatkozat többi részében Éliás József az összes vádpontra reagált, és meggyőződésekkel érvelt amellett, hogy „noha őt is meglepte képviselőjelöltsége”, ám szerinte más út nem mutatkozott a magyar közélet rendkívüli sötétségében, és ez egy próbálkozás volt arra, hogy jótékony hatást tegyen a magyar politikára. Hozzáteszi, hogy Fónyad „mindvégig hűségesen képviselte a demokratikus álláspontot és a tiszta szociálizmust.”

*Veres Péter*³² – A tárgyalásra a Földbirtokrendező Tanácsban levő halaszt-hatatlan ügyei miatt nem tudott átmenni, ám egy nyilatkozat formájában kijelentette, hogy Fónyad Dezső a vádak ellenére nemhogy németbarát volt, hanem az SDG-hez hasonlóan „harcosan németellenes volt.” A földbirtokreformmal kapcsolatban azt a nyilatkozatot tette, hogy annak ő mindig híve volt, és ennek több felületen is „bátran és becsületesen” hangot adott.

*Darvas József*³³ – A vallomását úgy kezdte, hogy régi az ismeretség közte és a vádlott között hiszen 15 éve (azaz kb. 1930 óta) ismerte Fónyad Dezsőt. Az ismeretség az SDG mozgalmon belül bontakozott ki. Ezután állította, hogy Fónyad Dezső szellemileg a népi írókhoz tartozott és a nincstelen parasztság érdekeiért harcolt. Egy olyan történelmi adalékot is hoztatott, hogy 1944 januárjában Darvas Józsefet perbe akarták fogni, ám Fónyad közbenjárására ez nem történt meg, majd az év második felében segített neki menedéket találni.³⁴ Fónyad Dezső a visszaemlékezéseiben erről így ír: „[Darvas József] kérésére és kívánságára, rejtkehelyről kellett gondoskodni. Monorierdőn sikerült. A főszolgabíró Szabó Dezső rajongó volt és a népi írók tisztelője.”³⁵ Darvas megerősítette azt a tényt is, hogy Matolcsy Mátyás 1940-ben még nem csatlakozott a nyilasokhoz, hanem agrárszocialista volt, radikális földreformot követelt, és a nincstelen parasztság érdekéért harcolt.

³⁰ Éliás József nyilatkozata - Az eredeti Glasz Endréné Fónyad Ágnes tulajdonában.

³¹ Lásd feljebb.

³² Veres Péter (1897–1970) a Nemzeti Parasztpárt és az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke.

³³ Darvas József (1912–1973) a Nemzeti Parasztpárt alelnöke.

³⁴ Peranyag, 24.

³⁵ FÓNYAD: *Uram*, 66.

Dr. Rabár Pál – Még 1939-ben indult a Nemzeti Egység Pártja jelöltjeként Monoron, amit meg is nyert. (Megjegyzem, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában megtaláljuk az ő perének anyagát is). A háború alatt és közvetlen utána monori jegyző. Amikor a jegyzőkönyvbe felvett vallomását tárják a tárgyaláson Rabár Pál elé, akkor a következőket mondja: „a politikai rendőrségen súlyosan bántalmaztak, és így a jegyzőkönyvet fizikai kényszer hatása alatt írtam alá.” A vádirat tehát egy olyan vallomást adott elő, melyben az igazság elferdítésével azt állították, hogy Monoron Fónyad Dezső nem dr. Rabár Pált, hanem Matolcsy Tamást támogatta. A koncepció eljárás második bizonyítéka az, hogy dr. Rabár Pál tanút fizikai kényszer alatt tartották, hogy hamis tanúvallomást írjon alá.

Dr. Zilahy István – A monori református gyülekezet főgondnoka és egyben járásbíró. A gyülekezet presbitériuma és annak tagjai nevében kérvényezte Fónyad Dezső szabadlábra helyezését, mivel súlyos tüdőbetegsége volt (a börtönkórházba is bekerült), és emellett a legkisebb, 2 hónapos gyermeke otthon várta őt családja és gyülekezte mellett. A gyülekezet kérvényét 34 presbiter írta alá (köztük az a presbiter is, aki Fónyad Dezső ellen tett előzetesen terhelő vallomást).³⁶

Gaál László – Fónyad Dezsőt még sátoraljaújhelyi SDG-s szolgálatából ismerte, ahol ifjúsági missziói előadásokat tartott. Amikor a kihallgatási jegyzőkönyvet felolvasták a tárgyaláson (melyben aláírták vele azt, hogy a demokratikus jogrend ellen szervezkedtek) Gaál László ezt mondja: „Ebből egy szó sem igaz. A politikai rendőrségen egy órai kínzás után írtam alá a jegyzőkönyvet.” Ismét azt láthatjuk, hogy a politikai rendőrség erőszakosan próbálta befolyásolni a tanúkat. Megjegyzendő, hogy hatalmas bátorságra vall mind Rabár Pál, mind Gaál László részéről, hogy a tárgyaláson visszavonták a hamis tanúvallomásokat (hiszen meg volt az esélye annak, hogy elvezetik őket „pótnyomozásra”, ahol az előző nyomozáshoz hasonló törvénytelenések fordulhattak elő).³⁷

Dr. Nagy Imre – A nagykanizsai internálótáborba börtönözték be még a háború alatt, ahonnan Fónyad Dezső közbenjárása által kiszabadulhatott, egy anonim utalás szerint egyik távoli rokonának (O'sváth Lászlónak) a segítségével, aki akkoriban államtitkári pozícióban volt. Az államtitkári iga-

³⁶ Peranyag, 48.

³⁷ RIGÓ Róbert: *Halálos ítéletek a Kecskeméti Népbíróságon*, in: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás, Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017, 299.

zolást a helyi jegyző hitelesítette, noha rá is anonim módon utal, de tudjuk, hogy ez a személy dr. Rabár Pál volt.³⁸ Dr. Nagy Imre a per idejére már kommunista járási főjegyző Monoron.

A TÁRGYALÁS

A tárgyalás nyilvános volt, ám testvére, Fónyad Ernő szerint a tárgyalóteremben „sok volt az ismeretlen arc”, akik mind vádaskodtak, és alig jutott hely a monoriaknak.³⁹ A rokonság és a korabeliek visszaemlékezése szerint a tárgyalás során beépített embereket is alkalmaztak a hangulatkeltésre. A népbíróági per lefolytatása és a tanúk meghallgatása után a bírók elmentek tanácskozásra, és ugyancsak Fónyad Ernő szerint, ekkorra már eltűntek az „ismeretlen arcok.” Fónyad Dezsőt végül a bíróság felmentette a vádak alól. A visszaemlékezések szerint a felmentő ítélet kihirdetése után az utcára kimenve rátették Fónyad Dezsőre a palástját és a gyülekezet elénekelte a 90. zsoltárt, így ezzel egy nyilvános szimpátiatüntetést tartott a monori gyülekezet, demonstrálva a lelkészük iránti elkötelezettségüket, illetve az Isten iránti hálájukat.

ÖSSZEGZÉS

Noha a per felmentéssel végződött, a (pártállami) közbeszédben megbélyegzettként kezelték Fónyad Dezsőt, ahogyan több ügynöki jelentésből is kiderül.⁴⁰ A per arra világít rá, hogy habár 1945 nyarán még a kommunista berendezkedés korai időszakában vagyunk, a kommunista párt a politikai rendőrséggel és a népbíróság rendszerét felhasználva, fizikai atrocitásoktól sem megriadva használta ki a helyzetét arra, hogy a közéleti-világnézeti ellenfeleivel leszámoljon, illetve azokat büntesse, akiket ő ellenségnek tekintett. Ebben a tekintetben Fónyad Dezső néhány hónapra maga is a rendszer áldozatává vált, ám sokkal súlyosabb az a tény, hogy egyfajta karaktergyilkosságként is felfogható ez a per, hiszen a későbbi egyházi közbeszédben is megbélyegzettként tűnt fel Fónyad Dezső neve. A tanulmány kereteibe nem fér bele a letartóztatás hatásainak vizsgálata, de összefoglalóan azt láthatjuk a per utáni pályafutásának további két évtizedéről, hogy

³⁸ FÓNYAD: *Uram*, 63.

³⁹ FÓNYAD Ernő: *Pusztuló házban pusztul a baka*, Budapest, 1999, 258.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.2. M-27843/2/172

árnyéka volt annak, amit előtte elért, és ebben a gyülekezeti anekdoták, illetve Morvay István temetési igehirdetése szerint nagy szerepe volt a népbíróági perének.⁴¹

Éppen ezért, a jelen dolgozat és a Fónyad Dezsővel kapcsolatos kutatás egyfajta adósságot kíván törleszteni. Értékét és valódi karakterét kívánja bemutatni, amit 1945-ben elvettek tőle, és a mai napig nem került vissza őhozzá méltóképpen.

IRODALOMJEGYZÉK

- FÓNYAD Dezső: *Földrengés* (kézirat, 1963, részletek in: FÓNYAD: *Uram, látni akarjuk a Jézust*, 55–92.)
- FÓNYAD Dezső: *Meddig tart az advent?*, Rádiópredikáció, elhangzott a Kálvin-téri templomban, 1936 (in: FÓNYAD: *Uram, látni akarjuk a Jézust*, 39–44.)
- FÓNYAD Dezső: Vihar Szárszó felett, *Református Jövő*, 1944.02.09. (in: FÓNYAD: *Uram, látni akarjuk a Jézust*, 49–51.)
- FÓNYAD Ernő: *Pusztuló házban pusztul a háza*, Budapest, 1999.
- FÓNYAD László (szerk.): *Uram, látni akarjuk a Jézust* – Válogatás Dr. Fónyad Dezső munkáiból, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2011.
- KRAJCSÍR Lukács: *Kínzójának is vigaszt nyújtott. Kiss Sándor*, in: CZÓKOS Gergely – KISS Réka MÁTHÉ Áron – SZALAI Zoltán: *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból*, Budapest, Matthias Corvinus Collegium Alapítvány, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020.
- RIGÓ Róbert: *Halálos ítéletek a Kecskeméti Népbíróságon*, in: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltoállítás, Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017, 285–322.
- Szekér Nóra: *A Magyar Közösség története*, PhD értekezés, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományok Doktori Iskola, 2009.

LEVÉLTÁRI ÉS CSALÁDI FORRÁSOK

- ÁBTL 3.1.2. M-27843/2/172
- ÁBTL-4.1.-A-953/1
- BFL-XXV. 1.a. 2520/1945 sz. levéltári jelzet. (peranyag)
- A Monori Református Gyülekezet presbiteri jegyzőkönyve, 1945.

⁴¹ Fónyad: *Uram*, 150.

- Éliás József nyilatkozata - Az eredeti Glasz Endréné Fónyad Ágnes tulajdonában.
- Nyilatkozat Dr. Vatai László, Kiss Sándor és Majsai Ernő részéről – Az eredeti Glasz Endréné Fónyad Ágnes birtokában.
- Ravasz László részletes vallomása, az eredeti irat Glasz Endréné Fónyad Ágnes tulajdonában.

ABSTRACT

Zoltán Bárány: *The lawsuit of Pastor Dezsó Fonyad (Ph.D.)
at the People's Court (1945)*

In the 1930s, the nationally known youth pastor, Dezsó Fonyad's popularity and recognition grew dynamically, but after World War II, amid the internal political turmoil in the country, he was prosecuted in the People's Court. During World War II, he and his colleagues in the SDG rescued Jews, and these same colleagues testified for him at his trial by the People's Court. In addition, high-ranking church leaders such as László Ravasz, Albert Bereczky, and Imre Szabó also spoke in his favor. József Darvas, Zoltán Tildy and Péter Veres testified in his defence from the political elite as well. He was accused of three things: 1. declaring a crusade against the Soviet Union; 2. participating in Nazi movements during the war; and 3. plotting against democracy with a fellow pastor after the war. Posterity can objectively conclude that all three charges are malicious, false accusations. The purpose of the show trial was to get the anti-Marxist pastor out of the way of the burgeoning communism.

Keywords: Dezsó Fonyad, People's Court, reformed pastor, show trial, communism

A REFORMÁTUSOK VAGYONÁNAK ÁLLAMOSÍTÁSA KECSKEMÉTEN

Rigó Róbert

1945-től az állam az egyházak fokozatos háttérbe szorítására, ellehetlenítésére törekedett, ennek a folyamatnak döntő részét képezte az egyházak anyagi alapjának, vagyonának és intézményeinek a felszámolása. Ebben meghatározó szerepet játszott 1945-től az egyház földjeinek államosítása, ami egészen 1951-ig tartott, az egyházi iskolák döntő többségének állami kézbe vétele 1948 nyarán, az egyházi épületek, bérházak, üzlethelyiségek államosítása, az egyházakhoz kötődő egyesületek, alapítványok megszüntetése, vagyonuk állami kézbe vonása. A folyamat szerves része volt, hogy az egyházakat fenntartó, jelentős adományokkal támogató polgári és gazdagsági réteget is felszámolta az állam, így vagyonától és jövedelmétől megfosztva, nem tudta tovább vállalni ezt a szerepet. Tanulmányomban ezt a folyamatot igyekszem bemutatni az ország egyik legvagyonosabb és legkiterjedtebb oktatási intézményrendszerét működtető református gyülekezete, a Kecskeméti Református Egyházközség példáján.

Kecskemét 1930-ban népességszám tekintetében az ország negyedik városa volt. A város kiterjedt külterülettel rendelkezett, 1950-ig a közel 94 ezer hektáros (163 ezer kat. hold) határából 1941-ben a 87 269 fős lakosságának több mint fele – 59 százaléka, 1949-ben a 88 369 lakos 62,3 százaléka, – külterületen, tanyákban élt.¹ Kecskemétet 1853-ban érte el a vasút, majd a szárnyvonalak kiépítése után lehetővé vált a környéken megtermelt bor és gyümölcs budapesti és külföldi piacokon történő értékesítése, így az export a helyi gazdaság húzóereje lett, a filoxéravész utáni homoki szőlőtelepítés pedig új lendületet adott ennek a folyamatnak. Az első világháború után az intenzív zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztés a Homokhátságon tovább erősödött, a térség gazdasági központjában, Kecskeméten 1935-ben száz kataszteri holdra több mint ezer gyümölcsfa esett, – míg országosan a 300-at sem érte el – melyek többsége a város 14 ezer holdnyi szőlő-

¹ RIGÓ Róbert: Kecskemét helye a városhierarchiában és társadalmi változások a népszámlálások tükrében. *Forrás* 48 (2016/7-8), 81–97, 81–84.

lőskertjében teremtek.² 1943-ban Lakatos Vince megállapította, hogy Kecskemét „az ország első gyümölcs- és bortermelő helye lett”, a város 163 ezer kat. holdas határából ekkor már 18 ezer hold volt beültetve szőlővel és gyümölcsrel. A városban 1941-ben több mint másfél millió gyümölcsfát irtak össze, melynek több mint harmada volt barack, a szezonban átlagosan 70–80 vagon gyümölcsöt szállítottak el a kereskedők a város piacáról, de volt olyan nap is, amikor 150-et.³ A két világháború között Móricz Zsigmond példaként állította az ország elé Kecskemétet, mint a magyar mezőgazdaság felvirágoztatásának mintáját, ahol a tanyai termelők, a várost irányító értelmiség és az exportkereskedők szorosan együttműködnek a térség fejlődése érdekében. Hasonlóan látta és fogalmazta meg a város szerepét Németh László és Erdei Ferenc is.⁴

A kecskeméti zsidó kereskedők elpusztítása, a város 1944-es kiürítése, a háborús megpróbáltatások, majd az 1945-ös földosztás szétzilálta a korábbi gazdasági struktúrát. A háborút követően voltak törekvések a korábbi intenzív szőlő- és gyümölcsstermesztés, valamint az export helyreállítására, de az új politikai és gazdasági helyzetben ez nem sikerülhetett. Kecskemét 1950-ben Bács-Kiskun megye székhelye lett, majd elcsatolták Kecskemét külterületének jó részét, a város területe több mint 70%-kal, népessége pedig 35%-kal csökkent.⁵ A leválasztott területeken kilenc új községet hoztak létre azért, hogy a környező tanyak ellátási központjai legyenek, mert a korra jellemző módon úgy vélték, hogy a mezővárosok külterületüket gyarmatként használták, ami csak a gazdagparaszrok érdekeit szolgálta.⁶ A háború előtti Kecskemét kép átalakult, a korábbi exportképes parasztpolgári fejlődés mintájából az elmaradottság szimbólumává vált, mert az élelmiszeriparon túl más iparágakkal alig rendelkezett. Szilágyi Zsolt meg-

² *Kecskeméti Közlöny* 17 (1935/276), 1935. dec. 3., 1.

³ LAKATOS Vince: Az aranyhomok igaz legendája, *Nemzeti Ujság*, 1943. szept. 5., 8.

⁴ SZILÁGYI Zsolt: Irányított városimázs. Kecskemét-kép a második világháború előtt és után, in: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a bosszú ötvenes években*, 1. köt., Budapest, MTA BTK – NEB, 2018, 187–206, 191–194.

⁵ Kecskemét külterületéből 1950-ben önállósult Bugac, Lakitelek és Nyárlőrinc, 1952-ben Ágasegyháza, Helvécia, Hetényegyháza, Szentkirály és Városföld, 1954-ben Ballószög. SZILÁGYI Zsolt: Mezőváros a tervasztalon. Az 1957. évi kecskeméti Városrendezési terv rekonstrukciója, illetve történeti földrajzi (szekuláris) kontextusa, in: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a bosszú ötvenes években*, 2. köt., Budapest MTA BTK – NEB, 2019, 423–452, 436.

⁶ BELÉNYI Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)* (Dél-alföldi évszázadok 7.), Szeged, 1996, 38.

fogalmazása szerint „Kecskemét már nem modellként, már nem követendő mintaként állt a kortársak előtt, hanem a kiépülő pártállam propagandanyelvezetében mindinkább a bűnbak szerepébe helyeződött.”⁷ 1945-től Rákosi Máttyás augusztus 20-át rendszerint Kecskeméten ünnepelte, 1948-ban itt, – a korábbi parasztpolgári fejlődés mintavárosában – hirdette meg a külaküldözést és a mezőgazdaság kollektivizálását, a gazdák beszolgáltatásának elmaradása miatt a városban és környékén élő „zsiros nagygazdákat” pedig szigorúbb ellenőrzésekkel fenyegette meg.⁸ A környező tanyákról megindult a bevándorlás a városba, 1949 és 60 között közel ötezer fővel nőtt Kecskemét lakosság száma, ami a nyomasztó lakáshiányt fokozta.⁹

1930-ban Kecskemét közel 80 ezer lakosából 16 ezren (20%) vallották magukat reformátusnak. A módosabb, nagyobb birtokkal rendelkező gazdák között a reformátusok magasabb arányban fordultak elő.¹⁰ A város értelmiségi rétegében a reformátusok meghaladták a városi arányukat, mert a középiskolai tanárok fele, az ügyvédek 40 százaléka, a bírók és ügyészek 38%-a, a városi tisztviselők 36%-a, a tanítók 30%-a, az állami tisztviselők 26 százaléka volt református.¹¹ Ezen parasztpolgári, értelmiségi rétegeket, melyekben a reformátusok felülreprezentáltak voltak, az új berendezkedés ellenségesnek tekintette és különböző módszerekkel igyekezett őket háttérbe szorítani. A Kecskeméti Református Egyházközség 1564-től kiterjedt oktatási intézményrendszert épített ki, a gimnáziumon túl főiskolai képzést is létesítettek az 1830-as években, de a teológia az 1850-es években Pestre került, ezt követően az 1860-as években indították el a jogakadémiai képzést, majd 1918-ban a tanítóképzőt. 1918-tól két lelkészi állást létesítettek Kecskeméten, májusban iktatták be a két nagyformátumú és igen közkedvelt lelkészt, dr. Hetessy Kálmánt,¹²

⁷ Szilágyi: Irányított városimázs, 196.

⁸ Uo., 191–199.

⁹ Szilágyi: Mezőváros a tervasztalon, 432.

¹⁰ RIGÓ Róbert: *Elitnáltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz Kiadó., 2014, 64–66.

¹¹ Rigó: Kecskemét helye a városhierarchiában, 93.

¹² Dr. Hetessy Kálmán (1882–1944) Drávafokon született, többgenerációs lelkészcsaládban. Kiskunhalason érettségizett, majd a kecskeméti jogakadémia elvégzése után Kolozsváron doktorált, a teológiát Budapesten végezte. Kiskunfélegyházán majd Ókésken szolgált, 1918-tól kecskeméti lelkész, egyházmegyei főjegyző, 1944 áprilisában iktatták be a Kecskeméti Református Egyházmegye esperesi pozíciójába, július 10-én szívvroham következtében elhunyt. 26 évig szolgált Kecskeméten, számos eredmény kötődik a nevéhez. Kovács Bálint szerint „egyike volt a magyar református egyház legismertebb és legtiszteltebb lelképásztorainak”. KOVÁCS Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006, 16, 116. SZAPPANOS Károly: *A Kecskeméti Református Egyház és iskolái története 1564–1931, 1931*. Reprint in: Szabados László (szerk.): *Fe-*

aki az 1944-ben bekövetkező haláláig szolgált a városban és Muraközy Gyulát, aki 1932-ig, amikortól Budapestre került a Kálvin téri gyülekezetbe.¹³ Muraközy Gyula helyére dr. Vass Vince¹⁴ került, aki 1943. június 4-én elhunyt, szolgálatát Kovács Bálint¹⁵ vette át, 1957-ig volt kecskeméti lelkész. Dr. Hetessy Kálmán helyére 1944. október 1-jén Tóth Endre¹⁶ budapesti

---

jezetek a 400. tanévet ünneplő Kecskeméti Református Gimnázium történetéből 1564–2006, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006, 48.

- ¹³ A következőképpen emlékezett vissza Muraközy Gyulára Kovács Bálint: „Kecskemétnek rendkívül népszerű lelkésze volt Muraközy Gyula, aki a kecskeméti egyházat tette igazán nagyvárosi. Mikor én teológushallgató voltam, akkor a teológiának a fele kecskeméti volt, mert olyan nagy hatással volt a fiatalokra. Muraközynek volt Szikrában egy kis nyaralója, a nyarat általában ott töltötte. Amikor Kecskeméten voltam és Muraközy lejött a szikrai birtokra, két vonat indulása közben mondtam neki: »Gyula bácsi, este tessék a templomban prédikálni!« Kimentem a kofákhoz és a konfliktusokhoz, és estére tele volt a templom, mert ők elterjesztették a hírt.” RIGÓ Róbert: A német megszűlés, a front átvonulása és azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. *Forrás* 41(2009/6), 22–37, 24.
- ¹⁴ Dr. Vass Vince (1889–1943) a csallóközi Nemesócsán született, a középiskolát és a teológiát Pápán végezte, majd 1910–12 között két évet töltött Genfben, ahol egyetemi tanulmányai mellett francia nyelven prédikált is. 1913-tól a Dunántúli Egyházkerületben Antal Gábor püspök titkára, 1916-ban Pápán a rendszeres teológia magántanára lett. 1917-ben a budapesti egyetem bölcsészdoktorává avatták és még ebben az évben a pápai teológia dogmatikai tanszékén rendes tanári állást kapott. 1929-ben Enyingen lett lelképásztor, majd 1932-től Kecskeméten. A tudós lelkész 1913-tól rendszeresen publikált, több könyve jelent meg dogmatika és vallásbölcselet témákban. *Reformátusok Lapja* 29(1943/25–26), 1943. júl. 4., 50–51. Kovács: A kecskeméti szolgálat, 114.
- ¹⁵ Kovács Bálint (1910–2009) Iváncsán született, a budapesti református főgimnáziumban érettségizett, részt vett az SDG munkájában, majd a teológián diplomázott, egy évet Németországban volt hallgató, ahol bemissziói munkát is végzett. 1934-től Csákváron esperesi segédlelkész, 1935-től a Kálvin téri gyülekezet segédlelkésze Ravasz László és Muraközy Gyula mellett. Itt a KIE és a cserkészcsapat vezetését bízták rá, 1937-től Dobos Károlyt követte az országos ifjúsági utazó lelkései szolgálatban négy és fél éven át, közel 500 gyülekezetben fordult meg. 1938-ban és 39-ben Németországban, Svájcban és Hollandiában járt tanulmányúton az ottani KIE munkájával ismerkedett. Részt vett a hazai református népfőiskolák indításában. 1942-től a feleségével, Veress Ilonával a kecskeméti tanítónőképző tanárai lettek, 1943-ban Vass Vince halálát követően választották kecskeméti gyülekezeti lelkésszé, ahol 1957-ig szolgált. RAVASZ László: Kovács Bálint életrajza. *Reformátusok Lapja*, 29 (1943/25–26) 1943. júl. 4., 51–52.
- ¹⁶ Tóth Endre (1911–1953) Bogyiszlón született, édesapja Tóth Pál lelképásztor volt, akit a tanácsköztársaság idején meghurcoltak. 1933-ban Budapesten végzett a teológián, majd két évet Amszterdamban tanult ösztöndíjasként. A fasori gyülekezetben lett segédlelkész Szabó Imre esperes és Dobos Károly mellett. A szovjetek hadifogságba Gödöllőre hurcolták, ahonnan három hét után haza került. Hetessy Kálmán halála után, 1945 márciusától Kecskeméten választották lelképásztorrá, küzdött az iskolák államo-

lelkész választotta meg a presbitérium, de a front átvonulása és szovjet fogsága miatt csak 1945 márciusában tudta elfoglalni az új hivatalát.¹⁷ Tóth Endre 1953. november 4-én elhunyt, helyére Pap Géza¹⁸ esperest kellett megválasztania a presbitériumnak.¹⁹

1918-ban a Kecskeméti Református Egyházközség vagyona a következő tételekből állt: templom a városban és Szentkirály pusztán; az újkollégium épülete, benne a főgimnázium és a jogakadémia; a templom melletti háztömb (ókollégium, lelkészi lakások, bazár), a templom melletti bazárok és az Arany János valamint Koháry utcai két ház; a temető csőszházakkal; Kecskeméten 94 kat. hold szántó, 29 kat. hold erdő, kétholdas szőlőbirtok; javadalmi földek 75 kat. hold lelkészi és hitoktató lelkészi föld, 16 kat. hold kántori föld, 3 kat. hold szőlő a Szolnoki-hegyben, összesen 216 kataszteri hold föld; az alapítványok vagyona nagyrészt hadikölcsön-kötvényben, részvényekben volt és körülbelül 1 millió pengő adósság maradt az újkollégium építéséből.²⁰ A két világháború között az egyházközség jelentős, 1,2 millió pengős külföldi hitelt vett föl, amiből megépítette a tanítóképző épületegyüttesét, az újkollégiumhoz toldott fiúinternátust, a Tatai téren álló bérházat és három tanyai templomot Helvecián, Ménteleken és Lakiteleken.²¹ A Horthy-korszak végére az egyházközség legjelentősebb bevételei a város központjában lévő boltok, üzlethelyiségek, bérházak bérleti díjából és az egyházi adókból származott, ekkor a földbirtok területe már 507 kat. holdat tett ki. A földek rendszerint hagyatékként, alapítványi birtokként kerültek az egyházközség tulajdonába. A költségvetésben nem jelentett kiemelkedő bevételt a földek hozama, inkább az internátusban lakó diákok étkeztetése szempontjából volt meghatározó.²²

sítása ellen, evangelizációs és lelkigondozói szolgálatával igen népszerűvé vált hívei körében. Kovács: A kecskeméti szolgálat, 92–94.

¹⁷ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 40–41.

¹⁸ Pap Géza (1901–1970) Cegléden született, Budapesten 1925-ben végzett a teológián, 1934-ben a nyári szemeszterben Bonnban tanult. Segédlelkész volt Ócsán 1925–26-ban, majd Budapesten. Hét évig szolgált lelkészként Szalkszentmártonban, tízennégyet Szabadszálláson, ahonnan, 1954-ben Kecskemétre került. 1952–1959 között a Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye esperese volt. FALUSI Norbert: Mozaikok Pap Géza életútjából, 2022, (kézirat)

¹⁹ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 94–96.

²⁰ HETESSY Kálmán: A család vasárnapja. *Reformátusok Lapja* 17(1931/19), 1931. máj. 10., 86.

²¹ RIGÓ Róbert: Református tanítóképző építése Kecskeméten (1928–1930), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2020*, Budapest, KRE ETKI – KRE HTK ETKI, 2021, 335–358, 343–349.

²² SZABADOS László: *A Kecskeméti Református Kollégium története 1945-től az 1948-as államosításig*, Kecskemét, Kecskeméti Református Kollégium Gimnáziuma, 2000, 46–47.

AZ EGYHÁZI FÖLDEK ÁLLAMOSÍTÁSA

Az egyházak tulajdonát korlátozó intézkedések az 1945-ös földreformmal kezdődtek, március 15-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte a 100 kh-on felüli birtokok, köztük az egyházi földek kisajátítását és felosztását. Országosan a református egyház 102 ezer kat. holdjából körülbelül 60 ezer maradt az egyház tulajdonában. Kártalanítás helyett a pénzügyi kormányzat 1945 és 1948 között jövedelemkiegészítő államsegélyt, illetve tiszteletdíjat folyósított a lelkészeknek, 1948 után az államsegély mértékét a református egyházzal kötött egyezmény rögzítette.²³

Már a szovjet megszállás idején jelentős veszteségek érték az egyházközség gazdaságait. Kovács Bálint lelképásztor 1944 decemberében jelentette a város polgármesterének, hogy az egyházközség 500 kat. holdas birtokain 10 pár lóval, 28 kocsival, 45 tehénnel, 160 sertéssel rendelkeztek és Talfájában, valamint Szentkirályon is mintagazdaságuk volt. Kovács megírta, hogy front átvonulása után, december 5-én tett látogatása során a gazdaságokban már csak négy-öt tehén és borjú, valamint nyolc malac volt, ló egy sem, így a földek nagy része szántatlan és vetetlen maradt. Az egyháznak 50 ember fizetéséről kellett volna gondoskodnia, de csak a perselypénz maradt a bevétel, ami alig elég valamire.²⁴

Az egyházközséget már az 1945-ös földosztás is súlyosan érintette, mert a földbirtokrendezés során elvettek 313 hold 2550 aranykorona (a továbbiakban AK) tisztajövedelmű földet.²⁵ A földreformrendelet (600/1945. M. E. r.) 50. paragrafusa lehetővé tette, hogy az egyházak a javadalmi célokat szolgáló földingatlanokat megtarthassák, valamint a 15. §. alapján a kulturális és közérdekű alapítványi célra – egy háromfős bizottság döntése alapján, – maximum 100 kat. holdig lehetővé tette, hogy az egyház tulajdonában maradjon. Számos visszaélésre adott lehetőséget a rendelet 12. §-a, mely szerint, ha helyben nem állt rendelkezésre elegendő kiosztható földterület, akkor az Országos Földrendező Tanács döntése értelmében a teljes földbirtok kioszthatóvá vált, ez esetben máshol kellett a maximum 100 kat. holdas területet kiadni. A földreform gyakorlati végrehajtása rendsze-

²³ BALOGH Margit: A demokratizálódás kudarca (i), in: Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország története a XX. században, 2. köt., Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 374–405.

²⁴ Kovács Bálint 1944. decemberi jelentése a város polgármesterének, Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban KREL), Egyházközigazgatási iratok III/I., 19. doboz, 1944–1945, 156.

²⁵ Tóth Endre lelképásztor 1951. október 10-én a Pénzügyminisztériumnak írott levele, KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 189.

rint a helyi, megyei földosztó bizottságok szándékain múlt, így 1945. július 2-i dátummal az Országos Földbirtokrendező Tanács elvi határozatot hozott az egyházak földügyeivel kapcsolatban, mely gyakorlatilag ellehetetlenítette, hogy az egyház az intézményei fenntartása érdekében földbirtokkal rendelkezzen. A határozat azt is kimondta, hogy ahol a javadalmi földek elérik a 30 kat. holdat, ott az egyház nem igényelhet több földet, amely városokban több plébánia működött, ott 100 kat. hold lehetett összesen az egyházi tulajdonban lévő földek területe.²⁶

A következő években az jelentette a legnagyobb problémát, hogy – bár több kérvényt adtak be az alapítványi földek államosítás alóli mentesítése érdekében, arra hivatkozva, hogy ezek 100 kat. hold alattiak és ezek jövedelméből tartják fenn az iskoláikat, – nem sikerült az egyházközség földjeinek tulajdonviszonyát megnyugtató módon rendezni. Az egyházközség erről már 1945. május 3-án tájékoztatta a megyei földbirtokrendező tanácsot,²⁷ még ebben az évben több hasonló beadványban kérték az alapítványi földek államosítás alóli mentesítését, de választ rendszerint nem kaptak. Az egyházközség presbitériumának Pénzügyi és Mezőgazdasági Bizottsága 1946. április 12-én rögzítette az egyházi földek aktuális helyzetét, miszerint a Belső-Talfája részen 66 holdat három feles bérlő gazdának adtak ki azzal a megkötéssel, hogy minden beszolgáltatási kötelezettséget közösen teljesítenek. A Külső-Talfája részen fekvő birtokot felosztották, de az új tulajdonosok még nem foglalták el, ezért az egyház vetette be saját vetőmaggal. A lelkészözevgyek javadalmi földjét nem osztották föl, a Kisnyírben lévő gyümölcsöst felosztották, de az új tulajdonosok még nem foglalták el, Szentkirályon a 30 kat. holdas birtokot még nem vették el. Csikai Kálmán presbiter kérte, hogy a ménteleki földosztás során meghagyott 10 kat. holdat és az elvett, de „általa reménység szerint visszaszerezhető” 10 kat. hold földet illetményföldként adja neki a presbitérium, amit meg is szavaztak.²⁸ Tehát ebben az átmeneti időszakban a már felosztott földek egy részét még nem vették birtokba az új tulajdonosok, az egyházközség ebben a helyzetben igyekezett ezeket művelés alatt tartani.

²⁶ HORVÁTH Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi egyházmegyében, Dr. Kógl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*, Budapest, MTA BTK TTI, 2018, 47–49.

²⁷ Szabados: A Kecskeméti Református Kollégium, 47–49.

²⁸ A Pénzügyi és Mezőgazdasági Bizottság jelentése az egyházi földek helyzetéről, 1946. április 12. KREL, Kecskeméti Református Egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei II/3., 1946–1999.

1947 februárjában ismét kérte az egyházközség az alapítványi földek államosítás alóli mentesítését, melyhez kimutatást készítettek a földek aktuális helyzetéről, miszerint az egyházközség tulajdonában eredetileg 242 kat. hold föld volt, amiből ekkorra 43 kat. hold maradt az öt alapítvány tulajdonában, de az egyház kezelésében volt 158 kat. hold, amiből egy 61 kat. holdas és egy 17 kat. holdas birtokot hagytak meg és a nagyobbakat beszámították a földreformrendelet szerint meghagyott 100 kat. holdba. Ezen kívül a kiterjedt külterületen fekvő tanyai templomok környékén kialakuló egyháزرészek, átlagosan 30 holdas javadalmi földjei maradtak meg. A kérelemben azt szerette volna elérni az egyházközség, hogy jelöljék ki véglegesen a megmaradó 100 kat. hold egyházi földet és hagyják meg az alapítványi birtokokat.²⁹

Kovács Bálint kecskeméti lelkipásztor megemlíti a visszaemlékezésében a földreform miatti bizonytalanságokat a lelkészek, kántorok körében, akik jövedelmét addig elsősorban a javadalmi földek bevétele biztosította:

„igaz, hogy a törvény az egyházaknak 100 holdat meghagyni rendelt, de a forradalmi hangulatban ki vette ezt figyelembe?! Volt olyan rész, ahol figyeltek ilyen rendelkezésre volt, ahol nem. Így bizony tanácstalanság lett úrrá a jövőt illetően. De voltak kivételek, mint Talfája, ahol a kollégiumi alapítványi földet egy ideig senki nem bántotta, sőt a Bodor Zsuzsánna Otthon kertészetét sem. Ezekből mind az intézmények, iskolák, internátusok kaptak a bentlakók ételmezésére szükséges anyagokat. Viszont több alapítványi földet mindenre és mindenkire való tekintet nélkül elvettek, szétosztottak. [...] A tanyai lelkészek mindezek ismeretében mind a hitoktatásra, mind a földekre vonatkozó aggodalmaikat megosztották egymással és lelkésztársaikkal az akkor még létező, Kecskeméti Egyházmegyében működő kecskeméti lelkészi körben. [...] A havi lelkészköri gyűléseken részt vettek a kecskeméti hitoktatók is. A gyűléseken áhítat és imaközösség után szóba kerültek a közegyházi rendelkezések, történések és azután az a helyzet, amelybe került Kecskemét és környéke a városi és tanyai változásokkal. [...] A hitoktatással egyidejűleg a földkérdés egyetlen alkalomnál se maradt érintetlen. Volt, ahol már elvették a földet volt, ahol még megmaradt. Mindez a tanyán szolgálatot teljesítő lelkészekben, különösen ott, ahol a családban gyermekek voltak, mind nagyobb bizonytalanságot keltett.”³⁰

Egy későbbi, 1951-es összegzés szerint a földbirtokrendezés során az egyházközségtől 313 kat. hold 2550 AK tisztajövedelmű földet vettek el,

²⁹ Szabados: A Kecskeméti Református Kollégium, 49.

³⁰ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 77.

így 1951 elejéig jóval több, mint a jogszabály szerint előírt 100 kat. holddal rendelkezett az egyházközség, ami egyrészt az alapítványi földek körüli viták, másrészt a tanyai lelkészek illetményföldjei miatt volt lehetséges. Az egyházi földeket érintő újabb államosítási hullám 1951 tavaszán vette kezdetét.

Az Egyetemes Konvent Elnökségének 1951. július 30-i körlevele az egyházi földek felajánlása tárgyában érkezett az egyházközséghez, melyben az elnökség „felhívja a Magyarországi Református Egyház valamennyi egyházközségét, egyházmegyéjét és egyházkerületét, az ezek által fenntartott intézeteket, intézményeket, valamint ezeknek felelős vezetőit és testületeit, hogy – saját érdekükben – a magyar állam és református egyház között az egyházi földingatlanok tárgyában létrejött megállapodás szerint az összes egyházi földingatlant haladéktalanul, de legkésőbb 1951. szeptember hó 1-ig ajánlják fel az államnak, úgy, hogy azokat az állam a terménybetakarítás után azonnal birtokba vehesse.” Nem kellett felajánlani az egyházi tulajdonban lévő háztelkeket, valamint az azokhoz tartozó legfeljebb 800 négyszögöl területű földet. Az ennél nagyobb terület esetén „haladéktalanul” határozni kellett a felajánlásról. Majd a presbitereket megfenyegették, ha vonakodnának megszavazni az egyházi földek felajánlását az államnak „e tényből eredő minden jogkövetkezmény anyagilag is egyetemlegesen a presbitereket terheli.” A presbitériumokban ezért név szerint kellett szavazni. A helyi tanácsnál kellett megtenni a földfelajánlást, a határozatról az esperesi hivatalhoz és a konvent elnökségéhez is jelentést kellett küldeni.³¹ Büki Zsigmond esperes ebben az ügyben augusztus 6-ra hívta össze a Kecskeméti Egyházmegye lelkészeit.³²

A konventi körlevélhez 1951. augusztus 15-én érkezett kiegészítés, mely szerint „megtartható minden egyházi javadalmas részére fejenként 800 négyszögöl föld. Egyházi javadalmasnak tekinthető az a hivatásos egyházi alkalmazott, akinek ez a főfoglalkozása.” Ilyen javadalmas lehetett a lelkész mellett a kántor, a harangozó, ha az állása után kongruát kapott. Ilyen földterület lehetett elsősorban a lakáshoz tartozó kert. „Ahol van ilyen kert és annak területe meghaladja a 400 négyszögölet, a javadalmas nem igényelhet külön területkiegészítést. Viszont, ha ez a kert meghaladja 1–200 négyszögölettel a megtartható 800-at, a többletet nem kell felajánlani és lehasítani, hanem megmaradhat javadalmasnak. Ha az egyházi javadalmas kertje

³¹ A Ref. Egyetemes Konvent Elnökségének körlevele az egyházi földek felajánlása tárgyában, KREL III/I. 1950–1951. 33. doboz, 140.

³² Büki Zsigmond esperes meghívója az egyházmegyei lelkészértekezletre. KREL III/I. 1950–1951. 33. doboz, 142.

nem éri el a 400 négyszögöl nagyságot, úgy akár bel-, akár külterületi földjéből kérheti annak 800 négyszögöltre való kiegészítését.” A megtartható 800 négyszögöl bármilyen művelési ágú lehetett, a szőlő és gyümölcsös esetében sem kellett szorzót alkalmazni. A földingatlan felajánlásával egyidejűleg az élő és holt felszereléseket is fel kellett ajánlani, amiért az állam térítés fizetését irányozta elő. A temető területet nem kellett felajánlani.³³

Az egyházközség 1951. augusztus 19-én tartott presbiteri ülésén dr. Szabó József főgondnok ismertette a konventi körlevelet és az egyesített pénzügyi, jogi és mezőgazdasági bizottság augusztus 12-én tartott ülésének javaslatát, valamint a konvent kiegészítő körlevelét. A főgondnok bejelentette, hogy a presbitérium 1951. április 4-én az egyházi földek egy részét már felajánlotta az államnak, ekkor már az utolsó megmaradt területekről tárgyaltak. A presbitérium név szerinti szavazással döntött, hogy a már az államnak vételre felajánlott ingatlanokon túl, az egyház tulajdonában még meglévő mezőgazdasági ingatlanokat a rajtuk lévő épületekkel együtt felajánlja az államnak. Ezeket az ingatlanokat tételesen felsorolták: a Talfája dűlőben 16 kat. hold szántót, és ugyanitt 13 kat. hold földet házzal, a Templom dűlőben 3 kat. hold földet, de itt megmaradt az egyház tulajdonában a lelkészlakás, a gyülekezeti ház, az udvar, a bejáró út és a javadalmi földek, Szentkirályon 25 kat. hold szántót, Kecskemét öreghegy dűlőben 6 kat. hold szántót, a Budai hegy részen 13 kat. hold földet házzal és udvarral, a Kisfái részen 17 kat. hold szántót szőlővel, házzal és udvarral, Bugacmonostoron 30 kat. hold földet, a klábertelepi részen 3,5 kat. hold szőlőt. Tehát a földingatlanokkal együtt a rajtuk lévő épületeket is felajánlották az államnak és kérték az ingatlanokon lévő tartozások átvételét, illetve törlését. Rögzítették azt is, hogy a földek felajánlását követően az egyházközségnek milyen földterülete marad: Kecskemét város szélén a Csáktornya dűlőben két hold javadalmi szőlő, házzal és udvarral, az öt javadalmas számára. Lakiteleken a lelkészlakás és gyülekezeti ház céljára fenntartott telek, Szentkirályon, Helvecián, Ménteleken és Ágasegyházán a templom és parókia kertje. A felajánlásról a határozatot megküldték az illetés szervek felé.³⁴

1951-ben, a földek állami tulajdonba adását követően, sem mentesült az egyház a földek után járó éves beszolgáltatási kötelezettség alól. 1951. no-

³³ A Ref. Egyetemes Konvent Elnökségének körleveléhez kiegészítés az egyházi földek felajánlása tárgyában. KREL III/I., 33. doboz, 1950-1951, 149.

³⁴ A Kecskeméti Református Egyházközség presbitériumának határozata az egyház földjeinek felajánlásáról az államnak. KREL III/I., 33. doboz, 1950-1951, 154.

vember 2-án Tóth Endre írt Gaál István esperesnek,³⁵ mert a már felajánlott egyházi földek után is olyan nagy beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki az egyházközségre, aminek nem tudtak eleget tenni és azt igyekezett megtudakolni, hogy ebben a helyzetben mit lehet tenni. Például előírtak 40 mázsa kukoricát, öt mázsa burgonyát, 1200 kg vágómarhahúst, 54 265 liter bort, 135 kg baromfit, 1800 darab tojást, amit megvenni sem tudtak volna. Tóth Endre szerint nem termett annyi sem kenyérgabonából, sem takarmányból, sem kukoricából, amennyit a beszolgáltatási kötelezettségben előírtak, ezért javasolta, hogy a föld „vételára” terhére kellene átírni a beszolgáltatási kötelezettség értékét. Azt válaszolta neki az esperes, hogy Kiss Rolandot³⁶ keresse meg személyesen az ügyben, aki a minisztériumi kapcsolatain keresztül talán segíteni tud ebben a kilátástalan helyzetben.³⁷

Az egyház földjeinek elvételével párhuzamosan felvetődött az egyházközségben, hogy a városi gyülekezethez tartozó tanyai egyházrészeket érdemes lenne önállósítani, mert egyrészt a földreformtörvény után úgy nézett ki, hogy így több földterületet tudnának megtartani, másrészt önálló egyházközségként az ottani lelkészek kongruára lennének jogosultak. Ennek érdekében Kovács Bálint felkereste a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium két munkatársát, akik meglátogatták a tanyai gyülekezeteket és megállapították, hogy akkor tudnak állami segítséget nyújtani, ha önállósulnak. 1950-ben a tanácsi közigazgatás kialakítása során létrehozták Bács-Kiskun megyét melynek székhelye Kecskemét lett, közben a város határát is jelentősen csökkentették és a korábbi tanyaközpontokból új településeket hoztak létre. A tanyasi gyülekezetek önállósodása már korábban megkezdődött, először 1947 januárjában Csikai Kálmán ménteleki lelkész adta be önállósulási javaslatát a presbitériumnak. A presbitérium ezt követően adott felhatalmazást a tanyasi gyülekezetek önállósodásának megtárgyalására. A presbitérium elfogadta a lelkészek díjlevelét, majd 1947. május 9–11. kö-

³⁵ Gaál István (1891–1970) református lelkész Törökszentmiklóson (1922–1958), nagykunsági esperes (1937–1958), 1956-ban ideiglenesen a Tiszántúli Református Egyházkerületet is irányította. Szabadi István: Névtár, in: Szabadi István (szerk.) *„Szorultságomban tág tért adtál”*, Balla Árpád református lelképásztor hagyatéka, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2012, 523.

³⁶ Kiss Roland (1888–1967) 1949-től 1958-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka, az egyetemes konvent világi elnöke. 1945-től országgyűlési képviselő, belügyminisztériumi, majd honvédelmi államtitkár. Szabadi: *„Szorultságomban tág tért adtál”*, 525.

³⁷ Tóth Endre lelképásztor levele Gaál István espereshez. KREL III/I., 1950–1951., 33. doboz, 217.

zött a Kecskeméten összeült a kongrua bizottság a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és az egyházközség képviselőivel. Az ülésen meghatározták az öt új gyülekezet lelkészének kongruáját, majd a Kecskeméti Egyházmegye lelkészi állásait is megtárgyalták az egyházmegye elnökségével, végül jegyzőkönyvbe foglalták a megállapodást.³⁸ A jegyzőkönyvben rögzítették, hogy

„Kecskemét a földreform előtt saját erejéből képes volt minden kiadást fedezni, államsegélyre nem szorult. A földreform és az államosítások, a háborús pusztítások azonban gyökeresen megváltoztatták az egyházközség anyagi helyzetét. Ez az egyházközség számos intézményt tart fenn: iskolákat, szeretetotthont, kollégiumot, jogakadémiát, internátusokat, amelyek belső berendezésében mondhatni százszázalékos kárt szenvedtek. Az egyházközség minden erejét ezeknek az objektumoknak és intézményeknek helyreállítására kell összpontosítani, és ezért a tanyamissziói lelkészeknek nem tud olyan javadalmat adni, hogy az a minimális életszínvonalnak megfeleljen. A két központi lelkészi állás javadalmazásához államsegélyt nem kér, ellenben az öt tanyamissziói állásnál kéri azt, hogy ezen állások javadalmazását teljes egészében vállalja át az államkincstár.”³⁹

Ezt követően először Helvécián iktatták be az első önálló lelkészt, K. Nagy Balázst 1948. szeptember 26-án, majd a Kecskeméti Egyházmegyében Jóna József esperes szolgálata lejárt, helyére Büki Zsigmond ceglédi lelképásztort választották meg, így a következő lelkész, Sima Sándor beiktatására csak 1952. február 12-én került sor Szentkirályon és még ezen a napon Lengyel Pált is beiktatták Lakiteleken. Ezzel a folyamattal párhuzamosan haladt, hogy Kecskemét kiterjedt határából ezek a települések közigazgatásilag is különváltak.⁴⁰

AZ EGYHÁZI ÉPÜLETEK, ÜZLETHELYISÉGEK ÁLLAMOSÍTÁSA

Az egyházközség kiterjedt oktatási intézményeinek elhelyezésére a város központjában számos ingatlannal rendelkezett, melyeket külföldi hitelből tovább épített az 1930-as évek elején.⁴¹ A német megszállást követően 1944. április 4-én írták meg Ravasz László püspöknek, hogy a németek katonai

³⁸ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 76–84.

³⁹ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 80.

⁴⁰ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 82–84.

⁴¹ Erről lásd bővebben Rigó: Református tanítóképző, 335–358.

kórház céljára lefoglalták a tanítóképző, a fiúgimnázium és internátus épületeit.⁴² A németek 1944. július 19-én elhagyták a tanítóképző épületét és leltárral visszaadták azt az egyháznak, melyben megállapították, hogy a bútorok egy része megsérült, a vakolat helyenként leomlott, de súlyosabb kár nem keletkezett.⁴³ A front közeledtével 1944 októberében Kecskemétet teljesen kiürítették, a várost elfoglalták a szovjet katonák és az egyház épületeinek többségét igénybe vették.⁴⁴ A harcok során a templomot és az újkollégium épületét találat érte, de jelentős kár nem keletkezett. A város megszállását követően, november 7-én az újkollégium, a tanítóképző, a Bodor Zsuzsánna leányotthon és a Protestáns Egyesület épületét is lefoglalták szovjet katonai kórháznak, a parókiára szovjet tiszteket és ápolónőket szállásoltak be. A városban kilenc nagyobb épületben katonai kórházat állítottak fel és Budapest elhúzódó ostroma során a sebesültek egy részét vasúton szállították Kecskemétre, a kórházak felszereléséről és a sebesültek ellátásáról a városnak kellett gondoskodnia, ami súlyos terhet jelentett.⁴⁵ 1944. december 7-én Kovács Bálint lelképásztor kérte a városparancsnokot, hogy az újkollégiumban lévő 400 éves könyvtár részére biztosítson védelmet, az újkollégium épületében ekkor már hadifogoly-tábor is működött.⁴⁶ Az egyház könyvtárát sikerült elfalazni, így az jórészt megmenekült a pusztulástól, a gimnázium könyvtárát eltűzelték. 1946 nyarán az egyház visszakarta az újkollégiumot és a tanítóképzőt, majd a kormány támogatásával, gyűjtésekkel és a volt tanítványok kétkezi munkájával sikerült helyreállítani az épületeket úgy, hogy ősszel megindulhatott bennük a tanítás. Az Egyetemes Konvent elnöksége Kovács Bálintot és dr. Szabó József főgondnokot bízta meg a jogakadémia tanári karának újjászervezésével, a dékáni pozíciót ekkor dr. Réthey Ferenc töltötte be.⁴⁷

Az 1947. február 28-án az elnökség javaslatot terjesztett a presbitérium elé a református egyetem ügyében, rögzítették, hogy

„a református egyetem gondolata másfél évszázados múltra tekint vissza. 1796-ban Vay József »Pesten felállítandó univerzitás« tervezetét tette közzé. [...] Belőle egyetlen terv valósult meg és pedig a budapesti ref. theo-

⁴² A Kecskeméti Református Egyházközség (a továbbiakban KRE) jelentése Ravasz László püspöknek, 1944. április 4., KREL III/1., 19. doboz, 1944–1945, 42.

⁴³ KREL III/1., 19. doboz, 1944–1945, 141.

⁴⁴ Rigó: Elitváltások, 105–124.

⁴⁵ Rigó: Elitváltások, 130–141.

⁴⁶ KREL III/1., 19. doboz, 1944–1945, 154.

⁴⁷ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 42–45.

lógia akadémia. Ez az akadémia a kecskeméti teológia elsorvadását vonta maga után. Ezt a folyamatot Pest és Kecskemét között nagy harc kísérte. Budapesten a teológia akadémia, Kecskeméten a jogakadémia és Nagyőrösön a tanítóképző működésével olyan módon osztódott meg a Dunamelléki Egyházkerült főiskolájának kérdése, hogy a lényegében egy főiskola három helyen helyezkedett el. A múlt század közepétől a mostani időig lényeges változás nem történt. Most azonban történelmünk eme nagy átalakulásában felszínre vetődött a felekezeti egyetemek kérdése. A katolikusok Egerben, az evangélikusok Miskolcon akarják egyetemüket felállítani. [...] Ez a gondolat református részről 1946. november 21-22.-én Budapesten tartott egyházkerületi közgyűlésen vetődött fel. Azóta lényegesebb ebben az ügyben nem történt. Most a kecskeméti presbitériumra vár az a feladat, hogy a református egyetem gondolatát felvesse, ennek megvalósítására a Dunamelléki Egyházkerület illetékes tényezői elé javaslatot terjesszen. A budapesti teológia akadémiából és a kecskeméti egyetemes református jogakadémiából alakíttassék meg a református egyetem. A hittudományi fakultás Budapesten, a jog- és államtudományi Kecskeméten működik. A tanügyi reform során a tanítóképzők helyébe lépő nevelőképző főiskolával Kecskeméten a bölcsészeti fakultás is megoldást nyerhetne. Az esetleg később megszervezendő orvosi fakultás számára a budapesti református kórházak és pedig a Bethesda és a Lórántffy Zsuzsánna Egyesület kórháza alkalmas keretül szolgálhatnának. A kecskeméti ref. kollégiumnak 40 000 kötetet meghaladó és óriási kulturális értéket képviselő XVI. századból eredő könyvtára, valamint a budapesti teológia akadémia Ráday-könyvtára az egyetemi könyvtár alapjául szolgálhatnának. Ezek korszerű kifejlesztésével az ország legjobb felszerelt könyvtárai közé tartozhatnának. A református egyetemnek ilyen módon való felállítása sem az egyház, sem az állam számára újabb terhet nem jelent. Tulajdonképpen arról van szó, hogy az eddigi kereteket építenénk ki egyetemmé.”

Az előterjesztés után a Kecskeméti Református Egyházközség presbitériuma egyhangúlag kimondta a Kecskeméten és Budapesten felállítandó egyetem szükségességét oly módon, hogy a teológiai fakultást Budapesten, a jog- és államtudományit Kecskeméten állítsák fel.⁴⁸

A református egyetem tervéből akkoriban nem lett semmi, sőt 1948 nyarán a kecskeméti református oktatási intézményeket is államosították, így az egyházközség nagy áldozatokkal felépített iskolaépületeit (az ó- és újkollégiumot, a tanítóképzőt, az internátusokat és a Bodor Zsuzsánna Leányott-

⁴⁸ KREL II/3., az 1947. február 28-i ülés jegyzőkönyve.

hont) a presbitérium tiltakozása ellenére is elvesztette.⁴⁹ Az egyházközség iskoláinak államosítását monográfiájában részletesen bemutatta Szabados László, így ezzel nem kívánok bővebben foglalkozni.⁵⁰ Annyit érdemes kiemelni, hogy mivel az újkollégium épületében működött az iskolák mellett a lelkészi hivatal és az egyházközség könyvtára is, melyek nem oktatási funkciót tölthettek be, ez lehetőséget adott ezen részek megtartására. Kovács Bálint rögzítette visszaemlékezésében, hogy az átadási tárgyalások során egykori osztálytársa, dr. Rakó István képviselte az állami oldalt, mint a tanfelügyeletől az ügyel megbízott vezető, ami „olyan légkört biztosított, hogy elérhető volt, hogy a lelkészi, gazdasági hivatal, a gyülekezeti terem és az alattuk lévő lakások megmaradhassanak az egyház használatában.”⁵¹ Az itt működő könyvtárat is sikerült megtartani az egyházközség számára. Az ingatlan tényleges megosztása ezt követően még évekig húzódott, 1951. január 15-én az újkollégium épületét az 1949. december 27-én felvett államosítási jegyzőkönyv alapján, az államosítási bizottságnak kellett részleteiben is pontosítani. Ekkor megállapították, hogy az újkollégium épülete 35 686 légréteg méter térfogatú, amiből az egyház 5916 légréteg métert, közel egyharmad részt tarthatott meg. A tulajdonjog eszmeileg az állam részére 30070/35686, az egyház részére 5651/35686 arányban oszlott meg. Az 1949-ben felvett államosítási jegyzőkönyv szerint az alagsor északi szárnyában lévő hivatalsegéd által használt szoba, konyha, kamra az állam tulajdonába ment át. Az egyházközség tulajdonában maradt a könyvtár, az olvasóterem, a lelkészi hivatal három szobája, a kapu melletti raktár, az egyházi hivatal három helyisége, egy WC, egy folyosói szoba, az alagsorban több helyiség, a kis udvarban 131 négyzetméter. Részletes megosztási rajzokat készítettek a jegyzőkönyvhöz. Ezt az újabb, részletes megosztást dr. Rakó István a megyei tanács oktatási előadója és dr. Simon László igazgató, valamint Tóth Endre lelképásztor írták alá. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1951. február 15-én kelt véghatározata szerint 1/6 egy-

⁴⁹ Az 1948. évi XXXIII. törvény minden kárpótlás nélkül kimondta az egyházi iskolák, óvodák államosítását. LUGOSI-SZABÓ Gergely: Partnerségtől a partnerségig. A Magyar Katolikus Egyház és az állam közötti kapcsolatok változása és értelmezése az 1980-as évektől napjainkig (Doktori értekezés), PTE, 2019, 80. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/19282/lugosi-szabo-gergely-phd-2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés: 2022. május 26.)

⁵⁰ Szabados: A Kecskeméti Református Kollégium.

⁵¹ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 62.

házi és 5/6 állami tulajdon mellett államosította az újkollégium épületét. A földszinten az egyház 11, az alagsorban 18 helyiséget tarthatott meg.⁵²

1947-ben az egyházakra kivetett vagyondézsma állította újabb kihívás elé a helyi lelkészeket. Tóth Endre lelkész Bereczky Albert püspöknek összefoglalta a helyi vagyondézsma kérdésében a tényállást. Az egyházközségre 1947-ben 239 043 Ft vagyondézmát vetettek ki, amit három évre elosztva kellett volna kifizetni, ami évente közel 80 ezer Ft-ot tett ki. Az egyházközség 1947. szeptember 29-én a helyi római katolikusokkal az evangélikusokkal és az izraelita hitközséggel együtt kérvényt adott be a pénzügyminiszternek, melyben kérték, hogy csökkentsék a kiszabott vagyondézsma összegét, illetve egy részét töröljék el. Kimutatták, hogy ennyit nem tudnak kifizetni, mert az ingatlanokból befolyó bérleti díjat 115% közteherrel sújtották, a bérleti díjakat pedig az 1939-es áron befagyasztották. A vagyondézsma a befolyó bérjövedelem 50–60 százalékát tenné ki, így a közteher fölmenne 170 százalékra, közben a háború alatt megrongált épületekre és az iskolák újraindítására is sokat költöttek, ezért kérték, hogy a vagyondézsma és az épületjavítási hozzájárulás alól mentesítsék az egyházakat.⁵³ Nem is fizették azóta a kivetett összeget. Ráadásul közben „az egyháztól nagy mennyiségű földet vett el az állam ellenérték nélkül” és a háború után felújított iskolákat is államosították. A vagyondézsma összegét az elvesztett földekre is kiszabták. A pénzügyminisztertől 1948. szeptemberében elutasító végzést kaptak, de azóta sem fizették be a vagyondézsma összegét, nem is intézkedtek, mert nem tudtak hol. Az egyház éves bevételéből nem maradt volna a 12 alkalmazott fizetésére, ezért nem fizették be a pénzt. Azt kérték a püspöktől, hogy az ÁEH-n keresztül próbáljon az ügyükben közbenjárni.⁵⁴

Az egyházközség számos üzlethelyiséggel, házzal, lakással rendelkezett, mert a századfordulótól tudatosan törekedtek arra, hogy az ezekből befolyó bérleti díjakból stabilizálják az egyházközség gazdasági, pénzügyi helyzetét. A Minisztertanács 1950. március 31-i ülésén elfogadta a közületi szervek elhelyezésével kapcsolatos ügyek intézésére a Közületeket Elhelyező Bizottság (KÖZELBIZ) felállítását, amely szerv Budapesten és a megyeszékhelyeken jogosult volt az állami szervek elhelyezéséről és a kártalaní-

⁵² Az Újkollégium 1949. december 27-én felvett államosítási jegyzőkönyve. KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 1 csomó.

⁵³ Szabados: A Kecskeméti Református Kollégium, 50–51.

⁵⁴ Tóth Endre lelképásztor Bereczky Albert püspöknek írt levele. KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 203.

tásról dönteni, például a termelőszövetkezeti csoportok székhelyéről is.⁵⁵ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy például a rendelet értelmében 1951. január 6-án, – az 1920-es évek végén amerikai hitelből épített Tatai tér 1. szám alatti – a református egyház tulajdonában lévő bérházban a földszinti üzlethelyiséget kiutalták a Bács-Kiskun Megyei Ingatlanközvetítő Vállalat részére.⁵⁶ Kártalanításról nem intézkedtek, mert az üzlethelyiség üresen állt. Bő két hónappal később, március 27-én a vállalattól is elvettek két szobát, mert a Széchenyi tér 13. alatti házat „sürgős honvédelmi érdekből igénybe vették”, benne dr. Somogyi Gyula orvos rendelőjét és váróját, így őt a Tatai tér 1. szám alá költöztették és kiutaltak neki két udvari szobát orvosi rendelő és váró céljára. A rendelőt a „leggyorsabban” igyekeztek áthelyezni, az ingatlanközvetítő vállalatnak pedig ebből a két helyiségből ki kellett költöznie.⁵⁷ Ugyanebben az épületben a pincét a Kiskereskedelmi Vállalatnak utalták ki, itt sem történt kartalanítás. Ebben a bérházban kiutalták a kecskeméti Tüzelőszer és Építőanyagértékesítő Vállalatnak (TÜZÉP) a korábbi bérlő, Vass Ferenc elköltözésével megüresedő három szoba és mellékhelyiségekből álló lakását.⁵⁸ A lakás a TÜZÉP szolgálati lakása lett, Örkényi Sándor a vállalat dolgozója költözött oda a családjával. 1951. március 19-én Vass Ferenc a 37/1951. MT. számú rendelet 5. §. értelmében lakásbérlet átruházási szerződést kötött a TÜZÉP-pel. Erre az 1951. január 26-án elfogadott „Egyes belterületen lévő ingatlanok és lakások átruhá-

⁵⁵ 104/1950. MT. rendelet. G. VASS István (szerk.): *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei, 1950. február 25.–1952. augusztus 14.*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2006, 21.

⁵⁶ Rigó: Református tanítóképző, 345.

⁵⁷ KREL III/I. 33. doboz, 1950–1951, 34.

⁵⁸ Gondoskodni kellett többek között az alábbi nemzeti vállalatok (a továbbiakban N. V.) és központok elhelyezéséről: Kecskeméti Kiskereskedelmi N. V., Gyümölcs- és Zöldség-felvásárló és Értékesítő N. V., Tejértékesítő N. V., Kotró és Mélyépítő N. V, Ócskavas Gyűjtő N. V., Terményforgalmi N. V., Magasépítési N. V., Borforgalmi N. V. (Kecskeméti vidéki Borforgalmi N. V.), Szeszforgalmi N. V., Üvegezési N. V., Tüzelőszer és Építőanyagértékesítő N. V, Malomipari N. V., Vágóállat és Zsiradékforgalmi N. V., Országos Nyersbőrgyűjtő és Kereskedelmi N. V. Állami Villamosenergia Szolgáltató N. V., Villamossági Szerelő és Értékesítő N. V., Csepel Kerékpár-, Varrógép- és Motorkerékpárértékesítő N. V. Textilkereskedelmi Központ, Bőr, Sport, Üveg és Játékárkereskedelmi Központ, Közellátási Felügyelőség, Kereskedelmi Igazgatóság, Közületeket Elhelyező Bizottság Megyei Kirendeltsége, Országos Tervhivatal Bács-Kiskun megyei Kirendeltsége, Bács-Kiskun Megyei Kéményseprő Községi Vállalat. Az új vállalatok és hivatalok elhelyezésén túl, a többségében nem helyi dolgozók számára is lakást kellett biztosítani. MNL BKML BKML XXIII. 556/c. Kecskemét Városi Tanács VB Igazgatási Osztály Lakásgazdálkodási csoport 3275/2-59/1950-51 csomó, Közületi ügyek, 2. doboz.

zásának szabályozása” tárgyában hozott rendelet biztosított lehetőséget, erre hivatkozva vehette kezelésbe a lakáshivatal az egyházi ingatlanokat.⁵⁹ A református templom mellé épített főtéri üzlethelyiséget az Állami Áruház számára utalták ki, akik átépítették és egybenytették az egészet. A városi tanács lakáshivatala szabta meg az üzlethelyiségek utáni bérleti díj összegét, ezért a Kecskeméti Kiskereskedelmi Vállalat 1951. július 1-jén kérvényezte az egyháztól bérelt üzlethelyiségeiben ezek csökkentését, így a Szabadság tér 6. szám alatti vasárú üzlet bérleti díját 825 forintról 575-re, a 16. számú konfekciós bolt bérleti díját 800-ról 560 forintra csökkentették.⁶⁰

Kecskemét Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának (a továbbiakban VB) Igazgatási Osztálya Lakásgazdálkodási Csoportjának külön formanyomtatványa volt arra, hogy egy adott ingatlanra vonatkozóan kérelmet nyújtsanak be annak a kiutalására. A nyomtatványon a véghatározatot is rögzíthették és rendszerint kiutalták a lakást az igénylőnek. Így igényelte a lakáshivatalon keresztül Kuczik Sándorné a Kecskeméti Református Egyházközség tulajdonában lévő, a belvárosban, az Arany János utca 5. szám alatti bérházból az egy szobából, konyhából és kamrából álló lakást, amit ki is utaltak neki. Az indoklás szerint „a kérdéses lakásban igénylő már 1950. május óta benne lakik, így utalandó volt részére.”⁶¹

Az egyházközségen túl a református civil szervezetek, elsősorban a Kecskeméti Református Egyesület, közkeletű nevén „Proti” és a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (a továbbiakban KIE) rendelkezett a belvárosban saját székházzal, melyeket szintén államosítottak. A KIE a Fráter György utcai székházát és az ingóságait 1949 tavaszán megpróbálta átadni az egyházközségnek, de azt lefoglalták majd a díszteremben napraforgót tároltak. A nagy múltú egyesület 1950. február 8-án tartotta utolsó közgyűlését, az egykor 1700 tagot számláló szervezetnek ekkor már csak 205 tagja maradt, jórészt a város háború előtti református elitje. A választmány azt javasolta a közgyűlésnek, hogy mondja ki az egyesület az önkéntes feloszlását és a vagyona átadását az egyházközségnek, amit a közgyűlés egyhangúan elfogadott.⁶² 1950-ben ezt az épületet is államosították, az úttörő szervezet központja lett.⁶³

⁵⁹ 37/1951. MT. rendelet. G. Vass: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 72.

⁶⁰ KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 123/b–d.

⁶¹ KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 35.

⁶² A Kecskeméti Református Egyesület közgyűlési jegyzőkönyve az egyesület önkéntes feloszlásáról. KÁDÁR Annamária (szerk.): *Dokumentumok az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltárából*. Forrásaink a reformációról sorozat, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2018, 240–242.

⁶³ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 71.

Szeless László korábbi főgondnoknak a belvárosi, Budai utca 8. szám alatti házát a KIE-re hagyta.⁶⁴ A KIE-ház átadását 1940 januárjában tartották, Ravasz László szolgálatával a ház udvarán száz új tagot avattak föl.⁶⁵ A kecskeméti KIE országos szinten is jelentősnek mondható szervezetté vált, az országban utolsóként, 1950. december 16-án mondta ki feloszlását. A KIE használatában lévő, Szeless Györgyné László fia emlékére létrehozott alapítványnak a tulajdonában lévő ingatlanok az 1949. évi 2. tvr.⁶⁶ alapján a Magyar Állam tulajdonába mentek át.⁶⁷ Hamarosan ebbe az épületbe helyezték el az Állami Gazdaságok Bács-Kiskun Megyei Központját. Az egyházközség 1950. február 8-án kelt levelében dr. Szabó József főgondnok és Tóth Endre lelképásztor aláírásával az új intézmény vezetésének bérleti szerződést küldtek, és lakbér címén 2400 Ft-ot kértek. Ezt nem fogadták el, jelezték, hogy a lakáshivatal állapítja meg hivatalosan a bérleti díjat és megjegyezték a lakásokra és az irodahelyiségekre 3376 Ft-ot költöttek, telefon beszerelésre, festésre, ács- és kőművesmunkákra, amit be kell számítani a bérleti díjba. A hivatal irodáin túl, a dolgozók is ebben az épületben igényeltek lakásokat, például a lakáshivaltól dr. Szöcs István állami állatorvos és családja részére utaltak ki kétszobás lakást.⁶⁸

Az egyházközség saját nyomdával rendelkezett. A neves kecskeméti szőlő- és gyümölcsnemesítő, Hankovszky Zsigmond presbiter 1920-ban százezer koronás alapítványt hozott létre az egyház keretein belül az erkölcsi pusztulás megállítására „a vallásos érzés és erkölcsi kötelesség fokozottabb felébreszté-

⁶⁴ A KIE-t 1844-ben Londonban alapította George Williams YMCA (Young Man's Christian Association) néven. A szervezet gyorsan terjedt, számos országban hoztak létre a londonihoz hasonló egyesületeket. A magyar fiatalok külföldön ismerkedtek meg a szervezet képviselőivel. A külföldön tanuló hallgatók hozták Magyarországra, ezért eleinte az egyetemi hallgatók körében vált népszerűvé. Az egyesületet 1883-ban alapították meg Keresztény Ifjúsági Egyesület néven. A Magyar Evangéliumi Diákszövetség megalakulása után, a KIE figyelme egyre inkább az iparos és földműves fiatalok felkarolása felé fordult. KOVÁCS Bálint: *A Keresztény Ifjúsági Egyesület története 1883–1950*, Budapest, KIE szeniorok Pógyor István Köre, 1998, 13–24.

⁶⁵ Kovács: *A Keresztény Ifjúsági*, 223–224.

⁶⁶ Az 1949. évi 2. törvényerejű rendelet az alapítványok szabályozásáról, államosításáról szólt. A 3. §. 1. bek. szerint a megszüntetett alapítvány vagyont, tekintet nélkül az alapítónak az alapítvány megszűnésére tett rendelkezésére, állami, vagy községi tulajdonba kell adni. *Magyar Közöny*, (1949/180–181), 1949. aug. 30.

⁶⁷ KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 51–100. csomó.

⁶⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BKML) XXIII. 556/c. Kecskemét Városi Tanács VB Igazgatási Osztály Lakásgazdálkodási csoport 1950–51. 3271. 1. doboz

sére.” Ebből 52 ezer koronáért megvette az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. részvényeinek többségét, amit átadott az egyházközségnek, a Protestáns Egyesület is vett részvényeket, így a nyomda az egyház tulajdonába került, amit Tóth László vezetett, aki 1944 végétől három éven át a város polgármestere volt.⁶⁹ 1948-ban a nyomdát is államosították.⁷⁰

A parókia épülete fölött is rendelkezett a lakáshivatal, ugyanis 1951. május 24-én kelt véghatározatával jogerősen kiutalta az egyház tulajdonát képező Szabadság tér 6. szám alatti ház két helyiségét az Országos Kisipari Szövetkezet Kirendeltségének.⁷¹ Az esperes 1951. szeptember 11-én írt körlevelében, arról tájékoztatta a lelkészeket, hogy a konvent elnöki tanácsának döntése szerint a szolgálati idejüket 1953. december 31-ig betöltő lelkészeknek nyugdíjba kell vonulniuk és számukra a lelkészi lakásokat meg kell osztani, a nagyobb lakásokból le kell választani egy részt a nyugdíjasoknak. Az esperes kérte, hogy ezt önkéntesen kezdjék meg. Erre azt válaszolták Kecskemétről, hogy „a kecskeméti egyházközség lelképásztorai szolgálati lakásukat teljesen betelepítették, mégpedig úgy, hogy 6 szobás lakásuk 2 szobájába vonultak vissza és a lakás többi részét a lakáshivatalnak bocsátották rendelkezésére, úgy, hogy magukhoz a lakásukba vettek ismerősöket és ezáltal a felszabaduló lakásokat a város lakáshivatala megkaphatta.”⁷²

A tulajdonjog bemutatott korlátozásai ellenére egy a megyei Állami Egyházügyi Hivatal főelőadójának 1952. szeptember 19-én kelt jelentése szerint a Kecskeméti Református Egyházközség tulajdonában 14 épület volt 290 helységgel, ami 202 lakás helységből és 88 üzlethelységből állt.⁷³ Ezeket még ebben az évben államosították.

A PRESBITEREKET, EGYHÁZTAGOKAT ÉRINTŐ ÁLLAMOSÍTÁS

1950-re az államosítás már előre haladt, az egyház földjeinek egy részét és az iskoláit már elvették, de ekkor a folyamat új lendületet vett, amit elsősorban a tanácsi közigazgatás átszervezése okozott azzal, hogy Kecskemét

⁶⁹ Hankovszky Zsigmond 1920. szeptember 9-én kelt levele az egyháztanácsnak. KREL III/I., 16. doboz, 1919–1925, 131.

⁷⁰ Kovács: A kecskeméti szolgálat, 53.

⁷¹ KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 123/a.

⁷² KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 161/a-b.

⁷³ A Kecskeméti Református Egyházközség jelentése a Bács-Kiskun megyei egyházügyi főelőadó részére, az egyházközség tulajdonában lévő házigatlanokról. Kádár: Dokumentumok, 247.

megyeszékhely lett. Az 1950-es évek elején a városban újonnan megjelenő megyei intézmények számára a meglévő épületekben kellett helyet biztosítani, mert új középületeket nem emeltek, a háborús károk helyreállításán volt a hangsúly.⁷⁴ Ez egyre súlyosabb lakáshiányhoz vezetett, jól mutatja be a helyzetet Tóth Endre lelképásztor levele, amit a Budapestről 1951 júniusában Hajdúdorogra kitelepített dr. Sáska Sándor ügyvédnek írt, 1951. október 23-án:

„Kecskemét az egész ország területén a legjobban igénybevett város. Azaz, hogy megyeszékhely lett, egy csomó hivatal és a hivatalokkal együtt jó-sereg ember ideköltözött. Orosz és magyar katonaság olyan nagy mértékben veszi igénybe a várost, illetve a lakóházakat, hogy lassanként a régi lakók mellékhelyiségekbe szorulnak ki. A helyi lakosokból már többeket a környező falvakba telepítettek ki éppen ezért. Így Kecskemét tulajdonképpen ugyanolyan elbírálás alá esik, legalább is kisebb mértékben, mint Budapest. Akkor, amikor egyháztagjaink kénytelenek voltak vagy önszántukból, vagy pedig hatósági rendelkezésre elhagyni otthonaikat és más helyiségekben voltak kénytelenek letelepedni, a legkilátástalanabb kísérlet lenne az, hogy megkíséreljük hivatalos hatóságainknál Ügyvéd Úr itteni letelepedését szóvá tenni.”⁷⁵

Sáska korábban Tóth Endre lelkészttől kért segítséget, hogy reformátusként segítsen neki Kecskemétre telepedni, mert a városban szeretné folytatni az ügyvédi munkáját.⁷⁶ Közben a kulákküldözés és a kényszerkollektívizálás miatt egyre többen adták fel a gazdálkodást, ajánlották fel földjüket

⁷⁴ A lakáshiány mértékét jelzi, hogy a becslések szerint 1949-ben 631 863 lakás hiányzott Magyarországon. Ráadásul a folyamatosan gyarapodó pártállami és vállalati bürokrácia irodaigénye is fokozódott, aminek kielégítéséhez további lakásokat vettek igénybe. KELLER Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*, Budapest, L'Harmattan, 2017, 20–21.

⁷⁵ Tóth Endre lelképásztor 1951. október 23-én kelt levele dr. Sáska Sándornak. KREL III/I., 33. doboz, 1950–1951, 204.

⁷⁶ Budapestről 1951 nyarán kitelepítési véghatározatot 5893 család kapott, közülük 5182 családot 12 704 főt telepítettek ki. A kitelepítetteket kitiltották Budapestről, nem kaphattak a tudásuknak, szakértelmüknek megfelelő munkát, csak a kitelepítési helyükön vállalhattak fizikai munkát. A kitelepítettek 5-6 ezer lakásának 40%-át az üzemi dolgozóknak, 30%-át katonatiszteknek és 30%-át a pártfunkcionáriusoknak szánták, ebből 60 lakás az ÁVH-nak járt. PALASIK Mária: „A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés.” A budapesti kitelepítések politikatörténete, 1951–1953, in: Palasik Mária – Gyarmati György (szerk.): *Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*, Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz, 2018. 15–54.

az államnak és igyekeztek a városba költözni, az 1960-as város területére vetítve a belterületi lakosság szám 1941-ben 59 548 fő volt, 1960-ban már 66 842 fő.⁷⁷

A második világháborút követően sürgető feladat volt a közintézményeken túl, a lakások, lakóházak felújítása. Ennek érdekében a kormány rendeletek sorával kötelezővé tette a tulajdonosok számára az ingatlan felújítását. A kötött lakásgazdálkodás a háború alatt egész Európában megjelent, Magyarországon elsősorban a lakások bérbeadását szabályozták. Az 1948-ban megjelent 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában bevezette a korszak két meghatározó fogalmát, az indokolt lakásszükségletet és az igénybevételt. Az indokolt lakásszükséglet meghatározta, hogy az egyedülálló személynek, vagy kétfős családnak egy szoba jár, majd további két személyenként jogosulttá váltak újabb szobákra. A rendelet azt is előírta, hogy legalább 16 köbméter lakótér megillet minden személyt. Ezeket az általános szabályokat felülírták bizonyos kivételek, a „magas fokú szellemi munkát végző” személyek (ide sorolta a rendelet a pártvezetőket, az országgyűlési képviselőket, a pedagógusokat, a lelkészeket) az indokolt lakásszükségleten túl további egy szobára voltak jogosultak. A rendelet szerint igénybe vehetőek voltak a lakatlan, elhagyott, bérlő nélküli lakások, valamint annak a lakása, akinek kettő vagy több lakás volt a tulajdonában, illetve a kettőnél több szobás lakásnak azon része, amely a tulajdonos indokolt lakásszükségletét meghaladta. A rendelettel a kormány célja az volt, hogy a hajlék nélkülieknek lakást biztosítson, a lakások elosztása „igazságosabb”, egyenlőbb legyen, a párt, a szakszervezetek és az állami hivatalok elhelyezését biztosítani tudja, ezért jogot formált arra, hogy a lakásügyi hatóságok a magántulajdonban lévő lakások fölött rendelkezzenek.⁷⁸ Ennek eredményeként már a lakások, házak államosítása előtt az állam ellenőrzése és irányítása alá került a teljes bérlakás piac. Az állam nem csak a bérlőt jelölte ki, hanem rendeletekben a bérleti díjat is meghatározta.⁷⁹ A lakbéreket politikai okokból az 1945 előttihez képest nagyon alacsonyan rögzítették, amik még a lakások fenntartásának költségeit sem fedezték.⁸⁰ Az a gyakorlat alakult ki – mivel a lakáshivatalok nem rendelke-

⁷⁷ Szilágyi: Irányított városimázs, 198.

⁷⁸ Keller: Szocialista lakhatás? 105–109.

⁷⁹ 8000/1946. ME rendelet, 5300/1948. ME rendelet, 29/1950. (I. 21.) MT rendelet.

⁸⁰ Míg 1930-ban a lakbér a bérből és fizetésből élők kiadásainak 20–25%-át tette ki, addig 1954-ben csak 2–5%-át, ráadásul lakbéremelés csak bérlőváltás esetén történhetett. Keller: Szocialista lakhatás? 93., 113.

tek megfelelő lakásnyilvántartással, – hogy az állampolgárok maguk nézték ki a számukra megfelelő lakást és azt maguk igényelték a lakáshivatalban. Ez számos visszaélésre adott lehetőséget, főleg a pártfunkcionáriusok, a rendőrség és más állami szervek dolgozói részéről a helyi ház- és lakástulajdonosokkal szemben. A normál életvitel és a lakbér fizetése mellett a kiutalt lakást szinte lehetetlen volt elveszíteni, mert a tanácsi és állami lakások esetében a bérleti szerződés határozatlan idejű volt.⁸¹ A jogszabályok révén a házak tulajdonosainak korlátozták a szabad bérbeadási és bérmegállapítási jogát.

Az állam 1952 tavaszán államosította azokat a magántulajdonban álló lakóházakat, öröklakásokat és villákat, amelyeket bérbe adtak, valamint a „népelnymó elemek” azon ingatlanjait is, melyekben ők maguk laktak.⁸² Ezen jogszabály alapján államosították az egyházak bérlakásait is.⁸³ Kecskemét Város Tanács VB 1952. február 24-én rendkívüli ülésen tárgyalta a házak államosításáról, a rendelet alapján egy öt tagú bizottságot állítottak föl azon 629 ház jegyzékének az összeállítására, amelyeket államosítani terveztek. Az „Ötös Bizottságtól” azt kérték, hogy „különös gonddal” vizsgálja meg, „ha valaki jelenleg dolgozónak tekinthető is, nem volt-e ezt megelőzőleg kulák, vagy olyan foglalkozású egyén, aki a népellenes elemek közé tartozott.”⁸⁴ Bő egy héttel később, március 3-án tartott rendkívüli VB ülésen elfogadták a jegyzékre fölvetett 629 ház listáját, a jegyzéket március 6-tól három napra közzélmélre kifüggesztették, majd beterjesztették a megyei tanácshoz.⁸⁵ Végül Kecskeméten 631 ház államosítására vonatkozóan indítottak eljárást, a fellebbezéseket rendszerint elutasították, csak néhány esetben történt mentesítés. A megyei levéltárban külön kötetben található meg az államosított házak jegyzéke, kerületenként, majd utcánként és házanként vették sorra az ingatlanokat, de ebben nem szerepelnek az egyház tulajdonában lévő házak, lakások. Az államosított házak döntő többsége bel-

⁸¹ Keller: Szocialista lakhatás? 112.

⁸² 1952. évi 4. törvényerejű rendelet az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről. A jogszabály kimondta, hogy a házingatlanok állami tulajdonba vétele kártalanítás mellett történik, de erre nem került sor a szocializmus időszakában. FELMÉRY Imre: Az államosított házingatlanok volt tulajdonosainak kártalanítása. *Magyar Közgazdaság* 40(1990/8), 689–694.

⁸³ Lugosi-Szabó: Partnerségtől a partnerségig, 81.

⁸⁴ MNL BKML XXIII. 552. Kecskemét Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Jegyzőkönyvek, 1952. február 24.

⁸⁵ MNL BKML XXIII. 552. Kecskemét Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Jegyzőkönyvek, 1952. március 3.

városi, a korábbi elit tagjainak névsora jórészt egybeesik az államosított házak tulajdonosainak a neveivel.⁸⁶ Az 1952-es házállamosítási jegyzék alapján megállapíthatjuk, hogy az egyházközség presbiterei közel harmadának (30,5%), 22-nek államosították a házat.⁸⁷

A korábban zsidó tulajdonban lévő házakat is ekkor államosították, például Székely Ignác Kisfaludy u. 7. szám alatti tízszobás házat is, aki a deportálásból tért vissza és benne lakott. A továbbiakban néhány példával igyekszem megvilágítani, hogy az egyházközség befolyásos tagjait, hogyan fosztotta meg vagyonától az állam ebben az időszakban. Dr. Révész László hétszobás belvárosi házat is ekkor vették el. Révész a helyi jogakadémián végzett, majd 1920-tól ügyvédként dolgozott, 1930-ban presbiterré választották, majd 1931-től az egyházközség majd az egyházmegye ügyésze lett. Az 1939-es választáson kiskgazdapárti országgyűlési képviselővé választották, majd 1944-ben tagja lett az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, 1945-ben és 1947-ben is mandátumot szerzett kiskgazda színekben, 1946 októberétől a nemzetgyűlés háznagya lett. A háború után rövid időre a református jogakadémia dékánja lett, a Független Kiskgazdapárt helyi elnöke volt. 1948-as politikai fordulat után lemondott a mandátumáról, ez év decemberében a helyi törvényhatósági bizottsági tagságáról is.⁸⁸ 1949-ben visszavonult a szik-

⁸⁶ MNL BKML XXIII. 556./b. Kecskemét Városi Tanács VB. Igazgatási Osztály, Államosított házak 1952. külön kötet

⁸⁷ Az alábbi presbiterek házat államosították, címmel, szobaszámmal együtt: dr. Bóka Papp Béla, Mátyási u. 1., 11 szobás; Dékány György, Szent Miklós u. 9., 5 szobás; dr. Héjjas Elek, Csongrádi u. 1., 25 szobás valamint Hoffmann János u. 1., 4 szobás; dr. Héjjas István, Jókai u. 36., 5 szobás; Héjjas Ferenc, Munkácsy u. 8., 7 szobás; Kemény Sándor, Bocskai u. 17., 7 szobás; dr. Kéry Sándor, Őz u. 13., 6 szobás; Laczi János, Bocskai u. 8., 5 szobás; dr. Matolcsy Károly, Koháry u. 4., 2 szobás; Mészáros József, Bercsényi u. 7., 6 szobás; dr. Nagy László, Máriahegy 72. 5 szobás valamint Felsőcsalános 33., 2 szobás; dr. Nagykerly Mihály Nagykőrösi u. 24., 9 szobás valamint Hunyadi város 43., 7 szobás; Poór István, Bocskai u. 7., 6 szobás; Prikkel János, Jókai u. 38. 5 szobás; dr. Révész László, Őz u. 3., 7 szobás; Rigó Zsigmond, Jókai u. 10., 4 szobás; dr. Soós Béla, Attila u. 5., 5 szobás; dr. Szappanos Sándor, Beniczky Ferenc u. 9., 10 szobás; Szőke Sándor, Reismann Sándor u. 23., 8 szobás; Varga Mihály, Csáky u. 14., 7 szobás; dr. Váry István, Batthyány u. 14., 10 szobás; Zana Sándor, Szent Imre u. 7., 7 szobás. MNL BKML XXIII. 556./b. Kecskemét Városi Tanács VB. Igazgatási Osztály, Államosított házak 1952. külön kötet. A Kecskeméti Református Egyházközségben a választott presbiterek számát 1920-ban 48-ról 72 főre emelték. KREL II/3., az 1920. augusztus 29-i ülés jegyzőkönyve.

⁸⁸ Rigó: Elitváltások, 371–372.

rai birtokára, a Szikra 164. szám alatti tanyában lakott. A belvárosban, az Őz utca 3. szám alatti hét szobás házukat 1952-ben államosították.⁸⁹

A neves kecskeméti, református Dékány család tagját, özvegy Dékány Gyuláné Budai utca 37. szám alatti házát is államosították, majd kitelepítették a Hortobágyra, a Lenin tanyára, 1952. szeptembertől 1953 augusztusáig. A Nagy Imre kormánynak köszönhetően hagyhatta el kényszerlakóhelyét.⁹⁰ 1955. december 18-én panaszos levelet írt a belügyminiszternek, ebben rögzítette, hogy a lakását teljesen kifosztották, még a ruháit is elvették, majd megjegyezte „bútoromat elhurcolták a bizományi áruházba és ott eladták. S most én fáskamrában vagyok, ismerősnél télen-nyáron, ablak és rendes ajtó nélkül, az ajtón kilincs sincsen, csak dróttal lehet becsukni.”⁹¹ A lakását szerette volna visszakapni, leveléből jól látszik, hogy milyen tartóhatatlan helyzetbe került a kitelepítése során majd azt követően, amikor visszatérhetett Kecskemétre.

Szőke Sándor az egyházközség presbitere volt már Horthy-korszakban is, 1948-ban a presbitérium mezőgazdasági bizottságának is a tagja volt.⁹² Szőke Sándor és felesége Bóna Judit, a helyi birtokosparaszti rétegen belül a módosabbak közé tartozott, 1947-ben a város Törökfői részén 162 kat. hold földjük volt, a belvárosban a Reiszmann Sándor utca (később Fecske utca) 23.⁹³ szám alatti nyolcszobás polgárházban laktak.⁹⁴ Az 1935-ös adatok alapján Szőke Sándornak még több, 177 kat. holdja volt, ebből 97 szántó, 58 rét, 14 szőlő, 4 erdő és 4 kat. hold egyéb művelésű, ami összesen 2332 AK-val bírt.⁹⁵ Szőke Sándor sikeres gazda volt, mangalica sertései az 1936-os országos Tenyészállatvásáron 799 sertés közül első díjat nyertek, előző évben második helyezést ért el. A vásáron az állatait mind megvették 200 pengős áron, külföldre Jugoszláviába és Csehszlovákiába is

⁸⁹ MNL BKML XXIII. 556./b. Kecskemét Városi Tanács VB. Igazgatási Osztály, Államosított házak 1952. külön kötet, 395. sor.

⁹⁰ GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011, 334.

⁹¹ MNL BKML XXIV. 13. 11. doboz, özvegy Dékány Gyuláné panaszos levele a Belügyminiszternek. 1950. december 18.

⁹² KREL II/3., az 1948. január 4.-i ülés jegyzőkönyve.

⁹³ A Fecske utca 23. szám alatti impozáns polgárház ma is áll, a kétszárnyas bejárati kapu fölötti díszes címerbe foglalva az Sz. S. monogram látható.

⁹⁴ BODÓCS Gyula (szerk.): *Kecskemét thj. város név- és címtára az 1948-as centenáriumi évre*, Kecskemét, 1947, 79., 105.

⁹⁵ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár)*. A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján, Budapest, KSH, 1937, 243.

vásároltak belőlük.⁹⁶ Modernizációra való fogékonyságát jól mutatja, hogy a fia, akit szintén Szőke Sándornak hívtak, okleveles gazdaként éveken át Németországban, Stuttgartban a Hohenheim Egyetemen tanulmányozta a mezőgazdaságot.⁹⁷ Szőke Sándor a háború végén, 1945 tavaszán igyekezett kiadni felesben az összes földbirtokát, a szántót és a szőlőt is.⁹⁸ A kuláküldözés kecskeméti meghirdetése után, 1948 novemberében Szőkét bíróság elé állították, mert a vád szerint 25 mázsa gabonát lopott, ugyanis „tágas tanyája a nyáron gabonaátvételhez szolgált” és megragadta az „alkalmat”. A korban szokásos kulákelleses propagandaszólamok szerint, az újságcikk szerzője fel volt háborodva, hogy a bíróság csak ezer forint pénzbüntetésre ítélte „a tolvaj kulákot, aki a dolgozó magyar nép szájából lopta ki a mindennapi kenyeret.”⁹⁹ 1949 augusztusában arról tudósítottak, hogy a „terménybegyűjtési ütemtervet” Kecskeméten csak 63%-ra teljesítették, mert későn kezdték meg a cséplést. Ezért Szőke Sándor „160 holdas kulák” ellen internálási eljárást indítottak, mert „nem rakta össze idejében gabonáját, így a cséplőgép hiába ment hozzá. Ezzel hátráltatta az ütemtervet, károsította a dolgozó népet.”¹⁰⁰ Egy hónappal később, ezért még tízezer forintra is megbüntették.¹⁰¹

1950. január 4-én Gerinczy György főhadnagy, a helyi rendőrkapitányság vezetője írt a kecskeméti lakáshivatalnak. Ebben kérte, hogy Szőke Sándor kulákot, a Reiszmann Sándor utca 23. szám alatti lakost a „külterületi lovasörs körletéből” távolítsák el. Az indoklás szerint a külterületi lovasörsöt 1949 őszén, a Reiszmann Sándor utca 23. szám alá, Szőke Sándor házába helyezték el.

„Ezen épület Szőke Sándor magántulajdonát képezi. Az áthelyezés folytán az épület mellékrészét maga a kulák használja, illetve lakik benne. Egy közös udvar áll az örs, valamint a tulajdonos rendelkezésére, ami nagy hátrányára van az örs gazdasági, valamint egyéb kincstári felszerelésének elhelyezésére. Szükséges volna eltávolítása azért is, mert fokozódó osztályharcunk nem engedi meg ilyen veszedelmes ellenséggel való egy udvarban lévő lakást, valamint azt, hogy nevezett a közösség folytán az örs mozdulatairól, működéséről és életéről nap-nap után tudomást szerezzen és azt ku-

⁹⁶ *Kecskeméti Közlöny* 18(1936/71), 1936. márc. 25., 1–2.

⁹⁷ *Kecskeméti Közlöny* 13(1931/224), 1931. okt. 4., 1.

⁹⁸ *Kecskeméti Lapok* 78(1945/20), 1945. márc. 11., 7.

⁹⁹ *Kecskemét* 2(1948/44), 1948. nov. 7., 2.

¹⁰⁰ *Délpestmegyei Népiújság* 3(1949/33), 1949. aug. 14., 3.

¹⁰¹ *Délpestmegyei Népiújság* 3(1949/38), 1949. szept. 18., 4.

lák barátai részére továbbítsa. Nevezett kuláknak 160 hold földje van, melyen 2 használható, igénybe nem vett lakóháza is van. Szőke Sándor eltávolítása alkalmával nevezett lakására a rendőrség igényt tart az ott szolgálatot teljesítő rendőrbajtársak részére történő kiutalás folytán. Kérem fenti ügyben a mielőbbi intézkedés megtételét és ennek eredményéről hatóságom értesítését.”¹⁰²

Tehát 1949 őszén Szőke Sándorék házába telepítették a rendőrséget, lovakkal, szerszámokkal együtt, pár hónap múlva, mint „veszedelmes ellenséget” teljesen ki akarták tenni a városi házából és ott a rendőröket elhelyezni.

A polgármester részéről a határozat 1950. február 8-án született, miszerint a rendőrség kérelmére, a 890/1949. Korm. sz. rendelet értelmében, a Szőke Sándor tulajdonában lévő ház és az általa lakott és használt két szoba, konyha, éléskamra, előszoba, magtár, istálló, emeletes magtár és boroskamrából álló lakrészeket igénybe vette, és azt a rendőrség kecskeméti kapitányának kiutalta. A polgármester felszólította Szőke Sándort, hogy „a fent felsorolt épületrészt az emeletes magtár, az istálló, a magtár és a boroskamra kivételével jelen határozat kézhezvételétől számított 48 órán belül kiürítve bocsássa a külterületi lovasőrs rendelkezésére. A többi szinten kiutalt helyiségek kiürítésére későbbi időpontban fogok intézkedni.” A határozat ellen a kormányrendelet értelmében jogorvoslatra nem volt mód és másik lakás kiutalásáról sem intézkedett, mert a tanyáján volt másik lakása. A határozat indoklása szerint, a rendőrségi körleten belül polgári személy nem tartózkodhatott.¹⁰³ Végül két évvel később, 1952-ben államosították a házat.¹⁰⁴

Helyi, befolyásos református család volt az üveg- és porcelánkereskedéssel foglalkozó Réthey család. Réthey Ferenc presbiter már a Monarchia idején a város főterén jelentős üzlettel és Szentkirályon földbirtokkal rendelkezett. Elsőszülött fia, Ferenc a helyi református jogakadémián tanult, majd 1904-től ott tanított megszakításokkal, végül 1946-ban az intézmény utolsó dékánja lett. Testvére Gyula vitte tovább az üzletet, elvette a szintén tősgyökeres református Szappanos családban született Terézia Jankát,

¹⁰² Gereinczy György főhadnagy levele Kecskemét város Lakáshivatalához. MNL BKML XXIII. 556/c. Kecskemét Városi Tanács VB Igazgatási Osztály Lakásgazdálkodási csoport 1950-51. 3271. L-Z. 3275-2-59. 2. doboz

¹⁰³ MNL BKML XXIII. 556/c. Kecskemét Városi Tanács VB Igazgatási Osztály Lakásgazdálkodási csoport, Közületi ügyek, 3275/2-59/1950-51 csomó, 2. doboz

¹⁰⁴ MNL BKML XXIII. 556./b. Kecskemét Városi Tanács VB. Igazgatási Osztály, Államosított házak 1952. külön kötet.

aki 102 kat. holdas hozománnyal, Városföldön tanyával és a Mária utca 2. alatti belvárosi házzal lépett a házasságba. A testvérpárnak, a város főutcájának számító Nagykőrösi utca 25. szám alatt közös emeletes házat építettek.¹⁰⁵ 1939-ben Réthey Gyula elhunyt és a fia, Réthey Gyula Jenő vitte tovább az üzletet. A háború után népbíróság elé állították azzal a váddal, hogy a helyi Baross Szövetség pénztárosaként népellenes bünt követett el, amiért 1945 szeptemberében hat hónap börtönre ítélték, majd 1948-ban a perújrafelvétel során felmentették.¹⁰⁶ 1950. január 7-én Réthey Gyula Jenő Szabadság tér 1. szám alatti üzletét a Magyar Dolgozók Pártja vette igénybe, a Nagykőrösi utca 9. szám alatti házban kapta meg a Király József szabómeszter által használt, de „jelenleg üresen álló üzlethelyiséget.” Réthey jelezte, hogy a kiutalt üzlethelyiséget elfogadja, de a költözéshez nincs elég pénze és a számlával igazolt költségeinek a megtérítését kérte. „A berendezése ugyanis még 1910-ben építtetett be a helyiség alakjának megfelelően, s ennek szétbontása, összerakása az üveg- és porcelán árucikkek átszállítása” akkora költséget jelent, amit a jelenlegi körülmények között képtelen kifizetni.¹⁰⁷

Az államosított Platter János Konzervipari és Kereskedelmi Rt.-től 1950. április 12-én írtak a lakáshivatalnak, hogy a gyár „szovjet állampolgárságú alkalmazottai részére kérnek egy különálló házat”, valamint a tisztviselők közül három családnak és két egyedülálló személynek lakásokat és szobákat. A lakáshivatal 1950. június 13-án a Nagykőrösi utca 25. szám alatti Réthey Gyula tulajdonában lévő és Bodócs Béla bérletében lévő két szoba, konyha, fürdőszoba és mellékhelyiségekből álló lakrészt igénybe vette és kiutalta a konzervgyárnak. Bodócs részére igénybe vették és neki kiutalták a Réthey Gyula tulajdonában lévő és általa lakott „1 szoba, előszoba kizárólagos és közös konyha használatából álló lakrészt, miután a tulajdonos indokolt lakásszükségletét meghaladja.”¹⁰⁸ Később a Nagykőrösi utcába átköltöztetett üzletet is államosították, házukba szovjet katonák költöztek, majd szovjet tiszti szálló lett. 1952-ben a 11 szobás házukat államosították¹⁰⁹

¹⁰⁵ SÁGI Norberta: A kecskeméti Réthey család és üzletük története (1965–1952), in: Wicker Erika (szerk.): *Cumania 29. A Kecskeméti Katona József Múzeum évkönyve*, Kecskemét, 2020, 131–150.

¹⁰⁶ Rigó: *Elitváltások*, 246.

¹⁰⁷ MNL BKML XXIII. 556/c. Kecskemét Városi Tanács VB Igazgatási Osztály Lakás-gazdálkodási csoport 1950-51. 3271. L-Z. 3275-2-59. 2. doboz

¹⁰⁸ MNL BKML XXIII. 556/c. Kecskemét Városi Tanács VB Igazgatási Osztály Lakás-gazdálkodási csoport 1950-51. 3271. L-Z. 3275-2-59. 2. doboz.

¹⁰⁹ MNL BKML XXIII. 556./b. Kecskemét Városi Tanács VB. Igazgatási Osztály, Államosított házak 1952. külön kötet. 379. sor.

és a Batthyány utca 14. szám alatti ház melléképületébe egy kétszobás, vízvezeték nélküli szuterént utaltak ki a családnak.¹¹⁰

További hasonló eseteket lehetne bemutatni a helyi presbiterek háború utáni jövedelmi és tulajdoni helyzetének alakulására vonatkozóan, de ettől most terjedelmi okokból eltekintek. Összességében megállapíthatjuk, hogy a Horthy-korszak végéig a szervesen kitermelődő helyi, multipozicionális és vagyoni elit református tagjai közül többen kerültek az egyházközség presbitériumába, akik az 1945 utáni új berendezkedésben, a korábbi pozíciójuk, vagyonuk, ingatlanaik miatt a rendszer az ellenségének tekintett és igyekezett őket ellehetetleníteni, megfosztani az egzisztenciájától, a vagyonától és házától.

ÖSSZEGZÉS

Gyarmati György szerint a rövid 20. század 70 éve alatt Magyarországon kilenc rendszerváltás, illetve rendszerváltási kísérlet történt, és ezek mind „kiirtandó gonoszt” láttak az előző berendezkedésben, „a fordulatok túlnyomó többsége intézményes számonkéréssel és bitókkal szegélyezett leszámolással társult.”¹¹¹ Ezek közül a legtöbb a két világháború utáni évekre esett, de míg az első világháború utáni gyors forradalmi változások rövid ideig tartottak, a második világháború utániak, évtizedekig. Losonczy Ágnes megfogalmazása szerint

„a történelem forgandósága azt mutatta, hogy mindig mindenre volt ember. [...] Volt, aki az »eszmei munkáért« felelt, s így a keze »tisztá« maradt, és sokan voltak, akiknek el kellett végezniük a »piszkos munkát«. [...] És voltak olyanok, akik csak messziről követték az eseményeket, esetleg nem néztek oda, ahol tudták mi történik, ám ha a kisajátított házat kiutalták számukra, kihasználták a lehetőséget, beköltöztek és saját tulajdonként kezelték az elhurcoltak lakását, bútorait, eszközeit. [...] 1944-ben az volt a kérdés, hogy ki kapja meg az elüldözött zsidók lakását, 1945 után az, hogy ki foglalja el a menekültek és háborús bűnösök lakhelyét, 1950 után az, hogy ki veszi birtokba a kitelepített urak és nagypolgárok villáit, házaikat.”¹¹²

¹¹⁰ SÁGI Noberta: „Apám soha nem adta fel.” Interjú Réthey Gyulával, in: Rigó Róbert (szerk.): *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten*, Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány – NJE PK, 2017, 257–276.

¹¹¹ Gyarmati: *A Rákosi-korszak*, 21–27.

¹¹² LOSONCZI Ágnes: *Sorsba fordult történelem*, Budapest Holnap Kiadó, 2005, 295–296.

Hasonlóan történt ez Kecskeméten is. 1944 tavaszán a helyi zsidóságot fosztották ki, vagyonukat zárolták, 288 lakást 643 szobával sajátítottak ki és osztottak szét, továbbá üzlethelyiségeket, rendelőket, irodákat, árukészleteket, földeket, ingóságokat osztottak újra az igénylők tömegei között. A front közeledtével 1944. október 23-án parancsba adták Kecskemét teljes kiürítését, mindenkinek el kellett hagynia a várost. Október 31-én a szovjet megszálló katonák egy szinte üres városba érkeztek, elfoglalták a házakat, szabadon raboltak és fosztogattak. Erről 1945 végéig nem tudtak leszokni, még decemberben is betörték Farkas Pál adófőtiszhez és a rablás közben a feleségével együtt agyonlőtték. A háború után 283 lakásban szovjet tisztet, katonákat kellett elhelyezni. A menekülésből hazatérők lakását gyakran már elfoglalták, kirabolták. Az új politikai elit is igyekezett vagyonát megalapozni a zavaros időkben, például Bánó Mihály rendőrfőkapitány igyekezett több lakást megszerezni és nagypolgári ingóságok tömegét felhalmozni azokban.¹¹³ A tulajdonjog tovább relativizálódott évenként, az újonnan hatalomra kerülők döntöttek az ingatlanok és ingóságok sorsáról a gyorsan változó jogszabályi környezetben. A házak, lakások, üzlethelyiségek, vállalkozások, termőföldek, sőt az ingóságok tulajdonviszonyai a folyamatosan változó hatalmi és politikai érdekek mentén, szinte követhetetlen módon alakultak. Ebben a környezetben a város egyik legjelentősebb ingatlan és intézményrendszerével rendelkező református egyházközség is komoly kihívásokkal nézett szembe.

Megállapíthatjuk, hogy a Kecskeméti Református Egyházközség az évszázadok során igyekezett úgy felépíteni az egyház gazdasági hátterét, hogy abból képes legyen eltartani az egyre bővülő vallási, oktatási, kulturális intézményeit. Kecskemét polgárosodásával, a Monarchia időszakában igyekeztek a belvárosban bérbe adható üzlethelyiségeket és lakásokat vásárolni, bérházakat építeni, melyek bérleti díjából fedezni tudta az egyházközség a kiadásait. A Horthy-korszak elején még 216 kat. holdas egyházi földbirtok, elsősorban az alapítványi adományozóknak köszönhetően több mint 500 kat. hold lett a korszak végére, mintagazdasággal, állatállományal, eszközökkel felszerelve, melyek elsősorban az internátusokban lakó diákok ételmezését segítették. A város birtokos parasztgazdái és a felülreprezentált református értelmiség a presbitériumban és a helyi református egyesületekben, ifjúsági szervezetekben élénk közösségi életet folytatott a tanyasi hívek bevonása céljából és jelentős mértékben anyagilag is támogatta ezeket az egyházhoz kötődő szervezeteket. Mindezt a szervesen ki-

¹¹³ Rigó: Elitváltások, 85–314.

alakított gazdasági és civil hátteret 1945 után az egyházellenes, kommunista irányítású állam felszámolta. Több lépésben 1945 és 1951 között elvették az egyházi földbirtokokat, 1948-ban az oktatási célú, évszázadokon át épített impozáns épületegyütteseket, az ókollégiumot, az újkollégiumot és a tanítóképző épületeit. Az újkollégium egyhatodát, – a személyes kapcsolatoknak köszönhetően – sikerült megtartani egyházi tulajdonban. Az egyház tulajdonában lévő üzlethelyiségek, lakások felett kezdetben a szovjet katonák, majd a városi lakáshivatal rendelkezett és utalta ki azokat kénye kedve szerint a lakás fenntartásánál is alacsonyabb bérleti díjért. Végül 1952-ben ezeket is államosították. A helyi elit jelentős részét kitevő református birtokos parasztok kulákklistára kerültek és a rendszer különböző jogcímeken támadást indított ellenük, büntetéseket szabtak ki rájuk, eljárásokat indítottak ellenük, míg vagy felajánlották földjüket az államnak, vagy kényszer hatására beléptek a termelészövetkezetbe. A presbiterek közel harmadának államosították a házáat 1952-ben, de a lakáshivatal rendszerint már korábban bérelőket helyezett el bennük, a tulajdonos számára csak az „indokolt lakásszükségletnek” megfelelő egy-két szobát hagyták meg. Az értelmiségiek ellen gyakran népbírósi eljárást indítottak, majd B-listázák őket, és ők sem kerültek el az államosításokat. Az egyházhoz szorosan kötődő vagyonos és értelmiségi réteg gazdasági hátterét is tönkretették ezekben az években, így nem volt már lehetőségük anyagilag támogatni az egyházközséget. Az egyházi egyesületeket, alapítványokat felszámolták, vagyonukat államosították, ezzel a közösségi élet színtereitől is megfosztották a gyülekezet tagjait. Ezzel párhuzamosan az egyházak ellen indított ideológiai harc és az emberekre nehezedő nyomás is fokozódott, hogy tartsák távol magukat az egyháztól és a vallásos közösségektől. Az ötvenes évekre a helyi egyházközség kiterjedt ingatlanállományából és szervezeteiből, intézményeiből csak a templom, az újkollégiumban működő lelkészi hivatal, a temető és a parókia lakásai maradtak meg. A rendszerváltoztatáskor a helyi egyházközség is visszakapta intézményei és vagyona egy részét, de a korábban szervesen kiépített háttérgazdaság nem tudott úgy kiépülni, mint a két világháború között, így az egyházak az intézményeik fenntartásához erősen rá vannak utalva az állam támogatására.

FORRÁSOK

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban KREL), Kecskeméti Református Egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei II/3., 1927–1944, 1946–1999.
KREL, Egyházközizgatási iratok III/I., (1944–1952)

- Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BKML)
- MNL BKML XXIII. 552. Kecskemét Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának (a továbbiakban VB.) iratai. Jegyzőkönyvek,
- MNL BKML XXIII. 556./b. Kecskemét Városi Tanács VB. Igazgatási Osztály, Államosított házak 1952. (külön kötet)
- MNL BKML XXIII. 556/c. Kecskemét Városi Tanács VB. Igazgatási Osztály Lakásgazdálkodási csoport 1950–51.
- BODÓCS Gyula (szerk.): *Kecskemét thj. város név- és címtára az 1948-as centenáriumi évre*, Kecskemét, 1947.
- G. VASS István (szerk.): *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei, 1950. február 25.–1952. augusztus 14.*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2006.
- KÁDÁR Annamária (szerk.): *Dokumentumok az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltárából* (Forrásaink a reformációról sorozat), Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.
- Gazdacimtár 1935. Magyarország földbirtokosai és földbérlei.* A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján, Budapest, KSH, 1937.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Margit: A demokratizálódás kudarca (i), in: Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország története a XX. században*, 2. köt., Szekszárd, Babits, 1997, 374–405.
- BELÉNYI Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)* (Dél-alföldi évszázadok 7.), Szeged, 1996.
- FALUSI Norbert: *Mozzaikek Pap Géza életútjából* (kézirat), 2022.
- FELMÉRY Imre: Az államosított házingatlanok volt tulajdonosainak kártalanítása. *Magyar Közigazgatás* 40 (1990/8), 689–694.
- GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.*, Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.
- HORVÁTH Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és elleállítás a Veszprémi egyházmegyében, Dr. Kógl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*, Budapest, MTA BTK TTI, 2018.
- KELLER Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*, Budapest, L'Harmattan, 2017.
- KOVÁCS Bálint: *A Keresztyén Ifjúsági Egyesület története 1883–1950*, Budapest, KIE szeniorok Pógyor István Köre, 1998.
- KOVÁCS Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*, Kecskemét, Emmaus, 2006.
- LOSONCZI Ágnes: *Sorsba fordult történelem*, Budapest, Holnap, 2005.
- LUGOSI-SZABÓ Gergely: *Partnerségtől a partnerségig. A Magyar Katolikus Egyház és az állam közötti kapcsolatok változása és értelmezése az 1980-as évektől napjainkig* (Doktori értekezés), PTE, 2019. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/19282/lugosi-szabo-gergely-phd-2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

- PALASIK Mária: „A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés.” A budapesti kitelepítések politikatörténete, 1951–1953, in: Palasik Mária – Gyarmati György (szerk.): *Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*, Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz, 2018.
- RIGÓ Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel, *Forrás* 41(2009/6.), 22–37.
- RIGÓ Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz, 2014.
- RIGÓ Róbert: Kecskemét helye a városhierarchiában és társadalmi változások a népszámlálások tükrében. *Forrás* 48 (2016/7-8), 81–97.
- RIGÓ Róbert: Református tanítóképző építése Kecskeméten (1928–1930). in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2020*, KRE ETKI RÖM – KRE HTK ETI, Budapest, 2021, 335–358.
- SÁGI Noberta: „Apám soha nem adta fel.” Interjú Réthey Gyulával, in: Rigó Róbert (szerk.): *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten*, Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségért Alapítvány – NJE PK, 2017, 257–276.
- SÁGI Noberta: A kecskeméti Réthey család és üzletük története (1965–1952), in: Wicker Erika (szerk.): *Cumania 29. A Kecskeméti Katona József Múzeum évkönyve*, Kecskemét, 2020, 131–150.
- SZABADI István: Névtár, in: Szabadi István (szerk.) „*Szorultságomban tág tért adtál*”, Balla Arpád református lelképásztor hagyatéka, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2012.
- SZABADOS László: *A Kecskeméti Református Kollégium története 1945-től az 1948-as államosításig*, Kecskemét, Kecskeméti Református Kollégium Gimnáziuma, 2000.
- SZAPPANOS Károly: A Kecskeméti Református Egyház és iskolái története 1564–1931, 1931. Reprint in: Szabados László (szerk.): *Fejezetek a 400. tanévét ünneplő Kecskeméti Református Gimnázium történetéből 1564–2006*, Kecskemét, Emmaus, 2006.
- SZILÁGYI Zsolt: Irányított városimázs. Kecskemét-kép a második világháború előtt és után, in: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a bosszú ötvenes években*, 1. köt., Budapest, MTA BTK – NEB, 2018, 187–206.
- SZILÁGYI Zsolt: Mezőváros a tervasztalon. Az 1957. évi kecskeméti Városrendezési terv rekonstrukciója, illetve történeti földrajzi (szekuláris) kontextusa, in: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a bosszú ötvenes években*, 2. köt., Budapest, MTA BTK – NEB, 2019, 423–452.

ÚJSÁGCIKKEK

- Délpestmegyei Népiújság* 3 (1949/33), 1949. aug. 14.
- Délpestmegyei Népiújság* 3 (1949/38), 1949. szept. 18.
- HETESSY Kálmán: A család vasárnapja. *Reformátusok Lapja* 17 (1931/19), 1931. máj. 10.

Kecskemét 2 (1948/ 44), 1948. nov. 7.

Kecskeméti Közlöny 13 (1931/224), 1931. okt. 4.

Kecskeméti Közlöny 17 (1935/276), 1935. dec. 3.

Kecskeméti Közlöny 18 (1936/71), 1936. már. 25.

Kecskeméti Lapok 78 (1945/20), 1945. márc. 11.

LAKATOS Vince: Az aranyhomok igaz legendája, *Nemzeti Ujság* 25 (1943/201), 1943. szept. 5.

Magyar Közlöny (1949/180–181), 1949. aug. 30.

RAVASZ László: Kovács Bálint életrajza. *Reformátusok Lapja*, (1943/25–26.) 1943. július 4.

Reformátusok Lapja 29 (1943/25–26), 1943. júl. 4.

ABSTRACT

Róbert Rigó: *Nationalization Of Reformed Property In Kecskemét*

Over the centuries, the Reformed Parish of Kecskemét had been building its economic background to be able to support the ever-expanding educational institutions and the boarding school students. However, the anti-church, communist-controlled state abolished this organically formed economic and civil background after 1945. Also the economic background of both the wealthy and the intelligentsia, that closely connected to the church, was ruined, so they no longer had the opportunity to financially support the parish. The church associations and foundations were liquidated, their property was nationalized, and the church members were deprived of the scene of church and community life. Of the extensive real estate portfolio, organizations and institutions of the local parish, only the church building, the church office in the building of the “újkollégium” (“new college”), and the parish remained in the hands of the Reformed Parish by the mid-fifties.

Keywords: anti-church measures, nationalization of church property, collectivization of arable land, nationalization of schools, state management of houses, flats, business premises, nationalization of the Hungarian Reformed property

A REFORMÁTUS EGYHÁZSZERVEZET SZOVJET MINTÁRA TÖRTÉNŐ TRANSZFORMÁLÁSA KÁRPÁTALJÁN

Szamborovszkyné Nagy Ibolya

Egy háború utáni átmenettörténet regionális vetülete sajátos felekezeti olvasatban – ezt jelenti az alábbi, tartalmában egyháztörténeti tanulmány. Az a strukturális átalakítás, amelyen a református egyházi szervezet 1946 februárja és 1949 decembere között átesett a szovjetesítés megnyilvánulásának sajátos terepe volt, belőle egyértelműen kirajzolódik a kép, hogy Kárpátalja 1944-es szovjet megszállása milyen mélyreható változásokat indított el a vidéken. Az ideológiája szerint nyíltan ateista állam közvetlenül a terület bekebelezése után még úgy vélte, hogy kellő *átalakítást* követően fel tudja használni majd a különböző felekezeteket saját érdekeinek elérésére. Ám az egyházközségek autonómiájára épülő, zsinat-presbiteri elv szerint építkező reformátusság semmilyen megközelítés felől sem illett az egyszemélyi diktatúra egyértelműen hierarchikus gondolkodási rendszerébe. Ezért át kellett alakítani, *formára igazítani* annak egyházszerkezetét. Az átformálásra a szovjet birodalmi bürokrácia számára az általa már ismert Orosz Ortodox Egyház volt a modell. Alábbi írásból a kárpátaljai református egyházszervezet szovjet mintára történő transzformálásának folyamata rajzolódik ki, melynek végére eltűntek az egyházmegyék, az esperesek, a püspökök és az egyházkerület is.

BEVEZETÉS

Az egyházmegyék felszámolása valójában egy választással valósult meg Ungváron, 1949. december 23-án. Ám mire ide eljutottak, már csak nyomokban volt meg az egykori egyházszervezet eredeti formája. Amennyiben végigtekintünk a történeteken, akkor egy sajátos eseménysor rajzolódik ki, amelyben 1944 ősztől kezdve a jelzett időpontig a Kárpátaljai Református Egyház adekvát válaszokat keresett arra, hogyan is élje túl a közösség a második világháború utáni átmenetet, hogy a kényszerű átalakítások folyamán ne veszítse el évszázados felekezeti tradícióit, identitását. Ez igen

bonyolult és nem kevésbé kockázatos volt akkor, amikor 1944 nyara és 1946 januárja között oly tempóban váltották egymást az államhatalmak és politikai rendszerek a vidéken (Magyar Királyság, Csehszlovák Köztársaság, Kárpátontúli Ukrajna, Szovjetunió), hogy nem is lehet csodálkozni azon, miszerint „a református egyház megdöbbenően néma” volt ebben a periódusban. Ám „[...] vezetőink mozdulatlansága nem annyira önmaguk akaratára, mint tehetetlenség és külső következmény. Állandó megfigyelés alatt állanak és gyakori a zaklatásuk”.¹ Igen, maga az egyházszervezet néma, bémult volt, amely mögött azt is látni kell, hogy 1944 októberére a helyi református egyházszervezet már csak papíron létezett, ugyanis háromból két esperes, 113 lelkész és segédlelkészből 25 fő a magyar csapatok 1944 őszi visszavonulása alkalmával elhagyta szolgálati helyét. Ehhez járult hozzá, hogy úgy a postai forgalom, mint a közlekedés teljesen leállt, a szovjet hadsereg közreműködésével pedig deportálások indultak el 1944 novemberének végén. Ennek ellenére (vagy pont ebből kifolyólag) a református községekben tömeges ébredési mozgalom indult szerte a vidéken a Keleti Baráti Kör (KBK) lelkészeinek kezdeményezésére. Az ébredési folyamat nem pár tucat vagy száz embert érintett, hanem több ezret, amelyet az új hatalom nemtetszéssel és egyre ingerültebben szemlélt. Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk a történeteket, akkor egyértelműen egy háború utáni regionális átmenettörténetbe csöppenünk, amelyre a kárpátaljai reformátusok számára úgy politikailag, mint egyház-szervezetileg éppen 1949 decemberének eseménye tett pontot.

A REFORMÁTUS EGYHÁZSZERVEZET FELSZÁMOLÁSÁNAK SZAKASZAI

Helyzetfelmérés

Az egyházszervezet, s azon belül az egyházmegyék felszámolása több szakaszban zajlott. Amikor a szovjet hatalom 1946 januárjának végén de jure átvette a hatalmat Kárpátalján,² azonnal birodalmi autoritásának kinyilvánításával kezdte az ott jelen lévő egyházakkal és felekezetekkel szemben:

¹ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MRE ZSL), 2.f. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi Külügyi bizottság iratai, 41. doboz Külföldi reformátusok ügyei. 1947/1726. 2. *Jelentés az Zakarpacka Ukrajnai Magyar Református Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint.*

² A Szovjetunió hivatalosan 1946. január 22-én csatolta magához az egykori *Podkarpatja*-t, amely ezután *Zakarpatja* lett és Zakarpackaja oblaszty (Kárpátontúli terület) néven az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) egyik közigazgatási egységévé vált.

hatályba léptette Szovjet-Oroszország Népbiztosai Tanácsának 1918. január 20-án (február 2.) kiadott dekrétumát a lelkiismereti szabadságról, az egyházi és vallási közösségekről.³ E törvény szerint csak az állam által elismert és bejegyzett közösségek és lelkészek folytathattak vallási tevékenységet. A másfél hónap múlva (1946 márciusában) Kárpátaljára látogató Petro Viljhovij⁴ a református lelkészek egy kisebb csoportjával történt első találkozásán feltett kérdésével egyértelműen az állami autoritás elismerését vagy elvetését kívánta ellenőrizni. Ugyanis a kérdés így szólt: „[...] a kárpátaljai református lelkészek magukra nézve jogérvényesnek melyik kormányt tekintik a szovjet kormányt-e, vagy a magyar kormányt?”⁵ A jelenlévő lelkészek válasza úgyszintén egyértelmű volt: „A Szentírás alapján állva minden hívő református lelképásztor engedelmességre köteles a felsőbb hatalmaságoknak, akiket Isten fölébük rendelt. Így a magyar református lelképásztorok a bekövetkezett változást látva és annak minden következményét levonva nem tehetnek mást, minthogy maguk fölött jogérvényesnek a szovjet kormányt tekintsék.”⁶ Vagyis már itt (igaz csak a KBK lelkészei, de az egész kárpátaljai reformátusság nevében nyilatkozva) elismerték a szovjet hatalom jogérvényességét maguk fölött. Szovjet alattvalók lettek.

Utóbbi deklarációtól kezdve a szovjet birodalom Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának (VKÜT) részéről már 1946 tavaszán elindult a *terepfelmérés*, hogyan lehetne az újonnan bekebelezett területen az állam szemszögéből kedvező megoldást találni az új felekezetek *magához ölelésére*. Az első próbálkozás már két nappal a Szovjetunióhoz történt csatlós után megindult, hisz 1946 januárjának végén Ungvárra érkezett Andrejev,⁷ akinek elő kellett készítenie az ún. *szabad* keresztény gyülekezeteknek⁸ az Evangéliumi Keresztény-baptisták Össz-szövetségi Tanácsához (EKBÖT) történő csatlakozását. A tárgyalások eredményeképpen a *szabad* keresztények aláírták a

³ Декреты Советской власти. Т. I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории акад. наук СССР. Москва: Политиздат, 1957. 373–374.

⁴ Petro Viljhovij az USZSZK Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának elnöke volt 1945–59 között.

⁵ MRE ZSL 2f. 41d. 1947/1726. 3.

⁶ Uo.

⁷ Andrejev A.L. az Evangéliumi Keresztény-baptisták Össz-szövetségi Tanácsának elnök-helyettese, az USZSZK főpresbitere volt ekkor.

⁸ A *szabad* keresztények elnevezés valójában a plymouthi testvéreket vagy darbistákat takarja, amely ébredési mozgalomként John Nelson Darby (1800–1882) írországi prédikátor után kapták elnevezésüket.

csatlakozási szerződést Munkácson február 22-én.⁹ Ezt akkor a helyi reformátusokkal nem tették meg, mert a VKÜT hivatalnokai még nem ismerték őket. A megismerésüket és felmérésüket 1946-ban a hivatal két irányból is elindította. Egyik részről kárpátaljai megbízottjuk, Szergij Ljamin-Agafonov júniusban kért pontos adatösszeírást a három esperestől a vidéken tevékenykedő református lelkészekről.¹⁰ Ezzel szinte párhuzamosan 1946. július 30. és augusztus 15. között Ivan Poljanszkijnak, a Szovjetunió VKÜT elnökének utasítására kárpátaljai kiküldetésbe érkezett Ja Pugo.¹¹

„Kárpátaljai tartózkodásom alatt lehetőségem nyílt részletesen megismerkedni a vallási szervezetek és az egyházak tevékenységével. A tevékenységükről szóló anyagot a helyi területi tanács- és pártmunkásokkal, valamint a Munkácsi, Beregszászi és Huszti körzet hivatalnokaival folytatott számos beszélgetés során gyűjtöttem. Rajtuk kívül lehetőségem volt részletesen elbeszélgetni a Kárpátaljai terület alapvető egyházainak képviselőivel”

– írta Pugo jelentésében felettesének.¹² A moszkvai hivatalnok szerint a helyi papság arra hivatkozva, miszerint az egyház el van választva az államtól, kihasználta a kontroll hiányát, és széleskörű vallási propagandát folytatott. Külön megemlítette a református egyház missziós csoportját és annak két tagját – Kovács Józsefet és Orgoványi Györgyöt – akik rendszeresen konferenciákat szerveztek Munkácson, ahol a híveik képviselőivel egyházi és lelki jellegű kérdéseket vitattak meg, valamint a hívek vallási erkölcsének megerősítésére törekedtek.¹³ Pugo beszámolója szerint:

⁹ Erről bővebben lásd: ЛЕШКО, О. *Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках*, in: *Сарпатика–Карпатика*. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2002. № Вип.20: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. 105–114.

¹⁰ Vö. Ljamin-Agafonov XVI-208/1946. számú, 1946 júniusában kelt körlevelével. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), Ф.1490, Оп.9, Од.зб.18.

¹¹ Pugo Ja. 1945–46-ban a Szovjetunió Népbiztosai Tanácsa mellett működő VKÜT hivatalának munkatársa volt. *Lásd:* КИРИДОН, Алла: *Республіканська нарада уповноважених Ради у справах релігійних культур по Українській РСР (Київ, 8-11 серпня 1945 р.)*, in: *Історія релігії в Україні: науковий щорічник*. Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, Вид-во «Логос», 2013. Книга I: Історія. 550–560, 553.

¹² Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф.6991. Оп.3. Дело.1112. Арк. 22.

¹³ Uo., 23.

„A római katolikusok és a reformátusok szinte kivétel nélkül magyar nemzetiségűek, ami még tovább bonyolítja a helyzetet. Érthető, hogy először egyházi földjeiket kell felosztani, utána kell megoldani joghatóságuk kérdését. Semmi esetre sem szabad megengedni, hogy élő kapcsolatot tartsanak fenn a Vatikánnal és Magyarországgal. Meg kell szakítaniuk ezt a kapcsolatot, és úgy kell felépíteni egyházi szervezetüket, hogy függetlenek legyenek Rómától és Budapeستől. Mind a római katolikusok, mind a reformátusok a magyar nacionalizmus szellemében nevelkedtek. Nem szeretik, sőt gyakran gyűlölik a Szovjetuniót, és nem csupán szociális, politikai és vallási, hanem nemzetiségi okokból is. Sokat kell dolgozni, hogy átneveljük őket.”¹⁴

Ez a jelentés felvázolta azokat az irányvonalakat, amelyeket később a szovjet hatalom meg is valósított mindkét felekezettel szemben. Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a *javaslat-csomagban* olyan elem is megjelent, amelyet már 1946 nyara előtt meglépett a hatalom, igaz a vidék akkor *még csak* Kárpátontúli Ukrajna átmeneti államalakulat kötelékében volt, de valójában a szovjetesítés már ott és akkor elkezdődött. Pontosabban az államalakulat kormányaként fellépő Néptanács a hatalom helyi képviselőit már 1945 tavaszán az egyházak tulajdonát képező vagyon használatára jogosította fel, ami lényegében elkobzást jelentett.¹⁵ Ugyanekkor államosították a felekezeti iskolákat is, csak egy másik rendelet alapján.¹⁶ És éppen amikor Pugo Kárpátalját járta (1946. augusztus 1-jétől kezdődően) a Kárpátontúli Területi Végrehajtó Bizottság különrendelte alapján már folyamatban volt az egyházi földek államosítása is, amit valóban nemtetszéssel fogadtak minden felekezet részéről.¹⁷ A joghatóság kérdését illetően pedig a reformátusok Viljhovijnak már pár hónappal előtte megadták a választ (igaz, akkor csak szóban). És bár a református lelkészek személyi adatainak beszolgáltatása július hó folyamán megérkezett a VKÜT kárpátaljai megbízottjához, az 1946. évi negyedik negyedévi beszámolójának leadása-

¹⁴ Уо., 40.

¹⁵ Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa *Аз egyháзи vagyон hasznáлатáról* szóló dekrétumát 1945. április 20-án adta ki, lásd: Декрет чис.54 про користування церковним майном. Вістник Народної Ради Закарпатської України, №9, Ужгород, 1 травня 1945 р. (54. számú rendelet az egyházi vagyon használatáról. Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Közlönye, 9. szám, Ungvár, 1945. május 1. 113.

¹⁶ Декрет чис.58 про здержавлення шкiл. Вістник Народної Ради Закарпатської України. №9, Ужгород, 1 травня 1945 р. (58. számú rendelet az iskolák államosításáról. Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Közlönye, 9. szám, Ungvár, 1945. május 1. 115.

¹⁷ ДАЗО, Ф. Р-195. Оп. 1с. ОД.зб.40с. Арк.8–9.

kor (1947 januárja) azt jelentette feletteseinek, hogy személyesen nem volt még alkalma találkozni a felekezet korelnökének tartott Bary Gyulával.¹⁸

A VKÜT 1947 első negyedévére irányozta elő a református egyház korelnökének hivatalos megválasztását, melynek célja – az ő meghatározásuk szerint – az volt, hogy úgy a vallási, mint az adminisztratív irányítás egy kézben összpontosuljon.¹⁹ Ám miután 1947 februárjában lezajlott a reformátusok területi megbízottjának megválasztása, de annak személye nem felelt meg az államhatalomnak, akkor épp kapóra jött az ötlet, miszerint az ugyancsak protestáns reformátusokat talán jobb lenne beolvasztani az Evangéliumi Keresztény-baptisták (EKB) szervezetébe. A birodalmi bürokrácia által már kellőképpen ismert EKB 1947-re a Szovjetunióba került protestánsok *gyűjtőszervezetévé* vált.²⁰ Sőt, annál is inkább kívánatos lett volna ez az egyesülés, mivel maga az EKB szervezetének élén álló Össz-szövetségi Tanács (ÖT) olyan központosított struktúrává vált és oly mértékben koncentráta az információkat egy csúcsszervezetbe, s továbbította az államhatalom felé, *mintha annak strukturális leképeződése lett volna.*²¹

Első lépés – a függetlenség felszámolására tett próbálkozás

1947 tavaszán Ravasz László püspök, a Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének lelkészi elnöke kezdeményezését követően a Moszkva központú EKBÖT küldötte, Illés *Ivanov* megérkezett Kárpátaljára és elkezdte a kért egyesülési tárgyalásokat.²² A református lelkészekben ekkor

¹⁸ Uo., 4.

¹⁹ Uo., 15.

²⁰ 1947-ra az EKB szervezetébe már beolvasztották a *szabad* keresztényeket, a pünkösdistákat, majd az észti, lett és litván baptistákat, az Apostoli tanítás szerinti evangéliumi keresztényeket, végül a mennonitákat is. Lásd: БЕЛЯКОВА Н.А., ДОБСОН М. *Женщины в евангельских общинах послевоенного СССР. 1940–1980-е гг. Исследование и источники*. Москва: «Индрикс», 2015. 23.

²¹ БЕЛЯКОВА, Надежда. *Всероссийный совет евангельских христиан-баптистов – продукт и заложник сталинской религиозной политики*, in: Конфессиональная политика Советского государства в 1920–50-е годы: Материалы XI международной конференции. Москва, 2019. 418–428, 425.

²² Erről bővebben lásd: SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: „Többet tenni most nem lehet. Irattárba!” *A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947)*, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): Hagomány, identitás, történelem 2019, 2. köt., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 377–398.

sejlett fel, hogyan végződött a *szerződés* keresztény gyülekezetek tárgyalása és csatlakozása az EKB-hoz. Majd ahogyan haladtak előre a megbeszélésekkel, és egyre több kérdésben vált egyértelművé, hogy Ivanov valójában nem tárgyalni jött, hanem kész belépési nyilatkozatot hozott, amit csak alá kellett volna írni,²³ az abban résztvevő református lelkészek véleménye kezdett megoszlanı az egyesülés kérdésérıl. A Keleti Baráti Kör egyértelműen támogatta azt, arról egyik tagjuk így vélekedett: „Jelenleg itt van Moszkvából egy baptista főpresbiter, a Ravasz püspök úr kérésére. Személyesen ismerem, nagyon áldott ember! Hallgattam az előadását. Isten általuk is segítségünkre siet”.²⁴ Eközben a három esperes közül kettő – Bary Gyula és Lajos Sándor – kategorikusan ellenezte.²⁵ Ez utóbbiban benne lehetett az, hogy az egyházszerkezeti kérdések megvitatása kapcsán napvilágra került, miszerint az EKB-nál a vertikális struktúra vége Moszkvában állt össze egy csoport kezében (ez volt az ÖT), amely saját szerkezeten belül létrehozta a meghatalmazotti pozíciót, aki az ún. káder-rotációt kezelte. Akkor a reformátusoknak még furcsa volt, talán elfogadhatatlan is, hogy az egyházi személyek kinevezését előre egyeztetni kell az állami szervekkel.²⁶ Pedig a februárban lezajlott területi megbízott (sztársij) választást pont ezért nyilvánította semmissé a kijevei VKÜT elnöke, csak akkor ezt a lelkészek még nem tudták.²⁷ Az EKB egyházi eljárói mindenhol szorosán együttműködtek az államhatalommal, ami pedig az állami politika eszközévé tette őket.²⁸ Akkor, 1947 nyarán ezt a lehetőséget Bary Gyula és Lajos Sándor hevesen ellenezte – mondván – ezzel megsértenék a református egyházi törvényeket. De nem csak ők, hanem a magyar és csehszlovák idıszakban szocializálódott, az egyházi törvénykezés alapján tevékenykedő papság zöme szintén ellene volt az egyesülésnek. Az ellenzés okai között volt, hogy az EKB-al egyesülve – ahogyan Ivanov fogalmazott – a reformátusoknak joghatóságilag teljes mértékben alá kell vetniük magukat az Össz-szövetségi Tanácsnak.²⁹ Ez pedig a zsinat-presbiteri elv alapján mű-

²³ ВОЙНАЛОВИЧ, Віктор: *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інститутів в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. НАН України, Ін-т політ. і етнології. Дослідж., Київ, Світогляд, 2005. 652.

²⁴ A levelet idézi: FEJŐS Zoltán: A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–47-ben. *Pro Minoritate* 6(1997/1), 33–37, 34.

²⁵ ВОЙНАЛОВИЧ: *Партійно-державна*, 652.

²⁶ Белякова: *Всесоюзный совет*, 427.

²⁷ Szamborovszkyné Nagy: *Többet tenni*, 388.

²⁸ Белякова: *Всесоюзный совет*, 428.

²⁹ ДАЗО, Ф.1490. Оп.1. Ол.зб.18. Арк. 31.

ködő egyházközségi autonómia felszámolását jelentette volna. Ám Baryn kívül mégis mindenki újra és újra leült tárgyalni „az említett együttműködés gyakorlati keresztülviteléről”.³⁰ A hosszúra nyúlt, de eredménytelen tárgyalásoknak végül a VKÜT kijevi vezetője vetett véget, mivel a kijevi hivatalt nyugtalanította, hogy

„[...] az EKB-kal történő tárgyalások felélénkítették a reformátusok »fanatikus« részét és újra elburjánoztak a gyülekezések, megbeszélések, »kongresszusok«. Mindezekkel a Szovjetunió elleni következő rágalmozást készítik elő. [...] Ezért semmilyen »közeledést« nem lehet megengedni a reformátusoknak az evangéliumi keresztény-baptistákkal és a lehető leghamarabb fel kell számolni ezt a »barátkozást«, főleg az ún. »ébredési« mozgalom tagjai és az EKB között.”³¹

Így került 1948 elejére a református egyház – ahogyan a hivatal vezetője fogalmazott – *üvegóra*, vagyis nagytító alá.³²

Állami bejegyzési kötelezettség – a hagyományos egyházszerkezet fellazítása

Ahogy már említettük, az új államhatalom a vidék egyházközségeinek működését állami bejegyzéshez (regisztrációhoz) kötötte, amely valójában az 1918-ban kiadott törvénynek a kiterjesztését jelentette a területen működő egyházközségekre. Ennek értelmében a híveknek minden településen kérelmezniük kellett az egyházközségük létrehozásának bejegyzését, mintha addig az nem is létezett volna. És míg a római katolikusoknál a regisztráció az 1947. év elején elég gyorsan lezajlott, a reformátusok kérelmének befogadását a legális tevékenység elismerésére, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) VKÜT hivatali vezetése halogatta. A késleltetés egyik okáról már tettünk említést, miszerint a szovjet bürokrácia nem ismerte a reformátusokat, csak azt tudták róluk, hogy protestánsok. Ezért *karolták fel* és engedélyezték 1947-ben az EKB szervezetébe történő beolvastást ígérő tárgyalásokat. Ám az az állami beavatkozás miatt megghiúsult, amelynek eredményeképpen azonban 1948 májusában pont a haloga-

³⁰ ДАЗО, Ф.1490. Оп.1. Ол.зб.18. Арк. 20–21.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), Ф.4648. Оп.2. Спр. 49. Арк. 140.

³² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Ф.1. Оп.23. Спр.5069. Арк. 34.

tást addig előíró VKÜT moszkvai hivatala kezdte sürgetni a református közösségek regisztrációjának elindítását.³³

Maga a regisztráció kérdése többször és több kérdés kapcsán is felmerült a hivatali iratokban. Viljhovij 1946. február végi első rendelkezésében, amelyet a leendő kárpátaljai vallásügyi meghatalmazotthoz, Ljamin-Agafonovhoz írt, azt jelezte, hogy mivel „a református egyház hívei a háború alatt a magyar hadseregben szolgáltak, ezért szervezeteiket államilag nem lehet regisztrálni”.³⁴ A következő említés a terület református közösségeinek regisztrációjáról 1947. március 10-i datálással olvasható, amikor Jurij *Szadovszkij* hivatalos átiratban érdeklődött az USZSZK vallásügyi vezetőjétől, hogy mi a helyzet a kárpátaljai reformátusok ügyeivel?³⁵ Tart-e még papjainak repatriációja, s hogy véleménye szerint el lehet-e kezdeni az állami regisztrációt? Egyben felvetette, hogy amennyiben az összeírások és a visszahonosítás folyamata még zajlik, akkor szerinte inkább 1948 januárjára kell azt áttolni.³⁶ Ezután született Viljhovij 1947. március 22-i rendelkezése (amelynek utolsó, 7. pontjában kijelentette), miszerint csak a református egyházzal kapcsolatban kért teljeskörű beszámoló benyújtását követően lehet a regisztráció kérdésére visszatérni.³⁷ Időben ezt követően zajlott Györke István és körének a KGB általi megfigyelése, majd a Sztálinnak írt levél/hitvallás megfogalmazása, aztán májusban a Keleti Baráti Kör betiltása, június–júliusban pedig az EKB-kal folytatott tárgyalás elindítása. Ugyanakkor, amikor a Szovjetunió VKÜT elnöke véglegesen megiltotta a reformátusok és az EKB együttműködését/egyesülését (1948. április 20.), egyben utasította is Viljhovijt, hogy „lehetőség szerint a legzárosabb határidőn belül hajtsák végre annak a 76 református egyházközségnek a regisztrációját, amelyek rendelkeznek lelkésszel. A maradék 15 közösségnek a regisztrációját javasoljuk elutasítani”.³⁸ Az 1948. január 1-jei adatok szerint 92 egyházközségben 82 lelkész szolgált.³⁹ A rendelkezésben Poljanszkij azonban szigorúan megiltotta az újonnan alakult közösségek regisztrációját. Ezt az utasítást Kijevből április 23-án továbbították Ungvárra az időközben új vallásügyi meghatalmazott címére, Mihajlo *Rasputyikon*nak. Majd május 11-én Viljho-

³³ ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42. Арк. 210.

³⁴ ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.2, Спр. 55. Арк. 1.

³⁵ Jurij *Szadovszkij* ekkor a Szovjetunió VKÜT elnökének, Poljanszkijnek a helyettese volt.

³⁶ ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.1. Спр. 25. Арк.162, Спр. 26. Арк.87.

³⁷ ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 34. Арк.134.

³⁸ ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 49. Арк.140.

³⁹ ВОЙНАЛОВИЧ 2005. 680.

vij egy külön levélben, aprólékosabb bontásban részletezte a teendőket az új hivatalnok számára, melyben kifejtette, hogy ha a pap nem tartja be a regisztrációs folyamatot, akkor a közösség nem használhatja a templomot. De akkor sem kapott működési engedélyt a lelkész, ha magát magyar alattvalónak tartotta, s nem ismerte el szovjet állampolgárságát.⁴⁰

Az egyházközségek azonban az engedélyezési eljárásról 1947 nyarán értesültek először hivatalosan egy esperesi körlevélből, miután a római katolikus testvérek közösségei már túl voltak rajta. Ebben a körlevélben írtak először a bejegyzés előfeltételeiről, miszerint nem kevesebb, mint húsz hívő kérvényezze a helyi küldöttek tanácsánál a közösségi bejegyeztetést. Miután a kérvényt a tanácsnál befogadták, a település közgyűlésén kellett húsz főt megválasztani: „ez a 20 /husz/ ember képezi az egyházközség magvát. Ők írják alá az állammal kötendő szerződést és egyéb iratokat: általában felelősek az egyházközségben mindenért” – szövegezte a körlevél egyik mondata.⁴¹ S mivel az 1918-as törvény alapján az egyházközségek nem bírhattak semmilyen ingatlannal (nem voltak jogi személyek), ez a 20 ember kapta meg a köztulajdonú minősített templom használati jogát, s aláírásukkal vállalták, hogy megőrzik és védik a *köznépi tulajdont*. Emellett őket terheltek azok a kiadások, amelyek az ingatlan használata folyamán felmerültek, mint például a folyamatos felújítások, állagmegóvások, egyben kötelezték magukat arra, hogy csak vallási célra fogják az épületeket használni.

Am ez az állami nyilvántartásba vétel nem ment olyan gördülékenyen, ahogy azt a hatalom láttatni szeretne volna. Az egyházmegyei vezetésnek minden egyes egyházközséggel külön kellett tárgyalnia az ügyről, s még így is több hónapot kellett várni egy-egy kérvény állam általi befogadására. A Beregi Egyházmegye esperesi hivatalának 1948/18. szám alatt kelt körlevele még mindig csak arról értesítette az illetékes egyházközségeket, hogy melyik település bejegyzési kérvényének befogadása kb. mikorra volt várható. A regisztrációra várva derült ki az is, hogy át kellett szervezni az egyházvezetést, aminek elengedhetetlen feltétele volt az egyházközségi közgyűlés összehívása. A közgyűléshez viszont szükségük volt a Községi

⁴⁰ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 49. Арк.144.

⁴¹ Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma (KRELM), I. fond, 10. C. *Esperesi körlevél az egyházközségek regisztrációjával kapcsolatban*.

Komité engedélyére. Ám előtte mindenkinek le kellett mondania mindenféle megbízatásáról.⁴²

A regisztráció folyamatának előkészítése idején Raszputyko 1948. június 3-án megbeszélést folytatott két esperessel, Gencsy Bélával és Illyés Istvánnal.⁴³ A hosszadalmas tanácskozás végén abban maradtak, hogy magát a regisztrációt június elején elkezdi és, előreláthatóan, szeptemberre befejezi. A hivatalos eljárás kezdetét megelőzően, június 9-én Beregszászban a három esperes,⁴⁴ mint a Kárpátaljai Református Egyház vezetősége ún. lojalitási nyilatkozatot volt kénytelen megfogalmazni a VKÜT kárpátaljai meghatalmazottjának címezve, amelyben (az 1945-ös nyilatkozathoz hasonlóan) teljesen elhatárolódtak bármely más állam egyházától.⁴⁵

A fennmaradt VKÜT iratok alapján az állapítható meg, hogy a református közösségek állami bejegyzését a hivatal 1948 áprilisa és szeptembere között tervezte végrehajtani,⁴⁶ ám a folyamat végül június 14-én kezdődött el és december 31-ig elhúzódott.⁴⁷ A regisztráció folyamatában született hivatalos jelentések, átiratok többször visszatérnek annak a ténynek a konstataására és kiemelésére, miszerint „a regisztráció azt tárta fel, hogy a reformátusok kizárólag magyar nemzetiségűek, társadalmi helyzetüket tekintve parasztok, a városban élők pedig kereskedők, kisiparosok, kézművesek és alkalmazottak.”⁴⁸

A VKÜT kárpátaljai meghatalmazottjának 1948. év végi beszámolója szerint a reformátusoknak 92 egyházközségből és 72 lelkészből 1949. január 1-jéig 60–60 kapta meg működéséhez az állami engedélyt.⁴⁹ Emellett 12 közösségtől és 12 lelkésztől megtagadták a működési jóváhagyást, mert lelkészeiket politikailag megbízhatatlannak tartották. Ilyen közösség volt többek között Técső, Huszt, Nagyszőlős, Munkács, Ungvár, amelyek jelentős számú hívő közösséggel rendelkeztek.⁵⁰ Hús közösség meg

⁴² A nagyberegi református egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei 1945–1948 között, 79. *Jegyzőkönyv a nagyberegi református egyházközség presbitériumának 1948. évi június hó 27. napján tartott gyűléséről.* Nagyberegi Református Parókia.

⁴³ Gencsy Béla az Ungi-, Illyés István a Beregi Egyházmegye esperese volt ekkor.

⁴⁴ A harmadik, Ugocsa-Máramarosi Egyházmegye esperese Ekkor Lajos Sándor volt.

⁴⁵ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 49. Арк.136.

⁴⁶ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42. Арк.198.

⁴⁷ Uo., 210.

⁴⁸ Uo., 196.

⁴⁹ Uo., 220.

⁵⁰ Uo., 228.

azért nem kapta meg az engedélyt, mert nem rendelkezett saját lelkiesszel.⁵¹ Utóbbi kapcsán az esperesek felvetették, hogy egy évvel korábban a római katolikusok számára 62 gyülekezetnek adtak működési engedélyt, ahol mindösszesen 35 plébános szolgált, s ez akkor nem okozott semmilyen problémát. Miben rosszabbak a reformátusok tőlük? – érdeklődtek.⁵² Erre a felvetésre azonban soha nem érkezett válasz.

A regisztráció megadásakor az állami szervek kategorikusan megtiltották a szervezett hitoktatást, a konfirmációra történő felkészítést, magát a konfirmációt és a belmissziót is. És ahogyan az 1918-as dekrétum 9. pontjában fogalmaztak: a vallásoktatást iskolákban tartani tilos volt, azt csak egyéni módon, személyesen lehetett folytatni.⁵³ Vagyis ezzel a vallásgyakorlás visszaszorult a magánszférába: a családba és a templom falai közé. Ekkor a reformátusok 90%-a falvakban élt, ahol a templomok még 1946 nyarán is a reggeli és az esti istentisztelet alkalmával tele voltak hívekkel,⁵⁴ amelyet azonban az 1947 elejétől létrejött kolhozok vezetősége sérelmezett mondván – késlelteti a munkakezdést. Igaz, ez utóbbi település- és lelkiességfüggő volt, mert még az 1950-es évek elején is voltak olyan falvak, ahol a lelkész és hívei az igen korai kelést is vállalták, hogy az Isten ígéjével kezdjék a napot.

Az állami működési engedélyek kiadásának folyamatában az egyik leginkább *laszító momentum* az ún. Húszas Tanács létrehozásának kényszere volt. Ennek oka, hogy az engedélyezési folyamatra a kérvényt a közösség csak akkor tudta benyújtani az illetékes települési tanács felé, ha 20 helyileg választott nagykorú lakos, aki egyben gyülekezeti tag is volt, aláírta azt. Ők képviselték az egyházközséget az államhivatal felé – funkciójában pedig a presbitériumot helyettesítette, hisz legtöbb községben az egykori gondnok, jegyző, kántor, harangozó, pénztáros és a presbiterek alkották a Húszas Tanácsot. Ám ez a választás lehetőséget adott a községi tanácsok számára, hogy saját emberüket ültessék az egyházközség irányítószerveibe. És bár ilyen esetek is előfordultak egyes községekben, de nem ez volt a jellemző. A Húszas Tanács kötelező létrehozásával úgy a reformátusokat, mint a római katolikusokat a pravoszláv egyház gyülekezet-szervezési rendszerének átvételére kötelezte az állam. Ez önmagában a zsinat-presbiteri elv el nem fogadását, egyben mellőzését jelentette a birodalmi bürokrácia részéről.

⁵¹ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42. Арк. 227.

⁵² Уо., 228.

⁵³ *Декреты Советской власти*, с. 374.

⁵⁴ ГАРФ, Ф.6991, Оп.3. Дело.1112. Арк. 22.

Ugyancsak egyházszerkezeti lazításként lehet elkönyvelni az állam részéről azt a tudatos viselkedést, miszerint szándékosan más megnevezéseket használt a református egyház különböző tisztségeit betöltőkre, mint ami a valós szláv megfelelője volt (már ha volt). Ilyen volt például az esperesi státusz, amit vagy mellőzött, vagy ha 1949 végéig a tisztséget betöltő emberre utaltak, akkor *dekánnak* (декан⁵⁵) vagy *sztársij dekán* (старший декан⁵⁶), esetleg korelnöknek *szeniornak* (сеньор) nevezték, néha pedig *kerületi vezetőnek*.⁵⁷ A szenior szláv megfelelőjét, a *sztársijt* (старший) pedig a református egyház területi megbízottjára használták. Ugyancsak következetesen kerülték a püspök fogalom használatát és az egyházkerület elnevezését. Ezeket a *félre- és másként nevezéseket* először nyelvi megmemértésként könyvelték el a reformátusok, ám a vallásügyi hivatalnokok belső használatra készült korabeli dokumentumaiból egyértelműen kiderült, hogy nem így volt. A lelkészek akkor erre nem jöttek rá azonnal, csak miután kitartóan többször rákérdeztek és kijavították azokat. Ugyanis a hivatalnokok és feletteseik belső levelezéseikben, átirataikban használták úgy a reformátusok területi megbízottjára az *oblasztnöj doverennöj* (областной доверенный⁵⁸), a püspöknek megfelelő *episzkop* (епископ⁵⁹) és az egyházkerületnek megfelelő *cerkovnöj okrug* (церковный округ) fogalmakat, egyedül az esperest nem tudták értelmezni pravoszláv mintára.

Jelentős csapás volt a református közösség részére, hogy a regisztráció évében Simon Zsigmond asztélyi és Fekete Gyula csetfalvai lelkészeket le tartóztatták. Előbbit két héttel a regisztráció megkezdése után, 1948. június 28-án, mint a Keleti Baráti Kör vezetőjét,⁶⁰ utóbbit pedig augusztus 16-án, ugyancsak a KBK tagsága miatt.⁶¹ Mindkettőjüket 25–25 év javító-nevelő munkatáborban letöltendő büntetésre ítélték.

⁵⁵ ДАЗО, Ф.1490. Оп.1. ОА.зб.18. Арк. 6.

⁵⁶ Uo., 23.

⁵⁷ ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42. Арк. 236.

⁵⁸ ДАЗО, Ф.1490. Оп.1. ОА.зб.18. Арк.16.

⁵⁹ Uo., 11.

⁶⁰ FODOR Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciój perei kárpátaljai református lelkész ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek.* Debrecen, Kárpátaljai református Egyház – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017, 201.

⁶¹ Uo., 232.

Adminisztrációs központ kialakítása – az egyházmegyéek felszámolása

Miután a regisztrációs folyamattal szétzilálták a református közösségek egy részét, illetve a legnagyobb létszámú egyházközségek nem kaptak működési engedélyt, az államhatalom elérkezettnek vélte a hagyományos református egyházszerkezet felszámolásának idejét. Erre már 1946 közepétől készültek, s 1947 elején tervezték végrehajtani.⁶² Ám az 1947-es évben egy sor – a birodalmi bürokrácia által előre nem várt – esemény zavarta meg a reformátusokkal tervbe vett folyamatokat.⁶³

A kérdés folyamatosan ott lebegett, mint megoldandó probléma az egész 1948-as évben is, a területi meghatalmazott többször utalt rá beszámolóban mint elvégzendő feladatra. Ám igazából csak 1948 őszén volt kénytelen komolyan foglalkozni az ügygel, amikor a be nem regisztrált egyházközségek ügyében az esperesek egymás után kezdtek megjelenni a VKÜT kárpátjai meghatalmazottjánál Ungváron. Raszputyko írásban többször panaszkodott kijevi felettesének, hogy nem hagyják nyugton ezek – ahogy ő fogalmazott – *kerületi vezetők*, mert egyik nap az egyik, másik nap a másik jelent meg nála mindenféle beadvánnyal és kérelemmel. A belső hivatali levelezésből az is kitetszik, Raszputyko alig várta, hogy lezárja az egyházközségek bejegyzésének nem csak időigényes, de számára fárasztó folyamatát, s már 1948 júliusában javaslatot tett a reformátusok egyházi központja kérdésének megoldására, miszerint: „Úgy vélem, református egyházi központnak legcélszerűbb Ungvárt kijelölni és akkor az ungvári lelkész lehet majd az egyház feje is”.⁶⁴ Ám problémát okozott, hogy már akkor tudta, az Ungváron szolgáló Ruszka Zsigmond nem fog működési engedélyt kapni. Így kijevi felettesével azon gondolkodtak, kit is válasszanak a város lelkészévé. Ahogy már említettük, a regisztráció 1948 decemberének végén befejeződött, s Raszputykonak még ekkor sem volt javaslata – a hivatali levelezésben – *egyházi adminisztrátor* személyére, mivel a kiszemelt beregi esperes, Illyés István nem vállalta el a neki felajánlott ungvári lelkészi állást.⁶⁵

⁶² Vö. ДАЗО, Ф. Р-195. Оп. 1с. ОА.36.40с. Арк.14.

⁶³ Ilyen nem várt esemény volt az 1947. februári el nem ismert területi megbízott-választás, majd az EKB-kal elindult egyesülési tárgyalás, a Keleti Baráti Kör tagságának aktivizálódása, a KGB vizsgálódása. Erről bővebben lásd: Szamborovszkyné Nagy: *Többet tenni*, 377–398.

⁶⁴ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42. Арк.196

⁶⁵ Uo., 229.

Így utóbbi közösségnek – nem lévén lelkésze – a működési engedélyt sem adták meg.

Végül (több mint egy év csúszás után) 1949 első negyedévére tervezték be, hogy pontot tesznek az ügy végére és végleg kijelölik az ún. *egyházi központot* a reformátusok számára. Ez az egyházi központ az egész területen (értsd Kárpátalja) működő minden egyházközséget fogta volna össze, felszámolván ezzel a belső felosztást, vagyis az egyházmegyéket, s az egyházi adminisztrátort állította volna a református egyház élére a püspök helyett.⁶⁶ Ez a belső hivatali utasítás valójában a még megmaradt eredeti református egyházszervezés szovjet (pravoszláv) mintára történő átalakítását vetítette előre. Az egyik 1949. januári VKÜT hivatali belső átirat már kijelentette: a református egyházközségek összességének élén a dékánnak (vagy főesperesnek) kell majd állnia, akinek adminisztratív központja Ungvár, a *Kárpátontúli* terület közigazgatási központja, s a Húszas Tanácsok vezetői közvetlenül neki rendelődnek alá. Ekkor Raszputyko már felvetette erre a hivatalra Gencsy Béla, mint a *legliberálisabb* esperes nevét.⁶⁷ A megvalósításra azonban az oly agilis kárpátaljai VKÜT meghatalmazottnak is 1949. év végéig várnia kellett, ugyanis amíg Bary Gyula lelkészi korelnök nem vount vissza tevékenységétől, addig Gencsy nem volt hajlandó elfogadni a neki felajánlott *dékáni* (főesperesi) tisztséget. Miután 1949 decemberében Bary egészségügyi okok miatt már nemigen tudta lelkészi teendőit ellátni, Gencsy immár úgy érezte, nem lesz tiszteletlenség, ha ő veszi át a Kárpátaljai Református Egyház irányítói szerepét. Magára az eseményre 1949. december 23-án Ungváron került sor, amikor is a három esperes – Lajos Sándor, Gencsy Béla és Illyés István – végül elfogadta az állami követelést és nyílt szavazással Gencsyt választották – ahogy az állami szervek nevezték – dékánnak, vagy *főesperesnek*.⁶⁸ A református egyházszervezetben végrehajtott változtatásokat Viljhovij olybá tüntette fel, mintha az személyes érdeme lett volna.⁶⁹

Ez az egyközpontú alárendelődés minden addigi egyházközségi tisztséget, mint az esperes, gondnok, zsinat, püspök, illetve az egyházmegyéket egyszerre számolta fel. Ekkor a 91 egyházközségből 61 rendelkezett állami bejegyzéssel, s ugyancsak 61 templomot használhattak hivatalosan a hí-

⁶⁶ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42. Арк. 236.

⁶⁷ Uo., 196.

⁶⁸ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.66. Арк.2–3.

⁶⁹ ЦДАГОВУ, Ф.1. Оп.24. Спр.12. Арк.144, 145.

vek,⁷⁰ de már csak 59 lelkész szolgált,⁷¹ mivel 1949 márciusában Asszonyi István forgolányi, novemberben pedig Zsurki József nagypaládi lelkészeket – szovjetellenes tevékenység vádjával – letartóztatták,⁷² és 25–25 évnyi javító-nevelő munkatáborban letöltendő büntetésre ítélték.

1. táblázat. A kárpátaljai református egyházközségek állapota 1949. december 31-i állapot szerint, a regisztráció szempontjából (forrás: ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 69. Арк.179.)

	Körzet	Egyházközségek			Lelkészek	
		száma összesen	ebből regisztrált	nem regisztrált	száma összesen	ebből regisztrált
1.	Ungvári	22	16	6	16	16
2.	Munkácsi	7	5	2	5	5
3.	Beregszászi	35	25	10	25	25
4.	Nagyszőlősi	23	14	9	14	12
5.	Huszt	2	1	1	2	1
6.	Técsői	1	–	1	1	–
7.	Ilosvai	1	–	1	–	–
	Összesen:	91	61	30	63	59

2. táblázat. A kárpátaljai református lelkészek bizonyos statisztikai adatai 1949. december 31-i állapot szerint (forrás: ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 69. Арк.180.)

Lelkészek száma összesen (fő)	Felszentelés ideje szerinti megoszlás (fő)					Életkor szerinti megoszlás (fő)		
	1916-ig	1918–30 között	1930–41 között	1941–45 között	1945 után	40 év alatt	41–55 között	55-től idősebb
59	16	17	20	4	2	18	20	21

Mideközben folytatódott a lelkészek számának csökkenése, ugyanis az 1949-es év folyamán a KBK tagságához tartozó Kovács Zoltán, Pázsit József, Huszt Béla, Györke István lelkészeket és Gulácsy Lajos lelkészsegítő szovjetellenes tevékenységükért letartóztatták, s ugyancsak javító-nevelő munkatáborban letöltendő büntetésre ítélték. Igaz, ezek a lelkészek nem

⁷⁰ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.69. Арк.179.

⁷¹ Uo., 180.

⁷² Uo., 173.

rendelkeztek állami regisztrációval,⁷³ tehát hivatalosan nem is hirdethették Isten ígését. Ám tekintélyüknél fogván jelentős szerepet töltöttek be közösségeiken belül, mivel az ige hirdetést nem hagyták abba annak ellenére sem, hogy nem kapták meg az állami bejegyzésüket.

ÖSSZEGRZÉS

Összegzésképpen elmondható, hogy a kárpátaljai reformátusok számára a második világháború utáni átmeneti korszak 1946 januárja és 1949 decembere közötti időszakot ölelte fel. Ebben a négy évben a zsinat-presbiteri elv szerint építkező reformátusság megítélése (melyet a szovjet birodalmi bürokrácia addig nem ismert) többször változott. 1946 elején egyértelműen ellenségként tekintettek rájuk, mivel „a református egyház hívei a háború alatt a magyar hadseregben szolgáltak, ezért szervezeteiket államilag nem lehet regisztrálni”.⁷⁴ Egy hónap múlva (a munkácsi találkozón) a református lelkészek válasza után, miszerint – minden hívő református lelképásztor engedelmeskedni köteles a felsőbb hatalmasságoknak, akiket Isten fölébük rendelt, s maguk fölött jogérvényesnek a szovjet kormányt ismerik el – megváltozott a VKÜT hozzáállása. Még azt is elnézték (sőt a háttérből szorgalmazták), hogy esetleg az Evangéliumi Keresztény-baptistákkal egyesüljenek. Ám az elhúzódó tárgyalások alatti időben lelkészeik múltját átvilágították, s rádöbbenek, mégiscsak jobb lesz önálló felekezetként elkönyvelni őket, mert így legalább szem előtt tudják tartani tevékenységüket. Így az 1948. év második felében közösségeik 2/3-a működési engedélyt kapott. A szándékosan nem regisztrált egyházközségektől azt várták, szép csendben megszűnnek, mivel közben nyolc lelkészüket szovjetellenes tevékenység címén letartóztatták és elítélték. Végül 1949 végén – megszüntetve a presbitériumokat, egyházmegeyéket, a gondnoki, esperesi, püspöki címekeket – egy egyházi adminisztrátor (dékán) irányítása alá helyezték az összes regisztrált közösséget. Ezzel *szovjet mintára* formálták át a református egyházszervezezetet, amely immár (a bürokrácia felől nézve) az állami hierarchia szerint épült fel.

⁷³ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42. Арк. 234.

⁷⁴ ЦДАБОВУ, Ф.4648. Оп.2, Спр. 55. Арк. 1.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Ф.	=	Фонд / fond
оп.	=	опис / opis (levéltári állag jegyzéke)
д.	=	дело / gyelo (levéltári ügyirat, iratsomó oroszul)
од.зб.	=	одиниця зберігання / odinicja zberihanja (szó szerint = őrzési egység, iratsomó ukránul)
спр.	=	справа / szprava (levéltári ügyirat, iratsomó ukránul)
арк.	=	аркуш / árkus (oldal)

IRODALOMJEGYZÉK

Elsődleges és levéltári források

Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára és Múzeuma (KRELM), I. fond, 10. C.

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 2.f. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi Külügyi bizottság iratai, 41. doboz Külföldi reformátusok ügyei.

Nagyberegi Református Egyházközség iratai.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва / Orosz Föderáció Állami Levéltára, Moszkva. Фонд 6991 Совет по делам религий при Совете Министров СССР / 6991. fond. Az SZSZKKSZ Minisztertanácsa mellett működő Vallásügyi Tanács. Опис 3. Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. 1944–1960 гг. / Opis 3. Az SZSZKKSZ Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács. Az 1944–1960-as évek iratanyagai;

– ГАРФ, Ф.6991. Оп.3. Д.1112. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1946-1947 гг.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), Ужгород / Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Ungvár.

Фонд Р-195. Уполномоченный совета по делам Русской православной церкви по Закарпатской области / Р-195. fond. Az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyei Tanácsának kárpátaljai területi meghatalmazottjának iratai.

Фонд Р-1490. Уполномоченный совета по делам религиозных культов / Р-1490. fond, Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának kárpátaljai területi meghatalmazottjának iratai.

– ДАЗО, Ф. Р-195. Оп. 1с. Од.зб.40с.

– ДАЗО, Ф.1490. Оп.1. Од.зб.18.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), Київ / Ukrajna Legfelső Hatalmi és Igazgatási Szerveinek Köz-

ponti Állami Levéltára, Kijev. Фонд 4648. Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники: (об'єднаний фонд) / 4648. fond. Ukrajna Migrációs és Nemzetiségi Minisztériuma mellett működő Vallási Ügyek Tanácsa és annak elődei: (összevont fond). Опис 4. Уповноважений Ради в справах релігійних культур при РНК РМ СРСР по УРСР дел за 1944-1965 pp. / 4. opis. Az SZSZKSZ Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács Ukrán SZSZK meghatalmazottjának 1944-1965. évek iratai.

- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.1. Спр. 25.
- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.1. Спр. 26.
- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.2. Спр. 49.
- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.2. Спр. 55.
- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 34.
- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 42.
- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 66.
- ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр. 69.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) Київ / Ukrajna Társadalmi Egyesületeinek Központi Állami Levéltára, Kijev. Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991) / 1. fond. Ukrajna Kommunista Pártjának Központi Bizottsága (UKP KB), Kijev (1918–1991).

- ЦДАГОУ, Ф.1. Оп.23. Спр.5069.
- ЦДАГОУ, Ф.1. Оп.24. Спр.12.

Вістник Народної Ради Закарпатської України. 1 травня 1945 р.

Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории акад. наук СССР. Москва: Политиздат, 1957.

MÁSODLAGOS FORRÁSOK

FEJŐS Zoltán: A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–47-ben. *Pro Minoritate* 6(1997/1), 33–37.

FODOR Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciój s pereit kárpátaljai református lelkész ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek.* Debrecen, Kárpátaljai Református Egyház – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017.

SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: „Többet tenni most nem lehet. Irratárba!” A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, 2. köt., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli

- Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 377–398.
- БЕЛЯКОВА Н., ДОБСОН М.: *Женщины в евангельских общинах послевоенного СССР. 1940–1980-е гг. Исследование и источники*, Москва, «Индрик», 2015.
- БЕЛЯКОВА, Надежда: Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов – продукт и заложник сталинской религиозной политики, in: *Конфессиональная политика Советского государства в 1920–50-е годы: Материалы XI международной конференции*, Москва, 2019. 418–428.
- ВОЙНАЛОВИЧ, Віктор: *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж, Київ, Світогляд, 2005.
- КИРИДОН, Алла: Республіканська нарада уповноважених Ради у справах релігійних культів по Українській РСР (Київ, 8-11 серпня 1945 р.), in: *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, Вид-во «Логос», 2013. Книга I: Історія, 550–560.
- ЛЕШКО, О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках, in: *Сарпатіка–Карпатіка. № Вип.20: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи*. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2002. 105–114.

ABSTRACT

Ibolya Szamborovszkyné Nagy:*The Transformation of the Reformed Church Organization into the Soviet Model in Transcarpathia*

The period from January 1946 to December 1949 was the post-World War II transitional period for the Transcarpathian Reformed Church. In these four years, the notion of Reformation based on the Synod-Presbyterian principle (which had not been well known in the Soviet imperial bureaucracy until then) changed several times.

At the beginning of 1946, Reformed people were considered enemies and the president of the Council for the Affairs of Religious Cults in Kiev stated: “the followers of the Reformed Church used to serve in the Hungarian army during the war; thus, their organizations cannot be registered by the state authority”. In response to this statement, the official attitude changed a month later since the Reformed pastors made a declaration at their meeting in Munkács, in which they stated that all Reformed pastors

were obliged to obey the higher powers, whom God had ordained, and that they recognized the Soviet government as legitimate over them.

Moreover, the officials overlooked and from the background even advocated the possibility of their joining the Russian Union of Evangelical Christians-Baptists. However, during the negotiations, the Soviet state security authorities subjected the Reformed pastors to scrutiny and realized that they had better treat them as a separate denomination, so that they could at least keep an eye on their activities. Thus, in the second half of 1948, two-thirds of the Reformed congregations were officially authorised to operate.

In the end, the deliberately unregistered parishes were expected to decline and give up their activities, as eight of their pastors had been arrested and convicted of anti-Soviet activity. Finally, at the end of 1949 – after having abolished the sessions, the presbyteries, and the titles of chief elder, dean and bishop – all registered communities were placed under the authority of a church administrator, the moderator. In this way, the Reformed church organization was transformed into *the Soviet model*, i.e., it was now (from the point of view of the bureaucracy) structured according to the state hierarchy.

Keywords: Hungarian Reformed people in the Soviet Union, History of the Reformed Church in Transcarpathia, Hungarian minorities in the Soviet Union, church-state relations, communism

KÖVESDY BOÉR ELEK ÉLETÚTJA ÉS KITELEPÍTÉSE

Hornyák Máté

*„ha Újfehértón gondos orvosi kezelésben
és meleg pásztori szeretetben részesülne”¹*

Kövesdy Boér Elek rendkívül színes életúttal rendelkezik. A munkatársai és diákjai körében nagy tiszteletnek örvendett, és neve összeforrott a külhoni magyarok megsegítését célzó intézkedésekkel. Támogatta a nyugati országokban lévő református missziói gyülekezetek létrehozását, és az adott közösségek minél több pénzforrást kapjanak a magyar kultúra terjesztésére. Folyamatosan küzdött a csehszlovák protestáns egyházak, minket károsan érintő külügyi megnyilatkozásai ellen. Működése során nagy ismertségre és befolyásra tett szert, ennek ellenére élete végén el kellett szenvednie a kitelepítést, amely 1951. május 21-e és július 18-a között érintette a fővárosi lakosságot. Cél volt az új vezető réteg számára lakásokat szerezni, illetve az 1945 előtti elitet eltüntetni Budapestről. Ennek a folyamatnak 1953 júliusában megalakuló Nagy Imre-kormány vetett véget, de a kárt szenvedtek később sem térhettek vissza eredeti lakóhelyükre és nagyrészt megsemmisültek a református egyháztörténet számára is felbecsülhetetlen hagyatékaik.

1872. november 26-án született Maroscsapón kismemesi református családban. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron, Bécsben és Berlinben végezte, majd 1906-tól a kolozsvári egyetem és teológia magántanára lett. Az előadásaiiban többször érintett külpolitikai témákat, amelyek a háború alatt még gyakoribbakká váltak. 1908-ban közigazgatási és pénzügyi jog tanára lett, 1910-ban az egyetem rendes tanára. Mindeközben pedig az erdélyi református életben is egyre többen megismerkedtek a nevével. 1908-tól a Küüllői Református Egyházmegye társ gondnoka lett. 1911-től tagja a Református Konventnek, a református egyházkerületek közös tanácskozó szervezetének. 1916-tól az Erdélyi Egyházkerület fő gondnoka. Így került

¹ Újfehértói Református Egyházközség Archívuma, 45/1951.

kapcsolatba a későbbi magyar miniszterelnökkel² gróf Bethlen Istvánnal. Ezzel egy időben a helyi vármegyei adminisztrációnak is kimagasló tagja volt, amely felváltotta a tanári tevékenységét. 1903–1908 között Kis-Küküllő megye aljegyzője, 1916-tól közigazgatási bíró Kolozsváron. Szerteágazó tevékenysége miatt már korán ismert személy lett Erdélyben. Ismertségét pedig növelte, hogy a román megszállás következtében kiutasították a Román Királyság által ellenőrzött területekről, és el kellett hagynia szűkebb szülőföldjét és Budapestre kellett távoznia. Ez fájdalmasan érintette, azonban pályafutására jótékony hatást gyakorolt, hiszen hitelesebben tudott fellépni a nemzetközi fórumokon az elnyomott magyarságért.

Így neve egyértelműen felvetődött a Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium Egyházi Osztályának protestáns államtitkárságán. Ebben az időszakban Kovács J. István³ lelkész volt, aki felügyelte a kiküldendő delegációk összetételét. 1919-ben Boér nyugaton tartózkodott Pelényi Jánossal.⁴

² A zsinati tagok névsora, *Protestáns egyházi és Iskolai Lap*, 60(1917/42), 468. https://adt.arcanum.com/hu/view/ProtestansIskolaiLap_1917/?pg=471&layout=s&query=bo%C3%A9r%20elek (Letöltés: 2022. május 17.)

³ Kovács J. István (Kistelek, 1880. november 20. – Budapest, 1965. október 4.) 1913-tól 32 éven át a Budapesti Református Teológia professzora. A teológia elvégzése után Skóciában volt ösztöndíjas, ezt követően a szlavóniai szórványban végzett szolgálatot. Nagykőrösön, Veresegyházon és Szatmárnémetiben volt lelkész. 1918-ban a protestáns ügyek kormánybiztosává nevezték ki. E minőségben ő fogta össze az egyházak által kiküldött személyek munkáját, hozzá érkeztek be a számlák elszámolásra. Az első Teleki kormányban kultuszminiszteri államtitkárként az egyházak külföldi küldöttségeivel kellett foglalkoznia. Életét lásd: KOVÁCS J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*, Budapest, Magánkiadás, 2005.

⁴ Pelényi János (Budapest, 1855. február 15. – Hannover, N.H., USA, 1974. április 19.) diplomata, 1907-ben végezte el a Bécsi Konzuli Akadémiát, 1908-ban pittsburghi konzulátuson dolgozott, 1909. október 16-tól a chicagói főkonzulátusra került. 1911. október 16-án a clevelandi konzulátuson dolgozott az USA hadba belépéséig. 1917–1918 között a közös Külügyminisztérium Jogi Osztályán dolgozott, 1919 októberétől a Magyar Királyi Külügyminisztérium beosztottja volt, 1922-től a washingtoni követségen I. o. tanácsos. 1923-ban feleségül vette Harman amerikai vasúttulajdonos lányát, akinek segítségével a gazdasági és politikai körökhöz jó kapcsolatot tudott kiépíteni. 1930–1933 Genfben a népszövetségi képviselő vezetője, 1933–1940 között washingtoni nagykövet volt, Kubára és Mexikóra kiterjedő megbízatással. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást követően az Amerikai Egyesült Államokba kért politikai menedékjogot Eckhardt Tiborral együtt. Hannoverben működő Dartmouth Egyetem államtudományi és külpolitikai előadója. 1953–1954 a Szabad Európa Bizottság által alapított és fenntartott Szabad Európa Kollégium vezetője. Pelényi János, *Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/P/Pel%C3%A9nyi.html> (Letöltés: 2022. május 9.)

Hollandiában és Angliában folytatott tárgyalásokat az antantbarát protestáns körökkel a későbbi békeszerződés érdekében a Hága melletti Ond Wassenaer-ben az egyházak testvérülésért dolgozó nemzetközi társaság eseményén.⁵ Nem szabad elfelejtenünk, hogy az első világháborúban Hollandia semleges volt, és küldött hazánkba kórházvonatot is. Illetve Kuyper Abraham korábbi holland miniszterelnök, református teológus⁶ hazánk melletti szimpátiáját többször kimutatta. 1919-ben a párizsi békekonferencia amerikai delegáció elnökénél a megszállás alatt lévő országrészek gyülekezeteinek az érdekében lépett fel, hogy szabadon lehessen levelezni és végezni az egyházi szolgálatot.⁷ Ebben az időszakban Boér Eleket és több társát a román katonai közigazgatás megvádolta, hogy a bolsevizmus hívei, amelyek lelki nyomai még nagyon frissek voltak külföldön és belföldön is. Ezeket az állításokat nem volt minden esetben hitelesen könnyű megcáfolni.

Az első világháború után megalakult Népszövetségnél Genfben határsérelmeinket többször képviselte, illetve Angliában többször próbálta a magyarsággal kapcsolatos képet javítani. Ebben az időszakban a protestáns egyházakban kevés volt az olyan szakember, akit angol nyelvterületre lehetett volna kiküldeni, ezért is lett fontos, hogy Boér Elek számára Észak-Amerikában találjanak olyan megbízatást, amely mellett nagy gondot tud fordítani a kinti magyar közösségekre. Változó a megítélése annak, hogy mennyire volt jó itthonról beavatkozni a külhoni gyülekezetek életébe.⁸ Azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy az első világháború előtt már a kivándoroltak számára a magyar közösségek megalapításához támogatásokat és hiteket adott a kormány, és azokból próbált visszaszerezni valamit az ínséges időszakokban.

1922–1926 között a református és evangélikus egyház közös küldötte volt az Amerikai Egyesült Államokban. Miniszteri osztálytanácsos az oszt-

⁵ Egyházi közélet, *Harangszó* 11(1920/10), 1920. márc 7., 79.

⁶ Abraham Kuyper (1837. október 29. – 1920. november 8.) holland református lelkész, politikus, 1901-től miniszterelnök. Elítélte a modern teológiai irányzatokat. Írásaiban Kálvin János újbóli felfedezésére helyezi a hangsúlyt. SAWYER, Frank: Keresztyén Politikai Etika Augustinus, Luther, Kálvin és Kuyper, *Sárospataki Füzetek* 8(2004/2), 41–71.; Lányi Gábor: Abraham Kuyper (1837–1920) és a neokálvinizmus, in: Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2018, 215–228.

⁷ *A protestánsok kérelme Wilsonhoz*, Dunántúli Protestáns Lap 30 (1919/4), 3. https://adt.arcanum.com/hu/view/DunantuliProtestansLap_1919/?pg=22&layout=s&query=wilson (Letöltés: 2022. május 17.)

⁸ SZÁSZ Lajos: *Baltázár Dező református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, <https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=23682> (Letöltés 2022. márc. 5.)

rák–magyar–amerikai vegyes döntőbírósnál.⁹ Ez idő alatt tagja volt a református egyház Külmissziói Bizottságának is. Boér Eleknek még erdélyi éve alatt szoros lelki barátsága alakult ki Ravasz Lászlóval, akit 1926-tól több külföldi útjára is elkísért. 1927-ig az evangélikus egyház külügyi megbízottja is volt, ekkor megbízatását a Life and Work képviselőre Kaas Albert¹⁰ vette át, de a későbbiekben is összehangolták a munkájukat.¹¹ A bizottsági munka mellett fontos feladata volt a magyar követségi rendezvényeken való részvétel, hogy minél többekkel megismerkedjék azok közül, akik befolyással tudtak lenni a washingtoni döntéshozókra. Közben megfordult a magyar közösségek alkalmain is. A fő propaganda ellenfél itt is a csehszlovák követség volt, de a Román Királyi Követséggel szemben is voltak harcai, mivel ezek az országok az 1919 előtti hibákból sikeres sajtó kampányt csináltak, de ezzel szemben a saját tévedéseiket aktívan tussolták el.

Hazatérve, 1926-ban a Közigazgatási Bíróság ítéldbírója lett Budapesten, 1927-től a Református Konvent Külügyi Bizottságának munkájába is bekapcsolódott, amelynek lényegében a vezetője lett, és közben egyházkerületi tanácsbíró tisztséget is betöltött. Szabadságai alatt aktívan részt vett nemzetközi konferenciákon: 1929-ben Bostonban a Presbiteri Világszövetség konferenciáján vett részt Ravasz Lászlóval, Antal Gézával,¹² Ko-

⁹ Rendelet a Vegyes Döntőbíróóságok folyamatba vett perekben és a magyar–osztrák–amerikai Igénymegállapító Bizottsággal kapcsolatos ügyekben érkező ügyiratoknak soron kívüli elintézése tárgyában, *Külügyi Közlöny* 6(1926/9), 38.

¹⁰ Kaas Albert, dr. (Budapest, 1885. június 10. – Subiaco, Nyugat-Ausztrália, 1961. április 23.) közjogász, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő. 1926 magántanár az egyetem Közgazdaságtudományi Karán, felsőházban a kar részéről Teleki Pál utódja. 1943-tól felsőházi jegyző. 1923-tól a Johannita rend tagja. A bányai ágostai hitvallású evangélikus egyházkerület, Pesti alsó esperességének felügyelője. Kass Albert, *Magyar Életrajzi Lexikon*, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/07172.htm> (Letöltés: 2022. május 9.)

¹¹ Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1927. október 2, 19. https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyuljkv_1927_10_27/?pg=18&layout=s (Letöltés: 2022. május 16.)

¹² Antal Géza, dr. (Tata, 1866. március 17. – Pápa 1934. december 30.) Dunántúli református püspök, teológiai tanár. Tanulmányokat folytatott Pápán, Utrechtben és Berlinben. 1905–1906-ban hosszabb időt töltött az USA-ban. 1919-től pár évig Hollandiában tartózkodott, előadói tevékenységet fejtett ki és a holland–magyar barátság elmélyítésén fáradozott. 1924-ben megválasztották a Dunántúli Református Egyházkerület püspökévé, közben a komáromi református gyülekezet lelkésze volt. 1927-től az újjáalakult felsőház tagja. Felesége a holland Adel Opzoomer író volt, így külügyi téren fokozottan fel lehetett használni személyét. Antal Géza, *Magyar életrajzi lexikon*, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Letöltés: 2022. május 9.)

vács J. Istvánnal, amely delegációhoz Amerikában csatlakozott.¹³ 1931-től a hontalanok problémáival foglalkozott a Népszövetségi Liga keretében, amely Hitler 1933-as hatalomra kerülése után aktuálisabb lett a hazánkba érkező menekültek következtében. A Nemzetközi Jóbarátság Egyházi Világszövetség Magyar Osztályának tiszteletbeli főtitkáraként tevékeny szerepe volt abban, hogy 1933-ban hazánkban tartsák meg a szervezet ülését, amelynek témája a revízió és a leszerelés volt.¹⁴ Rendszeresen vitázott a cseh Josef Hromádka¹⁵ körével a felvidéki magyar kisebbség érdekében. Henry-Louis Henriod a World Alliance genfi főtitkárának *Az egyházak jelenlegi helyzete Csehszlovákiában*¹⁶ című memorandumára a konvent külügyi osztálya a miniszterelnökség támogatásával többnyelvű kiadványt adott ki, amelyeknek a kinyomtatása már Péter János a későbbi püspök, külügyminiszter nevéhez köthető. Péter János a mentoraként tekintett Boér Elekre, ahogyan Bartha Tibor későbbi püspök is, aki 1933 után többször megfordult Németországban.

Boér közben a gyülekezetében is aktív szolgálatot végzett, 1933-ban Budahelyvidéki Egyházközség főgondnoka lett. A külhoni protestánsokkal aktívan foglalkozó személyként 1938-ban a Magyarok Világszövetségének egyik alelnökévé választották. A szervezet ülésein rendszeres napirenden

¹³ Ravasz László és Antal Géza püspökök elindultak amerikai útjukra, *Magyar Hírlap* 4(1929/151), 1929. június 7., https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarHirlap1891_1929_07/?pg=69&layout=s&query=%22ravasz%20I%3%A1szl%3%B3%22 (Letöltés: 2022. május 17.)

¹⁴ A nemzetközi Jóbarátság Egyházi Világszövetség Magyar Osztálya, *Sárospataki Református Lapok*, 1933. január 8. 14. https://adt.arcanum.com/hu/view/SarospatakiReformatusLapok_1933/?pg=15&layout=s&query=bo%C3%A9r (Letöltés: 2022. május 17.)

¹⁵ Josef Lukl Hromádka (Hodslavice, 1889. június 8. – Prága, 1969. december 26.) cseh protestáns teológus, lelkész, teológiai tanár, a Keresztyén Békekonzferencia alapítója. Tanulmányai során megfordult német és angol egyetemeken, majd pedig Csehszlovákia német megszállása után az Princetoni teológiára (USA) került, ahol a csehszlovák ügy mellett munkálkodott, és sikerült elérnie a protestáns magasabb köröket. Amíg az 1968-as csehszlovákiai szovjet beavatkozást elítélte, addig az 1956-os szovjet csapatok magyarországi beavatkozását dicsérte. WEST, Charles C.: Josef Hromádka and the Witness of the Church in East and West Today, *The Princeton Seminary Bulletin* 11 (1990/1), 32–44, 34, https://archive.org/stream/princetonsemina1111prin_0#page/32/mode/2up 2020 (Letöltés: 2021. aug. 5.)

¹⁶ A füzet megtalálható MNL OL K 30 Miniszterelnökségi Levéltár, Tájékoztatási osztály, 4. csomó, Református Konventi Jegyzőkönyvek, 1940. ápr. 18. 194. határozat 192 https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Konventi_1940/?pg=191&layout=s (Letöltés: 2022. május 17.)

volt a nyugatra vándorolt magyarság hazatelepítésének elősegítése. Erre is kritikusan reagált Máthé Elek az észak-amerikai beszámolójában.¹⁷ A hazatelepítés kérdése a korabeli egyházi sajtóban több esetben felmerült, amiről a következőképpen nyilatkozott:

„Az amerikai magyarságnak hídfőnek kell lennie, a magyar szellem teljes erejével kell odakint nemzetét képviselnie. A visszatérés kérdése elsősorban nem az amerikai magyarokkal kapcsolatban időszerű, hanem az Európában szétszórta elő magyarok hazatelepítése. Elsősorban az Óromániában kiszakadt magyarok és csángók hazatelepítése a fontos és időszerű”¹⁸

– akiknek áttelepítése egyébként folyamatosan történt a második világháború alatt. Boér 1939-től a háború által sújtott területekről hazakerkezőket segítette a kint lévő református lelkészekkel. Egyik legfontosabb embere Hőgye Mihály református lelkész volt, aki a berlini követség mellett működő munkásgondozói hivatal lelkésze volt, és kapcsolatban állt a német ellenállással is. A későbbi Magyar Közösségi per anyagában elvéve találkozzunk Boér Elek nevével,¹⁹ de maradt fenn arról fotó, hogy Faragho Gáborral szűk körben vannak együtt. Faragho később a Moszkvába küldött béke delegáció fontos embere lett.²⁰

Boér 1943-ban saját kérelmére nyugdíjba vonult.²¹ 1943. február 7-én kinevezték a felsőház tagjának, külügyi és közigazgatási bizottság tagja lett.²² 1937-től a budapesti English Speaking Circle alkalmain többször főszónok volt. Willem Visser 't Hooft²³ részletes tájékoztatás kért az egyház

¹⁷ MÁTHÉ Elek: *Amerikai magyarok nyomában*, Budapest, 1942.

¹⁸ Az erdélyi és az amerikai magyarság nagyfontosságú kérdéseivel foglalkozott a budapesti református társadalom, *Ellenzék* 61(1940/268), 1940. november 23, 5.

¹⁹ A perről részletesen írt SZEKÉR Nóra: Titkos társaság. A Magyar testvéri Közösség története, Budapest, Jaffa, 2017.

²⁰ A kép megtalálható [_https://forum.index.hu/Article/viewArticle?a=133445579&t=9204653&openwith=4](https://forum.index.hu/Article/viewArticle?a=133445579&t=9204653&openwith=4) (Letöltés 2022. május 17.) Boér Elek a kép jobb oldalán található, míg Faragho Gábor a baloldalon ül a fotel szélén.

²¹ A hét lexikona, *Tolnai Világlapja* 1943. február 24., 4. https://adt.arcanum.com/hu/view/TolnaiVilaglapja_1943_01/?pg=167&layout=s&query=Bo%C3%A9r (Letöltés: 2022. május 17.)

²² Felsőházi napló, Az országgyűlés felsőháznak 83. ülése 1943. évi április hó 13-án, kedden, 2. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1939_04/?pg=2&layout=s&query=bo%C3%A9r (Letöltés: 2022. május 17.)

²³ Willem Visser 't Hooft (1900. szeptember 20. – 1985. július 4.) az Egyházak Világtanácsának első főtitkára. John R. Mott volt rá nagyhatással, akinek személyi asszisztense is volt. Keresztény ifjúsági szervezetek aktív tagja, az 1920-as években Magyaror-

háború alatti működéséről, amellyel kapcsolatban Boér Elek a következőket mondta: „Állítsanak össze idézetekből anyagot, amelyek hivatva vannak bizonyítani, hogy a református egyház az elmúlt időben megőrizte Urához való hűségét, olyan bizonyágtételeket, amelyekből nyilvánvaló, hogy minden fenyegetéssel vagy kísértéssel szemben az Isten pártján álltunk.”²⁴

Pap László emeli ki visszaemlékezésében, hogy Boér Elek útjai Soós Gézával²⁵ egyszerre voltak hasznosak a református egyház külügyi bizottsága számára és károsak, mivel nem minden esetben értették meg a tőlünk nyugatra élők kommunikációját, és így nem tudták érdekeiket jól képvi-

---

szágon is többször járt. 1938-ban az Ökumenikus Tanács főtitkára lett, genfi székhelyűvel, 1948–1966 között az Egyházak Világtanácsának főtitkári tiszteit töltötte be. Utódja Eugene Carson Blake. W.A VISSER T HOOFT: *Memoirs*, WCC Publications, Geneva, 1987.

²⁴ GERGELY Ferenc: Történelmi kálvinizmus és megújulás. Az SDG Szövetség 1943-ban, *Világosság* 25(1984/5), 306–319, 308. https://adt.arcanum.com/hu/view/Vilagosság1957_1984-1/?query=%22k%C3%A1lvinizmus%20%C3%A9s%20meg%C3%BAjul%C3%A1s%22&pg=323&layout=s (Letöltés: 2022. május 17.)

²⁵ Soós Géza (1912. október 13., Budapest – 1953. szeptember 5., McConnellsburg, Pennsylvania) Tehetségére hamar felfigyeltek a református egyházban, ami mögött Ravasz László püspököt kell sejtenuünk, akinek elég korán belső bizalmas embere lett. Az Soli Deo Gloria szervezése mellett a nemzetközi egyházi életben is jelen volt. Hivatalosan az Igazságügyi Minisztérium dolgozott. Eközben azonban a Miniszterelnökség Tájékoztató Osztályán dolgozott, ahol részt vett a második világháború kezdetén a külföldi propaganda irányításában, amihez megkapta a belföldi és külföldi hírszerzésünk jelentéseit. Feladata volt a propaganda tanácskozások határozatainak továbbítása Ravasz László számára, aki a református egyház Külügyi Konventje vezetőjeként így tudta a régió vezetőknek kiadni az alaputasításokat. Az állam lényegében Teleki Pál útmutatása alapján felhasználta az egyházak külügyi kapcsolatait. Az észak-amerikai református és evangélikus gyülekezeteket anyagilag megerősítették, hogy a magyar állam érdekeit minél jobban tudják képviselni. Soós a Külügyminisztérium keretében a svéd, a finn és a svájci propagandáért felelt. A kinti teológusok jelentéseit is kézhez kapta, amelyek nem mindig voltak egyházi jellegűek. Összekötő szerepet töltött be az állami külügyi vezetés és a református-evangélikus egyház külügyi bizottsága között. A háború után kénytelen volt külföldre távozni, és a kinti magyarság között szolgálni, mint a református egyház képviselője. Kezdetben, a külügyminisztériumban Soós Géza feladatait Péter János vette át, ekkor valószínűleg még együtt működnek. Később, ez a viszony megromlott, mivel Soós nyíltan hirdette az egyházak elnyomását a szovjet csapatok által ellenőrzött területeken. Addig Péter János azt bizonygatta, hogy Magyarországon minden rendben van, például mindenki szabadon gyakorolhatja a vallását. MREZSL 2 a 319-321. dobozok, MNL OL K 66 Sajtó- és kulturális osztály anyagai 1938–1945 között. KISS Réka: Soós Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.) *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 537–577.

selni.²⁶ A probléma a sérelmeink felemlegetése lehetett a korabeli külügy-minisztériumi iratokat vizsgálva, illetve nem minden esetben értették meg Magyarország speciális geopolitikai helyzetét. Vagyis, hogy az aktuális berlini kormány külgazdaságilag és belpolitikailag hatással van az országra az itt található német kisebbség miatt.²⁷ Voltak olyan személyek, akiknél elértek a céljukat. A svájci neves professzorok közül Brunner Emil volt, akinél Boér Elek is megszállt.²⁸ Boér Elek zürichi útjai során több református egyházkerület részére nyitott számlát. Felmérték, hogy a külföldről érkező segélyek egy része a háború után hasznosabb lehet.

Boért a második világháborút követően is ott találjuk a Magyar Közösség közelében, a Református Konvent Külügyi Bizottságát azonban már Szent-Iványi Domonkos vette át. Arról nincs információnk, hogy 1945 után kijutott-e Zürichbe és mi lett a bankszámlákkal.²⁹ A koncepciók perекbe valószínűleg betegsége miatt sem került be, hiába volt jó viszonya több vádlottal így Szent-Iványi Domonkossal is, aki a református egyház külügyi vezetését vette át Boér Elektől.³⁰ Az új helyzethez igazodva az internáltak védelmében próbált több esetben jogilag fellépni 1945–1948 között. Megsejthette, hogy hamarosan feleségével együtt akár nekik is el kell hagyniuk a lakhelyüket, mivel a fővárosban egyszerre szándékozták a nem kívánatos társadalmi csoportokat büntetni, illetve lakásaik szükségessé váltak a párt által támogatott személyek számára.

Végül a feleségével és fiával együtt 1951. július 4-én telepítették ki Újfehértóra. Fia szintén jogász professzor volt, egy 1932-es balesetben elvesztette egyik lábát. Ezekről a napokat az özvegy menyé naplójából ismerhetjük meg. Akinek férje, Földváry-Boér Benedek, a miniszterelnökségen volt

²⁶ PAP László: *Tíz év és ami utána következik 1945 – 1963*, Bern, EPMSZ, 14.

²⁷ A Református Konvent Külügyi bizottsága nagyban támaszkodott a Külügyminisztérium Kulturális és sajtó osztályára, amelynek fontos embere volt Soós Géza. Ezen iratanyag megtalálható elsősorban az MNL OL K 66 Külügyminisztérium Sajtó- és kulturális osztály anyagában. 1941–1943 között két esetben járt együtt Svájcban Boér Elek és Soós Géza együtt, illetve külön – külön évente akár több alkalommal is. Lényegében ezen utakat a külügyminisztérium finanszírozta a cél az volt, hogy minél több neves protestáns lássa a hivatalos Magyarországon is vannak nem csak németbarát hangok.

²⁸ Magyarországi Református Egyházkerület Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZSL) 2 f. 320 d 7881/1944.

²⁹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) A 1 b, Boér Elek aktái 47/1954.

³⁰ KOVÁCS Attila (szerk.): *Mami naplója. A Földváry-Boér család szenvedései a kommunista Magyarországon (1945–1956)*, Veszprém, Magyar Vidék Országos 56-os Szervezet Országos Központja, 2019, 42.

osztálytanácsos 1938-as haláláig, és a péteri evangélikus gyülekezet egyház-felügyelője volt, ami jelzi, hogy a baráti protestáns szálak mögött családi szálak is kialakulhattak, ezért is lehetett egyes útjain Boér Elek egyben az evangélikus egyház megbízottja is. A töredékes napló kiemeli, hogy Boér Elek és felesége olyan méltósággal viselkedett a kitelepítésre készülve, hogy arra még az „akciót” végrehajtó ÁVH-s is szelídséggel tudott reagálni.³¹ Az újfehértói református lelkészi hivatal irattára szerint Boér Elekék Csajkos Katalinhoz kerültek elszállásolásra a Nagyböszörményi út 641-es szám alá, ami a település fő utcáját jelenti.³² Nem a határba egy tanyára kerültek, mint több sorstársuk ebben a térségben, hanem biztos fedél volt a fejük fölött, igaz a szoba szinte bútor nélküli volt korabeli viszonyokhoz képest.

Ki az, aki az átalakult helyzetben tudott volna segíteni? Ha megnézzük a Konvent Külügyi Bizottságának fiataljait, többen mentették át magukat a politikai diktatúra melletti kiállásukkal. Közéjük tartozik a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, Péter János is, aki sokat köszönhetett Boér Eleknek. 1945-ig Boér volt, aki 1961 és 1973 között külügyminiszterként tevékenykedő Péter egyik fő külpolitikai mentora, ő jelölte ki nemzetközi útjait, illetve, hogy mely hazánkba érkező vendéggel miként kell viselkednie. A kitelepítés időszakának irodalma egyre nagyobb, de még nem találtunk olyan személyeket, akikért a püspök kiállt volna, így nem kivételes a segítség elmaradása ebben az esetben sem. Szerepe azért is fontos, mert még meg is büntette Szabó Bélát³³ az akkori újfehértói lelkészt, aki megadta a halottnak az egyházi kiemelt temetést. Szabó Imre budapesti esperes kiállt a kitelepítettek mellett, de ennek hatására el is mozdították tisztségéből. Eddig a vidéki esperesi hivatalok iratai között nem találtunk az adott térségekbe érkezettek számáról kimutatásokat, illetve olyan feljegyzéseket sem, amelyek a bajba jutottak megsegítését részletezte volna. Azt kell feltételeznünk, hogy nagyon is tudták az egyházmegyék vezetői,

³¹ Uo., 54.

³² Újfehértó Református Gyülekezet Archívuma 45/1951

³³ Szabó Béla (Karos, 1908. április 3. – Windsor, USA, 1983. február 28.) Teológiai tanulmányait Debrecenben végezte 1931-ben. Segédlelkészi szolgálatai során került Újfehértóra 1934–1935 között, majd lelkészé is megválasztották 1939-ben. 1952. május 1-től a kitelepítettek érdekében tett lépései következtében rendelkezési állományba, majd pedig június 18-tól segédlelkészi státuszba került. Révaranyosra került, majd pedig budapesti gyülekezetekben fordult meg, 1975-ben emigrált az USA-ba. Először az arizonai Phoenixben szolgált majd Windsorban 1978-tól. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szabo-bela-77CB2/> (Letöltés: 2022. május 17.)

ha hirtelen többen lettek egy adott gyülekezetben az istentiszteleten. A segítségnél azonban nem vállalták a hivatalos kereteket, hanem azon kívül próbálhattak tenni a szenvedők érdekében. Újfehértón is joggal feltételezhetjük, hogy ha nem is került elő sok kitelepítéssel kapcsolatos irat, tudott róla Szabó Béla lelkészként, hogy ki hova került.

Bartha Tibor³⁴ későbbi püspök esetében sem látjuk, hogy próbált volna valamit tenni azon személyek érdekében, akiket kitelepítettek és a saját személyes pályája szempontjából fontos szerepet játszottak.

Boér Elek halála után fia még két évig élt Újfehértón, a lexikonok állításával szemben véletlen baleset következtében következhetett be a halála. Boér özvegye néhány hónappal fia halála előtt Körösladányba került a szintén kitelepített rokonokhoz, így a fiatal Boér Elek egyedül maradt élete utolsó hónapjaira.

A naplórészletek a következőképpen számolnak be erről az időszakról:

„1952. január 8-án meghalt Boér nagyapám. 1954 tavaszán meghalt nagybátyám, ifj. Dr. Boér Elek Újfehértón. Ő Amerikában tanult, az utcán átmenve elütötte egy teherautó, le kellett vágni lábfejét. Később a seb elmérgesedett, és térdből kellett amputálni. Gyerekkoromban mindig hallottam, ha leült-felállt, a kapcsok klikk-klakk hangját. Újfehértón reggel vízért ment a kúthoz, miután lefogyott, kilazultak a kapcsok, beesett a kútba és megfuladt. Boér Elemér³⁵ már otthon volt Recskről kiszabadulva 1954-ben, azonnal elutazott Újfehértóra, hogy a nagy-mamát hozzánk hozza, ne maradjon egyedül. Négy hónapi kérelmek ellenére a hatóságok nem adták meg a pesti tartózkodási engedélyt! Végül anyám Körösladányba tudta elvinni, ahol két unokatestvére volt kitelepítve. Talán félték a pártban, hogy a 81 éves asszony megdönti a népi demokráciát.”³⁶

³⁴ Bartha Tibor (Magyarkapud, 1912. július 13. – Budapest, 1995. július 4.) korai éveiről sajnos keveset tudunk. A református konvent szempontjából fontossá vált, hogy 1934–1936 között Marburgban és Bázselban folytatott teológiai tanulmányokat, amely idő alatt lehetősége volt kiépíteni kapcsolatrendszerét a német és svájci református egyházakkal. Ezért kaphatott szerepet a háború alatt a Külügyi Bizottság német tagozatában, pontos feladata azonban ismeretlen. A háború után is lehetősége volt több alkalommal külföldre utazni, majd pedig a Tiszántúli Református Egyházkerület vezetésében töltött be tisztségeket. Péter János püspök utódja a Tiszántúli egyházkerület élén 1958. január 4. – 1986. december 31. között. Minden tekintetben kiszolgált a diktatúrát, ami nagy károkat okozott egyházának. <https://www.nevpont.hu/palyakep/bartha-tibor-7cc23> (Letöltés: 2022. május 17.)

³⁵ Boér Elemér (Budapest, 1930. június 15. – Budapest, 1956. október 24.) író, költő Kistarcsán és Recskén is raboskodott, Boér Elek unokája.

³⁶ Kovács: *Mami naplója*, 54–55.

A temetésről külön is meg kell emlékeznünk, mert ez is több probléma forrása lett.

„Nagypapa meghalt. Súlyos beteg volt már, amikor elvitték. Nagy részvét mellett temették el, rengetegen voltak a temetésén, a lelkész nagyon szépen és bátran beszélt. El is helyezték emiatt másik helyiségbe /.../ Még néhány szó nagypapa temetéséhez: a református egyház díszsírhelyet adományozott neki. Jól esett látni azt az összetartást és szeretetet, mely mindenünnen megnyilvánult. A deportálás összekovácsolta a magyarságot. Nemcsak a sorstársak tartanak össze, hanem a nép is együtt érez a száműzött emberekkel. Pl. a messze eső temetőig nagymama nem mehet ki a hideg, nyirkos időben és Elek bácsi is nehezen jutna ki a lába miatt, de Bárányos bácsi, a fiákeres felajánlotta a kocsját a sánta lovával, ingyen egész délutánra! Mami is leutazott a temetésre.”³⁷

A beteg Boér Elek fél évet töltött kitelepítettként. Nem tudható, hogy milyen kapcsolata volt a helybéliekkel, de nagy tiszteletnek örvendett, amibe fontos szerepet játszott a kitelepítettek melletti helytállása.

Senki nem sietett a kitelepített Boér Elek és családja segítségére. Ennek az egyik oka Újfehértó földrajzi helyzete is lehetett. Más lett volna, hogyha temetésre egy kis abaúji vagy zempléni faluban került volna sor, nem pedig egy akkor is több ezres településen. A szomszédos település pedig nem Nyíregyháza lett volna, ahol abban az időszakban Békefi Benő³⁸ volt az esperes, aki az egyháza szocialista átalakítását tűzte ki céljának versenyezve a püspökével. Ha felmerült volna Péter János püspökben, hogy segítsen, akkor nehéz helyzetbe került volna a pártot kiszolgálók között. Ennek eredménye azonban az lett, hogy a sértett családok több esetben ma is neheztelnek az egyházukra, főleg ha meghallják a korabeli püspök vagy esperes nevét.

³⁷ Uo. 56.

³⁸ Békefi Benő (Budapest, 1909. május 5. – Budapest, 1964. március 25.) 1945-től a nyíregyházi református gyülekezet lelkésze, aktívan részt vett az Országos Református Szabadtanács munkájában, 1952–1959 között Középszabolcsi Református Egyházmegye esperese, 1953-tól a debreceni református teológián tanít. Dunántúli püspök 1962–1964 között. Kovács Kálmán: Békefi Benő állambiztonsági jelentéseinek idő- és tartalom-meghatározási problémái In: Somorjai, Ádám; Somorjai, Gabi (szerk.) Laborator assiduus: a 70 éves Zombori István köszöntése, Budapest, Magyarország: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (2019) 460 p. pp. 327–337.

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/b-74700/bekefi-beno-74A65/> (Letöltés: 2022. május 17.)

If. Boér Elek készült édesapja halálára, ezért Szabó Bélával egyeztetett az esetleges teendőkről még előtte:

„Nagytiszteletű Uram!
Igen tisztelt Barátom!

Megrendülve tudatom, hogy szeretett Édesapám ma délután ½ 3-kor örökre lehunyta szemeit.

Ily módon tisztelettel kérek, hogy a megbeszélt intézkedéseket megtenni szíveskedjél.

Hálátelt szívvel a nagy megpróbáltatásokban nyújtott bőséges lelkipásztori és baráti támogatásodért tisztelettel köszönt.

ifjú Boér Elek³⁹”

A történet alapján pedig az látszik, hogy Szabó Béla kérés nélkül is tudta, mi a kötelessége.

A mi feladatunk az, hogy méltó módon tudjunk emlékezni hitvallóinkra. Ez az életút példát állít elénk, hogy hogyan változhatnak egy ország belső viszonyai, de az Istenbe vetett hitben ki lehet és kell tartani. Nem volt könnyű a Boér Elekre bízott szolgálat az élete során, részt kellett vennie egy aktív magyarságot támogató propaganda kiépítésében, közben harcolva más nyelvet beszélő hittestvéreivel, akik szintén a saját érdekeiket próbálták védeni a nemzetközi színpadon. Boér család sírja ismeretlen helyen található az újfehértói régi temetőben, amely miután betelt, megszüntették és bokros területté vált. Annyit tudunk róla, hogy fő helyre temette el az újfehértói gyülekezet a hozzá csak fél évig tartozó nagy életutat bejárt testvérét. Ezzel a tanulmánnyal adózni kívánunk az emléke előtt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

GERGELY Ferenc: Történelmi kálvinizmus és megújulás. Az SDG Szövetség 1943-ban, Világosság 25 (1984/5), 306–319.

KOVÁCS J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*, Budapest, Magánkiadás, 2005.

MÁTHÉ Elek: *Amerikai magyarok nyomában*, Budapest, 1942.

PAP László: *Tíz év és ami utána következik. 1945–1963*, Bern, EPMSZ, 1992.

Ravasz László és Antal Géza püspökök elindultak amerikai újtukra, *Magyar Hírlap* 39 (1929/126), 1929. június 7.

³⁹ Újfehértó Református Gyülekezet Archívuma 8/1952

- s. n.: *A protestánsok kérelme Wilsonhoz*, Dunántúli Protestáns Lap 30(1919/4), 3.
- s. n.: Az erdélyi és az amerikai magyarság nagyfotosságú kérdéseivel foglalkozott a budapesti református társadalom, *Ellenzék* 61(1940/268), 1940. november 23, 5.
- s. n.: Egyházi közélet, *Harangszó* 11(1920/10), 1920. márc. 7., 79.
- s. n.: Rendelet a Vegyes Döntőbíróságok folyamatba vett perekben és a magyarosztrák–amerikai Igénymegállapító Bizottsággal kapcsolatos ügyekben érkező ügyiratoknak soron kívüli elintézése tárgyában, *Küllügyi Közlöny* 6(1926/9), 38.
- SAWYER, Frank: Keresztyén Politikai Etika Augustinus, Luther, Kálvin és Kuyper, *Sárospataki Füzetek* 8(2004/2), 41–71.
- SZÁSZ Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, <https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=23682>
- WEST, Charles C.: Josef Hromadka and the Witness of the Church in East and West Today, *The Princeton Seminary Bulletin* 11(1990/1), 32–44, 34, https://archive.org/stream/princetonsemina1111prin_0#page/32/mode/2up 2020 (Letöltés: 2021. aug. 5.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Magyarországi Református Egyház Zsinati levéltára (MREZSL) 2 f. küllügyi iratok 320 d
- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára A 1 b püspöki iratok, Boér Elek aktái
- Újfehértó Református Gyülekezet Archívuma

ABSTRACT

Máté Hornyák: *Elek Boér's Life and Deployment*

Elek Boér (26 November 1872 – 8 January 1952, born in Maroscsapó, died in Újfehértó) was an outstanding law professor, financial expert and administrative judge of his time. In addition to all this, he also did considerable ecclesiastical work for the Reformed Church. Before World War I, he already became a member of the Reformed Convention, the common deliberative body of the presbyteries. In 1919 he became Lay President in the Transylvanian District, but he was expelled from Romania on charges of Bolshevism. After that, he advocated for minority rights at international church conferences, where he entered into major disputes mainly with the Czechoslovakian delegates. During both World War I. and World

War II., he was involved in important foreign missions. He was also responsible, among other things, for Swiss bank accounts established for reconstruction, since being a financial expert he had assessed that Western currencies would be worth a lot in times of post-war inflation. He also participated in the work of the team exploring possible peace treaty options. As a teacher, he promoted the careers of young people, so he also took János Péter and Tibor Bartha under his wings. They both became bishops in the Tiszántúl (Transtibiscan) Reformed Church District; however, they disowned their mentor when he was deported. Nor did they help him in the last months of his life, although it was him who introduced them to the tricks of foreign policy, and through whom they could meet eminent theologians such as the Zurich Professor Emil Brunner. In the end, Elek Boér died in the front room of a farmhouse six months after his deportation, and the master's former disciples immediately transferred the pastor who had celebrated his funeral service, to another congregation. Rev. Béla Szabó remained stigmatised for his service and chose emigration some years later. As the old cemetery in Újfehértó is overgrown with trees and bushes, the site of Elek Boér's grave is unknown.

Keywords: Elek Boér, Church Diplomacy of the Reformed Church in Hungary, Deportation, History of the Reformed Church in Hungary, History of the Reformed Church in Transylvania

MESTER MIKLÓS (1906–1989).
EGY ZSIDÓMENTŐ REFORMÁTUS KAPCSOLATRENDSZERE

Lányi Gábor

*„kölsönösen észrevettük egymásban a magyar
kálvinista egyéniség patináját, és azt hiszem,
ez volt a szál, amely pártállástól függetlenül
összekötött továbbra is minket.”¹*

Mester Miklós mint kultuszminisztériumi államtitkár a német megszállás alatti magyar ellenállás és a zsidó embermentés egyik nemzetközileg elismert² alakja volt. Arcképek címmel 1971-ben befejezett, de csak 2012-ben megjelent, majdnem ezer oldalas emlékirata a két világháború közti korszak több szempontból is (erdélyi magyar kisebbségi lét, népi írók mozgalma, két világháború közti magyar politikai és társadalmi viszonyok, németellenes mozgalom, zsidómentés, kommunista berendezkedés) fontos kordokumentuma. Jelenlegi tanulmány aktualitását az adja, hogy 70 évvel ezelőtt, 1951-ben Mestert, mint osztályidegent kitelepítették budapesti otthonából. Tanulmányunk első része röviden bemutatja életútját, majd különös figyelmet szentel református kapcsolatrendszerének jellegzetességére főképpen politikai pályája, illetve a vészkorszakban végzett tevékenységére nézve, illetve röviden ismerteti kitelepítésének körülményeit.

ÉLETÚTJA

Mester Miklós 1906-ban született Rugonfalván református székely családban. Szülei eredetileg saját földdel nem bíró földművesek voltak, de édesapja először Amerikában, majd az egész család – Miklóst kivéve – Kanadában dolgozott, hogy az összegyűjtött pénzen 20 hold földet vásárolhassanak.³ Mester gimnáziumi tanulmányait a székelykeresztúri unitárius gimnáziumban végezte (1925), majd Budapestre költözött. Két évig közgazdaságtant hallgatott, majd átment a Pázmányra, ahol végül 1937-ben Jancsó

¹ MESTER Miklós: *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012, 126.

² BRAHAM, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon*, Budapest, 1997, 861.

³ Mester: *Arcképek*, 496.

Benedek⁴ tanítványaként történész doktorátust szerzett. Doktori értekezése – az „Autonóm Erdély”⁵ – az erdélyi autonómia kérdését taglalva szakított a kor hivatalos nagyrevíziós gondolatával és kedvező visszhangra talált nemcsak az erdélyi magyar, de az erdélyi román és szász körökben is.⁶

Mester tanulmányai alatti megélhetését a Népies Irodalmi Társaságban betöltött egyre magasabb pozíciói által biztosította. 1925-ben sajtóelőadóként kezdte, majd könyvtáros lett, később a társaság diákokthonának titkáráként, végül pedig 1936-tól 1949-ig a diákokthon igazgatójaként tevékenykedett. 1938-ban megházasodott, feleségétől egy gyermeke született (Zoltán, 1940).

Mester mindig rendkívül aktív közösségi és közéleti tevékenységet folytatott. Az 1930-as évektől kezdve írt cikkeket a Magyar Útba, a Bartha Miklós Társaság kiadványaiba, a Magyarságtudományba, a Magyar Kisebbség és a kolozsvári Hitel című folyóiratokba. Előadásokat tartott a Magyar Tudományos Akadémián és a Magyar Történelmi Társulat konferenciáin. Visszaemlékezése szerint több mint 15 egyesületnek volt tagja⁷ többek között a Turul Szövetségnek, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének, a Bartha Miklós Társaságnak, a Honszeretetnek, valamint a Bethlen Gábor Körnek és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetségnek. Mester különösen is szívesen emlékezett vissza az SDG-s alkalmakra, mert „ott nagyon sok fiatal, képzett, becsületes lelkéssel ismerkedtem meg.”⁸

A Honszeretet-hez való kötődése miatt a pártállami állambiztonság bizonyítottan vélte⁹ a Magyar Testvéri Közösségben betöltött tagságát is, Mester ugyanakkor életrajzában arról vall, hogy csak 1945-ig volt a szervezet tagja: „Kijelentem, hogy az »összeesküvők« közül sokat ismertem, mert 1945-ig én is tagja voltam a Magyar Közösségnek.”¹⁰

⁴ Jancsó Benedek (1854–1930), pedagógus, publicista, MTA levelező tagja. Az állami és egyházi iskolahálózaton kívüli szabadoktatás népszerűsítője szervezője, kisebbségpolitikai és nemzetiséggtörténeti szakíró.

⁵ MESTER Miklós: *Az autonóm Erdély*, Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1936.

⁶ SZEKÉR Nóra: Adalékok a történelmi fogalmak bonyolultságához, in: Kahler Frigyes – Bank Barbara (szerk.): *Utak és útkereszteszövedékek*, Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat, 2013, 215–235, 218.

⁷ Mester: *Arcképek*, 350.

⁸ Név szerint megemlíti Soos Gézát, Kiss Sándort, Morvay Istvánt, Papp Bélát és Fónagy Dezsőt. Papp 1950-es évek beli szerepét és tragikus sorsát is figyelemmel kísérte. Mester: *Arcképek*, 359.

⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTIL) 3.1.5. – O – 14820/4 /238 Összefoglaló Jelentés, 1959. feb. 24.

¹⁰ Mester: *Arcképek*, 343.

Mester 1938 májusában két társával megalapította a Mesterfilm Kft-t, amely fennállása alatt 20 filmet forgatott, többek közt Szelezky Zita, Jávor Pál, Páger Antal főszereplésével.¹¹

Mester kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszerének köszönhetően fordult a politika irányába is. 1939-ben Zsindelyné Tüdős Klára és férje, Zsindely Endre – a befolyásos vallási és közoktatási államtitkár, majd miniszter –, javaslatára kapott képviselőjelöltséget a Teleki Pál vezette Magyar Élet Pártjában (továbbiakban MÉP).¹² 1940-ben azonban már ahhoz a 22 képviselőhöz tartozott, akik Imrédy Béla vezetésével kiszakadtak a MÉP-ből és megalapították a Magyar Megújulás Pártját. Mester ugyanis csalódott Teleki földreform iránti elkötelezettségében és ekkor még hitt Imrédy szociális elkötelezettségében és gazdasági szakértelmében.

Mester a nép-nemzeti és szociális elemeket vegyítő Bartha Miklós Társaság vezetőségéhez, az ún. Vasmaghoz tartozott Atzél Ede báróval és a kommunista lakatos Dudás Józseffel együtt, akikkel a közös erdélyi gyöke-
rek kötötték össze. Szintén az erdélyiség volt az összekötő kapocs Csomóss Miklós és a köré szerveződő ellenállási mozgalom, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (továbbiakban MHSzSz) irányába, akikkel Mester szoros együttműködést folytatott a német megszállás alatt.¹³ A MHSzSz alapítói közül sokan (maga Csomóss Miklós, vagy Unghváry Sándor és Szász Béla) az 1920-as évek közepén az első nemzeti szocialista párt alapítói voltak, de amikor abban a német érdekek kiszolgálóját látták meg szembe fordultak vele.¹⁴ A kiábrándult nemzeti szocialisták mellett az MHSzSz másik meghatározó vonulata az illegális kommunisták körében jártas mozgalmi emberek csoportja volt.¹⁵ Az MHSzSz a német megszállás alatt szoros együttműködött a Szent-Iványi Domokos által koordinált Magyar Függetlenségi Mozgalommal.

¹¹ Ismertebb filmjeik: Úz Bencze, Dankó Pista, Fráter Lóránd, Semmelweis. A filmekből kilencet már 1945 nyarán betiltottak. Többnek a kópiáit, vagy azok egy részét megsemmisítették. KÁSA Csaba: *Javaslat „Mester Miklós munkássága” Rugonfalvi Helyi Értéktárba történő felvételéhez*, 2017. http://www.rugonfalva.org/files/Ertektar/helyi_rtktr_javaslat_Mester_Mikls.pdf (Letöltés: 2021. november 1.); Mester: *Arcképek*, 107.

¹² Székér: Adalékok, 219.; Mester: *Arcképek*, 20.; Zsindely naplójában csak rövid utalásokban emlékezik meg Mesterrel való kapcsolatáról: SZEKÉR Nóra (szerk.): *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9.*, Budapest, ÁBTL – Kronosz, 2021, 519; 530; 554; 576; 607; 710.

¹³ Csomóss kapcsolatrendszeréről lásd: ÁBTL V-2000/26., 155.

¹⁴ Székér: Adalékok, 224.

¹⁵ UNGHVÁRY Sándor: *Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban? A hungarizmus élete és bukása*, Kaposvár, Új Somogyi Nyomda, 1939.

Mindeközben Mester nem lépett ki Imrédy pártjából. Ennek köszönhető, hogy a német megszállás után kinevezték a Győrffy István Népi Kollégium miniszteri biztosává, amely minőségében védelmet tudott biztosítani a nem ritkán radikális baloldali tevékenységet folytató kollégistáknak.¹⁶ A kollégium körüli ügyekbe szintén előszeretettel kapcsolódott be Zsindelyné Tüdős Klára és férje, akik szívügyüknek tartották a falusi és tanyasi származású egyetemisták lakhatásának segítését.¹⁷

Mester, közismert németellenessége ellenére, 1944. április 30-án a németbarát Sztójay kormány kultuszminisztériumának politikai államtitkára lett. A kinevezésben döntő szerepet játszott református háttere és kapcsolatrendszere, amelyről később bővebben is szó lesz. Mester mint Horthy „beépített” bizalmasa funkcionálhatott a német bábkormányokban (Sztójay- és Lakatos-kormányok), aminek megfelelően a nyilas hatalomátvétel után illegálitásba kellett vonulnia.

Allamtitkársága idején (1944. április 30. – október 15.) sok faji és politikai üldözött számára segítette a túlélést. Mester tevékenységét elsősorban Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda főnöke irányította. Ambrózy volt az összekötő kapocs Horthy és a németellenes csoportok között.¹⁸ Ambrózyval közösen találták ki az ún. „előzetes igazolás” formuláját, ami lehetővé tette, hogy a kultuszminisztérium hatáskörében kiadjanak egy olyan dokumentumot, ami igazolta, hogy a kormányzói mentesítés már folyamatban van, és ami által megkerülték, hogy a belügyminisztérium németbarát elemei negatív befolyást gyakoroljanak a mentesítési folyamatra. Mester szerint mintegy 30 000 embert sikerült ezáltal az adminisztratív ügyeskedéssel mentesíteniük.¹⁹

Főképpen sok zsidó származású értelmiségi köszönhette életét Mester tevékenységének (Heltai Jenő író, Gózon Gyula színész, Székely Mihály operaénekes, Germán Tibor orvosprofesszor – Bajor Gizi férje –, Rusznyák István – 1945 után a Magyar Tudományos Akadémia elnöke –, Fejér Lipót matematikus, Weiner Leó zeneszerző). Mester volt a kapocs a ma-

¹⁶ A Zsindely házaspár Győrffy Istvánhoz és a kollégiumhoz való kötődéseit és azokhoz kapcsolódóan Mester szerepét lásd: Mester: *Arcképek*, 388–402.

¹⁷ Mester: *Arcképek*, 388.

¹⁸ HARASZTI György (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrmagynak, a 2. v.éjf. Osztály és Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*, Budapest, Corvina, 2007, 271.

¹⁹ GYURGYÁK János – VARGA Tamás (szerk.): Mester Miklós – interjú, készült 1986-ban, 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 45. sz., 86–90.

gyar ellenállás és a zsidó szervezetek között. Szorosan együttműködött Komoly Ottóval, a Magyar Cionista Szövetség elnökével, Stern Samuval, a Pesti Izraelita Hitközség elnökével, Török Sándor íróval, a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének egyik vezetőjével.²⁰ Stern Samu háború utáni igazoló nyilatkozatát Mester számára így zárja: „ő legbensőbb meggyőződéseim szerint a nehéz időkben kizárólag igazságszeretettől, tiszta humanizmustól vezetve, bátran és eredményesen szolgálta az üldözött magyarországi zsidóság igaz ügyét.”²¹

A nyilas-terror alatt Klastrompusztán, majd a református egyház Bethesda kórházában bujdosott. Többszöri igazolása ellenére, már 1945-ben a Politikai Rendészeti Osztály (PRO) majd annak utódszervei (ÁVO, ÁVH) is több eljárást kezdeményeztek ellene, sőt a szovjet titkosszolgálatok is többszörösen kihallgatták. Mint egykori vezető „horthysta” tisztségviselőt a vonatkozó irányelvek szerint évtizedekig nyilvántartották és ellenőrizték. Baloldali kapcsolatai révén a legsúlyosabb retorziókat sikerült elkerülnie és igyekezett a magánszférába visszavonulni, de családja kitelepítését nem kerülhette el. 1951-ben a Borsod megyei Felsővadász községbe telepítették ki feleségével és 11 éves fiával együtt, ahol erdőgazdasági munkát végzett. 1953-ban Dunakeszire költözhetett, majd 1956-ban visszatérhetett Budapestre. Az Elektromos Mérőkészülékek Gyárában helyezkedett el munkás beosztásban, majd a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalatnál volt előadó nyugdíjazásáig, 1966-ig.

1956-os passzivitása ellenére is neve megint előkerült a Magyar Testvéri Közösség elleni nyomozásokban,²² illetve az „Ellenállók” fedőnevű ügyben, amely végül a Püski Sándor és társai elleni perhez (1962) vezetett. Operatív kartonjára utoljára 1977-ben vezették fel szóbeli figyelmeztetés tényét.²³

²⁰ s. n.: *Mester Miklós*, <http://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/mester-miklos> (Letöltés: 2021. november 1.)

²¹ Budapest Főváros Levéltárs (továbbiakban BFL) XXV 2 b Népügyészségi irat 81365/49, Stern Samu igazoló nyilatkozata Mester Miklós mellett, Budapest, 1945. feb. 14. (másolat); szintén idézi TÖRÖK Bálint: Ember az embertelenségben. Mester Miklós politikusi példája, *Magyar napló* 19(2007/2), 36–39, 39.

²² Tudni vélik, hogy Magyar Közösség tag volt. 3.1.5. – O – 14820/4 /238 Összefoglaló Jelentés, 1959. feb. 24.

²³ A Kádár-Ceausescu találkozóval kapcsolatos „nacionalista” kijelentése miatt marasztalták el. TABAJDI Gábor: *A III/III Krónikája. A pártállami Magyarország titkos története*, https://iii-iii-kronika.blog.hu/2015/07/19/a_zsidomento_allamtitkar_es_a_iii_iii (Letöltés: 2021. november 1.), lásd még: SOMLAI Katalin: Nacionalistaként korszakokon át. Mester Miklós (1906-1989), in: Rainer M. János (szerk.): *Érvkönyv XVIII. Búvópatakok – A feltárás*, Budapest, OSZK-1956-os Intézet Alapítvány, 2012. 105–165.

Ugyanebben az évben beszélt először világháború alatti szerepéről a nyilvánosság előtt, a Bokor Péter által rendezett Századunk című dokumentumfilm-sorozatban. Mester Miklós a rendszerváltást már nem élhette meg, 1989. január 5-én hunyt el.

MESTER MIKLÓS REFORMÁTUS KAPCSOLATI HÁLÓJA

Mester református egyházi kötődésének intézményes vetülete, hogy a Budapest-Szabadság téri Református Egyházközség presbitere volt Victor János lelkipásztorsága idején. Bár Mester emlékirataiban nagy arányban tűnnek fel a korszak meghatározó református közéleti figurái, akikkel Mester kapcsolatban is állt, mégis reformátusságának személyesebb vonásairól, lelki karakteréről, megéléséről, vallásos formáságairól (imádság, templombajlás) nem szól. Presbiterségét, vagy ehhez kapcsolódó tevékenységeit csak elejtett megjegyzésekben említi meg.²⁴ A presbiteri listákon túl a Szabadság téri gyülekezet presbiteri jegyzőkönyveiben sem szerepel vele kapcsolatos indítvány és ügy, ami azt jelezhetné számunkra, hogy a gyülekezet aktív szolgálója lett volna.²⁵ Mivel személyes kapcsolat fűzte a korszak ébredési kegyességű alakjaihoz (Zsindelyné, Bereczky és felesége, Piroska, illetve Victor János) és tagja volt a Bethlen kör mellett a missziói lelkületű SDG-nek is, mindenképpen ismernie kellett az egyházhoz tartozás öntudatosabb, mélyebb, „felébredt” formáját, mégis feltehetően nem ehhez a kegyességi irányhoz tartozott. Mindemellett örömünkre szolgálhatna, hogyha Mester református karakterjegyeiként jelölhetnénk meg az állambiztonsági jelentések szerint is makulátlan erkölcsi életét, családszeretetét, szenvedélymentességét,²⁶ munkaszeretetét, a vészkorszak idején megbizonyított tartását, humánumát; de – valljuk be – ezek azért nem kizárólagosan református személyiségjegyek. A pártállam állambiztonsága sem tulajdonított Mester esetében a református faktornak különlegesebb jelentőséget. Jelentésekben, környezettanulmányában²⁷ nem térnek ki egyháziasságára, vallásosságára,

²⁴ Pl. „Később tudtam meg, dr. Bogyó István ügyvédől, Germán Tibor barátjától, A Szabadság téri református egyházban presbitertársamtól...” Mester: *Arcképek*, 91.

²⁵ Ezúton is köszönöm ifj. Hegedűs Loránt Budapest-Szabadság téri lelkipásztornak, hogy lehetővé tette a presbiteri jegyzőkönyvekbe való betekintést.

²⁶ ÁBTL 3.1.5. – O – 14820/4 /241 Feljegyzés Mester Miklós munkájáról, magatartásáról, 1951. okt. 17.

²⁷ ÁBTL 3.1.5. – O – 14820/4 /175-176, Környezettanulmány, 1963. aug. 5.

gára, pedig máskor erre szívesen tehetek utalást, hogy ezáltal is valakit rosszabb színben tüntessenek fel.

Úgy tűnik, hogy Mester a reformátussághoz népegyházi vonalon, családi háttéréből adódóan, kulturálisan kötődött. Azzal kapcsolatosan, hogy a református felekezet hitelveit sem tehetette teljesen magáévá, árulkodó személykeresztúri unitárius gimnáziumi idejére való rövid visszaemlékezése: „Én az 1917–1925-ig eltöltött idő alatta gimnáziumban – református fiú létemre – bizonyos tekintetben az unitárius vallás ésszerű tanainak hatása alá kerültem.”²⁸

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ne legyen egyenrangú tagja annak a kiterjedt kapcsolati hálónak, amely a korszak közéletének református szereplői között alakult ki. A közös felekezeti hovatartozás mindenképpen erősítette ennek a csoportnak a kohézióját, a beletartozók közötti bizalom kialakulását és elmélyülését, ami különleges jelentőséget kapott a vészkorszak embert próbáló időszakában. Emlékiratainak meta-kommunikatív elemei, például Zsindelyekkel való kapcsolata, illetve az, hogy nemcsak Bereczkyvel, hanem annak feleségével is bizalmasabb viszonyt ápolt, mutatja, hogy Mester a református kapcsolati háló belsőbb, bizalmi köreiben helyezkedhetett el.

Szemléletes képet ad erről a hálóról már az is, ha csak felsorolásszerűen végigmegyünk, mely ismertebb református közéleti szereplők, lelkészek kaptak helyet emlékirataiban mint akikkel személyes kapcsolatba került. Névsorrendben: Bereczky Albert (rá hivatkozik egyébként a legtöbbször, a többiek is legtöbbször vele együtt szerepelnek) és felesége, Békefi Benő, Benda Kálmán, Bíró Sándor esperes, Bodoky Richárd, Boér Elek, Bogyó István (Szabadság téri presbiter), Bokor Márton esperes, Dávid Gyula, Dobos Károly, Fónyad Dezső, Hőgye Mihály, Kádár Imre, Karácsony Sándor, Kibédi Varga Sándor (teológián filozófiát tanított), Kiss Ferenc, Kodolányi János, László Dezső, Makkai László, Matolcsy Mátyás, Morvay István, Nagy Lajos, Németh László, Pap Béla, Pálffy Károly, Péter János (Bereczky után őrá hivatkozik a legtöbbet), Püski Sándor, Ravasz László (Péterhez hasonló számú hivatkozás), Sebestyén Andor, Soós Géza, Sulyok István, Szabó Béla (a kitelepített Boér Elek felravatalozási ügye révén²⁹), Szabó Imre budapesti esperes, Szász Lajos, Tildy Zoltán és fia, Vársárhelyi János erdélyi püspök, Zsindelyné Tüdős Klára és férje Ferenc, sőt

²⁸ Mester: *Arcképek*, 494.

²⁹ Boér Elekkel kapcsolatosan lásd Hornyák Máté kötetünkben megjelent tanulmányát

végeredményben – ezt lentebb látni fogjuk – a református Horthyt is akár ebbe a hálóba számíthatjuk.³⁰

Tanulmányunkban néhány kiemelt példa segítségével szemléltetem, hogy milyen jellegzetességei, hozományai, elemei voltak ehhez a református kapcsolati hálóhoz való tartozásnak. Szemléltető példáink Mester államtitkárrá való kinevezése, Bereczky Alberttel való kapcsolata, Péter Jánosról alkotott véleménye, végül a kitelepítésben is őrzött felekezeti kapcsolatai.

ÚT AZ ÁLLAMTITKÁRSÁGIG

Legszemléletesebb és legfontosabb egyben Mester államtitkári kinevezéséhez vezető útja, amelyet egyértelműen felekezeti hovatarozása miatt kaphatott meg. A két világháború közti korszak szokása szerint ugyanis a vallás- és közoktatási miniszter mindig katolikus, az államtitkára pedig protestáns, elsődlegesen református volt. Szintén hagyománya volt, hogy ezt az államtitkárságot az Erdélyi Párt delegálta, amelyben erdélyiként Mesternek sok barátja volt. Miután Mester megszerezte magának az erdélyiek támogatását Bereczky Albert kereste fel őt és Ravasz jóváhagyását tolmácsolta a jelöltségére. Bereczky volt az is, aki a német megszállás óta illegalitásban élő Tildyvel is leegyeztette az ügyet és megszerezte a kisgazdák jóváhagyását is Mesternek, míg Zsindely Ferenc a Magyar Élet Pártjának a támogatását eszközölte ki. Csomóss Miklós magát a korszak legnépszerűbb íróját, Herczeg Ferencet nyerte meg Mester kinevezésének, aki személyesen járt közben érte Horthynál. Mester szerint pártelnöke, Imrédy, és saját párttársai fanyalognak tudomásul a mögötte felsorakozott széles politikai palettát és Imrédy gratuláció nélkül végezte el a kinevezést.

Oszthatjuk Székér Nóra megállapítását, amely szerint Mester lényegét tekintve a németekkel szembeni ellenállás egyik beépített embere volt, mégpedig igen magas, államtitkári pozícióban.³¹ Mester maga úgy fogalmazta meg helyzetét, hogy a németekkel szembenálló Horthynak volt a bizalmi embere egy németeknek feltétlen hűséget fogadó kormányban.³²

³⁰ Veres Péter, Dobi István, Erdei Ferenc, Jánosi Ferenc és Nagy Ferenc is persze sokszor megemlítésre kerül. Ugyanakkor ebbe a listába nem illenek bele, mert bár ők is református felekezetűek voltak, de Mesterrel való kapcsolatuk minőségének jellege elmaradt a fenti listán közöltekével.

³¹ Székér: Adalékok, 220.

³² BOKOR Péter: Végjáték a Duna mentén, Budapest, RTV – Minerva – Kossuth, 1982, 143.

Kinevezése kapcsán beszédes Mester egy elejtett mondata: „Ravasz nem is csalódott bennem, mert támogattam őt a református egyház többi képviselőjével együtt a zsidóság védelme érdekében tett erőfeszítéseiben.”³³ Ezen erőfeszítések szemléletes példáit adja Mester, hiszen a református kapcsolattrendszerének ereje és gyakorlati hasznai elsősorban a zsidómentés és a németellenes ellenállás vonatkozásában mutatkoztak meg.

Államtitkársága első napjaiban Mester tanúja volt Ravasz és Sztójay megbeszélésének, amelyen Ravasz „szelíd hangon, de határozott kiállással” kritikával illette a zsidókkal szembeni erőszakos bánásmódot és azok enyhítését kérte a miniszterelnöktől. Mester a megbeszélés alatt végig hallgatott, de szerinte így is egyértelműsítette, hogy „szolidáris vagyok Ravasz László püspökkel és a magyarországi református egyházzal.”³⁴

1944 nyarán Ravasz megbízásából már Mester vezette a Szabó Imrétől és Bereczkyből álló református küldöttséget Jaross Andor belügyminiszterhez, hogy a református egyházban álló zsidó származású egyének számára mentességet eszközöljenek ki. Küldetésük eredményeképpen menekült meg ekkor a zsidótörvények hatálya alól többek között például Kádár Imre is.³⁵

Az 1944. június 21-i minisztertanácson Mester nyíltan és szenvedélyesen, Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz hasonló véleményének tekintélyét is segítségül hívva, emelt szót a zsidókat érő atrocitások ellen.³⁶ Ambrózy és Bereczky közreműködésével részt vett az akkor már illegálisan élő Tildy Zoltán és Szakasits Árpád Horthyval való találkozásának megszervezésében.³⁷ Jelen volt, amikor Ravasz szűk, bizalmi körben Rákosi „törpe gorillának” nevezte: „Rákosi Mátyás úgy viselkedett mint egy csúnya, dühös, ugrásra kész, de pillanatnyilag megtorpant, törpe gorilla. Ha az ember őt ketrecben, kívülről szemlélte volna, nevetségesnek, esetleg szánalmasnak tűnt volna fel, de szabadon garázdálkodva félelmetesnek látszott.”³⁸

³³ Mester: *Arcképek*, 35.

³⁴ Uo., 31.; Braham szerint ez a megbeszélés 1944. május 9-én történt meg, BRAHAM, Randolph L.: *The Christian Churches of Hungary and the Holocaust*, 15, https://www.yadvashem.org/download/about_holocaust/studies/BrahamENGPRINT.pdf (Letöltés: 2021. november 1.)

³⁵ Kádár későbbi tevékenységéről Mester ezt írja: „A Kommunista párt utasítását pontosan végrehajtotta.” Mester: *Arcképek*, 56.

³⁶ Uo., 71.

³⁷ Uo., 258.

³⁸ Uo., 312: Mester itt Ravaszt idézi szabadon

Bereczky Albert

Mesternek különleges, bizalmi kapcsolata alakult ki Bereczky Alberttel. Kapcsolatukról egy helyen így vallott: „Ő azok közé a kevesek közé tartozik, akikkel az életben egyszer lelkileg valóban találkoztam...”³⁹ Mester elmondása szerint Bereczky szinte naponta járt be hozzá a minisztériumba, bizalmas információkat adott például Szakasits Árpád és Tildy Zoltán rejték helyéről, hozta-vitte az ellenállás híreit. Bereczky kérésére Mester ismertette össze Bereczkyt Ambrózy Gyulával, ifj. Horthy Miklóssal, de Mester zsidó összeköttetéseivel, Stern Samuval, Komoly Ottóval és Ruzsnyák Istvánnal is. Bereczky arra is ígéretet tett, hogyha a helyzet úgy hozza el tudja rejteni Mestert és családját – „mert van benne gyakorlata” – illetve megbeszéltek, hogyha Mestert eltávolítanák, akkor Bereczky fogja helyette tartani a kapcsolatot Ambrózyval. Bereczky tartotta magát ígéretéhez. Miután 1944 decemberében Mester klastrompusztai menedékhelye bizonytalanná vált, Mester Bereczky révén tudott menedéket találni a Bethesdában, még álnéven lelkészigazolványt is kiállítottak számára, amit Ravasz László írt alá.⁴⁰

A háború utáni igazolások kapcsán is kulcsfontosságú volt Bereczky kiállása mellette. A budai harcok még véget sem értek Bereczky Tildyhez vitte Mestert, hogy kisgazda párttagsági könyvet és általa bizonyos védelmet kaphasson.⁴¹ Bereczky 1945-ös „A magyar protestantizmus a zsidóüldözéssel szemben” című tanulmányában így emlékezett meg Mesterről: „Az egyháznak minden munkájában Mester Miklós kultuszállamtitkár volt a legjobb segítség.”⁴² Az elismerés kölcsönös volt, Mester így vélekedett Bereczkyről: „Bereczky volt az egyedüli keresztény egyházi vezető férfi, aki nyíltan hangoztatta, hogy az egyháznak a zsidókérdést nem saját felekezetük szempontjából, hanem általános, emberi, ha úgy tetszik, tiszta evangéliumi szempontból kell megítélni és eszerint kell állást foglalni.”⁴³

Megjegyzendő még, hogy a Tildy kormányban Mestert végül maga Bereczky váltotta a kultuszminiszteri „protestáns” államtitkári pozíciójában, kitelepitése idején pedig Mester Bereczky útján részesült egyházkerületi

³⁹ Uo., 265.

⁴⁰ Madarász József, debreceni menekült lelkész nevére. Uo., 258. és 615.

⁴¹ Uo., 259.

⁴² Uo., 81.

⁴³ Uo., 205

segélyben.⁴⁴ Bereczky egyébként közben is járt Mester kitelepítés alóli mentesítése ügyében, igaz sikertelenül.⁴⁵

Bereczkyvel való egykori szoros bizalmi kapcsolata és iránta érzett hálája sem befolyásolta Mester objektív értékítéletét, ami emlékiratának néhány odavetett megjegyzéséből tárul elénk. Szól Ravasz „hatalmi úton” történő lemondatásáról,⁴⁶ Bereczky politikai nyomásra történő megválasztásáról, Bereczky egyházpolitikáját pedig „megalkuvónak” ítélte meg.⁴⁷ Szintén fontosnak tartotta kiemelni, hogy 1956 után már nem állt személyes kapcsolatban Bereczkyvel.

Mester Bereczkyvel kapcsolatos végső számvetéseként álljon itt egy hosszabb idézet:

„...Bereczky református lelkész korában rendkívül megnyerő modorú ember volt. Hatalmi poszton, mint püspök azonban sokakkal szemben megváltozott. Intézkedéseit, akik kritizálták, azok iránt tudott kíméletlen lenni. Viszont kritikára éppen elég alkalmat adott, mert a kormányzat utasításait mindig fenntartás nélkül végrehajtotta, pedig azok minden esetben megszorító, sőt kegyetlen intézkedések voltak. Senkinek annyi erkölcsi joga nem lett volna, mint neki, 1944. évi bátor, humanista magatartása alapján, hogy 1945 után az igazságtalanságokkal szembeszálljon, de nem élt ezzel az erkölcsi jogával. Nem vállalta az apostol és mártír szerepét, hanem helyette inkább mint megalázott ember élt a zsarnokság által biztosított vezető állásban. /.../ Én ezt, mint tényt megállapítom, de megértő vagyok Bereczky iránt ma is és nem török pálcát felette. Ő azok közé a kevesek közé tartozik, akikkel az életben egyszer lelkileg valóban találkoztam és ezt a benső kapcsolatot az embernek teljesen felszámolnia nem lehet.”⁴⁸

Péter János

Mester Miklós Péter Jánossal kapcsolatos főbb emlékei a következők: Péter maga mögött hagyott és elfeledtetett sváb neve (Hans) és származása;⁴⁹ kezdeti, Hitlerrel szimpatizáló politikai indulása és ennek időben való meg-

⁴⁴ Uo., 419.

⁴⁵ ÁBTL 2.5.6. – I – s - 02785/1951 Mester Miklós levele a Belügyminiszternek, 1951. júl. 5.

⁴⁶ Mester: *Arcképek*, 330.

⁴⁷ Uo., 359.

⁴⁸ Uo., 264–265.

⁴⁹ Uo., 364.

tagadása;⁵⁰ magyar közösségi és titkos kommunista párttagsága,⁵¹ illetve egy jelenet, amit Bereczky felesége „Piroska néni” mesélt el neki, akit Mester rendkívül tisztelt és kedvelt és vele bizalmas, baráti viszonyt ápolt. Eszerint Piroskának Tildy Zoltán panaszkodott, hogy amikor egyik reggel belépett az irodájába, a titkáráként dolgozó Péter jelenlétében kommunista testőre éppen íróasztalának egyébként kulcsra zárt, de most nyitott fiókja előtt guggolt, majd amikor észrevette Tildyt gyorsan visszazárta a fiókot és hátrább ugrott. Tildy úgy döntött nem csinál ügyet a dologból és inkább úgy tett mintha nem vette volna észre az egészet.⁵²

Mester egyébként elismerésre méltónak tartotta Péter ostrom alatti bátorságát, aminek többször a tanújelét adta, amikor nála bujkált a református egyház Bethesda kórházában.⁵³ Ugyanakkor Mester úgy vélte, hogy Péter „életében azonban később, amikor a napi politikába keveredett, nagy változás következett be. Érvényesülése érdekében minden emberi értéket feladta.”⁵⁴ Péter ezen utóbbi jellemzést példázza, hogy Mester megemlíti, hogy Péter mármint a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke megfenyegette egyházkerülete lelkészeit, nehogy segítők kezét nyújtsanak a kitelepítetteknek. Mester kiemeli a kitelepítésben elhunyt Boér Eleket templomában felravatalozó és ünnepi keretek között eltemető újfehértói lelkész, Szabó Béla esetét, akinek kegyeletteljes tettét püspöke, Péter János, palástvesztéssel jutalmazta.⁵⁵

*A kitelepítésben*⁵⁶

Mester visszaemlékezései érdekes adalékokkal szolgálnak a kitelepítettek egyházi életének vonatkozásaiban is. Például érdeklődő kamasz fiának a szomszédos Kupa falu református lelkésze rendszeresen hozott személyesen könyveket, hogy olvasási vágyát kielégítse.⁵⁷ Más helyen Mester sérelmezi,

⁵⁰ Uo., 93.

⁵¹ Uo., 364.

⁵² Uo., 265.

⁵³ Uo., 270–273.

⁵⁴ Uo., 274.

⁵⁵ Uo., 212; 421. Az ügy bővebb leírását lásd Hornyák Máté kötetünkben megjelent tanulmányában.

⁵⁶ A Mester kitelepítésével kapcsolatos iratanyag megtalálható: ÁBTL 2.5.6. – I – s – 02785/1951

⁵⁷ Uo., 415.

hogy mivel a kitelepítési helyük, Felsővadász, határát nem hagyhatták el ezért fia nem járhatott Kupára konfirmáció előkészítőre.⁵⁸ Említésre került már, hogy Bereczky révén egyházkerületi segélyben részesült a Mester család,⁵⁹ miután a püspök sikertelenül járt közben mentesítésük érdekében.

Az izraeliták kitelepített hittestvéreiket segítő aktivizmusa láttán mint reformátust „rossz érzés” fogta el, hogy Péter János egyenesen megtiltotta a református lelkészeknek a kitelepítettek segítségét. Ugyanakkor a püspöki tiltás ellenére is azt tapasztalta, hogy „igaz, hogy a lelkészek többsége megdöbbsent és ha a terror miatt hallgatott is, titokban megtette kötelességét a kitelepítettek iránt.”⁶⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében elmondható, hogy Mester – bár több ebből a körből származó bizalmi kapcsolata volt (Zsindelyék, Bereczky, volt SDG-sek) – nem kötődött a református ébredési kegyességhez, gimnáziumi éveinek unitárius behatásai miatt pedig még talán a református egyház alapvető hitelveivel is gondja akadt.⁶¹ Családi hagyományai, neveltetése, a kor felekezeti öntudattól átitatott miliője – és talán az előtte álló pozitív református példák révén⁶² – népegyházi szinten, kulturális szálakon viszont megkérdőjelezhetetlenül szorosan kötődött a reformátussághoz. Fontos, hogy ez a kötődés – bár láthattuk, hogy politikai karrierjében vitathatatlanul hasznára vált – nem pusztán csak érdekkapcsolat volt számára. Több elejtett megjegyzéseiből is kitűnik, hogy a világháború utáni átrendezés időszakában, a kitelepítése alatt és azon túl is megőrizte – ha nem is a legszorosabb – kapcsolatát a református egyházzal.⁶³

Reformátussága öntudatos, megélt hitgyakorlás helyett inkább identitásának öntudatlan, de magától értődő rétege-adottsága volt. Ezt illusztrálандó különösen is személetes alábbi megjegyzése: „Rátz Kálmánnal tovább maradtunk együtt, mint általában az első bemutatkozásoknál szokás. Kölcsönösen észrevettük egymásban a magyar kálvinista egyéniség patináját, és azt

⁵⁸ Uo., 416.

⁵⁹ A segély kijárásának érdemét egyébként Mester főképpen egyik barátjának, Kun-Kuti Mártonnak tulajdonította. Mester: *Arcképek*, 419.

⁶⁰ Uo., 422.

⁶¹ Uo., 494.

⁶² Például Kovács István rugonfalvi lelkész. Uo., 501.

⁶³ Erre példák: Uo., 437; 575.

hiszem, ez volt a szál, amely pártállástól függetlenül összekötött továbbra is minket.”⁶⁴

A „magyar kálvinista egyéniség patinája”, a református identitás (valós vagy akár vélt) közös ismertetőjegyei és elemei olyan bizalmi tőkét képző faktorként funkcionáltak Mester kapcsolatrendszerének szereplői között, amely megkülönböztetett jelentőségűvé vált a vészkorszak egzisztenciát, karriert, sőt életet veszélyeztető megpróbáltatásai között. A „kálvinista egyéniség patinája” egyszerre volt védjegy és ajánlólevél: „Ez volt a szál, amely pártállástól függetlenül összekötött továbbra is minket.”⁶⁵

IRODALOMJEGYZÉK

- BOKOR Péter: Végjáték a Duna mentén, Budapest, RTV – Minerva – Kossuth, 1982.
- BRAHAM, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon*, Budapest, 1997.
- BRAHAM, Randolph L.: *The Christian Churches of Hungary and the Holocaust*, 15, https://www.yadvashem.org/download/about_holocaust/studies/BrahamENGPRINT.pdf
- GYURGYÁK János – VARGA Tamás (szerk.): Mester Miklós – interjú, készült 1986-ban, 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 45. sz.
- HARASZTI György (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. Osztály és Államvédelmi Központ vezetőjének az AVH fogságában írott feljegyzései*, Budapest, Corvina, 2007.
- KÁSA Csaba: *Javaslat „Mester Miklós munkássága” Rugonfalvi Helyi Értéktárba történő felvételéhez*, 2017. http://www.rugonfalva.org/files/Ertektar/helyi_rtktr_javaslat_Mester_Mikls.pdf
- MESTER Miklós: *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012.
- MESTER Miklós: *Az autonóm Erdély*, Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1936.
- s. n.: *Mester Miklós*, <http://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/mester-miklos>
- SOMLAI Katalin: Nacionalistaként korszakokon át. Mester Miklós (1906–1989), in: Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv XVIII. Búvópatakok – A feltárás*, Budapest, OSZK-1956-os Intézet Alapítvány, 2012. 105–165.
- SZEKÉR Nóra (szerk.): *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9.*, Budapest, ÁBTL – Kronosz, 2021.

⁶⁴ Uo., 126. Kiemelés tőlem

⁶⁵ Uo., 126. Kiemelés tőlem.

SZEKÉR Nóra: Adalékok a történelmi fogalmak bonyolultságához, in: Kahler Frigyes – Bank Barbara (szerk.): *Utak és útkeresztelkedések*, Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat, 2013, 215–235.

TABAJDI Gábor: *A III/III Krónikája. A pártállami Magyarország titkos története*, https://iii-iii-kronika.blog.hu/2015/07/19/a_zsidomento_allamtitkar_es_a_iii_iii

TÖRÖK Bálint: Ember az embertelenségben. Mester Miklós politikusi példája, *Magyar napló* 19(2007/2), 36–39.

UNGHVÁRY Sándor: *Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban? A hungarizmus élete és bukása*, Kaposvár, Új Somogyi Nyomda, 1939.

ABSTRACT

Gábor Lányi: *Miklós Mester (1906–1989).
The Hungarian Reformed Network of a Jewish Rescuer*

Miklós Mester, State Secretary at the Ministry of Culture, is an internationally recognized figure of the Hungarian resistance and Jewish rescue during the German occupation of Hungary. His almost 1,000-page memoirs, entitled ‘Portraits’, that was finished in 1971 but published only in 2012, is an important document of the period between the two world wars from multiple aspects (like the Hungarian minority existence in Transylvania, the movement of “rural writers” („Népi írók”), Hungarian political and social relations between the two world wars, the anti-German resistance movement, the rescue of Jews and the communist takeover).

The relevance of the present study is given by the fact that it was 70 years ago, that Mester was expelled from Budapest as a class alien element. The first part of the study takes a closer look at Mester’s walk of life and then pays special attention to the characteristics of his connections with Hungarian Reformed people (e.g. Albert Bereczky, László Ravasz, János Péter, Miklós Horthy, Ferenc Zsindely, Klára Zsindelyné Tüdős), in particular with a focus on his political career and his resistance activities during the German occupation of Hungary in 1944. Finally, it provides a short survey of the history and circumstances of his deportation in 1951.

Keywords: Governor Miklós Horthy, Reformed Church in Hungary, Rescue efforts during the Holocaust, Miklós Mester, Albert Bereczky, János Péter

ÜRÖGDI FERENC REFORMÁTUS LELKIPÁSZTOR
SZAMIZDAT-KÖLTŐI TEVÉKENYSÉGE
A KÁDÁR-KORSZAKBAN.
HOGYAN LEHET BEGYŰJTENI TILTOTT
ÉS TITKOSAN TERJESZTETT DOKUMENTUMOKAT?

Kovács Balázs

Magyarország 1945 utáni egyházi élete rendkívül viszontagságos éveken kellett, hogy keresztülmenjen. Az egyházak a második világháború után egészen a rendszerváltásig ellenzett, tiltott vagy megtűrt kategóriába tartoztak. Azért a felsorolás, mert a szocializmus időszakában eltérő intenzitású időszakokról beszélhetünk, már ami a hatalom keménységét illeti.¹ A materialista világnézetű rendszernek alapvetően ellentmondott az egyházi világ működése és annak hitélete.

Ez olyan belülről táplálkozó „kényszertermékhez” is vezetett, mint a szamizdat.² Az egyházi kiadványok tiltása és cenzúrázása táptalajává vált az alulról jövő írásoknak. A szamizdat ismertetőjele, hogy titokban íródott és szerkesztése is ugyanígy zajlott, hivatalos kiadó nélkül pedig többnyire magánlakásban sokszorosították. Tartalmát tekintve politikai-egyházi kritikát fogalmazott meg. Meghatározó jellegzetessége, hogy a cenzurális ellenőrzést kijátszva, illegális körülmények között született. Az utókor értékelésében szamizdatnak minősülhet két vagy több személy levelezése politikai vagy egyházi témákban, hiszen nyilvánosságra kerülés esetén ezek is retorziót vonhattak maguk után. Lényeges az egyházi szamizdatok esetében maga a végcél, az egyháztagokkal való kapcsolat fenntartása, vallási

¹ A hatalom ezirányú jellegéről lásd bővebben: NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj” „Tikkek és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2019, 273–294.

² A szó orosz eredetű, indulási pontja az 1940-es évek Szovjetuniójába vezet vissza. Egyfajta ironikus átírata az állami *Goszizdat*, a katonai *Vojenizdat* és a politikai *Politizdat* könyvkiadóknak. DANYI Gábor Róbert: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom a Kádárizmus alatt (1956–1986)*, Budapest, Doktori disszertáció ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2019. 20; BALOGH Gábor: „Saját kiadás” – Szamizdatkultúra Közép-Európában, 30 éve szabadon, 2021. február 22, <https://www.30eveszabardon.hu/aktualitasok/hirek/v/sajat-kiadas--szamizdatkultura-kozep-europaban/> (Letöltés: 2021. október 29.)

témák köztudatban tartása. Szerteágazó voltából fakadóan a tiltott egyházi kiadványok³ kutatása átfogó háttéranyag-ismeretet igényel.

Kutatásomban a Kádár-kori református szamizdatokkal foglalkozom, azon belül is a dokumentumok felkutatásának menetére összpontosítva. Nehéz feladat a kutató számára olyan iratok begyűjtése, amik valójában „nem is léteztek”. Ennek ellenére elengedhetetlen feltárni a szamizdatok keletkezését, továbbításuk módját, az írások hatását az olvasóközönségre. Módszertani sajátosságok mellett reflektálok a rám háruló kutatási nehézségekre is. Végző soron Ürögdi Ferenc életútján keresztül világítok rá a szamizdatok értékére. A szarvasi lelkipásztor versei kifejezően bemutatják az időszak hangulatát és az egyházi élet nehézségeit. Ez a kockázatos „menekülés” rávilágít a kor igazi arcára, annak egyház- és vallásellenes létére.⁴

ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEK A KUTATÁSBAN

Tanulmányomban a Magyarországi Református Egyház (MRE) berkein belül született szamizdatokat vizsgálom a Kádár-kori Magyarországon, különös tekintettel Ürögdi Ferenc szarvasi lelkész költészetére vonatkozóan. Az egyházi szamizdatok közé olyan titkosan írt és szerkesztett dokumentumokat sorolhatunk, amik a rendszer cenzurális mércéjét súrolva, annak materialista világnézete miatt hivatalos állami kiadó nem jelentethetett meg.

A szamizdat, mint fogalom általános vizsgálata előtt érdemes áttekinteni az MRE és az állam viszonyát 1945-től kezdve, illetve azt a jogszabályi környezetet, amit az akkori kiadványszerzők kénytelenek voltak figyelembe venni egy-egy munkájuk megjelentetése előtt. A háború utáni időszak jogalkotásában mérföldkő volt a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló *1949. évi XX. tv.* Ebben a VIII. fejezet „biztosította” minden magyar ember szabad lelkiismereti- és vallásszabadságát.⁵ Még korábban meghatározó döntés született a vallások egyenjogúságáról az *1947. évi XXXIII. tv.*

³ Az evangélikus egyház berkeiből ismert Ordass Lajos tragikus sorsú püspök írásai. Lásd ORDASS Lajos: *Válogatott írások*, szerk. Szépfalusi István, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982.

⁴ TOMKA Miklós: *Vallás és társadalom Magyarországon*, Budapest, Loisir, 2006. 186–188.

⁵ 1949. évi XX. törvény a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról, <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=pz70fgyupqk3j2b6n&state=20050816&menu=view> (Megnyitás: 2021. október 10.)

megalkotásával.⁶ Az állam és az egyházak, köztük az MRE és az állam között megállapodás 1948-ban történt.⁷ Az alapegyezmények meghatározták az állam és az egyházak viszonyát ettől a ponttól egészen 1989-ig. Jogi értelemben rendkívül hézagos dokumentumokról beszélhetünk, amivel az apparátus az „oszd meg és uralkodj!” módszerével lényegében szorítás alá vonta az egyházakat.⁸

Az 1946. évi I. tv. a köztársasági államformáról kimondta, hogy minden magyar állampolgár elidegeníthetetlen joga a szabad vélemény- és szólás-szabadság.⁹ Ezzel kevésbé összhangban a 11.290/1947. Korm. sz. rendelet a „*Sajtótermékek és engedélyezésük ideiglenes rendezéséről*”¹⁰ előírta a megjelentetni kívánt írás előzetes bemutatását az annak felügyeletére hivatalos szervnek. Az ebből következő gyakorlati folyamat az állam teljeskörű rálátását biztosította a kiadványokra. A Rákosi- és a Kádár-korszakban a marxizmus-leninizmus, a materializmus és az internacionalizmus voltak az irányadó gondolkodási és eszmei útmutatók. Mindez szöges ellentétben állt az egyházak hitvilágával, világnézetével. Az egyházakról meghozott törvényi rendelkezések mellett a sajtó és a könyvkiadás intézménye, beleértve a változó intenzitású cenzúrát, ráerősített az alulról táplálkozó, szabad véleményük írásos formában történő továbbadásától megfosztott lelkipásztorok illegális tevékenységéhez, a szamizdathoz.

Szélesebb értelemben minden irat, ami a hitéletet és a vallásosságot erősítette a rendszer „ellenében” történt, így a fogalom akár újabb értelmet is nyerhet. Ebből fakadóan viszont kezelhetetlen mennyiségű dokumentum kerül a látókörünkbe. Az iratok széles skálát mutatnak tartalmuk és műfajuk tekintetében egyaránt. Ebben a kérdéskörben kardinális, hogy miként tipizálható maga a szamizdat. Egyházi értelemben számon tarthatunk nyílt

⁶ 1947. évi XXXIII. törvénycikk a bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről, <https://net.jogtar.hu/ ezer-ev-torveny?docid=94700033.TV&searchUrl=/ ezer-ev-torveny ei%3Fpagenum%3D42> (Megnyitás: 2021. október 10.)

⁷ BALOGH Margit: *A református egyház, 1945–1989*, <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/272.html#274> (Megnyitás: 2022. január 17.)

⁸ KÖBEL Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak*, Budapest, Rejtjel, 2005, 28–32.

⁹ 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról, <https://net.jogtar.hu/ ezer-ev-torveny?docid=94600001.TV&searchUrl=/ ezer-ev-torveny ei%3Fpagenum%3D42> (Letöltés: 2021. október 10.)

¹⁰ HORVÁTH Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, Budapest, Média-tudományi Intézet, 2013, 8.

leveleket,¹¹ beadványokat, nyilatkozatokat, vitairatokat,¹² kiáltványokat, emigráns személyek vagy külföldi szerzők írásait¹³ és nem utolsó sorban irodalmi műveket. A Sükösd-féle tipizálást kiegészíthetjük egyházi személyek belső levelezésével. Annyiban viszont árnyalendő ez a felsorolás, hogy a beadványok, a kiáltványok és a nyilatkozatok alapvetően a nyilvánosságot célozzák, tehát kívül esnek a szamizdat jellegzetességét adó titkosságon. A szamizdat célja az információ közlése volt egy adott közösség berkein belül, kapcsolattartás az egyháztaggokkal. Kifejezési eszközként szolgált olyan elnyomott személyek között, akiknek egyébként hátráltatták a lelkeségi munkáját.¹⁴ Érdekes kitekintést nyújthat egy-egy ilyen irategyüttes, dokumentumfoslány pszichikai vizsgálata. A legtöbb szerző életútjában felfedezhető a saját személyes hitét érintő trauma, ami végső soron egy ilyen „földalatti” tevékenységben realizálódott.

Eddig református szamizdatokról nem készült átfogó történeti feldolgozás, szélesebb perspektívát összefoglaló tudományos munka. A tanulmány terjedelme nem elegendő arra, hogy egy széleskörű, átfogó munkát adjak kézre e témában. A rendszerváltás utáni történetírás, valamint a közbeszéd is általános toposzként kezeli, hogy a református egyház egyfajta „kiszolgálója” volt a szocialista pártállamnak.¹⁵ Ezen állítást – túl a lelkészek pártállamhoz, egyházi felsővezetéshez való viszonyán – a szamizdatok jellegénél fogva árnyaltabb képpé lehet formálni.¹⁶ A magyar protestantizmus történetét bemutató munkák leginkább az egyház és az állam

¹¹ SÜKÖSD Miklós: A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban, *Médiakutató* 14(2013/2), 11–12.

¹² NÓVÉ Béla: Erdélyi krónika, 1987–89 – egy szamizdat lap mementója, in: Nóvé Béla – Szücs György (szerk.): *Határ/idő/napló, Erdélyi Figyelő 1987–1989*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2001, 5.

¹³ Balogh Barnabás hosszúpályi református lelkészének visszaemlékezése. Az Erdélyből áttelepült lelkipásztor beszámolt a „tonnaszámba” behozott különféle teológiai és vallási kötetek történetéről. Ezeket Németországból és Hollandiából szereztek be és titkos helyen tárolták, félve a lebukástól és a Securitate (Román Állambiztonsági Osztály - Departamentul Securităţii) retorziójától. A beszélgetés írásos változata megtalálható a szerző archívumában (Az interjú időpontja: 2021. február 27.)

¹⁴ Lásd a nemzetközi szakirodalomban SKILLING, Harold Gordon: *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, London, MacMillan Press – St. Antony’s College, 1989.

¹⁵ Vö. BALOG Zoltán: Vitairat a Református Egyházzól Magyarországon, *Beszélő* 2(1989/27), 64–68.

¹⁶ RAJKI Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban, *Egyháztörténeti Szemle* 3(2002/2), 74–86.

viszonyát elemzik, mindössze érintőlegesen jelenik meg az egyházközségek mindennapi élete,¹⁷ a lelkipásztorok társadalmi tevékenysége,¹⁸ a világról alkotott képe.¹⁹ A szamizdatok által ebbe betekintést nyerhet a kutató, amivel egy újabb egyháztörténettel foglalkozó kutatási fejezet nyílik.

Nem úttörő vállalkozás református szamizdatokat kutatni, viszont kijelenthető, hogy egy eddig kevésbé népszerű és ismert kutatási területről van szó.²⁰ Szakirodalom terén Kiss Réka és Erdős Kristóf szerkesztésében jelent meg az *Emlékezés és felejtés. Egyházi sorsok a diktatúrák árnyékában*.²¹ Ebben érintőlegesen található utalás a szamizdatokra, de fókuszja a lelkipásztorok életviszonyára, valamint a pártállammal meglévő viszontagságaira összpontosul. Előbbi szerző *Legális-illegális-félillegális* című tanulmányában szintén részletesen körbejárja az egyházon belüli irodalmak és viselkedésformák kérdéskörét. Fókuszálva arra a kérdésre, hogy milyen tevékenység számított tűrt, de egyben ellenzett cselekvésnek, illetve mi számított tiltottnak. A kettő határának elmosódását jelzi, hogy az „ellenséges” jelző nem feltétlen minősült „illegálisnak” is. A címadásban megjelenő hármasság főleg jogi kontextusban értelmezhető, de vizsgálhatjuk az én magatartásformái szemszögéből is. A lelkészek között láthatunk az államhatalommal együttműködő, azzal szemben passzívan ellenálló és aktívan rezisztens megnyilvánulási formákat egyaránt. Az egyházi szamizdat kérdéskörét vizsgálva paradox helyzetbe kerülünk, hiszen egy a munkáját legális keretek között végző személy (a lelkipásztor) eleve az állam világfelfogásával szembenálló gondolatokat hirdet a nyilvánosság előtt. Mindez papírra vetve és sokszorosítva már illegális cselekedetnek számíthatott, maga után pedig retorziót vonhatott. Ugyan a Kádár-rendszer már nem alkalmazta a Rákosi-

¹⁷ KISS Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1369–1424.

¹⁸ RIGÓ Róbert: Lelkészek a szociális gazdaság szocialista átszervezésének időszakában, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 165–198.

¹⁹ Lásd PAPP László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bárczay Gyula (szerk.), Bern – Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegetem, 1992.

²⁰ JAKAB Lajos: A szamizdat belülről – az én történetem, <https://szamizdat.org/> (Letöltés: 2021. október 10.)

²¹ ERDŐS Kristóf – KISS Réka (kiad.): *Emlékezés és felejtés, Egyházi sorsok a diktatúrák árnyékában*, Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2018.

féle vezetés frontális erőszak eszközeit, de a kevésbé besimuló egyházi személyek üldözése más eszközökkel és módszerekkel továbbra is folytatódtott.²² Az imént felsorolt munkák csak egy részét képezik annak az egyháztörténeti műhelynek, ami a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) berkein belül folyik.²³

A szamizdat írások beszerzése hasonlóan nehéz feladat, mint a már megszerzett anyagok kutatási szempontból való értékelése. A kutatás során számos olyan egyedi iratanyag került a kutató kezébe, amit az ilyen tárgykörben folytatott munka során irreleváns felhasználni.²⁴ Gondolok itt ezalatt konfirmációi kátékra, különböző igehirdetéseknél használatos írásokra vagy egy külföldi szerző magyarra fordított munkájára, amit az országon kívül egy legitim kiadó készített.

A kutatás során vált világossá, hogy egy titkos levelezés nem feltétlenül feldolgozható, hiszen a nyilvánosságot kizárva történtek. Tartalmukat tekintve nem fogalmaztak meg politikai-egyházi gondolatokat, viszont személyes információkat hordoznak, amiknek közzététele nem releváns és etikus. A kort megélt egyházi személyek útbaigazítása nyomán jutottam el azokhoz a dokumentumokhoz, amik ténylegesen rámutattak az „államelenes” tevékenységre.

A szamizdat az ellenállás eszközeként szolgálhatott az egyházi tagok részére vagy erős szembenállásként értelmezhető? Már maga a hit egy ellenétes nézetrendszer volt a kor viszonyai között. Rendkívül vékony mezsgye választotta el a legális és az illegális tevékenységet az egyházi szereplők cselekedeteiben.²⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy a nyilvános tértől való elfordulást vagy az aktív szembenállást értékelhetjük-e markánsabb ellenállásnak? Egyértelmű általánosítható választ nem adhatunk a felvetett kérdésre, minden esetben a kutatót szamizdat – és magának a szerzőnek – a vizsgálata adja meg a választ.

Az előfeltételezések között felmerült a szamizdatok területi arányosságának kérdése. Problémát okozott, hogy jelen információim szerint az or-

²² KISS Réka: Legális-illegális-féllegális, Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és megismerés határai, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018*, 239–271.

²³ Itt jegyzem meg, hogy munkámhoz elvülhetetlen segítséget nyújtott Kiss Réka és Rigó Róbert, amiért köszönettel tartozom.

²⁴ Például Zulauf Henrik *Isten lelke, égi fölényünk* című művének hatodik füzeté. A kiadás dátumára és helyére vonatkozólag információnk nincs. A füzetet Horváth-Hegyi Áron sámsónházi evangélikus lekipásztor bocsátotta rendelkezésemre.

²⁵ Kiss: *Legális*, 244–247.

szág túlnyomó részében nem is létezett ilyen jellegű dokumentum. Arra sem lehet hagyatkozni, hogy bizonyos vidékeket kijelöl a kutató önkényesen, hiszen akkor látóköre beszűkülhet és végső soron hibás következtetéseket vonhat le. A külföldről behozott szamizdatok esetében adódott a feltevés, hogy területileg a határszélek gazdagabbak lehetnek a középső részeknél, viszont a szamizdatok előfordulása nem terület-, hanem személy-specifikus jelenség.²⁶ Tehát területi szűkítések nem voltak alkalmazhatóak e kutatásban oly mértékben, mint mondjuk egy társadalmi vagy gazdasági kérdéskörben.

A kutatásba bevont jelenlegi és egykori lelkészek, valamint egyházközségi tagok – az eltérő személyi vonások ellenére – általános képet festettek le a korszakról. Kiemelték a korszakban jelen lévő lelki – s gyakran fizikai – abúzust, az egyházak ellehetetlenítésének megszámlálhatatlan eszközét. A válaszdási passzivitás a statisztikai adatokban világosan tükröződik. Nyolc olyan személy is volt a feltérképezés során, aki a beszélgetés során emlékezett szamizdatra egyházközsége történetéből, viszont különböző okokra hivatkozva egyikük sem támogatta a téma kutathatóságát. Lélektani szempontból nézve láthatjuk, hogy a rendszer jellegéből fakadó titkosságra való törekvés, félelemből adódó befordulás egyáltalán nem múlt el az emberek életéből. Általános kérdések esetében is távolságtartás, visszafogott válaszdás volt megfigyelhető. Az egyházi személyek elnyomása, lelki abúza „eredményeként” a jelen kutatója olyan nehézségekbe ütközött, mint a passzivitás vagy az egyértelmű elutasítás. A múltbéli félelemből²⁷ fakadó reakciók lenyomata tökéletesen kirajzolódott az adatgyűjtés során tapasztaltakból.

Összességében a szamizdatok különféle típusaira találtam példákat. Többek számoltak be külföldről behozott magyar nyelvű kötetekről, amit kellő körültekintéssel lehetett csak továbbadni vagy másolni.²⁸ Tudunk olyan esetről, amikor egy adott egyházközségen belül szerkesztettek a hívőknek heti lapot 10-12 példányszámban.²⁹ Nem mellékesen pedig egy-egy adott

²⁶ Látható, hogy a dokumentumok széles földrajzi skálát mutatnak, térségi vagy megyei kiemelését nehéz kimutatni. Szamizdat(jellegű) írások egyaránt előfordultak Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Hajdú-Bihar, Zala, Fejér megyékben és a fővárosban egyaránt.

²⁷ BÁRCZAY Gyula: Megújulás – Megdermedés – Megmozdulás. A Magyarországi Református Egyház harminc éve, in: Bárczay Gyula (szerk.): *Harminc év 1956–1986*, Bern, Európai Magyar Szabadegyetem, 1986, 328–363.

²⁸ Interjú Balogh Barnabással.

²⁹ A Szentendrei Evangélikus Egyházközség lelkésze tájékoztattott a Jézus Újat Hoz (JUH) hetente 12-15 példányszámban megjelenő ifjúsági kiadványról. Mindezt A4-es átütőpapírra, összefűzve jelentették meg a helyi gyülekezet számára. Győri János Sámuel beszámolója alapján (Az interjú időpontja: 2021. március 13.)

személy által írt és szerkesztett írásokhoz is elvezetett a kutatásom.³⁰ Így került a kutatásom középpontjába Ürögdi Ferenc szarvasi lelkipásztor lírai szamizdat munkássága. A kutatás elején kitűzött céloom, miszerint legalább egy személy vagy egy szamizdat csoport bemutatására vállalkozom, végül Ürögdi Ferenc korábbi szarvasi lelkipásztor költői-írói munkásságára esett. Az ő hagyatéka rendkívül sokszínű, tárgyilag elegendő iratot foglal magába. Szamizdat szempontból a politikai verseit emeltem be a munkámba, ami egy kis részét adja az ő teljes írói-költői tevékenységének.

ÜRÖGDI FERENC SZAMIZDAT VERSEINEK HÁTTERE

Pestszentlőrinctől Szarvasig

Ürögdi Ferenc Pestszentlőrincen született 1919. szeptember 27-én, vasutas családban.³¹ Tanulmányait a Budapesti Lónyai Református Gimnáziumban végezte 1929 és 1937 között. Az Iskolai Értesítők alapján rendkívül jó tanuló volt, több évben kapott kitüntetést a versenyeken elért eredményei után.³² Ezután a Debreceni Teológiai Akadémiára járt, majd annak elvégzése után Derecskére került segédlelkésznek. Rövid ideig Karcagon, majd újra Derecskén szolgált ebben a pozícióban. Itt ismerkedett meg Mariay Ilonával, későbbi feleségével. A korabeli beszámolók alapján 1944. június 27-én délután 6 órakor keltek egybe a derecskei református templomban. Ekkor már Ürögdi Ferenc mint református lelkész szolgált a településen.³³ A házasságkötés után hamarosan Borpatakra, majd Misztótfalura helyezték a lelkészt, viszont a román megszállás miatt hamarosan kénytelenek voltak elhagyni Erdélyt.³⁴

1946-ban Szarvasra költözött a feleségével, ahol az Evangélikus Gimnáziumban helyezkedett el önálló hitoktatóként. Az intézményi értesítő

³⁰ A Vencsellői Református Egyházközség egykori lelkészére, Borbély Bélára és a munkásságára hívta fel a figyelmemet a településen szolgálatot teljesítő Veres-házaspár. A Bethanista mozgalom ismert személye nagy mennyiségű írást hagyott maga után, amik többsége vitairatként, illetve esszéként tipizálható. (Az interjú időpontja: 2021. február 18.)

³¹ ÜRÖGDI Ferenc: *Az én keresztyénségem*, Pentaller Attila (s. a. rend.), Szarvas, Gyomai Kner, 2001, 5.

³² RAVASZ Árpád (szerk.): *A Budapesti Református Gimnázium Értesítője*, Budapest, 1929–1936.

³³ *Uj Magyarság* 11(1944/142), 9.

³⁴ Ürögdi: *Az én keresztyénségem*, 5.

alapján két évig tanított református hittant a gimnáziumban.³⁵ Ezután került a szarvasi parókiára, ahol hét évnyi segédlelkészi szolgálat után, 1954. március 28-án választották meg az egyházközség lelkipásztorává.³⁶ Az első presbiteri gyűlésen igyekezett orvosolni a gyülekezet helyhiányát, a parókia három szobáját összenyitották, így kezdetben itt tartották az istentiszteleteket. Ez év szeptemberében – az egyházközség tagjai jóvoltából – avatták fel az új imaházat.³⁷

Ürögdi Ferenc Szarvas mellett nagy figyelmet fordított a közeli Kondoros, Csabacsüd és a tanyavilág híveinek gondozására is. A forradalom után számszakilag növekvő gyülekezet 1958-tól csökkeni kezdett. A lelkész korabeli verseiből tudjuk, hogy ekkor többek fordultak el – önmaguk vagy kényszerítés hatására – az egyháztól. Ez a folyamat a hatvanas években némileg megfordult és az elbeszélések alapján növekedett az istentiszteletek látogatottsága. 1976-ban egy presbiteri határozat alapján elindult Ürögdi Ferenc rokkant-nyugdíjaztatása.³⁸ A helyettesítésére kirendelt Kodácsi Jánostól 1978-ban visszavette a helyi gyülekezet szolgálatát, sőt ebben az évben Békésszentandrásra is eljárt helyettesíteni. Súlyosbodó betegsége miatt a felesége elkezdte a teológiát Debrecenben, későbbi helyettesítése céljából. 1983. január 30-án végleg nyugdíjazták, szolgálatát a Csaholczi házaspár vette át. Az Ürögdi házaspár egészen 1988-ig élt a parókián, ekkor költöztek át a saját lakásukba. Ürögdi Ferenc a 70. életévében 1989. november 4-én hunyt el szarvasi otthonában.³⁹

Ürögdi Ferenc lelkipásztori éveire jellemző volt a gyerekekkel való intenzív foglalkozás. Feleségével egyfajta „illegális óvodát” létesítettek a parókián. Előfordult, hogy egyszerre 30-35 gyermek is az Ő felügyeletük alatt nevelkedett.⁴⁰ Főleg az ötvenes évek elejére jellemző, hogy rendkívül szerény körülmények között volt kénytelen élni a házaspár. Ebből fakadóan Ürögdi Ferenc mezőgazdasági munkára jelentkezett, ahol „harmadosként” dolgozott, nem ritkán a mindennapi betevőért.⁴¹ Az intellektuálisan

³⁵ ZÁHONY Béla (szerk.): *A Szarvasi Állami Vajda Péter Gimnázium évkönyve*, Szarvas, Nyilas Jenő Könyvnyomda, 1949. 6.

³⁶ A Szarvasi Református Egyházközség rövid története, Egyházközség Presbitériuma (szerk.), <https://szarvas.reformatus.hu/tortenet01.htm> (Letöltés: 2021. március 9.)

³⁷ Ua.

³⁸ Interjú Pentaller Attila szarvasi református lelkipásztorral. Az erről készült kézirat megtalálható a szerző archívumában (Az interjú időpontja: 2021. július 5.)

³⁹ Ürögdi: *Az én keresztyénségem*, 5.

⁴⁰ Interjú Pentaller Attilával.

⁴¹ Ua.

kimagasló lelkipásztor nagy hatással volt a későbbi kalocsai érsekre, a szarvasi születésű Dankó Lászlóra is.⁴² Korabeli visszaemlékezések alapján tudjuk, hogy kiváló ének- és beszédhangja volt.

Az íráshoz való viszonyát minden bizonnyal a gimnáziumi évek alapozták meg. Ott tanította Őt Áprily Lajos költő és műfordító. Ürögdi *Egy Vándorhoz* című versében emlékezik meg Áprilyról, a költő hetvenedik születésnapján, 1957. november 16-án.⁴³ Költői-írói tevékenységét betegségéből fakadó írásképtelensége sem akadályozta, hallás után jegyeztette le műveit.⁴⁴ Első datált költeménye Derecskén, 1942 telén született, míg az utolsó Szarvason 1989-ben. A művek döntő többsége a Kádár-korszak ötvenes, hatvanas és hetvenes éveire esik. Témájukból fakadóan akkor ezek hivatalos kiadása lehetetlen volt.

Többek beszámolója alapján Ürögdi Ferenc élete során békés és tiszteltreméltó személyiség volt. A gyülekezeti alkalmak során – és egyébként semmikor – nem politizált. Verseiben finom, de egyértelmű kritika jelzi, hogy bántotta a jelenében zajló vallás- és egyházellenes retorika. Mindezek ellen – tudomásom szerint – egyetlen alkalommal sem szólalt fel. Ebből logikusan adódik, hogy konkrét állami megfigyelés nem érintette őt. Kizárólag egy lelkésztárs vallomása fellelhető róla az ÁBTL-ben található levéltári iratok között: „*A Békési Egyházmegyében véleményem szerint ... Ürögdi Ferenc szarvasi ref. lelkész az, aki ébredési beállítottságu [sic!] ember, pietisztikus hajlammal.*”⁴⁵ A hatalom részéről mindez problematikus volt, mivel az így jellemzett emberek Isten ígéje alapján hozták meg döntéseiket, befolyásolhatóságuk nehezebb volt.

⁴² A visszaemlékezések alapján Dankó László Ürögdi Ferenc hatására választotta a papi pályát. Interjú Pentaller Attilával.

⁴³ ÜRÖGDI Ferenc: *Az én keresztyénségem*, s. l., s. a. (szamizdat kiadvány), 52.

⁴⁴ Ürögdi Ferenc életéről keresztlánya, Juhászné Gáspár Dorottya írt rövid kéziratban. Ebben említést tett a szarvasi lelkész betegségéből fakadó írásképtelenségéről, illetve Mariay Ilona áldozatos kitartásáról. Gáspár Dorottya Ürögdi Ferenc unokahúga, gyermekkorában sok időt töltött Szarvason. Emlékezéseiből kiderült, hogy „Serike” – ahogy családtagjai nevezték Ürögdit – jó kedélyű, kedves és rokonszenves személy volt. A kézirat Juhászné Gáspár Dorottya tulajdona, de másolata megtalálható a szerző archívumában.

⁴⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. Operatív dossziék O-16537/51. „Dr. Sarkadi Nagy Pál Dosszié”, 18.

*A szamizdatok háttere,
továbbításuk és reprodukálhatóságuk körülményei*

Az 1960-as, 1970-es évek nem hivatalos kiadói munkáját elemi módon határozta meg az írógép. Az otthoni előállítású anyagok esetében kardinális kérdés volt a másolatok elkészítése, ami nagymértékben függött az írógép minőségétől. Általában vékony papírra 10-15 példányt lehetett másolni, hozzátevé, hogy az utolsó példányok olvasása már nehézségekbe ütközött annak halvány írásképe miatt. A papírrétegeket egymástól indigóval választották el. Ez a folyamat egyértelmű hozzáértést és nem kevés kockázatot rejtett egy diktatórikus légkörben.⁴⁶

A korábbiakban utaltam rá, hogy Ürögdi lírai énjében nagy szerepet játszhatott egykori tanára, Áprily Lajos. Első ismert versét 1942. december 28-án írta. A *Csendes szavak fehérré mezében...*⁴⁷ című költeményén kívül az összes írása a szocializmus időszakára tehető. Az elbeszélések szerint verseit munka után vetette papírra. Sokszor a családnál tartózkodó gyerekek elalvása után jegyezte le líráit.⁴⁸ Betegségéből fakadóan íráskészsége romlott, ezért a nyolcvanas években jellemzően már feleségének, Mariay Ilonának mondta fel a verseket, aki leírta azokat. Datálásban 1975-re tehető az utolsó pontosan ismert verse.⁴⁹ Ezután csak az utolsó leírt versének ismert a pontos dátuma. A költeményeket – ha jeles alkalomra íródtak – Ürögdi Ferenc postázta is a megisztelt személyeknek. Példaként ismert Brósz Balázs születésének alkalmára írt *Balázsnak* című verse. A kisebb papírokra, cetlikre jegyzett költemények azonban egyelőre nem kerültek elő. A szamizdat verseskötet szerkesztésének az éve 1979-re tehető. Szóbeli ismertetésekből tudjuk, hogy a gépelő egy korábbi debreceni teológus hallgató, Balogh Mária volt.⁵⁰ A folyamat háttere egyelőre nem ismert a szerző számára.

A kiadványt átütőpapírra gépelték, összesen 252 oldalt foglal magába. Számításaim szerint 10-12 példányra tehető az elkészített darabok száma, amiből jelenleg háromnak ismert a tulajdonosa. A vékony papírra gépelt verseskötet, (kiegészítve rövidebb gyermekprózákkal) a szamizdatok esetében ismert minőséghez képest, rendkívül jó munka. Előfordulnak festékhibák, illetve néhány helyen elütések is a kötetben. Erre példa a *Füst*

⁴⁶ Danyi: *Az írógép*, 21–22.

⁴⁷ Ürögdi: *Az én keresztyénségem* (szamizdat), 1.

⁴⁸ Interjú Juhászné Gáspár Dorottyyával (Az interjú időpontja: 2021. augusztus 12.)

⁴⁹ Ürögdi: *Az én keresztyénségem* (szamizdat), 42.

⁵⁰ Interjú Pentaller Attilával.

című vers nyolcadik sorának közepén a „*hajóinknak*” szó elütése.⁵¹ Az A4-es nagyságú kiadvány külső borítóját kék színű keménykötés fedi. A vékony, átlátszó papír következtében minden befűzött lap páratlan oldalán van csak szöveg. Maga az elrendezés, valamint a tördelés egyes hosszabb költeményeknél ízlésesen megoldott, magasfokú hozzáértést feltételez a szerkesztő-gépelő részéről. A kötetek többsége – sejtésem szerint – rokonokhoz, illetve közeli, helyben élő személyekhez került. Egy példány maradt a szerző tulajdonában, ami napjainkban a Szarvasi Református Egyházközség irattárában van.

Lírai költeményei

Ürögdi Ferenc költészetének központi eleme volt az Istenhez fűződő viszony. Verseivel alapvető emberi értékeket (szerénység, becsület, tisztelet) szeretett volna közvetíteni a fiatalabb generációk felé. Viszontagságokkal teli életében a család jelentette számára a biztonságot, amit megható sorokban az utókorra is hagyott. Líráját jól jellemzi a fohászhoz hasonló párbeszédés verselés. A verseket kutatási szempontból kétféleképpen csoportosíthatjuk. A költemények jó részét istenesversek, családi kötődésű lírák, szerelmes- és tájleíró versek teszik ki. A politikai berendezkedés kritikája szempontjából azonban találunk olyanokat, amelyek a kor materialista világnézetét, az emberek Istentől és az egyháztól való elfordulását taglalják.

Korai költészetére jellemző egy bizonytalanságot kifejező hangnem, amely az új környezet, a megszilárduló-elnyomó államhatalom és az anyagi nehézségek okoztak.

„Sötét az út, nehéz a lépés,
Rémítenek átkos kérdőjelek...”⁵²

„...Az ősz nem lesz kegyelmes, nem szán,
Olyan, mint egy könyörtelen kán.”⁵³

Az ötvenes évek diktatórikus légköre finom hangon írt verseiből is érzékelhető. Saját hitvallása mindig erőt adott az élet nehézségeihez. Ebben szerepet játszhatott a lírai véna, hiszen a megélt fájdalmakat (betegség, beilleszkedés nehézsége, egyház- és vallásellenesség a közéletben) a verseken

⁵¹ Ürögdi: *Az én keresztyénségem* (szamizdat), 86.

⁵² Ürögdi: *Az én keresztyénségem* (szamizdat), 5.

⁵³ Uo., 13.

keresztül adta ki magából Ürögdi. Az 1956-os eseményekről nem értesülünk a költészetéből. Igyekezett távol maradni és családját, szeretteit távol tartani az őszi, forradalmi eseményektől.⁵⁴

1957-től, a Kádár-korszak hajnalától növekedett a verseinek száma. Inentől egészen 1963-ig találunk (rendszer)kritikus írásokat. Erre az időszakra esett részben a szekularizáció és a kényszerkollektivizálás második hulláma, valamint az '56-os események megtorlása, ami a református egyházat is súlyosan érintette.⁵⁵ Ürögdi szóhasználata ezidőtájt talán borúsabb, mint az ötvenes évek derekán.

A hatvanas évektől leginkább bibliai történetek, Istennel való párbeszédesek versek, családi és baráti események, születések, ünnepségek adják Ürögdi költészetének magvát. Református lelkészként foglalkoztatták hitéleti kérdések, valamint egyházának történeti múltja egészen Kálvinig visszamenően.⁵⁶ Folyamatos vitában állt saját magával, hitközvetítői képességével. Hol erősebb, hol halványabb kontextusban jelenik meg nála az önostorozás. Több költeménye bizonyoság arra, hogy magát hibáztatta a társadalom elistentelenedése miatt:

„Az Istenhez már gyéren gyűlnek össze,
S a templomok kongása egyre vádol,
Az ige kész, hogy lelkünk megfüröcssze,
De hol a nyáj, és hol késik a pásztor??”⁵⁷

A nyolcvanas évek versei már leginkább a betegségét sejtetik. A vidámabb témákat ekkor váltja fel az elmúlás képe. Utolsó leírt költeményében nyugtázza, hogy „...az út végén váró Isten” fényesedik a költő-lelkipásztor szemei előtt.⁵⁸

Ürögdi Ferenc verseiben kirajzolódó társadalom- és emberkép

A lelkipásztor közel egy fél évszázados költészetét meghatározta az Istennel való szoros kapcsolat. Ürögdi félve tekintett a jelenében a társadalomra erőltetett ateizmusra. Az egyházközség történeti visszatekintője mutat rá, hogy időszakonként eltérően, de az ötvenes és a hatvanas években volt

⁵⁴ Interjú Pentaller Attilával.

⁵⁵ Papp: *Tíz év*, 262–283.

⁵⁶ Ürögdi: *Az én keresztyénségem (szamizdat)*, 71; 156.

⁵⁷ Uo., 176.

⁵⁸ Uo., 210.

visszaesés az istentiszteletek látogatottságában. Mindez megmutatkozik a versek hangulatában is.

Az ifjúságról féltve jegyzi meg, hogy „*rohan, mily végzetesen s mily vadul!*”⁵⁹ Egyszerre olvasható ki egy őszinte féltés és egy borús jövőkép a fiatalabb generációval kapcsolatban. *Hiába várok* című versében a templomlátogatottság kapcsán írta, hogy „*hiába várok, nem jön senki sem.*” Elkieseredetten tette hozzá, hogy „*már mindenki konok s hűtlen?*”⁶⁰ Későbbiekben is visszatért a társadalom egyháztól történő elfordulására. *Egy viszontlátás elé...* című versében szomorúan jegyezte meg, hogy „*vitázni eszmék s az élet fölött: hiába vágytam, mert nem volt kivel...*”⁶¹ Személyes hangvételű verssel köszöntötte felesége unokaöccsének születését. A Brósz Balázsnak írott versében felteszi a kérdést.⁶²

„Mít fogsz te majd tisztelni?
Istent? Anyagot?
Vagy soha, semmi előtt
Nem emelsz kalapot?”⁶³

Ürögdi Ferenc határozottan kitartott lelkipásztori hivatása mellett. Eből fakadóan is szomorú beismeréssel kellett megélnie, hogy hívei száma csökken. Ennél még kritikusabban látta az egész magyar társadalom akkori helyzetét, amire rányomta bélyegét a szocialista rendszer egyházhoz, valláshoz való viszonya. Ürögdi költészete pontosan rámutat arra a folyamatra, ami az ötvenes években elkezdődött, majd a hatvanas években tendenciává vált. Pontosán látta, hogy különböző eszközökkel az állam eltéríti a lakosságot az egyháztól.⁶⁴ Mindez árnyaltan, lírai köntösben teljes mértékben visszaköszön a néhai szarvasi lelkész irodalmiságában.

⁵⁹ Uo., 42.

⁶⁰ Uo., 35.

⁶¹ Uo., 118.

⁶² Ezt a verset személyesen elküldte Budapesten élő rokonaihoz a születő Brósz Balázs köszöntésére. Interjú Brósz Balázssal (Az interjú időpontja: 2021. július 13.)

⁶³ Ürögdi: *Az én keresztyénségem* (szamizdat), 119.

⁶⁴ BALOGH Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben, https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/ (Letöltés: 2021. augusztus 24.)

*Az írások materializmus kritikája
és az eltérő világnézeti kép problematikája*

Ürögdi Ferenc költészetének nem központi témája a fennálló hatalom világnézete. A lelkipásztor személyes életét, családjának, barátainak és híveinek történeteit versekben dolgozta fel. A korszak hatalmi elitje világnézeti felfogásától ebből fakadóan sem tudott teljes egészében kimaradni. Hitvallása, igehirdetése és embertársai gyámolítása alapvetően szemben állt a materialista szemléletű diktatórikus vezetéssel. A lelkész finom hangvétellű verseitől merőben eltért a *Hit és cinizmus* és a *Szekularizáció* című költemények kevésbé lírikus szóhasználata.

Hit és cinizmus című versében egy lelkipásztor (adott esetben maga Ürögdi Ferenc), vagy maga Isten szólítja meg a materializmust megtestesítő alakot. Előbbi féltve kéri a hittől elforduló személyt, hogy térjen meg. A válasz goromba módon történő elutasítás. Az ateista szemléletű felelő réginek, unalmasnak illeli a hitet, a hívőkre pedig akként utal, hogy „*bolond, aki még ilyenekben hisz!*” Feleletében kihangsúlyozza, hogy „*az érdekel, mit kezem meg-tapint!*” Végző soron a szocialista embereszmény utal a „*segítő józan észre*”, ami mindig mellette áll. A lelkipásztor kéri az „*Úr csodájára*”, de haragosan elküldi őt a felelő. Az 1957-es vers reflektált a korszakban elvárt, állami szinten uralkodó világnézetre, miszerint a hit „*kepottas, hajdan?*”⁶⁵

1959-ben az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) újjászervezésének évében született a *Szekularizáció* című költeménye.⁶⁶ Lesújtó őszinteséggel írt a korszak hangján az egyházzal, a hitről és Istenről. Ürögdinél visszatérő toposz a hit kapcsán az unalmasság. A vers a materializmus-ateizmus oldaláról szól Istenhez. Kezdeként rögtön kijelentette, hogy „*Többé nem járok templomdba, / Meguntalak, Uram...*”⁶⁷ Mivel „*szong az élet*”, ezért az alázat és a hit „*baszontalan ügyek*”. Az Istenben való hitet nem álltallott kellemetlennek, unalmasnak leírni. A hatalom világnézete egyöntetűen hangsúlyozta, hogy „*megélünk nélkülöd*” – utalva a feljebbvalóra. A „*visszatéréshez*” „*új csodára*” van szüksége a kor emberének a lelkipásztor gondolatvilágában. Kizárólag egy isteni megújulás esetében térnének meg az egyháztól elforduló emberek.

A két költemény ötletes leegyszerűsítéssel mutatta be a materialista felfogás Istenről alkotott vélekedését. Ezekben a művekben kirajzolódik a társadalom egyháztól való eltávolodása. Többnyire olyan szóbeli eszkö-

⁶⁵ Ürögdi: *Az én kereszténységem* (szamizdat), 41.

⁶⁶ Bővebben Köbel: „*Oszd meg...*”, 76–78.

⁶⁷ Ürögdi: *Az én kereszténységem* (szamizdat), 77.

zökkel élt a költő-lelkész, amiket a keresztyéni-keresztényi szemlélettel szemben szoktak alkalmazni. Mint például a deista szemlélet, mely szerint Istennek nincs már ráhatása a földi életre a teremtés óta. Továbbá az unalmasság toposza az egyházakra, illetve a kézzel megfoghatóság elsőbbsége szemben a transzcendenssel. Érezhető Ürögdinél az egyházi tudományosság kifogásolása – amit a teológiával szemben állítanak az azt kritizálók – és a tanítások elbagatellizálása. Néhol a gúnyt sem nélkülöző lírai alkotások rámutattak az államhatalmi berendezkedés elnyomó jellegére a másképp gondolkodókkal szemben.

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmányomban kísérletet tettem arra, hogy a református egyházon belül keletkezett szamizdat irodalmat definiáljam, illetve bemutassam ennek napjainkban való kutathatóságát. A folyamat során értékes forrással bővült az eddig előkerült és általunk ismert szamizdat csoport. Ürögdi Ferenc élete, költői vénájából eredő szamizdat-versei bonyolult kérdéseket vetettek fel, sőt most is okoznak polémiaát a tiltott iratok precíz körülírására. Tekinthető-e egy állammal vagy egyházzal szemben kritikát nem megfogalmazó írás szamizdatnak?

Általánosan véve a válasz nem. Ellenben az egyházi írások esetében, amikor – jelen esetben Ürögdié – a lelkész istenes tartalmú műveket jegyzett le és azt ismerősei, barátai, valamint családja körében megosztotta, akkor egyértelműen beszélhetünk szamizdatról. A titokban szerkesztett, illegálisan legépelte kiadvány az államszocializmus jogrendjében következményeket vonhatott maga után, tehát megléte megfelel az általam felállított szempontrendszernek. Laikus gondolattól vezérelve felmerülhet, hogy napjaink szabad vélemény- és szólásszabadságában sem jelenhet meg minden írás. Akkor miért is tekinthetjük Ürögdi költészetét szamizdatnak? Egyfelől már a témából fakadóan is a materialista hatalommal szembenálló tevékenységnek ítéltjük lírájának gondolatiságát. Nehéz megfogalmazni, hogy milyen szándék vezette – ha volt ilyen – Ürögdi verselési hajlamát. Minden valószínűség szerint mások lelki támogatása, a szeretet hangjának továbbadása vezette őt, de nem volt mellékes számára a szórakoztatás ereje sem.

Ürögdi Ferenc költészetének – esztétikai voltán túl – jelentőségét mindenképp a titokosságból származó kritikus elemek megléte jelenti. A lelkész kellő merészséggel írt a hétköznapi dolgok mellett az élet legnagyobb kér-

déseiről is úgy, hogy bölcsessége mindenki számára biztos támpontot ad(ott) egy nehezebb időszak átélésére. Ez a fajta „menekülés a lírába” egyaránt kitűnik a kádárizmus *lagymatag* időszakából, ezzel együtt abból egyáltalán nem kiszakíthatatlan, attól nem elválasztható az értelmezési kerete.

BIBLIOGRÁFIA

- A Szarvasi Református Egyházközség rövid története, Egyházközség Presbitériuma (szerk.), <https://szarvas.reformatus.hu/tortenet01.htm>
- BALOGH Gábor: „Saját kiadás” – Szamizdatkultúra Közép-Európában, 30 éve szabadon, 2021. február 22, <https://www.30eveszabaddon.hu/aktualitasok/hirek/v/sajat-kiadas--szamizdatkultura-kozep-europaban/>
- BALOGH Margit: *A Református Egyház, 1945–1989* <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/272.html#II-432>
- BALOGH Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben, https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/
- BALOG Zoltán: Vitáirat a Református Egyházzól Magyarországon, *Beszélő* 2(1989/27)
- BÁRCZAY Gyula: Megújulás – Megdermedés – Megmozdulás. A Magyarországi Református Egyház harminc éve, in: Bárczay Gyula (szerk.): *Harminc év 1956–1986*, Bern, Európai Magyar Szabadegyetem, 1986.
- DANYI Gábor Róbert: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom a Kádárizmus alatt (1956–1986)*, Budapest, Doktori disszertáció ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2019.
- ERDŐS Kristóf – KISS Réka (kiad.): *Emlékezés és felejtés, Egyházi sorsok a diktatúrák árnyékában*, Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2018.
- HORVÁTH Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013.
- JAKAB Lajos: A szamizdat belülről – az én történetem, <https://szamizdat.org/> (Megnyitás: 2021. október 10.)
- KISS Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1369–1424.
- KISS Réka: Legális-illegális-féllegális, Tiltott és tűrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és megismerés határai, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2019, 239–271.
- KÖBEL Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” *A pártállam és az egyházak*, Budapest, Rejtjel, 2005.

- NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj” „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2019, 273–294.
- NÓVÉ Béla: Erdélyi krónika, 1987–89 – egy szemizdat lap mementója, in: Nóvé Béla – Szücs György (szerk.): *Határ/idő/napló, Erdélyi Figyelő 1987-1989*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2001.
- ORDASS Lajos: *Válogatott írások*, szerk. Szépfalusi István, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982.
- PAPP László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bárczay Gyula (szerk.), Bern – Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.
- RAJKI Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban, *Egyháztörténeti Szemle* 3(2002/2)
- RIGÓ Róbert: Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 165–198.
- SKILLING, Harold Gordon: *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, London, MacMillan Press – St. Antony's College, 1989.
- SÜKÖSD Miklós: A szemizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban, *Médiakutató* 14(2013/2)
- TOMKA Miklós: *Vallás és társadalom Magyarországon*, Budapest, Loisir, 2006.
- ÜRÖGDI Ferenc: *Az én keresztyénségem*, Pentaller Attila (szerk.), Szarvas, Gyomai Kner, 2001.

FORRÁSBÁZIS

- RAVASZ Árpád (szerk.): *A Budapesti Református Gimnázium Értesítője*, Budapest, 1929–1936.
- ÜRÖGDI Ferenc: *Az én keresztyénségem*, s. l., s. a. (szemizdat kiadvány)
- ZÁHONY Béla (szerk.): *A Szarvasi Állami Vajda Péter Gimnázium évkönyve*, Szarvas, Nyilas Jenő Könyvnyomda, 1949.

LEVÉLTÁRI FORRÁS

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék

O-16537/51 „Dr. Sarkadi Nagy Pál”

ABSTRACT

Balázs Kovács: *Samizdat Poetic Activity of the Reformed Pastor Ferenc Ürögdi during the Kádár Regime.*
How to Collect Prohibited Documents Distributed Secretly?

This study presents the forms of cultural resistance by Reformed pastors. The main direction of the research is to explore the existence of samizdat and to find their possible location. In the case of documents produced in secret, it is important to examine the issue of legality/illegality. The definitions of pastoral activity are the most important sites of the evaluation of resistance-opposition concepts. As for the personal aspect of the research, the poetic activity of the late pastor of Szarvas, Ferenc Ürögdi, shows elements that can be interpreted in the context of samizdat. His poems both contain a critique of materialism and express doubts about the prevailing view of the era. In addition to mostly divine-themed lyric, he wrote love and family-bond poems. Ferenc Ürögdi's "escape" into the lyric poetry sheds light on the anti-clerical nature of the period.

Keywords: Samizdat, religious practice as cultural resistance, poetry, History of the Reformed Church in Hungary, Hungarian Reformed pastor

VILÁGNÉZETEK TŰZVONALÁBAN.
A LELKIISMERETI SZABADSÁG ÉS A PÁRTHŰSÉG
ÜTKÖZŐZÓNÁJA A HATALOM KÖREIBEN
(BÁCS-KISKUN MEGYE A HOSSZÚ HATVANAS ÉVEKBEN)

Szabó Bence

ELŐZMÉNYEK

Mint ismeretes, a kommunista ideológia a történelmi materializmuson alapult, mely dogmát a politikai eszmerendszerek spektrumában az idealista eszmeiséggel ellentétes pólusként pozícionáltak. Az 1945 után érvényesülő hatalmi érdek az ellenét kiélezését, két világnézet közötti viszony antagónisztikus jellegének kiemelését erősítette. A mindennapi élet területén azonban jó ideig kettősség, vagy legalábbis egyfajta átmenetiség volt jelen a vallásgyakorlás kérdésében, még a párt- és mozgalmi élet színterein is. A keresztény szellemisségű ifjúsági mozgalmak formai hagyományait követték 1948 júniusában azok a kecskeméti úttörőcsapatok pajtásai is, akik szentmisén és istentiszteleten vettek részt avatóünnepségük előtt.¹ Még az 1960-as évtizedben végzett célvizsgálatok is azt igazolták, hogy az őrsi foglalkozások alkalmatlanok az antiklerikális propaganda közvetítésére, mert a jelentések megfogalmazói úgy találták, hogy az úttörővezetők számottevő része vallásos meggyőződésű volt.² Ebből a perspektívából kevésbé tűnik ellentmondásosnak az az eset, amikor 1967-ben Tiszaal páron az egyik helyi tanterő egyházi szertartású esküvőjén az úttörők egyenruhában álltak sorfalat a templomkertben.³ Hasonló volt a helyzet a Kommunista Ifjúsági Szövetségben (KISZ) is. A kunszentmiklósi gimnáziumban például a helyi református lelkész lánya lett a KISZ titkár. „Nem tudjuk elérni, hogy levált-

¹ Az úttörők fogadalomtétele, *Kecskeméti Lapok* 81(1948/119), 1948. június 6., 2. In: SZABÓ Bence: Oktatás pártfelügyelet alatt. Tanügyi irányváltás Kecskeméten 1945 és 1950 között, in: Gyenesi József (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* 27., Kecskemét, Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, 2017, 399.

² Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (továbbiakban HU-MNL-BKML) XXXV.1. 3. fondcsoport (továbbiakban cs.) 41. őrzési egység (továbbiakban ő.e.), Határozat a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Kelt: Kecskemét, 1958. április 30. 52.

³ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 53. ő.e., Jelentés az 1966. év második felében végzett egyházpolitikai munkáról. Prop. 6/1967. Kelt: Kecskemét, 1967.január 6. 5.

suk, kétszer választották újra a gyerekek, jó a KISZ élet, szeretik”⁴ – számolt be az abnormálisnak tekintett jelenségről Papp István megyei úttörőtítkár. 1965-ben a megyei KISZ bizottságokban még általános volt azon vélekedés, miszerint a tagság jól megfér a vallásossággal!⁵

A Bács-Kiskun megye karakterisztikáját markánsan meghatározó tanyahálózatból és falvak világából is csak évtizedek alatt, a tradicionális paraszti társadalom felbomlásával és a tömegkultúra terjedésével együtt lehetett száműzni a vallásgyakorlatot. Az Állami Egyházügyi Hivatalnak (továbbiakban ÁEH) az időszakonként felparázsló hitélet ellen vívott szemlémoharcát egy 1954. januári helyzetértékelés plasztikusan szemlélteti, mely a megyében lévő felekezetek vitális jelenlétét, a társadalom mélyszövétebe való beágyazottságát körvonalazta:

„[...] a klerikális reakció hatalmas befolyással bír még falun, s az itt lévő, leginkább mezőgazdasággal foglalkozó dolgozók meglehetősen szilárd bástyái a klérusnak. Ez a megállapítás döntően vonatkozik Bács-Kiskun megyére, megtoldva azzal a kitételrel, hogy megyénk dolgozó parasztjainak egy része tanyákon lakik. Ezt felismerték a különböző felekezetek is, ezért tevékenységük az utóbbi időkben a kultúrától, fejlődéstől leginkább elzárt rétegek felé irányul. Tudják, hogy itt nehezebb ellenőrizni működésüket, s maguk a tanyai parasztok sem ismerik fel idejében módszereiket”.⁶

Amint az ÁEH előadója is lejegyezte, a paraszti társadalom miliőjét markánsan meghatározta a hitülethez kötődő tradíció, ez azonban messze nem jelentett kizárólagosságot. A munkásosztály, az értelmiség rétegeiben, de még a párttagság soraiban is bőven akadt példa az ellentétes pólusú világnézetek keveredésére az 1950-es, ’60-as években, mely eseteket a korszak hittanbeíratásai is regisztráltak.⁷

⁴ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ó.e., A megye egyházpolitikai helyzetének felmérése /KISZ/. Prop. 94/20. Keltezés nélküli irat. Kb. 1965. október 5.

⁵ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 53. ó.e., Jelentés az 1966. év második felében végzett egyházpolitikai munkáról. Prop. 6/1967. Kelt: Kecskemét, 1967. január 6. 5.

⁶ HU-MNL-BKML-XXXV.36. 2. cs. 118. ó.e. 16-6-38/1954. Az Állami Egyházügyi Hivatal (továbbiakban ÁEH) Bács-Kiskun megyei előadójának munkaterve. 1954. január 15. – április 30. 1.

⁷ Az egyik beszámoló Császártöltés kapcsán feljegyezte, hogy feltűnően sok bizalmi pozícióban lévő párttag engedte gyermekét hitoktatásra. Kunszentmiklóson vezető apparátus tagok is követtek el hasonló vétéséget, hasonlóképp Mélykúton is. HU-MNL-BKML-XXXV.36. 2. cs. 120. ó.e. 16-1-159/1951. 3.

A PÁRT ÉS A PÁRTTAGSÁG VISZONYULÁSA
A HITGYAKORLÁS KÉRDÉSÉHEZ

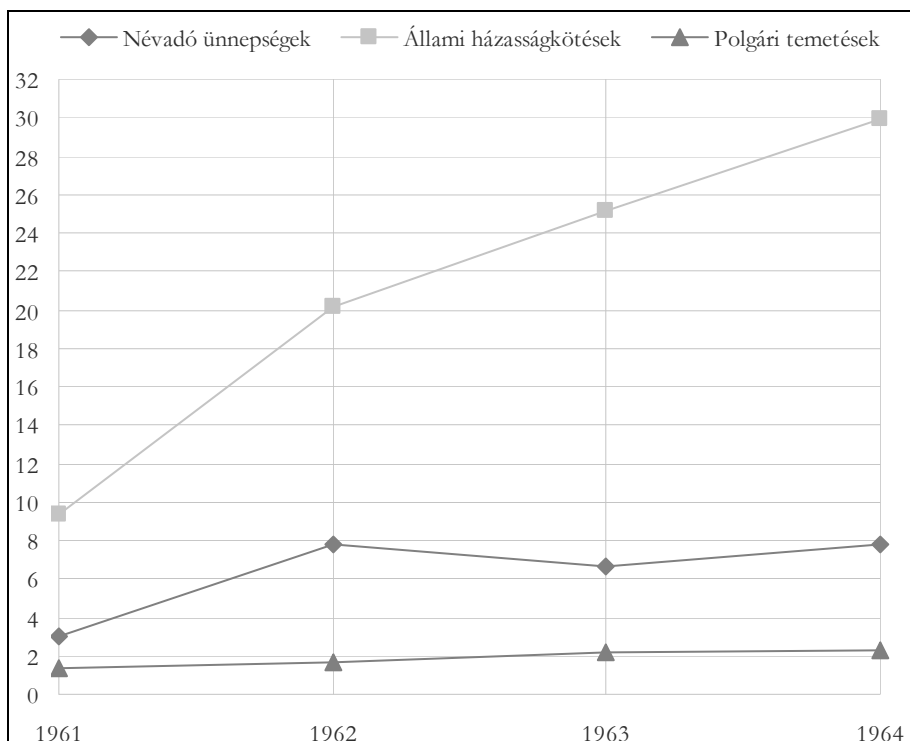
A forradalom leverését követően a Magyar Szocialista Munkáspárt (továbbiakban MSZMP) a Rákosi-korszak reflexei alapján kezelte az egyházakkal és hitélettel kapcsolatos szakpolitikai kérdéseket, mely jellegében illeszkedett az október 23. előtti állapotok visszaállításának általános intenciójához. A politikai ellenállás felszámolását követően megkezdődött az irányok finom áthangolása az egyházpolitika szférájában. A Magyar Szocialista Munkáspárt legfelsőbb vezetésének új direktívái szerint a megtorlás, nyers hatalmi erő alkalmazása helyett az ellenséges tevékenység megelőzésére, népfrejtő jellegű együttműködés kikényszerítésére, az állam politikai céljainak külső támogatására kellett a hangsúlyt helyezni. Természetesen a hivatalos egyházpolitika lényegi részét továbbra is a felekezetek autonóm mozgásterének leszűkítése, az állami fennhatóság dominanciája képezte. A mentalitás, a társadalmi tradíciók és a szubjektív tudat megváltoztatása azonban sokkal összetettebb feladatnak bizonyult, mint a társadalom nagy rendszereit kisajátítani, a politikát, a gazdaságot, vagy a kulturális intézményrendszert monopolizálni.

Egy 1958-ban lefolytatott célvizsgálat⁸ a párttagság, a kulcságzatokban dolgozók és különösen a vezetők vallásos érintettségét tekintette át, mely elaborátum számos, a politikai vezetésre nézve aggasztó jelenségre hívta fel a figyelmet. A jelentésben felvázolt képet árnyalta, hogy a párttagok számottevő része, mintegy 85–90%-a ekkor már nem élt rendszeres hitéletet, így templomba sem járt el, és többnyire távol tartotta magát a vallási rendezvényektől. A temetések, esketések és a keresztelesek döntő részében azonban továbbra is a hagyományos közösségi normákat követték, egyházi liturgia szerint végezték. A tagság zöme hittanra már nem íratta be gyermekét, de minden esetre megkereszteltette. Jelentős részük – köztük számos vezető is – templomban esküdtek és egyházi ceremóniával vettek búcsút hozzátartozóiktól. A katonatisztek körében különösen sok szertartásos esküvőt jegyeztek fel az 50-es évek végén. Megindult, de nagyon lassú folyamat során ment végbe a tanácsai rendezésű családi ünnepek elfogadása, mely korrelált a szakrális jelleg regressziójával is. Keresztelés helyett néhányan már csak névadót szerveztek, a bérnyújtást, konfirmációt elkezdte

⁸ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ő.e., Jelentés a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Kelt: Kecskemét, 1958. április 30. 34.

kiváltani az úttörőavatás ünnepélyes rítusa. A társadalmi események támogatott formái azonban korántsem váltak tömegessé, sokkal inkább szórványos jelenségnek számítottak még a hatvanas években.

1. ábra. Állami szertartások százalékos arányának alakulása 1960. és 1964. között⁹

Az vallásos szertartásokon való eseti részvételnél és a hitoktatás kérdésénél is nehezebben kezelhető anomália volt a párttagok önkéntes egyházi aktivitása. „[...] megengedhetőnek találja egy-két párttag azt, hogy párttag létére egyházi funkciót is viseljen”¹⁰ – hívta fel a megütközést kiváltó tényre a pártvezetőség figyelmét a dunavecsei járási párttitkár 1965-ben. Példaként hozta az idézett jelentés, hogy Apostagon egy MSZMP tag a re-

⁹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 52. ő.e. Javaslatok a kialakult egyházpolitikai helyzetből következő tennivalókra. 0061/1964. T.Ü.K. Melléklet.

¹⁰ HU-MNL-BKML-XXXV.1. cs. 47. ő.e., Tárgy nélküli irat. Prop. 94/10/1965. Kelt: Dunavecse, 1965. október 13. 2.

formátus egyház gondnoki teendőit vitte, ugyanitt egy másik párttag a katolikus egyházban vállalt szolgálatot. Szankon a tszcs elnök lelkes egyházi aktíva volt, ugyanitt egy másik párttag egyházadót szedett.¹¹ A citált esetek bár nem jelentettek általános tendenciát, mégis az ideológiai harc feladásával a párt tekintélyét csorbították.

NÉHÁNY SZÓ A HITOKTATÁSRÓL

A vallásoktatás jellegzetes terepe volt a pártállam szituatív hatalompolitikájának, mely kérdést évtizedekig a tiltás és tűrés ingoványos zónájában tartottak. A meglehetősen hézagos jogi szabályozás az állam és felekezetek szétválasztását, a szekularizációt tekintette legfőbb céljának. Ezen alapvetés oktatásügyi végrehajtásáról az 1949. évi 5. törvényerejű rendelet gondoskodott, melynek révén az iskolai vallásoktatás fakultatív, nem osztályozható tantárggyá devalválódott. Továbbra is hiányzott azonban az egységes végrehajtási rendelkezés, ezzel pedig megfelelő garanciája sem lehetett a lelkiismereti jogokkal való élésnek. Annál több lehetőség nyílt a korlátozó, adminisztratív úton foganatosítható visszaélések előtt. Az 1957-ben kiadott újabb rendelkezés deklarált szándéka az volt, hogy biztosítsa az „adminisztratív megkötöttségektől mentes fakultatív hitoktatást”,¹² a jogalkotói szándék a való életben mégsem teljesült. Az adminisztratív beavatkozások még az 1960-as évtizedben is fékeztek a törvény adta jog érvényesülését.¹³

Az állami intézményrendszer figyelme nem véletlenül fókuszált erre a szakterületre. A hitoktatás kiemelt ágazatnak számított az egyházpolitikában, mert egyfajta indikátora volt a vallásosság mérésének, az egyházak tömegelérésének. Párttag szülők részéről az 1959/60. tanévben 297 gyermeket írtak fel a jelentkezési ívekre, mely létszám tetemesnek számított.¹⁴ A következő tanévben ugyan 230-ra csökkent az érintett párttagok tömege, de ez a nagy-

¹¹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Tárgy nélküli irat. Prop. 94/8/1965. Kelt: Kiskunfélegyháza, 1965. október 9. 6.

¹² KÖBEL Szilvia: „Oszd meg és uralkodj”. A pártállam és az egyházak, Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005, 46–47.

¹³ uo. 48.

¹⁴ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 84. ő.e. 1. napirendi pont: A VB 1958. V 5-i határozata végrehajtásának helyzetéről. Jelentés. 13.

ságrend még sokáig stagnált: 1964-ben 239, 1968-ban pedig 249¹⁵ MSZMP tag gyermeke járt Bács-Kiskun megyében valláserkölcsi órákra.

A hittanbeíratások statisztikai részletező kimutatásokat hoztak a kiemelt népgazdasági ágak dolgozóiról és a rendszer támaszainak számító testületek tagságáról is. 1959-ben a megyében 900 vasúti dolgozó, több mint 200 postás, 25 katonatiszt és 24 rendőr íratta be gyermekét hittanra, mely szám tömegigényt jelzett. A diktatúra számára érzékeny pontot jelentett egyes szellemi foglalkozásúak, elsősorban az orvosok, mérnökök, gazdasági szakemberek felülreprezentáltsága. Akik kvalifikáltságuk miatt nehezen pótolható munkát végeztek, azokkal szemben a nyomásgyakorlásra is szűkebb lehetőség adódott. 1959-ben 91 orvos és 41 ügyvéd szülőket jegyeztek fel a hittanos adatszolgáltatások során. Kecelen kivétel nélkül minden általános iskolás gyermeket nevelő orvosszülő feliratkozott a gyűjtőívekre, mely az elnyomó rendszer elleni tiltakozás, passzív ellenálló magatartás kitapintható formája volt. Jellemző ellentétpárként állítható, hogy a pedagógus társadalom népes közegéből mindössze 4 személy íratta be gyermekét hitoktatásra, mely számadat e réteg kiszolgáltatottságának hű tükre volt. Állami vezető funkcióban lévő kádert 110 fő esetében jegyeztek fel a hittanra gyermeküket felíratók között, akiknek soraiban előfordult végrehajtó bizottsági (VB) elnök és elnökhelyettes, osztályvezető főorvos, illetve olvasható ugyanitt több igazgatási és vállalati területen dolgozó vezető is.¹⁶ Az 1960/61. tanévben 230 párttag inkriminálódott, igaz, ezt a létszámot később mintegy ötödével sikerült apasztani agitációval és egyéb nyomásgyakorlás útján.¹⁷ Bár a tendencia fokozatosan csökkent, mégiscsak azt mutatta, hogy a pártállam legfontosabb bázisán belül számolni kell egy világnézeti szempontból ingatag, emiatt korlátozottan megbízható közeggel.

¹⁵ HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. Fegy. 2/1976. A pártfegyelem és pártfegyelmi munka időszerű feladatai. 3.

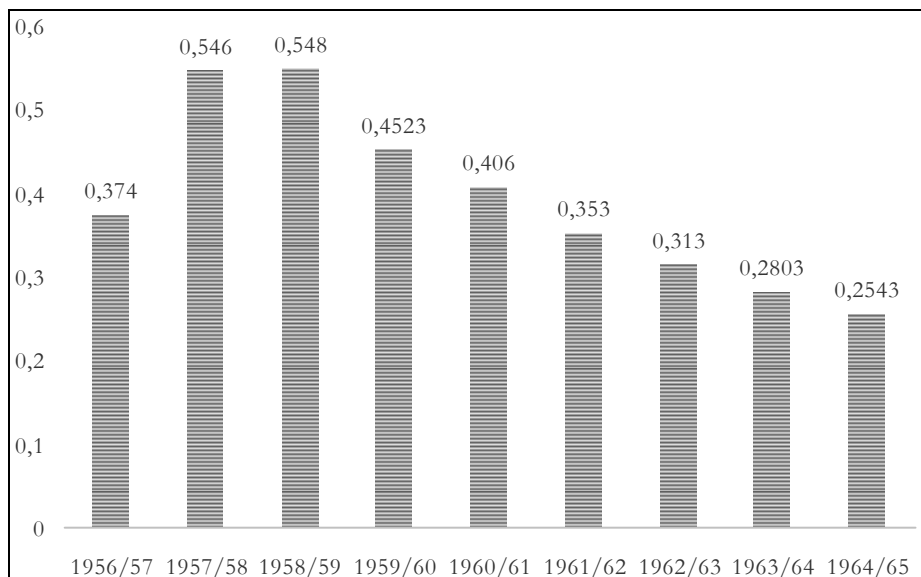
¹⁶ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 49. ő.e. Jelentés a hittanbeíratások tapasztalatairól. A Bács-Kiskun Megyei Tanács Művelődési Osztályának jelentése. Kelt: Kecskemét, 1960. július 27. 3.

¹⁷ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 106. ő.e., 3. napirendi pont: Jelentés. 69.

1. táblázat. Az általános iskolákba hittanra beíratott tanulók szociális megoszlása¹⁸ (1959–60. tanév)

Társadalmi osztály	Fő	Arány szerint	Foglalkozási csoportok	Fő	Arány szerint
Munkás	5 780	18,5%	ebből TSZ tag gyermeke	1 848	5,9%
Paraszt	20 291	65,2%	ebből állami funkcionárius	110	0,3%
Alkalmazott	2 300	7,3%	ebből pedagógus	4	0,05%
Értelmiségi	136	0,31%			
Egyéb	2 264	7,79%			
Osztályidegen	12	0,03%			
Párttag	297	0,9%			

2. ábra. Hittanra beíratott tanulók aránya Bács-Kiskun megyében 1956–1965. között¹⁹

¹⁸ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 49. ó.e., Tájékoztató: a hittanbeíratás helyzete. Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése. Dátum nélküli irat. 1.

¹⁹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 49. ó.e. Összefoglaló jelentés az 1957-58. évi hittanbeíratásokról. Iktatószám: 34.483/1/1957. Kiadta a Bács-Kiskun Megyei Tanács Művelődési Osztálya. 2. és HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 183. ó.e. Tájékoztató az 1963/64. évi hittanbeíratásokról. 86.

A vallásgyakorlás dilemmája a pártapparátus sorait megosztó kérdés-ként élt tovább még az 1960-as évek közepén is. A tagság számára a vallás magánügyként való beállítása még ekkor is tisztázandó problémaként merült fel. „[...] párttagjaink egy része vallásos, vagy legalábbis bizonyos esetekben él az egyházi szertartásoknak, szokásoknak”²⁰ – reagált az egyházpolitikai helyzetet elemző jelentés a feltárt körülményekre. Az egyházi szolgálatok bizonyos körét tömeges mértékben vette igénybe a tárgyalt korokban a tagság, melynek az adott kereteken belül lehetetlen volt gátat szabni. A marxista átnevelés diszfunkciójára és a tagság világnézeti szilárd-ságra nézve egyaránt elgondolkodtató tanulságokat vetett fel egy 1965. évi vizsgálat, különösképp a felvázolt jelenségeket alátámasztó érvek tekintetében. A megkérdezett párttagok közül többek naiv őszinteséggel válaszoltak. Volt, aki azt nyilatkozta, hogy azért íratta be gyermekét hittanra, mert máskülönben nem lehetett volna elsődöző, vagy nem bérhámozhatott volna. Más azt felelte, hogy kell az erkölcsi nevelés a gyerekeknek, megint más a családi béke miatt, vagy normakövetésből, mondván, mit szólnak a szomszédok? Az egyik kiskörösi megkérdezett nem várt módon úgy nyilatkozott a neki feltett kérdésre, hogy a párttagok azért íratják be gyermekeiket hittanra, mert a pap legalább segít a hívein, a párttól meg hiába remélnék támogatást.²¹

BIZONYTALANSÁG A PÁRTDIREKTÍVÁK VÉGREHAJTÁSA KÖRÜL

1958 után az államérdekek koordinátarendszerében átrendeződött a valláskérdés pozíciója, és megváltozott a feladat körülhatárolása is. A hitélettel foglalkozó párthatározatok rendszeresen hangsúlyozták, hogy a vallás ügyét az állam már nem tekinti központi kérdésnek. Megszűnt az egyházszervezettel, mint intézményi formával való szembenállás is, így a párt irányelvei többé nem képezhették semmilyen vallás- vagy egyházüldözési kampány hivatkozási alapját. A hivatalos narratíva szerint a téma vitáját pusztán a vallásos ideológia elleni „állandó, következetes, megfelelő esz-

²⁰ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Jelentés az egyházpolitikai helyzetünk .... Prop. 94/18. Dátum és kiadás helye nélküli irat. Feltehetően kelt: Kiskörös, 1965. október 2.

²¹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Jelentés az egyházpolitikai helyzetünk .... Prop. 94/18. Dátum és kiadás helye nélküli irat. Feltehetően kelt: Kiskörös, 1965. október 2.

közökkel folytatandó harc”²² módszereinek kidolgozása tette időszerűvé. A megyei testület határozati úton kimondta, hogy a vallásos ideológia összeegyeztethetetlen a párt tudományos világnézetével, így az „ideológiai síkon a békés együttélés nem lehetséges”.²³ Ezt követően nem csoda, ha az új vonalat nehezen tevő káderréteg soraiban bizonytalanság uralkodott el a hitélethez kapcsolódó magatartás, viszonyulás terén.

A HIVATALOS EGYHÁZPOLITIKAI IRÁNYZAT BÍRÁLÓI

„Sok párttag nem ért egyet az egyházakkal kapcsolatban folytatott politikával” – összegezte a tapasztalatokat egy célvizsgálat 1965-ben.²⁴ A funkcionárius káderek és a klérus kapcsolata a megyei pártbizottság körében éveken át élénk álláspontütközések kiindulópontja lett. A párttagság és -vezetőség egyházpolitikai platformon kialakult megosztottságát szinte valamennyi jelentés kénytelen volt elismerni, még az 1960-as évtized közepén is. A pártapparátus ügykezelési szemléletében minduntalan felszínre bukkantak a hibás nézetek, rossz gyakorlatok. A „baloldali” elhajlók, úgynevezett szektás nézeteket vallók úgy vélték, eszméikkel nem konzekvens az új program. Különösen az alacsonyabb politikai képzettség szintjén álló tagok érezték még ekkor is túl liberálisnak, megengedőnek a párt egyházpolitikáját. „Általában párttagjaink türelmetlenek, szeretnék, ha sokkal határozottabb intézkedések történnének e területen”. Néhány pártalapszervezetnél szélsőséges hangok hallatszottak a keresztényekkel szemben, sokhelyütt „túlexponálták” a kérdést, melyet a vezetőségnek kellett korrigálni. Az egyházaknak adott támogatásokat ők megalkuvásoknak érezték és elvesztegetett kiadásnak tartották, melyeket társadalmilag hasznosabb célokra, például lakásépítésekre is lehetett volna fordítani. Az MSZMP tagságának körében értetlenséget váltott ki a templomok tatarozásához való állami hozzájárulás, valamint a klérus jövedelmének kiegészítése. A radikális véleményt hangoztató pártkatonák a hitélettel szemben hatalmi erővel igyekeztek fellépni. Az 1958-as központi határozatok után ugyanakkor már

²² HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ő.e. Határozat a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról, 45.

²³ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ő.e. Határozat a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról, 45.

²⁴ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Jelentés az egyházpolitikai helyzetünk .... Prop. 94/18. Dátum és kiadás helye nélküli irat. Feltehetően kelt: Kiskőrös, 1965. október 2.

rendellenesnek számított a korábban egységesen követett egyházellenes hozzáállás. Ezen attitűd a megyei pártvezetés szerint az „öszönös elemek”, az érzelmi alapú viszonyulás szintjén rekedt meg, mely az egyházi nagybirtokos arisztokrácia és a klérus elleni gyűlöletből, a Mindszenty és „társai” iránt táplált ellenszenvből, valamint az ’56-os forradalom keserű tapasztalataiból, félelmeiből merített eszmei muníciót. A régi hatalmi reflexek továbbbélését jelezte a megyei tanács végrehajtó bizottsága elnökének 1960-ban elhangzott javaslata is, mely szerint a határozottabb adminisztratív intézkedések mellett ki kellene szélesíteni az államellenes tevékenységet folytató lelkészek elleni fellépést a „politikai bűnüldözés” révén.²⁵ Dallos Ferenc, a megyei tanács végrehajtó bizottságának elnöke a „szektás” magatartás kapcsán gyakorlati javaslatokat fogalmazott meg. Véleménye szerint a merev elzárkózás hátterében sok esetben csak tájékozatlanság állt. Sok tanács vezető számára homályban maradt, hogy milyen hivatalos kapcsolatot lehet és kell kiépíteni a klérus tagjaival, hivatalos ügyekben lehet-e velük tárgyalni. Dallos észrevételei szerint sok tanácselnök teljesen elzárkózott a lelkészekkel való kapcsolatteremtéstől, mely merőben hibás attitűdöt tartart: „Azt gondolják, az a helyes, ha magukat szigetelik el a papoktól és nem a papokat a tömegektől. Sok állami funkcionárius azzal dicsekszik, hogy nem beszél a pappal”²⁶ Dallos megállapítására rezonált az MSZMP bajai járási bizottságának egy 1959-es jelentése, mely szerint elsősorban egyes idősebb párttagok körében felzúduláshoz vezetett, hogy a községi tanács elnöke leült tárgyalni a helyi lelkésszel.²⁷ A vázolt jelenség már csak azért is kontraproduktív volt Dallos szerint, mert a helyi politikai vezetéstől elszakadó egyház ellenőrizhetetlenné vált. A hivatalos álláspont szerint a párt a vallásos világnézet ellen folytat küzdelmet, a vallás társadalmi és ismeretelméleti alapjainak megszüntetésével célt érve, tehát nem a hitélettel, vagy az egyház szervezetével szemben kell a hadjáratot lefolytatni. „Bár egyházpolitikánk lényegét a járási és községi vezetők többsége megértette, mégsem mondhatjuk, hogy megfelelő körültekintéssel és egységesen hajtottuk volna végre”²⁸

²⁵ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 106. ő.e., A megyei végrehajtó bizottság ülésének jegyzőkönyve és mellékletei. 1960.szeptember 19. 3. napirendi pont. Hozzászólások, 18.

²⁶ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ő.e. A vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Hozzászólások, 7.

²⁷ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 45. ő.e. „Kedves Elvtársak!” Kelt: Baja, 1959. november 13. 17.

²⁸ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Jelentés az egyházpolitikai és vallásos világnézet elleni harc helyzetéről. Prop. 94/13/1965. Kelt: Kecskemét, 1965. október 15. 1.

A „MEGBÉKÉLŐK” TÉVUTAS CSOPORTJA

Az egyházhoz köthető viszonyrendszer másik pólusán azok a párttagok helyezkedtek el, akik az új egyházpolitikai vonalat a szembenálló ideológiák közötti megbékélésként értelmezték, mondván: az ideológiai harc korának vége, mert az állam már egyezsége jutott a vallásfelekezetekkel. Az ilyesféle gondolat terjedését – egy hitéleti vizsgálatot lefolytató káder szerint – a klérus cinkos módon segítette, arra hivatkozva, hogy „az állam is szükségesnek tartja az egyház működését”.²⁹ Innen eredt az a meglátás is, miszerint a vallás még párton belül is magánügy. A zavarodottság különösen tapintható volt az alsóbb szintű nómenklatúra szintjén, mivel az egyházpolitikában járatlan funkcionáriusok nem tudták, hogy az új direktívák nyomán mihez tartsák magukat. Egyes hivatalos szervek egyenesen templomok építését indítványozták, másutt elnézték az állami engedély nélkül indult gyűjtéseket. „Van bizonyos fegyverszüneti hangulat”,³⁰ állapította meg egy pártbizottsági forrás. Néhány területi tanácsí és pártvezető arra a felismerésre jutott, hogy a „leleplező agitáció” és a tudományos felvilágosítás a békés együttélés megszégését jelentené, ezért azt szerencsésebb inkább elkerülni. A pártvezetés néhol az egyházakkal olyan közeli kapcsolatba került, mely már etikai konzekvenciákat vetett fel. Ide számított a helyi politikai vezetés rendszeres megjelenése egyházi rendezvényeken, vagy fordítva, a lelkészek invitálása az állami ünnepekre. Ispánovits Márton kiskunfélegyházi járási párttitkár is kiemelte, hogy több párttag szerint következmények nélkül részt lehet venni a vallási szertartásokon. E hibás nézet kialakulásában ő is az egyházak kommunikációját tette felelőssé.³¹ Volt olyan település a megyében, ahol a tanács anyakönyvvezetője önként értesítette a lelkipásztort a születési bejegyzésekről és esküvői előjegyzésről. A személyes kapcsolatok túl szorosra fűzését a megyei pártvezetés határozottan ellenezte. A rendellenes jelenségekre egy 1963-as egyházügyi jelentés is ráirányította a figyelmet: „Tudunk arról, hogy főleg protestáns lelkészek a helyi, sőt, járási vezetőkkel való beszélgetések során – nem mindig siker-

²⁹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ó.e., Az egyházpolitikai és vallásos világnézet elleni harc helyzete. Prop. 94/6/1965. Kelt: Kecskemét, 1965. október 10. 1.

³⁰ HU-MNL-BKML-XXXV.1. fond, 9. cs. 50. ó. e., Jelentés Bács-Kiskun megye egyházpolitikai helyzetéről és a feladatokról. 001/15/1959. Kelt: Kecskemét, 1959. november 17. 17.

³¹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ó.e., Az egyházpolitikai és vallásos világnézet elleni harc helyzetéről. Prop. 94/8/1965. Kelt: Kiskunfélegyháza, 1965. október 9. 1.

telenül! – erőfeszítéseket tesznek annak bizonyítására, hogy az adott helyzetben, de főleg távlatokban elvi, ideológiai síkon is lehet közeledés”.³² „A VB elítéli azokat a nézeteket, amelyek a párton belül is magánüggé akarja változtatni a vallást, az eszmei fegyverekkel vívott harcot feladja, [és] azokat [is], amelyek helytelenítik a kormány egyházpolitikáját, adminisztratív eszközökkel akarják megoldani ezt a problémát”³³ – olvasható egy 1958. évi megyei párthatározat anyagában.

„[...] KÉREK MEGFELELŐ HATÁSKÖRT!”

A párthatározatok végrehajtásának további szervezeti akadályai is voltak. Egyfelől az elvi döntések mellett nem készült gyakorlati módszertan, mely megfelelő igazodási alapot adott volna a végrehajtás számára. A területi szervek állománya mellett a megyei pártközpontban is megfogalmazódott egy tételes végrehajtási utasítás iránti igény, az egyházpolitikai elvek helyes alkalmazása érdekében. „Szükségesnek tartom, hogy nevezzük nevén a gyermeket. Meg kell határozni a feladatot az egyházi reakcióval, az ezt képviselő egyházi személyeket illetően.”³⁴ – hangzott el a javaslatok között 1958-ban, a megyei párt VB ülésén. Még a pártvezetés is úgy érzékelte, hogy kivették a kezükből a hatalmi eszközöket, a kialakult viszonyok között nincs lehetőség a hitéleti tevékenység visszaszorítására, de még a pártállam pozícióinak megtartására sem. Dallos Ferenc erről az alábbi gondolatot osztotta meg a megyei pártvezetés előtt: „Központilag [...] megmondták, hogy csinján bánjunk a papokkal. A Grósszel való személyes beszélgetésnek sem találok értelmét. Mit beszéljek én vele, és miről? A párt politikájához hozzátartozik, hogy ezeket az embereket sakkban tartsuk, de akkor kérek megfelelő hatáskört.”³⁵ A politikai felhatalmazás kérdését az alsóbb párt-szervek tekintetében is rendezni kellett volna Dallos szerint. „A tanácselnökök konkrét eligazítását csak akkor lehet megtartani [...] ha részletekre kidolgozott, garantált hatáskört tudunk részükre biztosítani”. A fent taglalt

³² HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 51. ő.e., Összefoglaló jelentés az év első felében végzett egyházpolitikai munkáról. 0038/1963. TÜK. Kelt: Kecskemét, 1963. július 31. 5.

³³ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ő.e., Jelentés a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Kelt: Kecskemét, 1958. április 30. 42.

³⁴ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 84. ő.e. 1. napirendi pont: A VB 1958. V 5-i határozata végrehajtásának helyzetéről. Hozzászólások. 3.

³⁵ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 106. ő.e., 3. napirendi pont: Hozzászólások. 19.

körülmények is szerepet játszottak abban, hogy kuszává vált a Párt és az egyházak kapcsolata, nem sikerült rálelni annak módjára, hogy az egyházat „igénybe vegyék” az állami célok érdekében. „Általában [...] a tapogatózás, a bizonytalanság jellemző. Egyes helyeken, főként Kalocsa városban komoly mértékű szektás elzárkózást tapasztalunk.”³⁶

Szakács Gyula megyei egyházügyi főelőadó személye is fókuszba került a viták során. Az új körülmények nyomása alatt meghasonlott kádert Varga Jenő VB tag rótta meg, mert láthatóan eluralkodott rajta a pesszimizmus és a kétségbeesés. Ez a lelki állapot nem lehetett egyedi jelenség a pártvezetők, káderek körében, ez Varga hozzászólásából is kiderül: „Ha ilyen letargia vesz rajtunk erőt, akkor nem marad elég erőnk, ami a harchoz kell.” Borsódi György³⁷ a téma kapcsán a központi és a területi politikai szervek között tapintható feszültségre reflektált. Óvva intette attól a megyei vezetést, hogy az egyházügyi vitát az alsóbb szintű pártszervek is napirendjükre tűzzék, mert az az elégedetlenség eszkalálódásához, radikalizálódáshoz vezetne. Véleménye szerint csakis a központi pártirányítás álláspontját szabad követni. „[...] a jelenlegi nemzetközi helyzetben nem lenne helyes az abszurdumig kiélezni a helyzetet a klérussal szemben. [...] bízunk a központi szervekben, majd ők tudják, hogy mikor lesz alkalmas az időpont.”³⁸ Molnár Frigyes³⁹ a vitaanyag összefoglalójában kiemelte, hogy az egyházpolitika gyakorlatában nagyobb türelmet és szakértelmet kell mutatnia a pártszerveknek. Érvelése szerint a vallás gyökerei ellen kell a harcot megvívni, és a szocializmus építésére kell a tömegeket mozgósítani.

Többször megfogalmazott kritikaként merült fel, hogy nem tisztázódott a párt helyi vezetése előtt a vallásos világnézet elleni harc határvonala, a törvénysértéstől való félelem miatt így szabadabb mozgástérhez jutottak az egyházak. Nem csak a párt megyei szervezetében keletkezett törésvonal,

³⁶ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ó.e., Jelentés a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Kelt: Kecskemét, 1958. április 30. 36.

³⁷ Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának osztályvezetője 1957–1962 között, majd 1965.08.30 – 1968.09.10 között az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának titkára volt. Forrás: Állam-párt-állam adatbázis. Megtekintés dátuma: 2020. 07. 17.

³⁸ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 106. ó.e., 3. napirendi pont. Hozzászólások. 19.

³⁹ Dr. Molnár Frigyes (született: Madaras, 1922): 1954.08.13 – 1956 között az MDP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, 1956. 11.02 – 1957.05.31. között MSZMP Bács-Kiskun Megyei Ideiglenes Intéző Bizottságának elnöke, 1957–1968. között az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának első titkára volt. Forrás: Állam-párt-állam adatbázis. <https://www.paap.hu/> Megtekintés dátuma: 2022. március 23.

de a vallásos világnézet elleni harc állását vizsgáló bizottság sem állt mindig egy platformon, még itt is markáns nézetbeli különbségek alakultak ki az egyház társadalmi szerepe körül. Míg a lajosmizsei helyzetet vizsgáló Sebő Gyula a vonalas álláspontot képviselte, addig a kecskeméti állapotokat feltáró jelentés (szerzője nem tisztázott) egészen más oldalról világította meg a vizsgálat tárgyát. A jelentés szerkesztője a vallásos élet szabadabb levegőjének előnyeit fejtegette a világnézeti harc állásáról szóló munkában, mely „jó hatással van a dolgozók hangulatára, ennek révén a termelési eredményekre. A korábban alkalmazott adminisztratív jellegű intézkedések nemcsak a vallásos, de még a vallással közömbös dolgozók körében is zavarólag hatottak.”⁴⁰ – olvasható a beszámoló jelentésben. A feltehetően megütközést kiváltó gondolatok mellé egyébként a szöveg illetékes bírálója is kérdőjelet illesztett. A kiskunfélegyházi járási pártbizottság titkára ellenben az idealista világnézet ellen folytatott harc fontosságát hangsúlyozta, melynek lényegi elemét az egyház aktivitásának visszaszorítása képezte.⁴¹ A Kiskunhalasi járás helyi pártszerveinél viszont a vallásos világnézet elleni küzdelmet összekeverték az egyház elleni harccal. A pártjelentések végén levont tanulság az újhullámos egyházpolitikával szemben megnyilvánuló értetlenség és zavar kifejeződése volt, mely általános méreteket öltött.

A VILÁGNÉZETI KILENGÉSEK TÁRSADALMI MOZGATÓRUGÓI

Általánosságban a hitélettel foglalkozó jelentések a pártelvhűség terén tapasztalt „megbicsaklást” a társadalmi és pszichológiai eredők helyett inkább racionális alapokra terelték, mint az általános műveltség hiányosságai és a politikai felkészültség megalapozatlansága. „Párttagságunk soraiban és a vezetők kisebb részében nincs tudatosan kialakult, tudományosan megalapozott ateista felfogás, materialista világnézet”⁴² – vont egyenleget a célvizsgálat végén a munkaanyag összeállítója. A tények rögzítése mellett az elemzés részét képezte a mögöttes okok feltárása is, melyet elsősorban a társadalmi normakövetés kényszerével írtak le. „Egyes községekben na-

⁴⁰ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Az egyházpolitikai és vallásos világnézet elleni harc helyzete Kecskemét városban. Prop 94/7/1965. 1.

⁴¹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Az egyházpolitikai és vallásos világnézet elleni harc helyzetéről. Prop. 94/8/1965. Kelt: Kiskunfélegyháza, 1965. október 9. 1.

⁴² HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ő.e., Jelentés a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Kelt: Kecskemét, 1958. április 30. 34.

gyon erős a közvélemény nyomása, s kényelmesebb ehhez alkalmazkodni, mint vele szembeszállni”.⁴³ A családtagok, házastársak közti feszültségek befolyásoló erejét is gyakran hozták fel magyarázatként. „Taggyűléseken is szóba jön a vallásosság elleni nevelés fontosságának kérdése. Általános elvként fogadják el, hogy párttag kettős életet nem élhet. Ennek ellenére 3 párttag és 2 tanácsstag íratta be gyermekét hittanra. Ok: az asszony.”⁴⁴ – foglalta össze lakonikus tömörséggel a fülöpjakabi pártalapszervezet vizsgálati anyaga a tagok egyéni döntését befolyásoló kényszerítő körülményeket. A hagyományokból eredő társadalmi jelenségek mellett a párttagság gyenge adaptációs képessége, ideológiai felkészületlensége is állandó fejtörést okozott a vezetésnek. Nehezen akarta megérteni az apparátus, hogy a vallásosság elleni küzdelmet már új formában kell megvívni. „A vallásos ideológia elleni harc nyomait [a] legtöbb helyen pártszervezeteinkben megtalálhatjuk. Az eszközök azonban nem mindig megfelelőek.”⁴⁵ – összegezte a gyűjtött tapasztalatokat egy 1958-as értékelés, utalva arra, hogy elsősorban a formális jelenségek ellen tapasztalható reakciók. Sok esetben vetettek be továbbra is adminisztratív eszközöket (pl. körmenetek bürokratikus akadályozása), nem pedig ideológiai téren vették fel a kesztyűt a helyi vezetők. Legtöbbször hiányzott a hatékony nevelőmunka is a vallásos, vagy ingadozó párttagok meggyőzésére.

AZ EGYHÁZI ÉS TANÁCSI ÜNNEPEK VETÉLKEDÉSE

Az ünnepek, családi események szekularizációjában egyszerre csak kis lépéseket tudtak tenni a párt- és tanácsai szervek. A helyzetet nehezítette, hogy az állami rendezvények koreográfiájára és szervezésük módszertanára vonatkozóan 1961 előtt egyszerűen nem létezett kiforrott gyakorlat.⁴⁶ Erre vonatkozó statisztikai mérések is csak 1961-től kezdődtek, az ezt megelőző időkben jelentkező igények kiszolgálása még „spontán módon” tör-

⁴³ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ó.e., A megye egyházpolitikai helyzetének felmérése /KISZ/. Prop. 94/20. Keltezés nélküli irat. Kb. 1965. október 2.

⁴⁴ HU-MNL-BKML-XXXV.1. cs. 47. ó.e., Szabadszállás és Fülöpjakab egyházpolitikai helyzetéről ... Prop. 94/23/1965. Kelt: Kecskemét, 1965. október 15. 3.

⁴⁵ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ó.e., Jelentés a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Kelt: Kecskemét, 1958. április 30. 35.

⁴⁶ A családi ünnepek társadalmi megrendezésének első szabályozó rendelkezése a 104/1962. /T.K.1./ MM-BM. sz. együttes utasítás volt

tént.⁴⁷ Az állami szervek által teremtett új hagyományok formáit a névadó ünnepek, hivatali szervezésű házasságkötések és polgári temetések foglalták magukba, ritkábban sor került ezüst- és aranylakodalmak tanácsai lebonyolítására is. Az 1960-as években kezdett meghonosodni a belügyi szervek közreműködésével a személyi igazolványok ünnepélyes átadási ceremóniája, mely egyfajta szocialista polgárrá fogadási hagyományt kívánt teremteni.

Az erőfeszítések dacára erőtlén volt az egyházi szertartás nélkül végzett rendezvények társadalmi fogadtatása – még a párt tagságának körében is. A kudarc oka szerteágazó volt, de alapvetően a mélyen gyökerező szokásrendszerben, társadalmi normákban, és nem kis részben az ünnepi alkalmak külsőségeiben volt fellelhető. A tanácsai rendezvények helyszíne általában roppant puritán volt, a primitív dekoráció, hiányos bútorzat és felszerelés nem teremtett ünnepi hangulatot. Másfelől a keresztény liturgia külsőségeivel sem sikerült versenyre kelni a hivatali ügyintézés szintjéig egyszerűsített aktusoknak, így a vallásos szertartások továbbra sem vesztek népszerűségükből, mely felől a pártfegyelmi vizsgálatok aktáiból is képet kaphatunk. „Az egyházi szervek különböző, de egyszerű, tetszetős formákat alkalmaznak”, így azok versenyképességükből mit sem veszítettek.⁴⁸ Lajosmizsén is megállapította az egyházpolitika állását tanulmányozó káder, hogy a templomi pompával tartott családi ünnepélyeket a KISZ esküvők, névadó ünnepek nem tudták pótolni. Ráadásul a templomok felszerelését is ekkortájt korszerűsítették az egyházak, melyekbe hangszórót, neonvilágítást szereltek be.⁴⁹ Nem voltak népszerűek a tanácsnál kötött, közmegítélés szerint rideg, hivatali ügyintézés szintjére degradált esetek sem. Az eseménynek helyet adó iroda néhol olyan kicsi volt, hogy a hozzátartozók be sem fértek, a más céllal érkező ügyfeleket pedig az ajtóban váratták, vagy ha nem sikerült őket várakozásra kényszeríteni, kéréseikkel az esküvő menetét rendre megzavarták.⁵⁰ A társadalmi rendezvényektől történő elzárkózás hátterében a káderek erősen hiányos műveltsége is szerepet kapott, melyre egy 1960-as pártvizsgálat a maga sajátos nézőpont-

⁴⁷ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 1. 9. cs. 47. ő.e., Családi ünnepek társadalmi megrendezésével kapcsolatos észrevételek. Prop. 94/5/1965. Kelt: Kecskemét, 1965. október 9. 1.

⁴⁸ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 1. 9. cs. 47. ő.e., Családi ünnepek társadalmi megrendezésével kapcsolatos észrevételek. Prop. 94/5/1965. Kelt: Kecskemét, 1965. október 9. u.o.

⁴⁹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Az egyházpolitikai és vallásos világnézet elleni harc helyzete. Prop. 94/6/1965. Kelt: Kecskemét, 1965. október 10. 2.

⁵⁰ MNKL BKML HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Jelentés az MSZMP Megyei Bizottsága Agit. prop. és Művelődési Osztálya megbízásából készített vizsgálatról. Prop. 94/27/1965. Kelt: Kecskemét, 1965. október 26. 4.

ja szerint reflektált. „[...] míg a pap megfelelő pózolással, választékos kifejezésekkel beszél, addig a mi elvtársaink sokszor helytelen magyarsággal és eléggé egyszerűen mondják el ünnepi beszédeiket”.⁵¹

KORREKCIÓS KÍSÉRLETEK, MEGOLDÁSI STRATÉGIÁK

Már az 1958. évi egyházakkal kapcsolatos párthatározatok vitája során ki-kristályosodott azon doktrína, mely szerint a vallásosság a párttagok, de különösen a felelős beosztású káderek esetén sem magánügy, ezzel együtt megengedhető magatartás sem lehet. „A párt, állami, gazdasági és tömegszervezeti funkcionáriusoktól határozottan meg kell követelni, hogy a vallás kérdésében a marxizmus-leninizmus tanításai szerint éljenek és dolgozzanak”.⁵² Ennek szellemében az exponált személyeknek esetileg sem volt megengedett egyházi rendezvényeken, szakrális jellegű szertartásokon való részvétel. A direktívák szabta határvonal átlépése még az ’70-es, ’80-as években is következményekkel járt, melynek szabályozására a pártfegyelmi munka normatív irányelvei szolgáltak. Az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága által 1976-ban közzétett háttéranyag a pártfegyelem kérdéseinek „időszerű feladatait” összegezte, mely iránytűként szolgált a területi szervek számára az etikai vétségek kuszaságában való eligazodáshoz. Az egyes témaköröket fogalomtisztázó igénnyel körbejáró értekezések az MSZMP XI. kongresszusának⁵³ célkitűzéseire alapultak: a „szocialista erkölcs, szocialista életforma általánossá tételére” és a szocialista emberformálás köré, melynek lényegi elemét a vallásos meggyőződés kiszorítása adta. Alapvetésként szolgált továbbra is, hogy az eszmék harcában nincs, és nem is lehet békés egymás mellett élés, a pártfegyelem „nem tűrhet semmiféle ideológiai kompromisszumot”.⁵⁴ A párttagság ilyen irányú egyéni kilengése az ideo-

⁵¹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e., Tárgy nélküli irat. Prop. 94/8/1965. Kelt: Kiskunfélegyháza, 1965. október 9. 5.

⁵² HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 41. ő.e., Jelentés a vallásos ideológia befolyásáról és egyházpolitikánk alakulásáról. Kelt: Kecskemét, 1958. április 30. 42.

⁵³ Előzményként megemlítendő az az MSZMP 1964. szeptember 24-26-án megtartott ideológiai konferenciája, mely megtárgyalta a „kispolgári”, „burzsoá” nézetek elleni harc tennivalóit, a szocialista tudatformálás feladatait. Forrás: Baló György – Lipovecz Iván (szerk.): *Tények Könyve 1988. Magyar és Nemzetközi Almanach '88*, Budapest, 1987.

⁵⁴ HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. Fegy. 2/1976. A pártfegyelem és pártfegyelmi munka időszerű feladatai. 19.

lógiai egység megbontásának számított, mely fegyelmi-etikai illetékesség alá tartozott. Pragmatikus megoldásként – mely feltehetően a központi politikai testületek intencióival is egyezett – a tagsággal szemben inkább felvilágosító, nevelő irányt adott a pártvezetés a korrekciónak, tekintettel arra, hogy a tagfelvételnél sem „kész materialisták” jelentkeznek a pártba.⁵⁵

Az egyszerű párttagok esetében nem lehetett, vagy legalábbis nem volt célszerű radikális eszközökhöz nyúlni, viszont a következmények itt sem maradhattak el. „Azt hiszem, a párttagság tudatába határozottan bele kell vinni azt a nézetet, hogy a párttagoknál nem nézzük el a vallásosságot. Tűrhetetlen állapot, hogy a határozott felelősségre vonás nem történik meg a felettes szervek részéről”.⁵⁶ Bizonyos esetekben, például a hitoktatásnál, a párt saját körében is nyomást tudott gyakorolni, igaz, változékony hatásokkal.⁵⁷ A világnézeti szempontból kifogásolt párttagokat egyéni foglalkozások útján próbálták letéríteni: „segíteni kell, hogy megszabaduljanak vallásos nézeteiktől”. Mint fentebb láthattuk, a tiltások és retorziók ellenére sokáig nem csökkent a vallásos nevelésre, egyházi szertartásokra irányuló igény. Számos téeszelnök, főagronómus, főkönyvelő, néhány esetben pedagógus is jelentkeztette gyermekét hittanra, és továbbra is nagy számban előfordultak MÁV alkalmazottak, postai dolgozók is ugyanebben a regiszterben. A téesztagság körében sem sikerült azonnal áttörést elérni.

A párt tömegtagságával szemben viszont az exponált vezetőknek esetleg sem volt szabad egyházi rendezvényeken részt venni. Különösen a párttitkári karban helytelenítették a vallásos „megrögzöttséget”, legyen szó akár személyes, akár családi érintettségről. A hitélettel érintkező vezetők ellen fegyelmileg is el kellett járni, a „felelősségre vonás széles skálájának” alkalmazásával.⁵⁸ A pártfegyelmi vétség megrovást, a társadalmi és pártfunkciókból történő felfüggesztést, esetleg kizárást vont maga után.

A megyei pártbizottság pártfegyelmi anyagait átvizsgálva érdekes következtetésekre lehet jutni. A fegyelmi vétségek háttérének vizsgálata mellett tanulságos a vallásgyakorlás szimbolikus alkalmainak kriminalizálása és a „bűnügyeket” leíró formanyelve. Egy iskolaigazgató-helyettes, aki nem mellékesen a Pedagógus Szakszervezet városi titkára is volt, azért került a fegyelmi bizottság elé, mert részt vett fia egyházi esküvőjén, ezzel „megal-

⁵⁵ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 106. ő.e., 3. napirendi pont. Hozzászólások. 19.

⁵⁶ XXXV. 1. 3. cs. 106. ő.e., 3. napirendi pont. Hozzászólások. 19. p.

⁵⁷ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 84. ő.e. 1. napirendi pont, A VB 1958. V 5-i határozata végrehajtásának helyzetéről. Jelentés. 13.

⁵⁸ HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 106. ő.e., 3. napirendi pont. Határozat. 88.

kuvó magatartást tanúsított a párt ideológiai harcában”.⁵⁹ Az ügyben nem is maga a cselekmény és a szankció a legérdekesebb rész, hanem a körülmények. Az eljárás alá vont káder ugyanis arra hivatkozott, hogy a családi bonyodalmak elkerülése érdekében vállalta a személyes megjelenést, ugyanakkor tudomása sem volt a párt és állami vezetők vallási rendezvényektől való eltiltásáról. Sőt, rámutatott a pártvezetőség e téren meglehetősen következetlen gyakorlatára is: szakszervezeti funkcionáriusként a korábbi években sorozatosan részt vett elhunyt kollégái temetési szertartásain, melyet senki sem kifogásolt. „[...] nem találtam [mármint a szertartásokon való részvétellel kapcsolatban] a megkérdezett párttagoknál egyértelműséget.”⁶⁰ Egyes párttagok szerint csak a temetéseken lehetett részt venni, mások azt mondták neki, hogy csak bejelentéssel szabad a szertartásra elmenni, megint más vélemény alapján minden ilyen alkalmat messziről kerülni kellett. Egy másik pártfunkcionárius (tűzoltó százados és pártalapszervezeti titkár) ugyancsak egyházi szertartású esküvőn vett részt, amely cselekmény a hivatali utat bejárva, pártetikai vizsgálat alá került.⁶¹ Az inkriminált személy saját védelmében ugyancsak azt hozta fel, hogy nem kapott időben tájékoztatást a vallási szertartásokon való részvétel tilalmáról,⁶² ami azért is tanulságos, mert egykori szolgálati helyén vezető politikai beosztásban állt. Egy téveszelnököt „vallásos megnyilvánulásai miatt” kizárták a párttagok sorából. Ráadásul ugyan itt maga a pártalapszervezeti titkár is megkereszteltette gyermekeit, sőt, hitoktatásra is elengedte, továbbá egyéb „egyházi szolgáltatásokat vett igénybe”. Egy MÁV üzemegeységénél vezető beosztásban dolgozó szakember „egyházi szertartáson cselekvő magatartással vett részt”,⁶³ ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy megjelent lánya templomi esküvőjén. Tetteben etikai kivetnivalót nem talált, így megbánást sem volt hajlandó tanúsítani. A fegyelmi bizottság mindössze szigorú megrovásban részesítette.

⁵⁹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. III-3/F. Fegy. 29/1976. Fegyelmi kivizsgálás. 1976. június 14. 2.

⁶⁰ HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. III-3/F. Fegy. 29/1976. F. S. nyilatkozata. 1976. július 20. 1.

⁶¹ HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. III-3/T. Fegy. 41/1976. T.L. fellebbezése. 1977. január 15. 1.

⁶² HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. III-3/T. Fegy. 41/1976. T.L. fellebbezése. 1976. október 27. 1.

⁶³ HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. III-4/O. Fegy. 42/3. O.J. fegyelmi ügye. 1982. november 24. 1.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A megvalósult szocializmus az eszmerendszerek harcában győzelmet hirdetett. Az ateista, történelmi materializmusra épülő állami ideológia deklaráta a „szocialista ember” és „szocialista erkölcs” magasabbrendűségét az idealista gondolat felett. A belső felhasználásra szánt jelentések mögötti valóság azonban sokkal árnyaltabb képet mutatott, mint amit a politikai doktrínák és kiáltványok láttattak. A lelkiismereti szabadság alapkövét jelentő istenhitet, a családi, közösségi tradíciók szakrális jellegét, a megismert világról alkotott személyes és közösségi tudatot, az ünnepi szokásokat, történelmi hagyományokat, művészetet ezer szállal átszövő évezredek keresztény kultúráját nem lehetett parancsszóra kiradírozni. A pártállam minden kísérlete ellenére sem volt képes hatalmi úton száműzni sem a társadalomból, sem saját soraiból a hitélet megnyilvánulási formáit. A valláshoz kötődő attitűd maga erősen korlátozott, megcsonkított keretei között is tovább élt: rejtett, titkolt módon, de jelen maradt a párt- és államapparátust adó tömegek és a vezető elit gondolkodásában, emlékeiben, kapcsolati hálójában. A fentiekből következik, hogy a világnézetek harca nem csak társadalmi téren nyitott törésvonalat, de egyéni, családi dimenziókban és meghasonlást, traumákat, feszültséget gerjesztett.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Felhasznált levéltári források

- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. fondcsoport (cs.) 41. őrzési egység (ő.e.). A megyei végrehajtó bizottság ülésének jegyzőkönyve és mellékletei. 1958. május 5.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 84. ő.e. A megyei végrehajtó bizottság ülésének jegyzőkönyve és mellékletei. 1959. november 23.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 106. ő.e. A megyei végrehajtó bizottság ülésének jegyzőkönyve és mellékletei. 1960. szeptember 19.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 3. cs. 183. ő.e. A megyei végrehajtó bizottság ülésének jegyzőkönyve és mellékletei. 1963. július 23.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 45. ő.e. Részletjelentések és megyei összefoglaló a vallásos ideológia elleni harc és az egyházpolitika kérdéseiről. A Politikai Bizottság 1958. július 22-i és 1960. március 1-i határozat végrehajtásának tapasztalatai. 1958. április 18 – 1964. szeptember 24.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 47. ő.e. Az egyházpolitikai helyzete a megyében, a tömegek közötti felvilágosító munka és a vallásos világnézet elleni harc

- kérdései című vb előterjesztés vizsgálati anyagai. 1965. szeptember 21. – 1965. november 2.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 49. ó.e. Párt- és állami szervek jelentései a hitoktatás adatairól, a hitéleti tevékenységről, egyházi személyek kifogásolt magatartásáról. 1957. február 12. – 1970. augusztus 24.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 50. ó. e. A Megyei Tanács VB egyházügyi főelőadójának jelentései és feljegyzései az egyházak tevékenységéről, eseményeiről. 1958. február 10. – 1962. augusztus 23.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 51. ó.e. A Megyei Tanács VB egyházügyi főelőadójának jelentései és feljegyzései az egyházak tevékenységéről, eseményeiről. 1962. augusztus 30. – 1963. december 6.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 52. ó.e. A Megyei Tanács VB Egyházügyi Szakigazgatási szerve főelőadójának jelentései és feljegyzései az egyházak tevékenységéről, eseményeiről. 1964. január 9. – 1965. november 3.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. 9. cs. 53. ó.e. A Megyei Tanács VB egyházügyi tanácsosának jelentései és feljegyzései az egyházak tevékenységéről, eseményeiről. 1966. január 17. – 1970. december 14.
- HU-MNL-BKML-XXXV.36. 2. cs. 118. ó.e. A Bács-Kiskun megyei tanács V.B. egyházügyi előadóinak tájékoztatás céljából küldött jelentései a végzett tevékenységről, az egyházi élet eseményeiről. 1951.december 30. – 1954.december 8.
- HU-MNL-BKML-XXXV.36. 2. cs. 120. ó.e. Párt- és állami szervek jelentései az iskolai hitoktatás és a hittanbeíratás kérdéseiről, a klerikális reakció elleni harcról. 1950.március 23. – 1956. július 23.
- HU-MNL-BKML-XXXV.1. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottsági ügyek. 1957–1989.

Szakirodalom

- KÖBEL Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj*”. *A pártállam és az egyházak*, Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.
- SZABÓ Bence: Oktatás pártfelügyelet alatt. Tanügyi irányváltás Kecskeméten 1945 és 1950 között, in: Gyenesei József (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából 27.*, Kecskemét, Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, 2017, 279–423.
- Állam–párt–állam (Paap) adatbázis. <https://www.paap.hu/>
- BALÓ György – LIPOVECZ Iván (szerk.): *Tények Könyve 1988. Magyar és Nemzetközi Almanach '88*, Budapest, 1987.

ABSTRACT

Bence Szabó: *In the Fire-Line of World Views.
The Conflict Zone between Freedom of Conscience
and Party Loyalty in the Corridors of Power.
(Bács-Kiskun County during the Long 1960s)*

Socialism proclaimed its victory in the struggle for systems of ideas. Atheist state ideology based on historical materialism declared the superiority of socialist man and morality over idealistic ideas and subjects. However, the reality behind the reports for internal use showed a much more nuanced picture than what political doctrines and proclamations witnessed. The millennial Christian culture, which is the cornerstone of freedom of conscience, the sacred nature of family and community traditions, the personal and communal consciousness of the world we know, the festive customs, historical traditions and art interwoven with a thousand threads, could not be extinguished. Despite all its attempts, the party state was not able to expel the manifestations of faith either from society or from its own ranks by force. The religious attitude continued to live on within its very limited, mutilated framework: in a hidden, secret way, but remained present in the thinking, the memories and the network of relations amidst the masses representing the party, the state apparatus and the leading elite. Consequently, the struggle of world views did not only open a fault-line in the social sphere, but also aroused comparisons, traumas and tensions in individual and family dimensions.

Keywords: church policy, religious education, conflicts, cadre, ideological struggle

TEOLÓGIAI KÉPZÉS A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN A FELVIDÉKEN – AVAGY, REFORMÁTUS TEOLÓGUSAINK A PRÁGAI TEOLÓGIÁN AZ ÖTVENES ÉVEKBEN¹

Lévai Attila

TÉMAFELVETÉS, A KUTATÁS MENETE

A prágai teológus-képzés időszakáról szinte alig van nyomtatásban megjelent írásos anyag. A losonci teológia történetén kívül ez szinte mindegyik lelkészképző intézetünk történetével kapcsolatban (többé-kevésbé) igaz, de sehol sem annyira szembeűnő, mint épp a prágai teológia esetében. Talán épp ezen tényekből kifolyólag, a prágai teológus-képzésünk idősza-
kával foglalkozó kutató elsődlegesen csak azon forrásokra tud támaszkodni, amelyeket levéltári vagy folyóirattári forrásokban fellelhet. Ilyen fellelhető anyagok voltak számomra is a kutatás folyamán a rendelkezésre álló folyóirat-cikkek (Kálvinista Szemle, Kalvínske Hlasy), a különböző egyház vezető testületi (Zsinat, Zsinati Tanács, Zsinati Elnökség), illetve a meglévő évkönyvek, melyek alapján megpróbáltam valamelyest rekonstruálni a történéseket a prágai teológiai képzés kapcsán. A tényekhez hozzátartozik azonban az is, hogy valami csekély szakirodalom az elműlt fél évszázadban itt-ott megjelent tanulmány-kötetekben is, és ezek kapcsán is tudtam két-három olyan munkára² hagyatkozni, amelyek érintőlegesen a prágai teológus-képzés történetét (is) érintették, s rendelkezésre állt még 2-3 kézíratos

¹ Jelen tanulmány a VEGA 1/0083/20 számű, A Református Keresztűen Egyház Szlovákiaiában a szocializmus éveiben (1948–1989) című kutatási projekt keretében valósulhatott meg. Jelen tanulmány egy kutatási folyamat apró szelete, mely kutatás a Szlovákiai Református Keresztűen Egyház felsőoktatás-történetének teljes körű feldolgozását tűzte ki céljával.

² Cikkek, melyek a témában (is) támpontul szolgálhatnak: ERDÉLYI, Géza: Egyházunk helyzete és működése 1968-tól 1990-ig, in: Erdélyi Géza (szerk.): *A megtisztulás és megújulás útján, Szlovákiai Református Keresztűen Egyház Kulturális és Közűművelődési Központja*, Rímaszombat, 2019, 64–69., továbbá: MOLNÁR, János: Magyar református teológusaink a prágai teológian: A „prágai teológia”, in: *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Szentendre, Tillingner Péter műhelye, S. s. a., könyvben pedig: CSÉMY, Tamás: *Doctor Universalis. Emlékkönyv Csémy Lajos 80. születésnapja alkalmából*, Budapest–Prága, Magánkiadás, 2003.

forrás is.³ Igyekeztem hát ezeket is alapul véve a prágai teológus-képzésünknek kezdeti időszakának a bemutatását is ezek alapján a források alapján elvégezni.

MIÉRT ÉPPEN PRÁGA?

Kezdjük talán az alapkérdéssel: mit is értünk „prágai teológián”? Amit a felvidéki reformátusok „prágai teológiának” neveznek, az a Csehszlovák Parlament 1919. április 8-án született rendelete alapján létesült, s amelyet az akkor teljesen új „csehszlovák” eszme⁴ jegyében, amely a csehek és szlovákok fiktív együvé tartozására és Husz Jánosra, mint történelmi személyére épült, és amelyet Hus Csehszlovák Evangélikus Hittudományi Karának (Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká) neveztek el. Ez egy önálló, egyetlen egyetem alá sem tartozó felsőoktatási kar volt. Székhelye kezdetben a Salvator nevű prágai csehtestvér templomban volt, majd később a Klementinumban, a mostani „egyetemi könyvtár” épületében működött. Ugyanez az intézmény székhelye a II. világháború után, egészen pontosan 1945-től 1950-ig pedig a Konvint utcában volt. Miután azonban 1948-ban megtörtént a kommunista hatalomátvétel és Eduard Beneš Klement Gott-

³ Kéziratban a következő munkák szolgáltattak valamiféle támpontokat a témához: BUZA, Zsolt: *A (Cseh)szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1945 és 1989 között* (doktori értekezés), Komárom, 2013., illetve CSÉMY, Lajos: *A prágai teológus-képzésünk története* (kézirat), Prága, 2021.

⁴ Ez az eszme akkor annyira divatos és erős volt, hogy jegyében még új egyházak is születtek. Az új Csehszlovákiában 1920-ban két új egyház is alakult: az egyik a *Csehtestvér Evangéliumi Egyház*, amely a lutheránus és a református egyház egyesüléséből állt össze. Vagyis mind a cseh lutheránusok, mind pedig a cseh reformátusok hovatartozásukat feláldozták a nemzet oltárán – vallván azóta is hivatalosan a négy hitvallást (Luther Kis Kátéja, az Augsburgi Hitvallás, a Heidelbergi Kátét és a II. Helvét Hitvallás) – de azért magukat a Református Világszövetséghez sorolják. Pusztán csak megjegyzésként említem, hogy a csehországi németek és lengyelek továbbra is maradtak lutheránusoknak – mert nekik nem volt nemzeti oltárjuk. A másik egyházalakulat a *Csehszlovák Egyház* lett. Ennek hívei a római katolikusok közül kerültek ki, templomaikat is tőlük vették el, s kezdetben voltak majd egy milliónyian – ma már csak valamivel van híveinek száma 100.000 felett, vagy annyi sem. Egészen 1971-ig külön hitvallásuk sem volt, s ebben az évben keresztelték át az egyházat *Csehszlovák Huszita Egyházzá*. Mái az, bár utóbb már mindinkább csak Huszita Egyházként emlegetik magukat – mert nincs Csehszlovákia. (Igaz, Hushoz sem volt semmi közük). Bővebben: MOLNÁR, János: Szabadság és szabadságharc a Felvidéken (előadás kézírata) valamint: MAŤAŠIK András: A mi testvéregyházaink, *Káhinista Szemle* 13(1963/4), 5–6.

wald váltotta az elnöki székben, több új, a kommunista elképzeléseknek megfelelőrendelet született. Az egyik ilyenrendelet következtében 1950-ben a Husz Csehszlovák Evangélikus Hittudományi Kar⁵ is két részre szakadt. Az egyik része a Koménius Evangélikus Hittudományi Kar (Komenského evangelická bohoslovecká fakulta), a másik pedig a Hus Csehszlovák Hittudományi Kar (Husova československá bohoslovecká fakulta) lett. Koménius Evangélikus Hittudományi Kar néven egészen 1990-ig a Jungman utcában székelt, majd 1990-tól, amikor hivatalosan a Károly Egyetem kara lett (ekkortól hivatalos megnevezése: Károly Egyetem Evangélikus Teológiai Kara), egészen 1995-ig ugyanitt volt, 1995-től pedig a Černá utcában van.⁶

Ahhoz, hogy teológusaink ne a pozsonyi evangélikusoknál tanuljanak, hanem Prágában a csehtestvéreknél, abban komoly szerepe volt Varga Imrének, egyházunk egykori püspökének.⁷ Ő teológusaink prágai képzéséről már 1950-ben tárgyalt Prágában Plihál egyházügyi osztályvezetővel. Érvelésében konfesszionális, meg pontosan nem tudni milyen érvekre hivatkozott, de a lényeg az, hogy célját sikerült elérnie, megszerezte az osztályve-

⁵ 1918-ban, Csehszlovákia létrejötte után nem sokkal, 1919-ben, április 8-án törvényileg hozzák létre az intézetet a következő névvel: Husova Československá Evanjelická Fakulta v Praze, és a törvény kimondja, hogy az év szeptember 1-vel kezdheti meg működését. Lásd: Sborník k prvnímu desíletí Husovy fakulty 1919/20–1928/29, 7., további utalások szintjén megtalálható az alapítás ténye a következő évkönyvekben is: ŘÍČAN, Rudolf (ed.): *50 let Komenského evangelické bohoslovecké fakulty v Praze*, Praha, Komenského evangelická bohoslovecká fakulta, 1969, 58–59.; 67., valamint HALAMA, Jindřich (ed.): *75 let Evangelické bohoslovecké fakulty v Praze*, Praha, Evangelická teologická fakulta UK, 1994 és HALAMA, Ota – ROSKOVEC, Jan (eds.): *Sto let evangelické teologické fakulty v Praze 1919–2019*, Praha. Evangelická teologická fakulta Univerzity Karlovy, 2019, 5.

⁶ Halama-Roskovec: 100 let, 5.

⁷ Varga Imre (1905–1980): református lelkész, püspök. Teológiát Losoncon és Halléban tanult. 1929-től Munkácson missziói segédlelkész, 1930-tól püspöki káplán. 1931-től haláláig rimaszombati lelképítész. 1932–1938 között a losonci Teológiai Szemináriumban az újtestamentumi tárgyakat adta elő. Fokozatosan beépült a politikai életbe is, 1938-ban fogadta a bevonuló magyar hadsereget. Felszólalt a zsidók elhurcolása ellen, de mentett partizánokat is, a bevonuló szovjetek pedig a város polgármesterének tették meg. A népbíróság később megdorgálta, ami akkoriban egyet jelentett a felmentő ítélettel. 1953-tól a Szlovákiai Református Egyház püspöke lett, tisztségét 27 éven keresztül töltötte be, egészen 1980. december 10-én bekövetkezett haláláig. A prágai Comenius Fakultás 1955-ben díszdoktorává avatta. A Református Világszövetségnek két cikluson át volt az alelnöke. (Források: *Emlékeiállítás nyílt Varga Imre egykori püspök életéből*, <http://reformata.sk/mutat/emlekkiallitas-nyilt-varga-imre-egykori-puspok-eletebol/> (Letöltés ideje: 2022. május 2.); *Varga Imre*, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16433.htm> (Letöltés ideje: 2022. május 2.)

zető támogatását. Hromádka professzornál is eljár, akinek megszerezte jóváhagyását (nála a türelmi rendelet utáni magyar segítségre apellált).⁸

A PRÁGAI TEOLÓGUS-KÉPZÉS RÉGEBBI ELŐZMÉNYEI

Csakhogy a Prágához való kapcsolódás valójában messze nem itt kezdődik. Azon tények, amelyek azt mutatják, hogy csak az 50-es évek elején „áll be” ez a status quo lelkészképzésünk Prágához való elköteleződésében, nem teljesen helytállóak. (S itt szorulnak kisebb korrekciókra Csémy Lajos és Molnár János visszaemlékezései is). A Hus fakultás 1929/30-as évkönyvében már azt láthatjuk, hogy azon év téli szemeszterében 3, a nyáriban 2 magyar hallgatójuk van, ebből 1 református vallású.⁹ Már ezt megelőzően is tudunk olyan Memorandumról, ez Földessy József¹⁰ Memoranduma, amelyben egy prágai missziós lelkészi állás megszervezését vázolja fel, kiemelve annak nemcsak missziói, pasztorális szerepét, hanem az állami szervek és az egyház közötti gyorsabb hivatali ügyintézés fontosságát. A memorandumhoz kapcsolódik egy levél, amelyben kéri, hogy fontolják meg a kérését és egyben jelentkezik a missziói lelkészi állás betöltésére. Leírja e Memorandumban, hogy mennyi magyar és mennyi református van már azokban az időkben Prágában, és különösképpen is mennyi magyar diák – tehát egy magyar református lelkésznek bőven lenne Prágában feladata.¹¹ (Az már más lapra tartozik, hogy önálló prágai, református gyülekezet csak a 90-es évek végén alakult meg).¹²

Az 1930-as években a Hus fakultás évkönyveiben mindig van utalás arra, hogy van magyar és református hallgatójuk is (van úgy, hogy mindkét tényező fennáll, van, hogy csak az egyik, de témánk szempontjából ezek

⁸ Csémy: *A prágai teológus-képzésünk*, 3–4.pp. és Molnár: *Magyar református teológusaink*, 214–215.

⁹ *Ročenka Husovy československé evangelické fakulty boboslovecké v Praze za r. 1929–30*, 4.

¹⁰ Földessy József református lelkészként bekapcsolódott a szlovenszkói magyar szociáldemokrata mozgalomba, amelynek képviselőjeként a prágai parlamentbe is bekerült, később azonban kizárták a pártból., lásd: SIMON Attila – TÖMÖSKÖZI Ferenc (szerk.): *Válogatott források a szlovákiai református egyház történetéhez (1918–1938)*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2019, 259.

¹¹ *uo.*, 259–261.

¹² Tóbiás Attila, akkori prágai lelkész tudósítása a gyülekezet életéről, a 2000-es évek elején a Prágai Tükör c. lapban.

lényeges közlések).¹³ Van azonban pár érdekes adat Puntigán József losonci teológiáról írott könyvében is, ami a prágai teológiával és teológusokkal összefügg. Egy levél, amelynek tárgya: *Magyar református teológusok a huszita teológián*.¹⁴ Ebben a levélben, amely 1937. november 25-i keltezésű, több dologra is van utalás. Az első utalás arra nézve található, hogy Szlovákiából magyar református diákokat csábítanak Prágába, s e levél közli is a három „díszmagyar” hallgató nevét: Kulcsár István – aki Losoncról ment Prágába, akkor a 7. szemesztert végezte (megjegyzik, hogy Losoncon anyagi nehézségek végett nem boldogult), László Béla – aki az 5. szemeszterben tanul, s ugyancsak Losoncról ment Prágába, és Thuróczi (sic!) István, aki már Kulcsár révén ment Prágába tanulni – 1. szemeszteres. Megjegyzik e hallgatókról, hogy mindhárman református vallású és szintiszta (!) magyar származású, jelenleg a huszita teológia ösztöndíjas hallgatói. Mikor ez a levél keltezett (1937-ben) Sörös Béla¹⁵ előtt ezek a tények már világosak voltak, hiszen 1936 elején maga Sörös Béla kérte Kulcsárt, hogy térképezze fel a prágai magyar református diákokat, aki ezt meg is tette s azon év márciusi levelében jelezte, hogy kb. 50 református magyar prágai egyetemistáról tud, s levele végén jelzi, hogy Sörös Béla üdvözlétét átadta Hromádka dékánnak. Az események aztán nem várt fordulatot vesznek, mert 1937 elején Kovács Lajos, losonci teológus egy négy oldalas beszélgetés átiratát juttatja el Sörös Bélának, melyet ő folytatott le Kulcsár Istvánnal

¹³ Lásd: Ročenka Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké v Praze za r. 1936–37 [a Prágai Hus Csehszlovák Evangélikus Hittudományi Kar Évkönyve 1936–37-ből], itt 6 szlovák reformátusról van szó – 8.p., a Ročenka Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké v Praze za léta 1938–46 [a Prágai Hus Csehszlovák Evangélikus Hittudományi Kar Évkönyve 1938–1946-ból] évkönyvben a 23. p.-n református hallgatókról írnak általánosan, a Ročenka Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké v Praze za r. 1937–38 a sborník za druhé desítiletí 1929–39 [a Prágai Hus Csehszlovák Evangélikus Hittudományi Kar Évkönyve 1937–38-ból és az 1929–39-es második évtized kötet] c. évkönyvben is megtalálható a 6 református szlovák hallgatóról szóló tény., 5. Ugyanezen évkönyvben van egy érdekes utalás Balogh Elemér püspökkel kapcsolatosan. A rövid, pár mondatos hír Balogh Elemér haláláról szól, arról, hogy Pozsonyban elhunyt, s hogy nem mondhatnák, hogy a püspöknek jó volt a viszonyulása a Hus fakultáshoz, hisz, mint ahogyan írják: „még a tavalyi évben, amikor levelet intéztünk hozzá a református ifjak esetleges karunkon való képzése tárgyában, olyan értelemben válaszolt, hogy Konventjük nem kíván a lelkészképzés gyakorlatán változtatni, tehát a diplomata-nyelvet mellőzve ez azt jelentette, hogy nem reflektál a mi szolgálatainkra.” Lásd: *uo.*, 11.

¹⁴ PUNTI GÁN József: *A Losonci Theológiai Szeminárium (1925–1939)*, s. 1., Plectrum, 2005, 127.p.

¹⁵ Sörös Béla ekkor a losonci teológiai igazgatója

1936. decemberében. Ebben a beszélgetésben Kulcsár István olyan állításokat fogalmaz meg, amelyek arra engednek utalni, hogy elégtételt akar venni Sörösön amiatt, hogy őt Sörös a legutóbbi konventi ülésen (a háta mögött) azzal vádolta meg, hogy ő csak azért ment Losoncra, hogy onnét teológusokat csábítson át Prágába és Sörös ezzel a kijelentésével megsértette őt. Ezen sértésért Kulcsár úgy kívánt elégtételt venni, hogy elégtételt kérő levelet intézett Sörös Bélához, melyben kéri, hogy a Református Egyház és Iskola c. lapban Sörös nyilvánosan vonja vissza kijelentéseit. Amennyiben ez nem történik meg, akkor még inkább azon fog majd dolgozni, hogy a teológiai képzés Prágába kerüljön – bár mint megjegyzi, eddig is dolgozott ezen, de hiábavalóan. A beszélgetés végén Kulcsár azt is megjegyzi, hogy magyar teológia létesüljön az állam által fizetett tanárokkal Pozsonyban! Hogy ezen kérdések kapcsán mennyi illetékessége lehetett egy 7. szemeszterét végző teológusnak, azt nem lehet megítélni, ám az a tény, hogy Losoncról anyagi nehézségek miatt ment el Prágába – ahol ösztöndíjat kapott, már sok mindent sejtethet.¹⁶

A PRÁGAI TEOLÓGUS-KÉPZÉS TÉNYLEGES ELŐZMÉNYEI

Molnár János a maga prágai teológiai képzésről szóló tanulmányában még tényként írja, hogy

„Prágában elsőnek 1947-ben Csémy Lajos és Galambos Gedeon tanultak – igaz, ők már abszolvensként továbbképzésben vettek részt. Kettejük közül Galambos Gedeon viszont itt végzett tanulmányai befejezte előtt kiszökött Nyugatra. Az 1948-as fordulatot követő években már magyar diákok is tanulhattak egyetemen, s így az első református diákok is megjelenhettek Prágában. Első reformátusként itt a révkomáromi születésű Bihary Mihály tanult, aki később a prágai kollégium igazgatója és a fakultás docensi rangban lévő oktatója lett.”¹⁷

Nos, a helyzet ezen tények esetében is árnyaltabb, már csak azért is, mert tudjuk, hogy Štefan Turnský, Ján Čontofal'ský és Andrej Mat'ašik¹⁸ is Prá-

¹⁶ Ezen leveleket és leírásokat lásd: PUNTI GÁN József: *A Losonci Theológiai Szeminárium (1925–1939)*, s. 1., Plectrum, 2005, 94–97.

¹⁷ Molnár: *Magyar református teológusaink*, 214.

¹⁸ A későbbiekben mindhármuk személye nagy jelentőséggel bírt egyházunkban. Turnský teológiai professzorként működött Prágában haláláig, Čontofal'ský és Mat'ašik pedig püspök-helyettesei voltak egyházunknak az 1950–1980-as években.

gából jönnek át a pozsonyi teológiára tanulni és ott is fejezték be tanulmányikat. Sőt, 1946 decemberében Juraj Pap Mikloš küld egy rövid tudósítást a Kalvínske Hlasy újságba, amely ebben az időben egyházunk kizárólag szlovák nyelven megjelenő folyóirata volt, melyben leírta, milyen jó is a prágai teológus-lét és a prágai hitélet.¹⁹

Az 1950/51. iskolai évben a prágai Comenius Fakultáson 26 református hallgató tanult. Ebből 9 a kétéves ciklust választotta, amely a lévita szolgálatra készített fel. Minden növendék prefektusa Michal Hromaník volt,²⁰ a teológusoké Császár Lajos és a lévítaké Mako István. A teológusokat a Csehtestvér Egyház Husz János Teológiai Szemináriumában helyezték el Prága II. kerületének Jirchářich 13 alatt, míg a lévíták az adventisták régi házában találtak menedéket Prága Krči területén. Az akadémiai év 1950. október 15-én kezdődött ünnepi istentisztelettel az „u Salvatora” evangélikus templomban, amelyen Josef Hromádka dékán hirdetett ígét. A Református Egyházat Andrej Mat’ášik, egyetemes titkár képviselte. Hromádka hangsúlyozta, hogy 1950-ben épp 300 éve annak, hogy Ján Comenius átlépte Sárospatak kapuját és nevelői munkát végzett a magyar lelkészek körében, akik később a cseh protestáns egyházakat mentették meg a pusztulástól. A Zsinati Tanács 1951-ben jogerőre emelte a Zsinati Elnökség határozatát, mely szerint a teológusok magyar nyelvű vizsgája is akceptálva legyen magyar nyelvű tanáraiknál.²¹

A PRÁGAI TEOLÓGUS-KÉPZÉS KEZDETEI

Varga Imre hasonló modellt próbál kialakítani Prágában, mint amilyent Andrej Mat’ášik tervezett Pozsonyban, mégpedig azt, hogy a gyakorlati teológia, a rendszeres teológia és egyháztörténet református vonatkozású részeit diákjaink református oktatótól, magyarul tanulják.

¹⁹ Lásd: *Kalvínske Hlasy*, 1946. dec. 15., 6.

²⁰ Talán ez a magyarázata, hogy épp Michal Hromaník volt kezdetben (pár alkalommal) kontakt-személyként megadva a vasárnapi, magyarul és szlovákul tartott istentiszteletek szervezésének kérdésében, mely már az 50-es évek elején megindul a U Martina ve zdi templomban. Lásd e tekintetben: *Kálvinista Szemle*, 1951. okt. 31, 8.. Később, amikor az 50-es 60-as években van ilyen hirdetés a Kálvinista Szemlében, mely prágai református istentisztelet megtartásáról szól, akkor már Szabó Antal van kapcsolattartóként megadva és később pár alkalommal Kotsánszky Dániel (aki rövid ideig, pár hónapig lelkigondozói feladatokat látott el a prágai református teológusok között).

²¹ *Kálvinista Szemle*, 1951. okt. 31, 7. illetve Buza: *A (Cseh)szlovákiai Református Keresztény Egyház*, 76–77.

Az első református oktató Prágában Štefan Turnský²² volt, akit Varga Imre javaslatára 1950-ben kineveztek egy, a szociális teológiák tanszéke keretében oktató, meglehetősen különös tantárgy, „a keresztyén egyházak összehasonlító tipológiájának” a professzorává²³. Ő később, egészen 1973-ban bekövetkezett haláláig a református diákoknak szimbolikát és magyar református egyháztörténetet tanított.

Rá egy évre, 1951-ben rendszeresítették egy református oktatói docensi státust is a Gyakorlati Teológiai Tanszékén, akinek munkakörébe a homiletika, poimenika, szimbolika és magyar egyháztörténet oktatása tartozott. Ezt a feladatot az 1951/52-es tanévben Tóth Kálmán missziós lelkész látta el,²⁴ majd őt ebben a tisztségben Szabó Antal²⁵ újbarsi, később lévai lel-

²² Akit eredeti nevén Thúróczi Istvánnak hívtak és a gálszécsi Thúróczi család sarja volt – büszkélkedett is mindig családjá „kutyabőrével.” Doktori disszertációját is Turnský-Thuróczi Štefan név alatt írta. Ezen állítások megtalálhatóak: SZABÓ Antal: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története* (kézirat), 1987, 46. és Csémy: *A prágai teológusképzésünk története*, 30.; Rövid életrajzi adatai: Turnský, Štefan (1915–1973): pályáni, majd 1949–1951 között pozsonyi lelkész. 1947-től a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház élén álló – az állami hatóságok támogatását élvező – Szervezőbizottság (Organizačný výbor) jegyzője volt. 1952-től Prágában a Csehtestvér Egyház teológiai fakultásán folyó református lelkészképzés keretében rendszeres teológiát adott elő. Lásd: *Sto let evangelické teologické fakulty v Praze*, 1919–2019, 120–121.

²³ Cseh elnevezése „profesor pro srovnávací typologii křesťanských církví” – katedra sociálních teologií. Ő ír először átfogó összefoglalást a Koménius fakultásról és az ottani tanulás előfeltételeiről. Lásd: *Kalvínske Hlasy*, 1950. okt. 31, 6–7.

²⁴ Tóth Kálmán a deportált magyarok körében és a misszió kapcsán is rendkívüli feladatokat látott el. Politikai okokból hívták vissza Prágából és minden tevékenységétől (oktatói, missziói) eltiltották. A prágai teológia már 1968-ban megpróbálta rehabilitálni, de erre csak az 1990-es évek elején kerül sor. Lásd ezzel kapcsolatban: *Ročenka Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy* (1992), 37.

Életrajza témánk szempontjából: Tóth Kálmán (1904–1956) a 20. századi felvidéki református magyarság egyik legkiválóbb lelkésze. Érettségi után a Losonci Református Teológiai Seminárium lelkész növendéke lett. 1931-ben Komáromba került Galambos Zoltán mellé segédlelkésznek. Az 1930-as években megismerkedett a kiskoszmályi mozgalom munkájával és annak vezetőjével, Nehézy Károllyal, aki a 20. század egyik legeredetibb magyar evangelizátora volt. 1944-ben a komáromi egyházmegyei misszió lelkészének választották meg. A második világháború vége után a kiskoszmályi mozgalmat mint magyar szervezetet feloszlatták, vagyonát – köztük az árvaház épületeit is – az állam elkobozta. Így állami kézbe került a Timóteus-árvaház is, Tóth és családjá kénytelen volt elhagyni az intézményt. 1947 tavaszától a Csehországba deportált magyarok lelkigondozója lesz. 1951–52-ben a prágai Comenius Evangélikus Teológiai Karán docensként teológiai és egyháztörténeti tárgyakat oktatott a – többségükben magyar anyanyelvű – református teológusoknak. Emellett ellátta a prágai református közösség lelki gondozását is. Tóth Kálmánt a komáromi egyházmegye missziói lelké-

kipásztor és püspök helyettes követte, aki Prágában 1952 és 1954 között oktatott.²⁶ Utána Csémy Lajos²⁷ következett, aki 1954 és 1972 között docensként, 1973-tól egészen 1993-as nyugdíjba vonulásáig professzorként oktatott.

Az 1950-es évek több jelentős eseményt is magával hozott prágai lelkész-képzésünk életében. Már 1951-ben megjelenik úgy a szlovák Kalvinské Hlasy-ban, mind annak magyar nyelvű mellékletében Galambos Zoltán írása három részben: „*Cseh-testvérek között.*” Ebben Galambos, aki egyházunk egyik meghatározó lelkipásztora volt abban az időben, személyes élményeit és tapasztalatait írja le csehországi szolgálataival és utazásával kapcsolatosan.²⁸

szí, egyúttal prágai oktatói állásáról való lemondásra szólították fel, így 1952-ben a barsi egyházmegyéhez tartozó Ipolypásztó lelkésze lett, ahol haláláig szolgált. (Forrás: Galo Vilmos: Tóth Kálmán református lelkész emlékezete; <http://ujsoz.com/napilap/szalon/2014/12/06/toth-kalman-reformatus-lelkesz-emlekezete>)

²⁵ Szabó Antal (1915–2004) 1915. szeptember 12-én született Losoncon. Teológiai tanulmányait a Losonci Teológiai Szemináriumban végezte (1933–1937). Egy évet Debrecenben töltött (1937). Segédlelkész volt Munkácson (1937–1938), Losoncon (1938), Csicsón (1938), Lökön (1939–1941) és Léván (1941–1942). 1942–1946 között Léván katechéta-ként működött. 1946–1948 között Kétyen volt adminisztrátor, majd 1948–1960 között az újbársi gyülekezet megválasztotta lelkésznek. 1953–1954 között a prágai Evangélikus Teológiai Fakultáson docensként működött. A Zsinati Elnökség főtitkára volt 1954–1957 között Rimaszombatban. 1961–1971 között a lévai gyülekezet lelkésze lett, közben esperesi hivatalt töltött be. 1963–1973 között a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház püspökhelyettese. 1971–1976 között a diósförgepatonyi gyülekezetben szolgált. 2004. július 17-én hunyt el. (Forrás: SZRKE Zsinati Levéltára)

²⁶ 1952 szeptemberében vetette fel Varga Imre a Szlovák Egyházügyi Hivatalnak Szabó Antal docenssé való kinevezését és ugyanazon év december 8-án ki is neveztek ezen állásba különleges megbízással a magyar nemzetiségű hallgatók képzésére. 1954. szeptember 1-i hatállyal mond le docensi állásáról, mivel egyetemes titkári teendőinek kívánja szentelni idejét.

²⁷ Rövid életrajzi adatai: Csémy Lajos László (sz. 1923.) egyháztörténész, református lelkész, egyetemi tanár. Komáromban a bencés gimnáziumban érettségizett (1942), teológiai tanulmányait Pápán és Pozsonyban (1942–1947), majd Prágában végezte (1947–1948). Kassán és Ekelen volt lelkipásztor, 1954-től a prágai Károly Egyetem Comenius Teológiai Karának, 1990–1993 között a prágai Károly Egyetem Evangélikus Teológiai Karának tanára, 1994-től a komáromi Kálvin János Teológiai Akadémia tanácskezelője volt. Egyháztörténeti tanulmányai magyar, cseh és német nyelven jelentek meg. Lásd: *Csémy Lajos László*, <http://adatbank.sk/lexikon/csemy-lajos-laszlo/> (Letöltés: 2022. május 2.), életéről bővebben: Csémy: *Doctor Universalis*, 149–150.

²⁸ Lásd: *Služba maďarským zborom*, 1951. feb. 28., 2–7.; 1951. márc. 15., 1–3., valamint *Kalvinské Hlasy*, 1951. ápr. 15., 5–6. Galambos Zoltán ír a Teológiai fakultás meglátogatásáról is, a Hromádka dékánnal való találkozásáról és mindarról, mi mindenről tájékoztatták őket.

Ugyancsak 1951 áprilisában egy „Naši bohoslovci” c. cikkben kapunk először név szerinti tudósítást a fakultás akkori hallgatóiról.²⁹ Ebben az évben már megjelenik olyan felhívás, hogy az érettségi nélküli fiatalokat is várják Prágában, akik előtanulmányokat folytathatnak, s ennek abszolválása után rendes hallgatói státuszt szerezhetnek.³⁰ Talán egyfajta kedvcsinálónak jelenik meg Turnsky István (sic!) tollából egy cikk – „Lelkészképzésünk új útjai” –, melyben már a tanévre történő visszatekintés is szerepel,³¹ de ebben az évben Varga Imre Ján Tomašulával meglátogatják a prágai teológusokat is.³² Az 1952-es évben a Comenius Teológiai Fakultás díszdoktorátus adott Bereczky Albert püspöknek,³³ Hromádka dékán előadói körutat tett egyházunkban, hogy ezáltal népszerűsítse a prágai teológus-képzést,³⁴ s egyházunk hivatalos lapja felsoros hírként közölte, hogy már csak egy professzor van egyházunk részéről Prágában. Varga Imre december elején (még nem püspökként) újra meglátogatja (ezúttal egyedül) a prágai teológusokat,³⁵ s a következő évben is olvashatjuk a felhívást a prágai karra való jelentkezésről (ezúttal is jelentkezhetnek akár érettségi nélkül is), mert mint az egyház hivatalos lapja közli: „Jelenleg a református lelkészképzés Prágában, a Comenius fakultáson történik. Népidemokratikus köztársaságunk elismeri Egyházunkat és a teológusok tanulmányainak támogatására a legmesszebb menő segítséget nyújtja.”³⁶ Az egyház zsinati tanácsának ülésén tárgyalattott a teológusok segítése, foglalkoztak a léviták ügyével, s tájékoztatták református híveinket arról is, hogy Hromádka dékánt a debreceni teológia (is) díszdoktorává fogadta.³⁷ A pozsonyi alakuló zsinatra Hro-

²⁹ *Kalvínske Hlasy*, 1951. ápr. 15., 6.

³⁰ *Kalvínske Hlasy*, 1951. jún. 30., 6.

³¹ *Kálvinista Szemle*, 1951. júl. 15., 2.

³² *Kálvinista Szemle*, 1951. nov. 30., 7–8.

³³ Lásd az erről szóló híreket: KRÜZSELY József: A magyarok és a csehek kapcsolata, Teológiai kapcsolatok, in: Puntigán József (szerk.): *A Lasonci Teológiai Szeminárium (1926–1939)*, s. 1., Plectrum, 2005, 201. és *Kálvinista Szemle*, 1952. feb. 15., 1–2, továbbá: Gabor J Lanyi: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary’s Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: Park Gyeong Su – Kovács Ábrahám (eds.): *Reformed Legacy in Korea and Hungary: Religious, Cultural and Theological Approaches*, Seoul–Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem–Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234, 219.

³⁴ *Kálvinista Szemle*, 1952. júl., 5.

³⁵ *Kálvinista Szemle*, 1952. dec., 4.

³⁶ Lásd: *Kálvinista Szemle*, 1953. máj., 4.

³⁷ Az erről szóló híreket lásd: *Kálvinista Szemle*, 1953. júl., 1–2.; 8.

mádka is meghívást kapott, fel is szólalt és jókívánságait fejezte ki egyházunk új vezető testületének, valamint megköszönte egyházunk eddigi bizalmát, hogy hittudományi hallgatóit a fakultásra küldi. Októberben egyházunk – ekkor már püspöke – többedmagával ismét meglátogatta a prágai teológusokat, ahol Mikó Jenő teológus (későbbi püspök) köszöntötte a küldöttséget.³⁸ Az 1955-ös évben doktorált a karon Turnský István, témája: *Ekumenizmus a rozdelena cirkev – Ökumenizmus és a megosztott egyház.*³⁹ Varga Imre is véghez vitte szokásos látogatását a teológus hallgatók között, azon év júniusában a három csehszlovák protestáns egyház: a csehtestvér, a szlovák evangélikus és a református egyház megalakította az Egyházak Ökumenikus Tanácsát.⁴⁰ Novemberben a pozsonyi Zsinat kétnapos ülésén újra meghívott vendégként feleségével együtt volt jelen Hromádka dékán, aki meleg szavakkal köszöntötte a zsinatot és kiemelte, hogy a Koménius fakultás hallgatóinak negyede akkorra már református hallgató volt.⁴¹ Ezen felszólalásában jelentette be, hogy Varga Imrének decemberben díszdoktorátus adományoz a prágai fakultás. Mint mondta, az az első eset, hogy „olyas valaki kapja e címet, aki államunk területén él” és akit ő személyesen még Losoncra is ismer és nyomon követi teológiai tudományosságát. A Zsinat határozott arról, hogy a püspök díszdoktori címének odaítélésekor egyházunk külön delegációval képviselteti magát. E jegyzőkönyv megőrizte Nagy Sándor lelkésznek a vitában való megnyilatkozását is, mely témánk szempontjából ide kívánczok. Így kommentálta Hromádka dékán szavait:

„Köszönöm azt az elismerést, ami a Koménius fakultásnak jutott. Tegnap talán kevesen vették észre, hogy a lelkésszentelés alatt Hromádka dékán könnyezett. Mi volt ennek az emóciónak a titka? Érezte, hogy ott vannak az ő lelki fiai is. Ebből a jelentésből is megkapjuk a feleletet: értékeljük az ő munkájukat, mellyel jó lelkészeket nevelnek nekünk. A mi feladatunk az, hogy olyan ifjakat küldjenek oda, akikből jó lelkészeket lehet nevelni. Kálvin is ezt mondta: Küldjete nekünk fát, hogy nyilakat faraghassunk belőle. Ha csak bodzafákat küldünk, az ebből faragott nyilak nem érik el a célt, még a cél előtt lehullanak a földre.”⁴²

³⁸ Lásd ezen tényekről szóló híradásokat a Kálvinista Szemle 1953. októberi számában, 5,8,9,12. oldalakon.

³⁹ Sto let evangelické teologické fakulty v Praze, 1919–2019, 235.

⁴⁰ POPÉLY, Árpád: *A (Cseh)Szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 213.

⁴¹ *Kálvinista Szemle*, 1955. nov., 1.

⁴² A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Zsinatának 1955. november 9 és 1.-én, Pozsonyban tartott ülésének jegyzőkönyve, 8–9, 11–12, 21, 28.

Varga Imre püspök díszdoktorrá avatására 1955. december 7-én került sor, Varga Imre „Az egyház és a teológia felelőssége” címmel tartotta meg beszédét.⁴³

Varga Imre és Hromádka⁴⁴ kapcsolata nagyban meghatározta a prágai teológus-képzés alakulásának kezdeteit. Nem csak ebben a tekintetben, hanem a későbbiekben a Keresztyén Békekonferenciában⁴⁵ való működésük

⁴³ A beszéd később egyházunk kiadásában megjelent: VARGA Imre: *Az egyház és a teológia felelőssége*, Bratislava, Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Zsinati Elnöksége, 1956. Az avatásról a Kálvinista Szemle 1955. decemberi száma bőven közölt tudósítást.

⁴⁴ Hromádka, Lukl Josef (1889–1969): cseh protestáns (előbb lutheránus, majd evangélikus) filozófus, teológus. Bécsben, Bázelen, Heidelbergben, Aberdeenben és Prágában tanult. 1920-tól a prágai egyetem Protestáns Teológiai Karának (1950-től Comenius Evangélikus Hittudományi Kar) tanára volt. A fasizmus elől az Egyesült Államokba menekült, a princetoni teológián tanított „dialektikus teológiát”, de a második világháború után visszaköltözött Prágába. Az Egyházak Világtanácsa csehszlovákiai szervezetének tagja és a Keresztyén Békekonferencia elnöke volt. Célja, hogy az általuk vezetett mozgalom (KBK) a lehető legnagyobb mértékig integrálódjon a világ kereszténységébe, kedvező visszhangra talált a Csehszlovák Kommunista Párt Dubcek vezette antisztálinista vezetőinek körében. Az 1968-as „Prágai Tavasz” beváltani látszott Hromádka reményét, ám a szovjet invázió után a Keresztyén Békekonferenciát erőszakkal „normalizálták”. Amikor legközvetlenebb munkatársa, Jaroslav Ondra – aki a Keresztyén Békekonferencia főtítkáráként formába öntötte Hromádka prófétikus és naiv álmait – lemondott, Hromádka, szolidaritása kifejezésekként nyugdíjba vonult. Lásd: OESTREICHER Paul: *Jaroslav Ondra, The Guardian*, 2000. máj. 2., https://www.theguardian.com/news/2000/may/02/guardianobituaries3?CMP=gu_com (Letöltés ideje: 2022. május 2.)

⁴⁵ Keresztyén Békekonferencia (KBK): 1958 tavaszán Prágában alakult, fennállása alatt végig prágai központtal működő nemzetközi ökumenikus szervezet. Eredeti céljai szerint a keresztények békéért és igazságosságért viselt felelősségét centrumba állító ökumenikus mozgalom volt, képviselői a blokkpolitikai feszültségek párbeszéd útján való mérséklését és a keleti kereszténység bezártságának enyhítését remélték tőle. A Keresztyén Békekonferencia 1968 utáni céljait jól illusztrálják akkori jelszavai: „mozgósítsa a keresztyén békeerőket” „a szocializmus táborának és a Béke Világtanács célkitűzéseinek támogatására”. A szovjet pártvezetés elsősorban a harmadik világbeli országok hatékony ideológiai befolyásolását várta a KBK-tól, ennek érdekében jelentős anyagi forrásokat bocsátott a szervezet rendelkezésére. Azt kívánták elérni ezen kívül, hogy legyen egy nemzetközi egyházi szervezet, amely a „szocialista országok külpolitikája eszközévé és szócsövévé válik”, s ezáltal „hatékony ellenszereként léphet fel” a Vatikán, valamint az Egyházak Világtanácsa (EVT) „antikommunista” tevékenységének. Nyilvánvaló volt, hogy a KBK eredményes munkát csak „céltudatos politikai irányítás” mellett végezhet, ehhez pedig elengedhetetlen volt a jól megszervezett ügynöki hálózat, amelynek kiépítése már a KBK fennállásának első szakaszában megkezdődött. A politikai irányítás „kényes részét” az állambiztonsági szervek végezték el, amiről a hatvanas évek első feléből származó dokumentumokból alkothatunk képet: „Intézkedési terv. Budapest, 1965. május hó 5-én. [...] A KBK-ban és annak különböző

révén is szinte pár havi intervallumokban találkozhattak különböző rendezvényeken s így volt lehetőségük a fakultás kérdéseiről és a fakultás dolgairól is beszélni. Megjegyzendő, hogy kettőjük kapcsolatán az 1956-os események megítélése sem rontott, holott Hromádka magyar forradalomhoz való hozzáállása és annak minősítése több teológusból is – enyhén szólva – rosszállást váltott ki.⁴⁶

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BUZA, Zsolt: *A (Cseh)szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1945 és 1989 között (doktori értekezés)*, Komárom, 2013.
- CSÉMY, Lajos: *A prágai teológus-képzésünk története (kézirat)*, Prága, 2021.
- CSÉMY, Tamás: *Doctor Universalis. Emlékkönyv Csémy Lajos 80. születésnapja alkalmából*, Budapest–Prága, Magánkiadás, 2003.
- ERDÉLYI Géza: *Hűség (Életutam)*, Pozsony, Madách, 2014.
- ERDÉLYI, Géza: Egyházunk helyzete és működése 1968-tól 1990-ig, in: Erdélyi Géza (szerk.): *A megtisztulás és megújulás útján, Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Kulturális és Közművelődési Központja*, Rimaszombat, 2019, 64–69.
- HALAMA, Jindřich (ed.): *75 let Evangelické boboslovecké fakulty v Praze*, Praha, Evangelická teologická fakulta UK, 1994.
- HALAMA, Ota – ROSKOVEC, Jan (eds.): *Sto let evangelické teologické fakulty v Praze 1919–2019*, Praha. Evangelická teologická fakulta Univerzity Karlovy, 2019.
- KÖBEL Szilvia: Aktív ateista propaganda, *Beszélő* 7(2002/9-10)
- KRÜZSELY József: A magyarok és a csehek kapcsolata, Teológiai kapcsolatok, in: Puntigán József (szerk.): *A Losonci Teológiai Szeminárium (1926–1939)*, s. 1., Plectrum, 2005
- MÁTAŠIK András: A mi testvéregházaink, *Kálvinista Szemle* 13(1963/4), 5–6.

---

bizottságaiban ügynökségünk nagy része valamilyen formában érdekelve van. Biztosítani kívánjuk, hogy ezek a személyek állandósuljanak, mert csak így lesznek képesek kapcsolatok kiszélesítésére. Az állandó változtatás gátolja hírszerző lehetőségeik kibontakozását. Ennek érdekében a különböző szakbizottságok megbeszéléseire ezeket a személyeket utaztatjuk, illetve kiválasztjuk azokat a személyeket, akik e feladatnak megfelelnek”. [...] „Szolgálati jegy! [...] A Prágai Keresztyén Békekonferencia II. Béke Világgyűlésének operatív biztosításában alosztályunk 1964. június 26-tól július 5-ig 18 fős ügynökséget foglalkoztatott” KÖBEL Szilvia: Aktív ateista propaganda, *Beszélő* 7(2002/9-10). Az idézetek forrásának jelzete: Történeti Hivatal O-13652/1-b (Feljegyzés a Prágai Keresztyén Békekonferenciáról) és Történeti Hivatal O-13652/1-b.

⁴⁶ Erről maga Erdélyi Géza is ír önélet-írásában, lásd: ERDÉLYI Géza: *Hűség (Életutam)*, Pozsony, Madách, 2014, 56.

- MOLNÁR, János: Magyar református teológusaink a prágai teológián: A „prágai teológia”, in: *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Szentendre, Tillinger Péter műhelye, S. s. a.
- POPÉLY, Árpád: *A (Cseh)Szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006.
- PUNTIGÁN József: *A Lasonci Theológiai Szeminárium (1925–1939)*, s. l., Plectrum, 2005.
- ŘÍČAN, Rudolf (ed.): *50 let Komenského evangelické boboslovecké fakulty v Praze*, Praha, Komenského evangelická boboslovecká fakulta, 1969.
- SIMON Attila – TÖMÖSKÖZI Ferenc (szerk.): *Válogatott források a szlovákiai református egyház történetéhez (1918–1938)*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2019, 259.
- SZABÓ Antal: *A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története* (kézirat), 1987.
- VARGA Imre: *Az egyház és a teológia felelősége*, Bratislava, Szlovákiai Református Keresztény Egyház Zsinati Elnöksége, 1956.

ABSTRACT

Attila Lévai: *Theological Education in the Second Half of the 20th Century in Upper-Hungary (today Slovakia); Reformed Theologians at the Prague Seminary in the 1950s*

After World War II, the political situation did not allow the Reformed Christian Church in Slovakia to train its pastors at its own seminary; in addition, the persecution of the ethnic Hungarian minority in Slovakia was extremely harsh between 1945 and 1949. Hungarians in Slovakia had to endure deportations and population exchanges; they were declared “war criminals” and as a stigmatized group they became subjects to countless abuses. The leadership of the Reformed Christian Church in Slovakia at the time was not legitimate; thus, a temporary Steering Committee, which was trying to ensure the maintenance of the training of Reformed pastors in Slovakia, was in charge of church administration. As a result of the efforts made towards the training of Reformed theologians in Slovakia, they were educated at the Czech Brethren seminary in Prague (instead of at the seminary of the Reformed Christian Church in Slovakia) for half a century and at the Lutheran Theological Seminary in Bratislava that was located much closer. This paper reveals the background to decision making and presents a picture about the early years.

Keywords: Reformed Christian Church in Slovakia, Hungarian Minority in Slovakia, Josef Hromádka, Czech Brethren, Charles University Prague

KÖTETÜNK SZERZŐI

Bárány Zoltán, református teológus-lelkész. A Monori Református Egyházközség beosztott lelképásztora. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájában az Egyháztörténeti alprogram doktorandusz hallgatója. Kutatási területe: Fónyad Dezső.

bzoli196@gmail.com

Bujtás László Zsigmond (dr. univ.), magyar nyelv és irodalom–történelem szakos tanár, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékén működő Inscriptiones Alborum Amicorum kutatócsoport főmunkatársa. Kutatási területe: művelődéstörténet, magyar–holand kapcsolatok.

bujtaslaszlo@yahoo.com

Czeglédi Sándor PhD, történelem–latin szakos középiskolai tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: neveléstörténet, emlékeztörténet.

czegsand@gmail.com

Hegyi Ádám (PhD. dr. habil), kultúrtörténész, a Szegedi Tudományegyetem habilitált egyetemi docense. Kutatási területe: református egyház története a 18. században, svájci–magyar kapcsolatok, peregrináció.

hegyi@bibl.u-szeged.hu

Herdeán Gyöngyi, teológus-pszichológus, gyülekezeti lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója. Kutatási területe: A 20. század egyéni,

közösségi traumái és máig ható emlékezetük, különösképpen a mai Románia területén levő Köröstárkány vonatkozásában.

berdeangyongyi@yahoo.com

Hornyák Máté János, történész. Kutatási területe: 20. századi egyház és külügyi történet.

hornyakmate@gmail.com

Jeney-Tóth Annamária (PhD, dr. habil), egyetemi docens, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet, Középkori és Korajtkori Magyar és Segédtudományi Tanszék. Kutatási terület: Erdélyi fejedelemség kora: társadalomtörténet, várostörténet, céhtörténet; Fejedelmi udvar – udvartartás a 16–17. századi Erdélyben.

Kovács Balázs, történész alapú bölcész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán történelem mester-szakos hallgató. Kutatási területe: református szamizdat-irodalom a Kádár-korszakban.

kovacsbalazs210@gmail.com

Kovács I. Gábor (CSc) történész, c. egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Összehasonlító Történelmi Szociológia Tanszék ny. tanszékvezető docense. Kutatási területe: elitkutatás, művelődés- és egyháztörténet.

kovacs.istvan.gabor@tat.k.elte.hu

Kovács Kálmán Árpád (PhD), történész, a VERITAS Történetkutató Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területe: az újabb kori (1711 utáni) magyarországi egyházpolitikai rendszerek története, valamint az ember–környezet-viszony kultúrtörténete.

arpad.kalman.kovacs@veritas.gov.hu

Lányi Gábor (PhD, dr. habil), teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán az Egyháztörténelmi Tanszék habilitált egyetemi docense. Kutatási területe: 20. századi magyar református egyháztörténet, magyar református külkapcsolatok a második világháború után.

lanyi.gabor@kre.hu

Lévai Attila, PhD. Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, dékán-helyettes, egyetemi docens.

levaia@ujt.sk

Petróczi Éva (PhD, dr. habil.), irodalomtörténész, ny. egyetemi intézet-vezető. Kutatási területe: magyar és angolszász puritán irodalom.

petroczi60@gmail.com

Rigó Róbert (PhD), történész, szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. Kutatási területe: a 20. századi magyar társadalom- és egyháztörténet.

rigo.robort@kre.hu

Sárai Szabó Katalin (PhD), történész–etnográfus, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe: társadalomtörténet, nőtörténet 19. század, 20. század első fele.

sszkata@gmail.com

Sipos Gábor, (PhD, dr. habil.), történész, emeritus professor kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézet, nyug. Főlevéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár.

gsipos13@gmail.com

Szabó András (DSc), professzor emeritus, irodalomtörténész, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Kutatási terület: a magyar reformáció és a késő humanizmus irodalma, magyar–német kapcsolatok a korszakban.

szabo.andras@kre.hu

Szabó Bence, történelem–földrajz szakos tanár, a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára igazgatóhelyettese. Kutatási területe: hitgyakorlás keretei a kommunista diktatúra időszakában.

szabo.bence@mnl.gov.hu

Szamborovszkyné Nagy Ibolya (PhD) történész, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Apáczai Csere János Könyvtárának igazgatója, Történelem és Társadalomtudomány Tanszékének docense.

Kutatási területe: a Szovjetunió társadalomtörténete, egyházpolitika-ja és a kárpátaljai reformátusság 1945 után.

sznibolya@kmf.uz.ua

Szász Lajos (Phd), református lelkipásztor, történész, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség lelkipásztora. Kutatási területe: 19–20. századi református egyháztörténet.

A sorozat eddig megjelent kötetei

1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2018*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, L'Harmattan, 2019, 482 pp.
2. *Vértelen ellenreformáció*, szerk. Csorba Dávid, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 310 pp.
- 3/1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, I. kötet*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 470 pp.
- 3/2. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, II. kötet*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 468 pp.
4. *Lányi Gábor: Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 255 pp.
5. *Szabó Gábor: Emlékeim. Alsósesztől Kecskemétig*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2021, 271 pp.
6. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2020*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2021, 428 pp.

- 7/1. „...Tanácsaid Hűség és Igazság” Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, *I. kötet*, szerk. Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. – Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, Tiszáninneri Egyházkerület, 2021, 383 pp.
- 7/2. „...Tanácsaid Hűség és Igazság” Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, *II. kötet*, szerk. Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. – Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, Tiszáninneri Egyházkerület, 2021, 399 pp.